

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

Нина В. Кршљанин

**СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ПОВЕЉЕ
КАО ИЗВОР ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА**

докторска дисертација

Београд, 2013

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF LAW

Nina V. Kršljanin

**SERBIAN MEDIEVAL CHARTERS AS
THE SOURCE OF DUŠAN'S CODE**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2013

Подаци о менторима и члановима комисије

Ментори: проф. др Мирјана Стефановски, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду и проф. др Зоран Мирковић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду.

Чланови комисије: проф. др Мирјана Стефановски, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду, проф. др Зоран Мирковић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду, проф. др Жика Бујуклић, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Београду и проф. др Срђан Шаркић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду.

Датум одбране:

Српске средњовековне повеље као извор Душановог законика

Резиме

Рад анализира српске средњовековне повеље као потенцијални извор норми Законика цара Душана. Иако су се бројни еминентни правници и историчари бавили питањем извора овог значајног споменика, мишљење је аутора да тема српских повеља као његових извора још увек није добила задовољавајућу стручну обраду.

У уводу се даје преглед главне досадашње литературе посвећене овој материји (како оне у којој се директно отвара питање извора Душановог законика, тако и оне која се бави повељама или појединим областима и установама средњовековног српског права), износе основни аргументи за одабир теме и објашњава систематика њеног излагања; коначно, наводи се одабир извора који су коришћени у току истраживања.

У првом делу тезе разматра се питање појма и карактера повеља као законодавних аката, те њиховог односа са Душановим закоником. За ово истраживање се може рећи (иако је и само по себи од значаја за домаћу правну историју) да представља претходно питање за приступање главној теми рада. У њему се пореде врсте и особине српских повеља са њиховим ромејским узорима, на основу чега се даје радна дефиниција повеље као нормативног акта. Даље се даје преглед најрелевантнијих схватања о појму закона (као права уопште) и начелу законитости у средњовековном српском праву, о карактеру Законика у поређењу са повељама и о његовом положају у оквиру Душанове троделне кодификације. На крају се објашњава однос Законика и повеља, релевантан како за њихово паралелно постојање у српском правном систему у време доношења Душановог законика, тако и за даљу праксу доношења повеља.

У другом, главном делу рада разматра се правна грађа из повеља српских владара донетих пре Душановог законика заједно са одредбама овог акта и анализира се могући утицај повеља на Законик, односно рецепција установа из повеља од стране Душанових законописаца. Ова материја је оквирно груписана по гранама права у које се одређене установе могу сврстати, уз ограду да је подела

условна и више подређена модерним теоријским схватањима него распореду материје у изворима.

Прву и најобимнију област чине баштинско право и сталешки односи. Овде се анализирају статус, права и обавезе сваког од три сталежа присутна у средњовековној Србији (цркава и манастира, властеле и себара), и то како они везане за личност припадника одређеног сталежа, тако и за њихов статус као баштиника. Коначно, даје се анализа самог појма баштине, у више његових повезаних значења.

Следећа област у којој се примећује преузимање установа из повеља јесте казнено право. Иако је реципирано релативно мало конкретних кажњивих дела, у овој области се може приметити да Законик преузима бројне општије установе, од одређених врста казни, до принципа казног права попут различитог кажњавања у зависности од сталежа учиниоца и жртве или одговорности колектива.

Још једна група норми где се примећује да су повеље послужиле као извор творцима Законика јесу оне које регулишу положај страних трговаца у Србији, које већи део своје садржине дугују српским повељама Дубровнику. На крају се разматра рецепција норми из повеља у области судског поступка, како у погледу надлежности различитих врста судова, тако и различитих процесних установа карактеристичних за српско право.

У закључку се резимирају резултати истраживања и анализира њихов значај. Даје се распоред опсега рецепције норми из повеља како по разматраним областима права, тако и по периоду настанка повеља, односно њиховим доносиоцима, и пружа објашњење за нађени распоред материје.

Кључне речи: Душанов законик. – Средњовековне повеље. – Обичајно право. – Баштина. – Положај цркве. – Властела. – Себри. – Вражда. – Глобе. – Порота.

Научна област: право.

Ужа научна област: правна историја.

УДК број:

Serbian medieval charters as the source of Dušan's Code

Summary

The thesis analyses Serbian medieval charters as the potential sources of the Code of the Emperor Stefan Dušan. Although the question of the sources of this significant legal monument has already attracted the attention of numerous prominent lawyers and historians, the author argues that the subject of Serbian charters as its sources still has not been covered to a satisfactory degree.

The introduction supplies an overview of the primary existing literature on this subject (both the works directly focused on the sources of Dušan's Code, as well as the ones dealing with charters or certain areas and institutions of medieval Serbian law), delivers the primary arguments for the selection of the subject and explains the systematics of its presentation; finally, it contains the selection of the source material used during the research.

In the first part of the thesis the author considers the concept and the nature of charters as legislative acts, as well as their relation to Dušan's Code. This research (albeit important for Serbian legal history on its own) can be considered a preliminary issue for the main subject of the thesis. The author compares the types and properties of Serbian charters and their Rhomean (Byzantine) models and offers a working definition of charters as normative acts based on that comparison. Further the author gives a review of the most relevant notions of the Serbian medieval concept of *zakon* (in its sense as law in general) and the principle of legality in medieval Serbian law, of the nature of the Code compared to the charters and its position within Dušan's tripartite codification. Finally, the author explains the relation of the Code and the charters, relevant both to their parallel existence as sources of law in the time when Dušan's code was enacted, but also to the further practice of passing charters.

The second, main, part of the thesis contains an analysis of the legal contents of the charters of Serbian rulers that predate Dušan's code and the Code's own articles, with an attempt to determine the possible influence of the charters on the Code, i.e. the reception of institutions regulated in the charters by Dušan's legislators. This matter is roughly categorised according to the areas of law that certain institutions could be

deemed to fall into, although withstanding that such a division is primarily made in accordance with modern theoretical concepts, and not the layout in the source materials.

The first and largest area pertains to the right of *baština* – property – and class relations. Within it the author analyses the status, rights and duties of each of the three extant classes in medieval Serbia (churches and monasteries, *vlastela* – nobility, and *sebri* – commoners), relating both to their personal status and their position as *baštinici* – owners of property. Finally, the author analyses several interconnected meanings of the concept of *baština* itself.

The next area in which the reception of institutions from the charters is extant is penal law. Although a relatively small number of concrete offenses from the charters has been included into Dušan's Code, it is evident that the Code has kept various broader institutions, from certain kinds of punishments, to the principles of penal law such as differing punishments depending on the status of the perpetrator and the victim, or the responsibility of collectives.

Another group of rules where charters are noticed to have been the source for the creators of the Code are the ones regulating the status of foreign merchants in Serbia, which owe most of their contents to the Serbian charters to Dubrovnik (Ragusa). Finally, the author analyses the reception of rules from the charters in the area of judicial proceedings, both regarding the jurisdiction of different kinds of courts and regarding various procedural institutions indigenous to Serbian law.

The conclusion contains a summary of the results of the research and an analysis of their significance. The author provides a layout of the reception of rules from the charters both by the analysed areas of law and by the time when the charters were written, and provides an explanation for the discovered layout of the material.

Keywords: Dušan's code. – Medieval charters. – Customary law. – Baština (property). – The position of the Church. – Vlastela (nobility). – Sebri (commoners.) – Vražda. – Globe (fines). – Porota (jury).

Scientific area: law.

Specific scientific area: legal history.

UDC number:

Садржај

Увод.....	11
Одабир теме и преглед литературе	11
1) Литература о Душановом законуку	13
2) Литература о повељама и појединим установама	22
Систематика излагања и селекција извора.....	28
Повеље као законодавни акти и карактер Душановог законика	39
Појам и врсте повеља	39
Појам закона у српском праву	65
Начело законитости и његово порекло	73
Карактер Душановог законика и положај у кодификацији	85
Однос Душановог законика и повеља	92
Анализа појединих грана права	98
Баштинско право (и сталешки односи).....	98
Положај и повластице цркве.....	98
Економске и управне имунитетске повластице	98
Прописи о црквеној организацији – постављање и смењивање игумана	119
Социјална функција цркава – старање о сиромасима.....	125
Положај властеле.....	130
Слојеви властеоског staleжа	131
<i>Велика и мала властела</i>	131
<i>Властеличићи</i>	134
Основна властеоска права.....	145
<i>Неприкосновеност и наследност властеоске баштине</i>	145
<i>Питање економског имунитета</i>	149
Положај себара.....	151
Положај мерапаха.....	151

<i>Везаност мерапаха за земљу</i>	151
<i>Работе и мера оптерећења</i>	167
<i>Сирота кудељница</i>	190
Положај отрока	195
Положај Влаха и установа травнине	209
Градозиданије	218
Општи појам баштине	223
Установе казног права	246
Систем казни	248
Имовинске казне - глобе	250
<i>Вражда</i>	254
<i>Мехоскубина</i>	262
<i>Потка</i>	263
<i>Попаша</i>	274
Конфискација имовине, односно расап	278
Телесне казне - батинање	284
Сталешка неједнакост у казном праву	286
Одговорност колектива	314
Регулатива трговине и положај трговаца	332
Судски поступак	360
Врсте и надлежност судова	360
Црквени судови – патримонијално судство	360
Глобе и њихова припадност	370
Царски дугови	378
Процесне установе	388
Позивање на суд – печат	388
Престој	390
Удава	392
Котао	397
Порота	398
Помоћни судски органи – коришћење приватних потчињених	410

Закључак	420
Извори.....	429
Литература.....	432

Увод

Одабир теме и преглед литературе

Душанов законик је, несумњиво, један од најзначајнијих правних споменика српског Средњег века. Још од XIX века, ако не и од његовог проналаска крајем XVIII, овај законик је у фокусу пажње домаће, а неретко и стране¹, научне јавности, и највероватније представља тему из српског средњовековног права о којој је највише писано² – како у ужој струци, тако и ван ње.³ Готово би се могло рећи да Законик и за њега везане теме представљају непресушан извор грађе за правноисторијска истраживања, будући да се, упркос бројним томовима исписаним о њему, и даље отварају нова питања, која раније нису "запала за око" научницима, нису била довољно истражена или из неких других разлога још увек није било услова за писање о њима.

Питање извора Душановог законика нипошто не спада у круг оних питања која нису раније отворана, па чак ни оних о којима је мало и оскудно писано. Међутим, они који су се бавили њиме су претежно то чинили са тачке гледишта његовог односа са ромејским (византијским) правом. Питање да ли Душанов законик представља рецепцију ромејских норми или, пак, светли пример самосталног рада српског законодавца који сведочи о Душановим правничким и државничким достигнућима је било предмет размимоилажења ставова у науци XIX века. Данас је, пак, на њега пружен одговор – пре свега у делима Радојчића⁴ и Соловјева⁵ – који представља, може се рећи, средње решење које задовољава присталице оба ранија схватања, показујући утицај ромејског права, али и

¹ Мислећи пре свега на пажњу коју су његовом проучавању посветили руски и други словенски научници за време славофилског заноса XIX века, али и на нека каснија истраживања.

² *Библиографија о законодавству Цара Стефана Душана* Гордане Радојчић-Костић у свом штампаном облику, до почетка 2006, садржи чак 1111 референци, од којих је најстарија (изузимајући саме *рукописе* Законика) *Il regno de gli slavi, hoggi corrotamente detti Schiavoni...* Мавра Орбинија из 1601. (Гордана Радојчић-Костић, *Библиографија о законодавству Цара Стефана Душана*, Београд 2006; у проширеном (накнадно ажурираном) електронском облику доступна на <http://monumentaserbica.com/dz/>, 25.10.2012.)

³ Због свог значаја за српску државу, привлачио је пажњу не само правних историчара, већ и оних који се баве политичком или чак економском историјом средњовековне Србије, а нашао је своје место и у популарној књижевности.

⁴ Види Никола Радојчић, "Снага закона по Душанову Законику", *Глас Српске краљевске академије*, СХ, 62, 1923, 100-139 и Никола Радојчић, "Душанов законик и византиско право", *Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана*, Београд 1951, 45-77.

⁵ Види Александар Васиљевич Соловјев, *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*, Скопље 1928, нарочито 58-91.

самосталну величину српског.⁶ Наиме, доказано је ромејско порекло извесног броја чланова Законика, преузетих претежно из Василика⁷ – а Радојчић чак износи мишљење да је у Законику много више чланова "уопште позајмљених него што се по досадашњим студијама може и слутити"⁸ – али је утемељено мишљење да не треба због тога овај споменик сматрати мање значајним. Напротив, сама чињеница да су Душанови законописци⁹ узели на себе тако тежак и обиман задатак – да прегледају шездесет књига Василика и у њима нађу и одаберу оно што би српској држави одговарало – представља сведочанство о развијености правне свести и правног образовања у Србији.¹⁰

Са друге стране, много мање пажње је посвећено *српским* изворима Душановог законика. Већина аутора сматра да се они углавном своде на тадашње обичајно право, па сажалева што се о њему не могу набавити поуздани подаци, остављајући у другом плану бројне повеље српских владара, као да се у њима не би могли наћи трагови тог истог обичајног права, или да се оне не би могле

---

⁶ Нарочито је велики раздор настао око питања порекла чланова 171. и 172. ДЗ, којима се Законик ставља изнад царске заповести и налаже судијама да суде по њему, а не по страху од цара. Они су у највећем делу стручне јавности сматрани за велико достигнуће српског права, па чак и за доказ његове самосталности и слободе од страних утицаја. Тако, рецимо, Зигел сматра да је чл. 171. (184. по Шафариковом издању које је он користио) засигурно узет из неког царског указа појединачног карактера, док чл. 172. представља само изражавање те исте идеје на општији начин, нова формулација ранијег појединачног указа за потребе законодавног сабора. Види О. Зигел, 92. Радојчић лепо примећује да је оваквом мишљењу погодовало и некадашње гледање на Ромејско царство као на сурову апсолутистичку државу где влада "неограничени царски деспотизам, који с одвратним уживањем зна само мучити своје поданике, за које нема других закона осим воље царева", па никоме није ни падало на памет да у ромејском праву тражи извор овако просвећених одредби ДЗ. Н. Радојчић 1923, 103.

⁷ Мада има и утицаја новела ромејских царева. Управо је на фамозне чланове 171. и 172. могла утицати – додуше, на Василикама заснована – LXIII новела цара Манојла Комнена. Види *ibid.*, 124-128.

⁸ Никола Радојчић, "Судије и закон у средњовековној Србији и у Угарској: Прилог проучавању државног типа средњовековне Србије", *Летопис Матице Српске*, књига 305, свеска 1-2/1925, 54-55.

⁹ Питање аутора Душановог законика је још увек нерешено, а највероватније ће тако и остати. Изношене су различите хипотезе, од тога да га је Душан лично писао, преко тога да је стваран у ужем дворском кругу од стране цара и извесног броја људи од његовог поверења (највероватније бар већим делом лаика), до тога да су за тај посао били задужени образовани правници – било да су они и раније имали свој положај на двору или да су ангажовани управо у сврхе стварања кодификације. Да би се избегло приклањање било којем од ових мишљења (будући да ниједно не може бити доказано), у раду ће се за означавање аутора Законика и кодификације уопште користити неутрални термини.

¹⁰ Такође, Радојчић сматра да је и само повезивање ДЗ са ромејским правом позитивна ствар за реноме овог споменика. "Скопчавањем Душанова Законика за византинско право он се везује с веома богатим и високо развијеним законодавством, те тако и он улази у часну светску породицу славних правних зборника повезаних истом идејом правичног и човекољубивог римског права." Н. Радојчић 1951, 62.

разматрати као засебан извор Законика. Вреди у том смислу дати кратак преглед ставова различитих аутора – како оних који су писали о самом Душановом законуку, тако и оних који су истраживали управо повеље или, пак, поједине институте средњовековног српског права, у којим год актима да су регулисани. Кроз њега ће се размотрити како досадашњи домет у стручној литератури који ће послужити као основа овог рада, тако и углови који још увек нису довољно истражени, те представљају повод за његово писање.

1) Литература о Душановом законуку

Из категорије истраживача посвећених примарно Законику, можда најдетаљнији, а свакако први суштински квалитетан преглед извора Законика дао је Зигел (Зигел), разматрајући чак осам потенцијалних категорија извора: обичајно право, српске уговоре са Дубровником, три врсте повеља (манастирске, властеоске и градске), царске указе, законе Душанових претходника, па чак и утицај црквених прописа.¹¹ Иако број извора реално није тако велики – већ сам аутор констатује да се о улози градских повеља ништа не може поуздано рећи због чињенице да нису сачуване до његовог времена¹², каснија истраживања су доказала да се не може говорити о *законима* пре Душановог времена, те да је фамозни "закон светог краља" (Милутина) само резултат погрешног тумачења, те као сигурно остаје само његово схватање царских указа¹³ – овој анализи се мора

---

¹¹ Види О. Зигел, *Законникъ Стефана Душана*, Санктпетербургъ 1872, 62-103. Детаљније о Зигелевим истраживањима ће бити више речи касније.

¹² *Ibid.*, 85-88.

¹³ Иако ни њега, нажалост, није могуће до краја потврдити изворном грађом, докази у том правцу су довољно јаки да је оно данас већ општеприхваћено у науци. Наиме, Зигел сматра да сви чланови ДЗ где је употребљена формулација "повелѣва царство ми", "повелѣва господињ царь" или нека слична воде порекло из указа које је Душан доносио самостално, без учешћа сабора. Види *ibid.*, 88-93. Са овим ставом се слаже и Стојан Новаковић, који налази пет таквих наредби (од којих неке обухватају по неколико повезаних чланова) у другом делу Законика, из чега закључује да су у питању заповести издате између 1349. и 1354. "у облику хрисовуље или наредбе; свака је била објављена по земљи, а кад је 1354. Сабор био позван да се и опет законодавством бави, онда су те заповести у нови тога времена зборник (или Законик) увршћене, заједно с оним законским наредбама за које се онда нашло да их узаконити треба." Стојан Новаковић (изд.), *Законик Стефана Душана, цара српског, 1349 и 1354*, Београд 1898, XLVII. И Герасимовић сматра да је тако, подвлачећи како се све те формулације појављују у другом делу Законика, док их у првом нема. Види Јеврем Герасимовић, *Старо српско право*, Београд 1925, 16. И у најновијем сводном издању Законика се очигледно види да је ово схватање прихваћено без резерве: "Многе од новела које су ушле у други законик доношене су поступно после 1349, онако како су налагале потребе. То се са сигурношћу може рећи за оне које почињу реченицом *Повелева царство ми*." Ђорђе Бубало (прир.), *Душанов законик*, Београд 2010, 14.

признати да је опсежна, детаљна и не изоставља без разматрања ниједан могући извор.

Флорински (Флоринский) – научник који је први поставио јасну хипотезу о Душановом закону, Скраћеној синтагми Матеје Властара и такозваном Јустинијановом закону¹⁴ као деловима једне кодификације¹⁵ – није посветио пажњу питању извора Законика, концентришући се више на анализу различитих рукописа, питања његовог доношења и редакције. Само је на једном месту, такође узгред, напоменуо како сматра да Законик није унео суштинске измене у српско државно и друштвено уређење.¹⁶ Слично би се могло рећи и за Мајкова (Майков) (наравно, имајући на уму да је њему историјски аспект имао предност над правним) који је сматрао Душанов законик кодификацијом обичајног права, па је чак и за случајеве позивања на раније прописе у повељама и Законику сматрао да само показују "како се брижљиво држало у народу обичајно право и како је последице вјерно прешло у писани закон."¹⁷

Валтазар Богишић у свом бављењу Душановим законом није посветио толико пажње његовим изворима, наводећи само ово: "Извори су нашем закону били не само обичаји народни и установе на тому сабору утврђене, него и пријашњи закони и владалачке наредбе. Лако је да су свиколици чланци, који у закону почимљу са: *повелѣниѣ царско*, овога посљедњега порекла."¹⁸ Треба напоменути, додуше, да је дотична Богишићева књига била осмишљена само као сређено издање средњовековне законске грађе¹⁹, које се, поготово када је реч о

---

¹⁴ Одавно је утврђено да овај зборник представља кратку компилацију норми ромејског права преузетих претежно из Земљорадничког закона (*Νόμος Γεωργικός*) и да нема никакве везе са царем Јустинијаном, те да му је вероватно само ради звучности и ауторитета придато име овог великог законодавца. Види Ромуалд Хубе, *О значењу права римскога и римско византинскога код славјанских народа*, Беч 1869, 20-21 и Биљана Марковић, *Јустинијанов закон: средњовековна византијско-српска правна компилација*, Београд 2007, 32-40. Костренчић је сматрао да је назив дат случајно, из необавештености састављача збирке који није знао које од наведених установа заиста воде порекло из Јустинијановог времена, а које не. Види Marko Kostrenčić, *Hrvatska pravna povijest. Zakonik cara Stefana Dušana: predavanja*, Zagreb 1923, 308-309.

¹⁵ Види Тимофей Флоринский, *Памятники законодательной деятельности Душана, Царя Сербова и Грекова. Хрисовулы. Сербский Законник. Сборники византийских законов*, Киев 1888, VII и 16-17.

¹⁶ *Ibid.*, 21.

¹⁷ Аполон Александрович Мајков, *Историја српског народа*, Београд 1990, 55-56.

¹⁸ Валтазар Богишић, *Писани закони на словенском језу I: закони издани највишим законодавном влашћу у самосталним државама*, Загреб 1872, 35.

¹⁹ Додуше, због бројних других професионалних обавеза аутора – пре свега његовог ангажовања на Универзитету у Одеси – некомплетно; ипак, Богишић сам у предговору истиче како је свестан "да би дуже чекање било штодније главному подуху него ли несавршеност дјела" и да "1. ово

стручној јавности добро познатим законским актима, мора "ограничити пуким библиографским описом."²⁰ Сходно томе, он се трудио да своје анализе материје, тамо где ипак није могао или желео да их избегне, сведе на најмању могућу меру.²¹ Ипак, може се закључити да Богишић није ни имао много више података о изворима Законика него што је ту поменуо. Прво, он у истој књизи на неколико места пореди садржину Душанових повеља – како донетих пре или паралелно са Закоником, тако и после њега – са његовим сродним члановима²², али то ниједном не чини када су у питању старије повеље које би се могле појавити као извор. Осим тога, ако се погледа програм часова које је Богишић одржао на Новоросијском Правном факултету у Одеси на тему Душановог законика²³, може се видети да је све осим уводног дела (у којем је било речи о Душановој владавини, поступку доношења Законика и приликама у то време, као и постојећим преписима и издањима Законика) било посвећено коментарисању садржине законских одредби, док се питање извора и не отвара.²⁴

Стојан Новаковић разматра ово питање нешто мање детаљно, али и он, позивајући се на Богишића, види као изворе Законика обичаје²⁵, раније законе и

није хисторичка него само библиографска радња, а као таква већ по својој природи, тешко да икада од прве може бити потпуна; 2. да је овај спис и онако одређен, да буде распослан на све стране пријатељима словенске науке ради попуне." *Ibid.*, 2.

²⁰ *Ibid.*, 8.

²¹ Тако после горе наведеног набрајања извора законика Богишић закључује да "[и]злагању узрока из којих проистече наш законик и околности које га пратише није овдје пристojно мјесто" и задовољава се још само цитирањем последњег пасуса Душанове наредбе о законодавној радњи. *Ibid.*, 35.

²² Види *ibid.*, 40-52, нарочито (за директне паралеле) 40-41 и 47-49. На првом месту се ради о повељи издатој калуђеру у пиргу близу Хиландара између 1336. и 1347 (види Franz Miklosich (изд.), *Monumenta Serbica: spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vienna 1858, 120-124), а на другом о повељи Дубровчанима од 20. септембра 1349. (Стојан Новаковић (изд.), *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 169-172), за коју Богишић тврди да, премда наизглед "садржи само међународни уговор, она је ипак и по садржини и по форми пуки закон", будући у форми повеље и без потписа са дубровачке стране. В. Богишић 1872, 47.

²³ У питању су били часови семинарских вежби из Историје словенских права, посвећени практичном задатку тумачења законских текстова. Богишић је за први споменик који ће анализирати одабрао Душанов законик зато што је он у многome сачувао старе форме словенског права и садржи многа решења специфична за њега (за разлику од преостала два текста у ужем избору, *Majestate Carolina* Карла IV и Вислицких статута Казимира Великог, у којима је сматрао да постоји више страних утицаја), као и зато што је писан на старословенском, а не латинском језику. Драгослав Јанковић, "Богишићеви коментари Душановог законика", *Анали Правног факултета у Београду*, 3-4/1953, 394-395.

²⁴ *Ibid.*, 395 и даље.

²⁵ Ово мишљење подржава чињеницом "што многи чланци Законика у народним обичајима и данас живе", мада признаје, да је ту, осим кодификације обичаја, могућ и супротан след догађаја – касније уобичајавање законских одредби које су тако наставиле да живе и пошто је ДЗ престао да буде извор права. С. Новаковић 1898, XLII.

повластице (где, такође усвајајући шири појам закона, укључује и повеље, и међународне уговоре²⁶), и "римске" односно ромејске прописе, садржане у црквеним зборницима.²⁷ И он, попут Зигеља, сматра да су у Законик ушле Душанове самосталне наредбе и укази, али их не помиње са малопре наведеним категоријама у оквиру извора ДЗ, већ када говори о новитетима које Душан уводи, истичући како не прави суштинску разлику да ли су донети уз учешће Сабора или "снагом самодржавног законодавства царског".²⁸ На крају закључује како је Душанов Законик "зборник у који су предмети и грађа притицали с разних страна, и из обичаја и старијих законодавних радова, и из оновременога, ранијег, законодавног рада, и из живота самог, тј. потреба и интереса оних сталежа који су у састављању Законика као законодавно тело учествовали".²⁹ Ипак, мада начелно прихвата њихов утицај на Законик, Новаковић у свом коментару ДЗ не анализира које су одредбе могле бити донете по угледу на раније повеље и уговоре. Он их, додуше, помиње у коментару неких петнаестак чланова, али и то више примера ради, како би разјаснио неки појам или институт који се у датом члану помиње, за шта користи како изворе старије од Законика, тако и оне који датирају далеко после њега.³⁰

Константин Јиречек је као изворе Законика истакао повеље, уговоре са Дубровником, ромејске правне зборнике (за које, додуше, наводи да су веома мало утицали на Душанов законик), али и статуте далматинских градова па чак и немачко, угарско и чешко право.³¹ Јиречек је до овако широког дијапазона извора дошао анализирајући поједине установе из Законика и њихову сличну регулативу у околним правима; но, можда би му се могло приговорити да није посветио

---

²⁶ Новаковић се у свом делу доследно држи оваког схватања, тврдећи да "ми те споменике не можемо сматрати другојачије него као законе (што они у истини и по својој суштини и јесу), и пуно права имамо да по њима истражујемо облик који је оригинал Душанова Законика имао." *Ibid.*, LX. Нарочит значај он придаје хрисовуљама. "Хрисовуља је свагда царска или владалачка, и у средњовековном језику њоме се казује иста замисао која се данас исказује речју *закон*," *ibid.*, LXII. Ипак, он не пореди овај појам са средњовековним схватањем термина *закон*.

²⁷ *Ibid.*, XLII-XLV.

²⁸ *Ibid.*, XLVII.

²⁹ *Ibid.*, XLVIII.

³⁰ Осим повеља и међународних уговора самог Душана и његових претходника, Новаковић у ове сврхе користи и средњовековна документа настала после Душанове смрти, делањем каснијих владара, али и много модерније изворе, попут забележака Вука Стефановића Караџића или података о пракси магистрата у Србији почетком XIX века.

³¹ Constantin Jireček, "Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan", *Archiv für slavische Philologie*, XXII/1900, 163-170.

превише детаљну пажњу томе како би правила из дотичних, каткад удаљених, правних система доспела у Законик, већ је све где је видео сличност убројао у изворе.

Јеврем Герасимовић као изворе Душановог законика наводи, са једне стране, Законе Светих Отаца (под којима подразумева Законоправило Светог Саве³²) и затечено уређење у недавно освојеним ромејским областима, на које се по његовом мишљењу³³ Законик експлицитно позива и који представљају изворе страног порекла. Са друге стране он истиче домаће изворе – старе обичаје, раније издате законе, хрисовуље³⁴ и међународне уговоре. Занимљиво је да под старијим законима он, осим наводних Закона Светог Краља, подразумева и друге законе "међу којима је неке и сам Душан издао", сматрајући да се о томе ради свуда где неки члан носи заглавље *Закон*.³⁵ Мада их у дотичном набрајању није споменуо на првом месту, очито је да сматра да су повеље биле значајан извор, јер их раније у том својству помиње на више места. "Хрисовуљи ови представљају како забележено обичајно дотадање право, тако и великим делом извор Душановом Законнику," пише Герасимовић, говорећи о изворима права у XII веку.³⁶ Најављујући законодавну радњу у XIV веку на позадини претходних извора, наводи: "Горе поменути правни споменици ти су који у појединостима развијају принципе Законика. Најважнији су ипак међу њима *хрисовуљи, златопечатне владарске повеље*."³⁷ Герасимовић чак на једном месту – додуше, узгред и без навођења одредби на које мисли – помиње као конкретан извор Студенички типик, тврдећи да "из њега има чак прописа и у Законнику."³⁸

---

³² Тачније, говорећи о овом извору Законика, он апстрактно наводи "канонске зборнике из византиског права који су још под Св. Савом преведени" (Ј. Герасимовић 1925, 17), из чега би се могло закључити да их је било више. Али раније, говорећи о Законоправилу, каже: "Овај Намоканон [*sic!*], како се тада звао, био је уведен 1219 године; мало доцније помиње се као *Закони Светих Отаца*, а много доцније је био познат под именом *Крмчија*. Један део његов који садржи већином грађанско прав, звао се *Градски Закон*." *Ibid.*, 12. Осим тога не наводи превођење нити састављање никаквих других текстова, па се може закључити да се касније употребљена множина односи на ромејске *изворе* Законоправила, а не на њега и још неке зборнике.

³³ Многи данашњи научници сматрају да позивање на Законе светих отаца упућује на Скраћену синтагму, или на њу и Номоканон заједно, као комбиноване изворе световног и духовног права.

³⁴ Из контекста је очигледно да и он под њима подразумева повеље уопште, мада на једном месту тачно одређује хрисовуље као "златопечатне владарске повеље." *Ibid.*, 13.

³⁵ *Ibid.*, 17.

³⁶ *Ibid.*, 12.

³⁷ *Ibid.*, 13.

³⁸ *Ibid.*, 20-21. Упркос тој неодређености и чињеници да се налази у делу где аутор, руководећи се и материјалним и формалним критеријумима, проглашава Душанов законик за Устав старе српске

Иако се Радојчић бавио (како је горе наведено) претежно утицајем ромејског права на Душанов законик, он је истицао неопходност истраживања свих његових извора и његовог односа са осталим домаћим средњовековним правним актима. Одбијајући да се упусти у расправу о томе да ли је Законик само збирка допуна ранијим српским и рецепираним ромејским изворима или самосталан и систематски створен зборник, па чак и "устав" српског царства он пише: "О тима питањима има и онако читава литература, у којој се, међутим, често више ишло за тим да се изнесе какво било ново мишљење о природи и склопу Душанова Законика, него да се брижљивом студијом извора приближи историјској истини. Ова је питања, наиме, већина истраживача стављала на прво место у својим студијама, те је због тога јако занемарено проучавање извора Душанова Законика, чак и садржине, као и њихова одношаја према осталим српским правним споменицима, иако би требало претходно, бар у главном, сва та питања решити, па тек онда с извесном сигурношћу расправљати проблем о природи и склопу Душанова Законика. Досад се, међутим, због оваког начина и правца студија о Душанову Законику само случајно, и узгред утврђивало, откуда су поједини делови преведени или по духу примљени, док систематске студије о свима изворима Душанова Законика нема."³⁹ Наравно, до данас је о многима од овде поменутих питања, нарочито о садржини Законика, опсежно писано. Ипак, његов однос са осталим српским изворима није много расветљенији него у време када је Радојчић, пре деведесет година, написао ове редове. Премда су из пера Александра Соловјева изашле две систематске студије о Душановом законику⁴⁰, ниједна од њих се не бави примарно питањем његових извора. Ни сам Радојчић се није ни касније позабавио овом материјом; у свом издању Законика он наводи да овај "претставља, као и толики други средњовековни законици младих европских народа, спој обичајнога права са римским."⁴¹ Све и да се сматра да су повеље такође претежно (са изузетком страних елемената) садржале обичајно право, те да се и оне подразумевају као имплицитна спона између некодификованог обичајног

државе, а зборницима ромејског порекла одриче законско својство (истичући како су били више саветодавног карактера и садржали много теорије и религије), овај податак је веома значајан, будући да је то једино упућивање на конкретан појединачни документ као извор Законика које је садржано у Герасимовићевој књизи.

³⁹ Н. Радојчић 1923, 133.

⁴⁰ Детаљније о њима ниже.

⁴¹ Никола Радојчић (изд.), *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, САНУ, Београд, 1960, 1.

права и Законика, ова тврдња опет представља претерану симплификацију која искључује могућност иновације од стране српског законодавца која би била аутономна, а не инспирисана ромејским правом. У оквиру самог превода Законика он уз неке чланове наводи шта сматра њиховим извором, али и то, наравно, само кад се ради о изворима ромејског порекла.⁴²

Први научник који озбиљније разрађује тезу о утицају ранијих извора на Душанов законик је Тарановски. "[М]огу се навести многе хрисовуље, повеље, па и међународни уговори (са Дубровником) Душанових претходника на влади, из којих је законодавац црпео различите правне одредбе, које је затим унео у свој Законик," тврди он у својој расправи о Душановом законнику, али не наводи ниједан појединачни документ.⁴³ Додуше, он помиње већи број *установа* у Законнику за које сматра да представљају трагове "дубоке и тако рећи исконске старине, прастарог правног реда, који потиче од првобитних народних обичаја",⁴⁴ али још увек не наводи било какве раније изворе у којима се оне помињу, већ такве закључке изводи из њихове природе која упућује на архаичност и предржавно време.⁴⁵ Већ у својој *Историји српског права у Немањинској држави*⁴⁶ Тарановски користи Душанов законик и повеље српских владара као главне – и такорећи једине⁴⁷ – изворе за објашњавање средњовековних правних института. Додуше, он их употребљава комплементарно, користећи податке из њих да што боље расветли одређене установе, и не разматра њихов међусобни однос⁴⁸ – осим у ретким случајевима узајамних референци⁴⁹ – иако, рецимо,

---

⁴² Види *ibid.*, 89 и даље.

⁴³ Ф. Тарановски, *Душанов законик и Душаново царство*, Нови Сад 1926, 6-7.

⁴⁴ *Ibid.*, 7.

⁴⁵ У питању су институти наслеђивања властeosког коња и оружја (чије порекло Тарановски види у кнежевској дружини), казноправна одговорност куће (породичне задруге) али и шире заједнице (село, околина) у одређеним случајевима, архаичних доказних средстава (лице, свод али и ордалије) у судском поступку и казни (глоба изражена у стоци, вражда за убиство која подсећа на мирење) у кривичном праву. Види детаљније *ibid.*, 7-10. Једино у последњем случају аутор наводи како су сачувана "у изворима два случаја мирења са Дубровчанима поводом убиства баш из времена цара Стефана Душана" (*ibid.*, 9), али ни ту не помиње о којим се тачно уговорима ради. Будући да се ради о популарно писаном предавању, ово се не сме узети као велики пропуст, али остаје чињеница да аутор није указао ни на један конкретан случај утицаја ранијих *писаних* извора на одредбе Законика.

⁴⁶ Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996².

⁴⁷ Осим њих, он користи и статуте приморских градова, а у много мањој мери и зборнике ромејског порекла – Скраћену Синтагму и тзв. Јустинијанов закон.

⁴⁸ Строго гледано, то и није тема дотичног уџбеника – будући да се он бави *садржином* средњовековног српског права, а не његовим изворима – али ипак би се могло очекивати да аутор, објашњавајући одређену институцију уз помоћ података из два засебна извора, помене да је један

разматра однос Законика са Скраћеном синтагмом на коју се далеко ређе позива.⁵⁰ Ипак, он веома квалитетно приказује развој појединих института кроз повеље објашњене хронолошким редоследом, где обично завршава са Душановим закоником, што представља вредан почетак истраживања утицаја повеља на Законик и основ за даље истраживање. Додуше, његов приступ је често такав да баца акценат претежно на негативан утицај једних докумената на друге, то јест имплицитно укидање ранијег решења новијим.⁵¹

Александар Соловјев тврди како "повеље пружају највише грађе за историју српских сељака и других сталежа, уопште за историју српског права *пре Душанова доба*"⁵² (подвукла Н.К.), наизглед не тражећи у њима извор макар појединих одредби Законика. Додуше, он касније у свом коментару Законика, који чини половину његове значајне монографије *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*⁵³ на више места примећује како се поједини институт из одређеног члана Законика појављивао већ раније у овој или оној повељи, али не покушава да из тога изведе било какав општи закључак или анализира утицај повеља на Законик. Наравно, Соловјев није узимао однос повеља и Законика за тему свог рада, те не би ни било умесно да га је детаљно обрадио. Његов коментар може бити од велике користи при предстојећем истраживању, нарочито у погледу

од њих утицао на доношење другог, уколико има основа да сматра да је то случај. (Поготово када се узме у обзир да је излагање о историји кривичног права завршио анализом односа Душановог законика и Властареве Синтагме, о чему види ниже.)

⁴⁹ Види нпр *ibid.*, 106-107, 479.

⁵⁰ Наравно, не толико у смислу утицаја Синтагме на доношење Законика, колико у смислу положаја оба акта у оквиру Душановог законодавства. Ту Тарановски закључује да је и Синтагма имала законску снагу, али одриче мишљење Флоринског да је Синтагма била главна, а ДЗ само допуна за њу и тврди обрнуто – "Законик је сачињавао темељ система, чије су се празнине попуњавале обичајним правом и писаним правом византијским, које се одозго препоручивало у најважнијим извацима изнесеним у скраћеној Синтагми. У каквој се пропорцији судска пракса служила једним и другим од супсидијарних извора, то је немогуће тачно решити, јер нису нам се сачувала судска акта. Може се тврдити само једно, и то да се прихваћивање казних одредаба византијских вршило само према потреби, од случаја до случаја, казуистички, а никако не *en bloc*." *Ibid.*, 508-509. Иако је и ово схватање у међувремену превазиђено и умерено, то овде није толико од значаја, колико чињеница да аутор сматра умесним да питање празнина у кривичном праву објасни преко односа Законика са обичајним правом и Синтагмом (које сматра супсидијарним изворима), док повеље не покушава да уклопи у тај систем ни као потенцијалне изворе сазнавања обичајног права.

⁵¹ Као пример оваквог приступа види *ibid.*, 683-688 и даље, где аутор показује развој патримонијалног судства (нарочито црквеног, с обзиром на расположиви опсег сачуваних извора) кроз већи број повеља и Душанов законик, држећи се хронолошког редоследа, али нотирајући само релевантне *промене* у регулативи ове области.

⁵² Александар Васиљевич Соловјев, *Постанак и значај Душанова законика*, Београд 2001, 11.

⁵³ Александар Васиљевич Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980.

материје коју је детаљније обрадио, као што су разни аспекти положаја зависних сељака и отрока, доказних средстава у судском поступку, права трговаца, институти пороте, баштине, вражде...

Драгослав Јанковић истиче као изворе Законика ромејско право, раније владалачке повеље, међународне уговоре и обичајно право. Он са великом убеђеношћу износи тезу о утицају повеља и уговора на законски текст⁵⁴, али не покушава да је докаже навођењем бар неког конкретног примера преузетих одредби или референце на друге ауторе.⁵⁵ Срђан Шаркић наводи ромејско право (помињући конкретно Василике), повеље, уговоре са Дубровником и правне обичаје, наглашавајући да су ови последњи "у најмањој мери" утицали на садржину Законика.⁵⁶

Ђорђе Бубало у свом скорашњем издању Душановог законика, приређеном добрим делом уз сарадњу, савете и надзор Симе Ћирковића⁵⁷, не говори посебно о изворима Законика. Ипак, мишљење аутора о овој теми се може дедуковати из других делова текста. На први поглед, мишљење се већ назире из написа о карактеристикама унификације права коју је Душан желео да постигне.⁵⁸ Ту се, наиме, говори како је Законик, па и целокупно Душаново законодавство, представљао "израз жеље и потребе за правном унификацијом само у смеру од Византије ка српским земљама", односно да је царева замисао била да целокупни правни систем његове државе (како старих српских, тако и новоосвојених крајева) "почива на идеологији и нормама римско-византијског права", што је у старим српским земљама требало да постигне управо законодавство које је донео.⁵⁹ Уз сву резерву која произлази из чињенице да се наведени текст не бави питањем

---

⁵⁴ "Поред византиских правних прописа, Душанов законик се базирао једним делом и на многобројним ранијим владалачким повељама и даровницама манастирима, властели и градовима, као и на међународним политичким и трговинским уговорима којима су у прво време регулисане повластице дубровачких и других трговаца." Драгослав Јанковић, "Значај Душановог законика", *Историски гласник* 3/1949 – сепаратни отисак, Београд 1949, 29. Види слично и у Драгослав Јанковић, *Историја државе и права феудалне Србије (XII-XV) век*, Београд 1961, 14-15.

⁵⁵ Додуше, с обзиром на карактер наведеног дела – у питању је предавање одржано у тадашњем Историском друштву НР Србије поводом шестоте годишњице Душановог законика – претерано упуштање у детаље не би ни било примерено. Ипак, мора се запазити да је аутор у истом предавању на више места давао примере из садржине Законика зарад илустрације других његових општих карактеристика, те се не види зашто то није могао учинити и овде, да је заиста имао примере преузетих одредби или института.

⁵⁶ Срђан Шаркић, *Средњовековно српско право*, Нови Сад 1995, 13.

⁵⁷ Види Ђ. Бубало 2010, 5-6.

⁵⁸ *Ibid.*, 13-16, посебно 15-16.

⁵⁹ *Ibid.*, 16.

извора Законика нити његовог односа са повељама, ипак би се⁶⁰ могло закључити како је став аутора да је ромејско право основни како идејни, тако и нормативни извор Законика, те да утицај старијег права није довољно знатан да би – барем у датом контексту – био поменут. Међутим, касније се наводи како је циљ законодавца био да партикуларне правне прописе за поједина властелинства, као и обичајноправна правила, замени општеобавезним нормама које би биле уједначене на територији целе државе.⁶¹ Иако није реч, изузимајући неке уже примере⁶², о разматрању извора Законика, ипак је у питању квалитетна, колико год штура, оцена његовог односа са ранијим правним актима, односно већ важећим правом.⁶³

2) Литература о повељама и појединим установама

Када се стање у литератури анализира са друге тачке гледишта – аутора који су за полазну тачку узимали саме *повеље*, а не Душанов законик или, шире, систем српског права у Средњем веку, ситуација је нешто другачија. За почетак, готово да нема монографија посвећених повељама као таквима, а камоли неке где би њихов однос са Закоником заузимао значајно место, те се ова перспектива научног мњења мора тражити фрагментарно, у појединим чланцима или споредним местима монографија које ову тематику дотичу бар узгред. Ипак, има веома квалитетних чланака и студија посвећених појединим повељама или одређеним установама средњовековног српског права који своје теме обрађују на начин који би био примерен и за анализу тих повеља као извора Законика (преглед развоја института, разматрање утицаја једне повеље на другу), иако се аутори нису прихватили овог задатка као глобалне теме.

Можда најопсежније (а свакако једно од најзначајнијих) дело посвећено повељама у нашој литератури јесу *Студије о српској дипломатици* Станоја

---

⁶⁰ Нарочито ако би се мишљење формирало само на основу овог дела уводне студије.

⁶¹ Ђ. Бубало 2010, 19.

⁶² "Важно је нагласити да су средства и решења из обичајног права задржани пре свега у доказном поступку." *Ibid.*

⁶³ Види и *ibid.*, 18-20 за однос са Номоканоном, а посебно Градским законом.

Станојевића⁶⁴, које представљају незаобилазно штиво за сваког истраживача српског средњовековног права. Међутим, како им сам назив говори, оне су посвећене искључиво формалном, дипломатичком аспекту повеља – њиховој структури и саставним деловима, начину састављања и издавања и за то везаној проблематици, попут питања фалсификовања или очувања повеља – а не њиховој садржини. Сходно томе, о било каквом дотицању питања односа повеља и Законика не може бити ни говора. Чак и у местима где се ради о таквој материји да је било могуће барем цитирати повезане чланове Законика – рецимо, у делу о правној (доказној) вредности повеља⁶⁵ – Станојевић се ипак држи искључиво грађе која се налази у самим повељама, не користећи оно што би се о њима и њиховој функцији могло извући из одредаба Душановог законика. Сходно томе, овај рад ће се ослањати на Станојевићева истраживања у погледу дипломатичких особености повеља, које не намерава да преиспитује.

Раде Михаљчић у свом чланку посвећеном "Старом српском закону" ("*Законъ стари Сръблемъ*") прати развој садржине ових прописа од повеља у којима се први пут појављују, па све до Душановог законика.⁶⁶ Иако он не извлачи непосредне закључке о утицају самих повеља на Законик, већ само праћење еволуције института говори о томе да између наведених извора постоји веза, било да су млађи узимали, уз модификације, одредбе из старијих, или да су сви развијали постојеће институте обичајног права.⁶⁷ Овај приступ је изузетно значајан утолико што показује законски карактер одредаба садржаних у повељама, скреће пажњу на њихов међусобни утицај (што представља образац по којем је могло даље тећи преузимање материје из повеља од стране писаца

---

⁶⁴ Иако би се ово дело по својој бити и коначном изгледу готово могло сматрати монографијом, оно није изашло у том виду, већ у двадесет осам засебних поглавља, издатих као чланци у *Гласу Српске Краљевске Академије* између 1912. и 1935. године. Накнадно су сакупљени у два тома – првих седамнаест чланака, објављених у периоду између 1912. и 1928. године, издато је заједно 1928, а каснијих једанаест 1935.

⁶⁵ Станоје Станојевић, "Студије о српској дипломатици XXVII: Правна вредност повеља", *Глас СКА* 169/1935, 77-106.

⁶⁶ Види Раде Михаљчић, "Стари српски закон", *Сабрана дела, књига V: Изворна вредност старе српске грађе*, Београд 2001, 59-62.

⁶⁷ Михаљчић уз помоћ разних доказа изводи закључак да је овај Закон настао у време Стефана Немање и светог Саве: већ у време Милутина се назива *старим*, док оснивачка хрисовуља манастира Светих Арханђела код Призрена помиње закон који је постојао у Студеници код Светог Симеона. (Р. Михаљчић 2001а., 59-60.) Ипак, то је далеко од доказа његове природе – могао би бити како новина коју је Немања увео, тако и обичајно право које је, можда уз извесне модификације, записао и тако потврдио.

Законика) и преузимање старијих одредби уз прилагођавање приликама новијег акта⁶⁸, и истиче значај носећих института у одабраном корпусу грађе. Исту идеју он примењује у свом издању текстова названих "закон" у делу *Закони у старим српским исправама*.⁶⁹ У чланку о примени Законика у судској пракси он сугерише да је сврха кодификације била "да уједначи разнородне одредбе", и то не само како би ускладио ромејски и српски правни систем, "већ и разнородно феудално право из доба првих Немањића."⁷⁰ Даље у истом раду Михаљчић посвећује пажњу развоју бриге за сироту, односно сироту кудељницу или франгарицу, почев од Милутинове Бањске хрисовуље па све до Статута Новог Брда⁷¹, установе пороте која је званично стигла у Законик из нормативне делатности краља Милутина⁷², као и одредаба о сеоским међама, за које сматра да су усвојене из обичајног права.⁷³ Сличан приступ се види и у његовом чланку о отроцима.⁷⁴

Милош Благојевић у својој монографији посвећеној нашој средњовековној државној управи⁷⁵ посматра институт владареве милости како кроз праксу доношења повеља, тако и кроз регулативу Душановог законика.⁷⁶ Он закључује како "Душанов законик пружа једнострану и ограничена обавештења о садржају владареве милости", будући да претежно регулише само специфичне случајеве њеног ограничења,⁷⁷ али да је очигледно "да је институција милосника била у средњовековној Србији и позната и одавно прихваћена"⁷⁸, па чак и "добро позната и учвршћена знатно пре доношења Законика."⁷⁹ Из овога Благојевић, осим (њему за тему монографије најбитнијег) закључка о немогућности, односно неподобности, истраживања овог института само на основу Законика, изводи и закључак о узајамној преплетености и допуњавању грађе у повељама и Законнику.

---

⁶⁸ Види *ibid.*, 64.

⁶⁹ Раде Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, Београд 2006.

⁷⁰ Раде Михаљчић, "Душанов законик у судској пракси", Раде Михаљчић, "Душанов законик у судској пракси", *Душанов законик – 650 година од његовог доношења*, Бања Лука 2000, 37; исто у *Сабрана дела, књига V: Изворна вредност старе српске грађе*, Београд 2001, 70.

⁷¹ *Ibid.*, 72-74.

⁷² *Ibid.*, 76-78 и даље.

⁷³ *Ibid.*, 81.

⁷⁴ Раде Михаљчић, "Отроци", *Сабрана дела, књига IV: Српска прошлост и народно сећање*, Београд 2001, 221-229, нарочито 222-226.

⁷⁵ Милош Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001.

⁷⁶ Иако је практични поглед примаран, владаревој милости и њеним извршиоцима по одредбама Законика посвећена су посебна поглавља: види *ibid.*, 92-97 и 114-117.

⁷⁷ *Ibid.*, 96.

⁷⁸ *Ibid.*, 116.

⁷⁹ *Ibid.*, 117.

А из тога, затим, следи закључак о изворима Душановог законика, односно о томе како он "не уноси ову институцију као неку новину, већ је само легализује"⁸⁰ – јер, без обзира што његова регулатива не преузима директно одредбе конкретних повеља, она се бави институтом који је њима раније регулисан и чак директно везан за праксу њиховог доношења.⁸¹ Исти аутор у једном чланку разматра развој права посвећеног сеоским међама и нарочито спорова око њих, посветивши велику пажњу анализи како повеља, тако и Душановог законодавства.⁸² Наравно, угао из којег је истраживање спроведено није расветљавање међусобног односа тих повеља и Законика, већ продубљено разумевање ове установе и њеног значаја у средњовековној држави уз помоћ наведених извора. Осим тога, вреди поменути и Благојевићев рад о природи установе приселице (која је раније такорећи поистовећивана са оброком), али он употребљава повеље и Законик зарад дефинисања ове установе, а не утврђивања њеног развоја и утицаја повеља на Законик.⁸³ Значајан је и чланак посвећен обавезама зависног становништва манастира Светог Ђорђа код Скопља, у којем аутор анализира настанак Милутинове повеље овом манастиру и института који се у њој помињу у контексту како ранијих повеља других (ромејских, бугарских) владара издатих том манастиру, тако и повеља српских владара издатих другим црквама и манастирима.⁸⁴ Веома квалитетна анализа присутна у овом чланку, ипак, дотиче садржину Душановог законика само у вези са већ поменутиим институтом приселице.⁸⁵ Коначно, сличан, али у неку руку хронолошки обрнут, поступак аутор примењује у студији "Закон светог Симеона и светог Саве", у којој покушава да реконструише садржину ових закона, изворно записаних у Студеничкој и Милешевској повељи⁸⁶, по садржини закона у каснијим повељама из којих се експлицитно или имплицитно види да су наведене узимали за узор.⁸⁷

---

⁸⁰ *Ibid.*, 116.

⁸¹ О овоме ће бити више речи касније.

⁸² Милош Благојевић, "Спорови око средњовековних међа", *Зборник Матице српске за историју* 71-72/2005, 7-28.

⁸³ Милош Благојевић, "Оброк и приселица", *Историјски часопис*, књига XVIII, 1971, 165-188.

⁸⁴ Милош Благојевић, "О једнаким обавезама становништва у хрисовуљама манастира Св. Георгија код Скопља", *Зборник радова Византолошког института САНУ*, 46/2009, 149-165.

⁸⁵ *Ibid.*, 160-162.

⁸⁶ Управо у овом раду Благојевић доказује како не само што су закон светог Симеона и закон светог Саве два различита, одвојена, акта, већ су и били садржани у наведене две повеље, које, нажалост, нису сачуване до данашњих дана. Он истиче како је било често да се одређени манастир, документа која су му издата или права која му припадају означе епитетом светитеља

И Сима Ћирковић у својој обимној библиографији има радова у којима дотиче ову тематику. Тако, у чланку у којем се бави историјатом православне цркве у Србији у Средњем веку⁸⁸, он анализира утицај цркве на државу, различите сфере друштвеног живота и права позивајући се како на повеље, тако и на одредбе Душановог законика које регулишу положај и улогу цркве.⁸⁹ И у његовом раду о природи и функцији сеоске општине у Средњем веку се карактеристике положаја села разматрају у светлу како Законика, тако и повеља – али, опет, без утврђивања међусобног односа наведених извора.⁹⁰

Има, наравно, још дела у којима се дотиче материја која ће бити обрађена у овом раду: тако, може се наћи литература о доношењу нормативних аката – како повеља, тако и Законика – на саборима (Радојчић⁹¹, Недељковић⁹²), о појму закона (Шаркић⁹³), о судству и суђењу у средњовековној Србији (Мирковић⁹⁴), о

којем је манастир био посвећен, као да је он непосредно носилац права и обавеза. Вреди, затим, обратити пажњу на чињенице да је манастир Студеница, Немањина задужбина, после његове смрти и канонизације, те потом преношења његових моштију у манастир, почео да се назива "лавром светога Симеона" (иако је првобитно био посвећен Богородици), а да је на исти начин Милешева понела назив "манастир светога Саве" после преношења и сахрањивања његових посмртних остатака у њој. Када се све то узме у обзир, чини се заиста логичним да су ови закони "добили називе", то јест спомињани у каснијим правним споменицима, не по својим доносиоцима, већ по својим "титуларима", то јест светитељима – покровитељима манастира у чијим повељама су се налазили. Наравно, како и сам Благојевић напомиње, то не значи да Стефан Немања и свети Сава нису имали никаквог удела у стварању ових закона – јер су они ипак ако не њихова творевина, а оно укључени у састав наведених повеља по њиховој замисли. Види Милош Благојевић, "Закон светога Симеона и светога Саве", *Немањићи и Лазаревићи: Српска средњовековна државност*, Београд 2004, 196-198.

⁸⁷ *Ibid.*, 191-246.

⁸⁸ Сима Ћирковић, "Православна црква у српској држави", *Работници, војници, духовници: друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 197-213. Рад је првобитно објављен као "Православна црква у средњовековној српској држави", *Српска православна црква 1219-1969: Споменица о 750-годишњици аутокефалности*, Београд 1969, 35-51.

⁸⁹ Види *ibid.*, 205-210.

⁹⁰ Сима Ћирковић, "Сеоска општина код Срба у средњем веку", *Работници, војници, духовници: друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 341-348. Рад је првобитно објављен у *Сеоски дани Сретена Вукосављевића V*, Пријепоље 1978, 81-88. Из формулација типа "Душанов законик и поједине владарске повеље чине читаво село [...] одговорним за извесне преступе или злочине," би се могло помислити да аутор третира ове изворе као једнаке и истог ранга. (*Ibid.*, 344.) Ово, наравно, није случај, и даље детаљније читање текста свакако наводи на закључак да аутор сматра Законик значајнијим и правно супериорним извором, но о демонстрацији било какве узрочно-последичне везе нема ни речи.

⁹¹ Никола Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд, СКА 1940.

⁹² Бранислав М. Недељковић, "О саборима и законодавној делатности у Србији у време владавине цара Стефана Душана, са посебним освртом на доношење законика цара Стефана Душана", у Александар Дероко *et al.* (изд.), *Законик цара Стефана Душана, књига I: Струшки и Атонски рукопис*, Београд, САНУ 1975, 25-61.

⁹³ Срђан Шаркић, *Закон у глагољским и ћирилским правним споменицима (од XII до XVIII века)*, Нови Сад 1994.

колективној одговорности, односно одговорности колектива (Ђорић⁹⁵, Кркљуш⁹⁶) о (такозваном) законодавству краља Милутина (Ђекић⁹⁷), као и о бројним појединачним институтима из повеља или, чешће, Законика.

Ипак, и поред тога што ни у једном од наведених дела није бачен директан фокус на утицај повеља на садржину Душановог законика – што само чини потребу за овим истраживањем још већом – може се приметити да га већи број аутора признаје, имплицитно или експлицитно, кроз идеју континуитета и еволутивног развоја средњовековног српског права, као чији врхунац и највећи правотворни подухват се јавља законодавство цара Душана.

Вреди приметити да већину литературе у овој категорији чине дела историчара, а не правника. Са једне стране, нипошто не треба сматрати да их то чини мање вредним: напротив, другачији поглед на материју може бити итекако драгоцен.⁹⁸ Ипак, са друге стране, не сме се занемаривати да правничко око може приметити финесе и детаље који би општем историчару промакли, као и да правни историчари по правилу имају више искуства у примени систематског тумачења и других уже стручних методолошких приступа, а пре свега боље познају општа правна начела, што су све изузетно битни фактори за успешну анализу сложенијих правних установа.

---

⁹⁴ Зоран С. Мирковић, *Суђење и судије у Србији од XIII до XV века*, докторска дисертација одбрањена на Правном факултету Универзитета у Београду, 2002. Види такође чланак истог аутора Зоран С. Мирковић, "Судије "царства ми" Душановог законика", *Законик цара Стефана Душана: зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година од проглашења*, САНУ, Београд 2005, 21-36.

⁹⁵ Svetislav Djoritsch, "Die strafrechtliche Gesamthftung im slavischen Rechte", *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft* 23/1910, 261-275.

⁹⁶ Љубомирка Кркљуш, "Колективна одговорност у Душановом закону", *Душанов законик – 650 година од његовог доношења*, Бања Лука 2000, 143-151.

⁹⁷ Ђорђе Ђекић, *Законодавна делатност краља Милутина*, Рума 2001. Додуше, у овом раду је бројним правним питањима приступљено на погрешан начин, што је у многоме утицало на закључке аутора, али не може му се порећи истраживачка вредност.

⁹⁸ Лепо виђење разлике у приступу, али сличности у резултатима општег и правног историчара, нарочито у области средњовековне (правне) историје, износи Фердинанд Фелдбрухе: "*Medieval legal history has its peculiar charm, because in it the lines between legal and general history become blurred. One of the reasons is that a large part of medieval sources consists of legal documents. The legal and the general historian do not approach this material with exactly the same aim; nevertheless, the problems they have to solve and the lessons they learn are often the same. In the end, as I believe, the desire to know and to understand, without ulterior motives, is what drives the most worthwhile scholarly work.*" Ferdinand Feldbrugge, *Law in Medieval Russia*, Leiden-Boston 2009, XI.

Систематика излагања и селекција извора

Излагању теме овог рада би се могло приступити на три начина. Прво, могло би се поћи члан по члан кроз материју Душановог Законика, и анализирати порекло сваког од њих⁹⁹ – налик коментару законског текста, само са освртом на потенцијалне домаће изворе. Обрнуто, могуће је следити хронолошки редослед доношења повеља, те поредити у њима садржане опште одредбе (или макар индиције о постојању неких норми обичајног права изведене из појединачних случајева) са члановима Законика. Коначно, могуће је не подредити у потпуности систематику ниједном од ових извора, већ анализирати однос Законика и пре њега донетих повеља кроз поједине правне установе и области.

Последњи приступ делује најбоље, јер омогућава да се свака установа посматра као целина, те да се међусобно повезане норме посматрају у заједничком светлу – што непоуздана систематика Душановог законика не би увек дозволила, а приступ који за полазну тачку узима повеље поготово. Осим тога, прва два приступа би нужно повлачила за собом анализу чланова Душановог законика који нису имали извор у повељама, односно материје из повеља која није извршила утицај на Законик, те би се рад претворио у преглед целокупног српског средњовековног права, тек уз акценат на областима где постоје јаче индиције да је Законик преузимао материју из повеља. Коначно, одабрани приступ ће најсигурније омогућити да се норме Законика, односно њихови узорци у повељама, анализирају у међусобној вези и интеракцији.¹⁰⁰

---

⁹⁹ Или бар оних чије ромејско порекло није већ доказано.

¹⁰⁰ Радојчић великом броју истраживача замера сувише фрагментаран приступ, говорећи: "Око тога се посла бојажљиво обилазило и чупкао се овде, онде по који члан из Душанова Законика и сам се за се разјашњавао, место да се бар једна по једна група по садржини сличних наређења, систематски испита и тачно утврди, да ли је самостално израђена, или преправљена, или изведена и преведена. Исто тако није обрађана довољно жива и разумна пажња ни на цели дух појединих грана закона у Душанову Законик, нити је испитивано, да ли су њихов дух и распоред самостални или су примљени из туђег законодавства." Н. Радојчић 1923, 134. Све ове критике претходника се могу користити као сугестије за писање овог рада, с тим што се неће правити разлика само између норми насталих под страним утицајем и оних "самосталних", већ ће се у оквиру тих домаћег порекла утврђивати које су преузете из раније донетих повеља (или барем њима инспирисане), а које су потпуно нове. Ипак, колико год да су посредни корисни савети за писање шире конципираног дела, треба имати на уму, упркос Радојчићевом становишту, да је баш продубљено бављење уским темама оно што касније омогућава (истим или другим) истраживачима да лакше сагледају ширу слику и напишу квалитетне систематске радове.

Иако ће фокус излагања бити на појединачним институтима, не може се избећи њихово одређено груписање по сродности и правним областима. Додуше, и овом – иначе у литератури и за друге сврхе честом – решењу би се могло приговорити да најчешће користи модерну поделу права која није постојала у Душановом Законику, а вероватно и уопште у Србији његовог времена. Ипак, са једне стране, ова замерка није толико озбиљна како може на први поглед изгледати. Теоријске поделе и систематизације су у сваком времену примарно ствар науке којој олакшавају рад и оперисање са својим предметом проучавања, било да је он историјске природе или не. Да ли су те у науци настале поделе прихваћене у пракси свакако јесте битна чињеница, али не суштинска. Иако саме поделе модерног права у оно време нису постојале, *јесте* постојало фактичко утемељење за те поделе – да су постојале норме које по својој природи спадају у оно што бисмо ми данас (или ромејски правници још тада) назвали кривичним, стварним или наследним правом.¹⁰¹

Са друге стране, мора се имати на уму да уз примену овакве систематике увек иде и ризик да се, макар и без намере истраживача, теоријско схватање вештачки транспонује у праксу изучаваног времена и да се на основу тога извлаче закључци о суштини разматраних норми (нпр. да се одређеном правном правилу прида неки атрибут само зато што оно спада у ту-и-ту грану права), а то је у озбиљном правноисторијском делу недопустиво. Стога ће се у овом раду наведени приступ претежно избегавати. Онде где је неопходан зарад систематике излагања, биће опрезно примењен, али не уз придржавање романистичке поделе на гране права, већ уз распоред који ће бити у највећој могућој мери заснован на изворима и неће инсистирати на некаквој теоријској подели, већ напросто на груписању и повезивању сродних установа. У неким областима ће постојати подударност са римском поделом – тако, оно што је издвојено у регулативу судског поступка би и романиста свакако сврстао у Гајево *ius quod ad actiones pertinet* – али у некима другим ће разлике бити крупне, па и суштинске. Најочигледнији пример тога је баштинско право – област и по имену очигледно

---

¹⁰¹ Овим се, наравно, не жели имплицирати да између правних грана и области нужно постоје оштре, јасно видљиве границе – напротив, даље у раду ће се често скретати пажња на (увек постојећу или средњовековну) повезаност области које се из теоријских или дидактичких разлога често одвајају.

заснована на изворно српској установи – које би се наизглед, с обзиром на велике сличности појмова баштине и својине¹⁰², могло поистоветити са римским стварним правом. Међутим, пажљивији истраживач ће приметити да је у српском средњовековном друштву – а самим тиме и праву – појам баштине био уско повезан са ширим кругом права и обавеза титулара баштине (не само оних које су везане за ствар која је предмет баштинског права), те да онда у баштинско право спада и оно што би се у модерној терминологији називало статусним правом, као и неки аспекти јавног (управног) права. Како Ђорђе Бубало наводи, "баштина се у *Законику* исказује не само као имовинска већ и као друштвена категорија, јер на њој почивају темељи феудалног друштва у средњовековној Србији."¹⁰³ Овај пример најбоље доказује како би примена *другачије* поделе довела до одвојеног проучавања института који су у матичном правном систему били у изузетно блиској вези.

Што се тиче непосредног начина излагања у оквиру сваког појединачног института, читалац ће приметити да он није уједначен. Негде је излагање строго хронолошко – од најстаријих повеља у којима се одређена установа појављује до њеног коначног облика у Душановом закону – док негде, напротив, почиње од норми Законика, па се враћа натраг кроз време и тражи њихове изворе; негде се цео институт кроз неки од наведених поступака разматра у целини, док се негде одвојено посматрају његови засебни елементи или аспекти. Посреди није немар нити жеља да се читалац доведе у забуну, већ напросто прилагођавање начина излагања природи проучаване материје. Код сваког института је коришћен онај приступ за који је аутор проценио да овоме и његовом објашњавању највише погодује. Ако је код неког института притом дошло до недовољне јасности, аутор се извињава читаоцу за неподесан избор начина излагања.

Када је реч о таквом односу правних аката да се у једном тражи извор другог, свако ће најпре помислити на директно реципиране одредбе, норме које и по садржини и по формулацији прате текст изворника, целокупне правне

---

¹⁰² Неки би рекли и да се ови појмови могу поистоветити, то јест да је *баштина* само српски средњовековни термин за својину, онакву каква је у том периоду постојала, али овај израз ипак има нешто шире значење.

¹⁰³ Ђ. Бубало 2010, 17.

институте преузете без знатнијих измена. Да оваква пракса није била страна ни творцима Душановог законика доказао је још Никола Радојчић, налазећи места у Василикама која су послужила као извор извесног броја његових чланова, негде уз модификације, али понегде и дословце.¹⁰⁴ На први поглед, то би се онда могло очекивати и када су у питању повеље српских владара. Ипак, постоји неколико фактора који могу закомпликовати овако јасну и једноставну слику.

Прво се као проблем јавља схватање које већ дуже времена представља *communis opinio doctorum*: општи однос Душановог законика према осталим важећим изворима права.¹⁰⁵ Наиме, очигледно је¹⁰⁶ да законодавац не осећа потребу да понавља било шта што већ постоји у другим изворима – били то званично, формално и истовремено са Закоником донети писани документи са којима он чини целину законодавства у Српском царству, или старо, неписано и опште познато обичајно право. Зашто би, онда, он поновио неку одредбу из повеља – ранијих писаних докумената који нису ни самим његовим доношењем нити каквим засебним актом стављени ван снаге?

На ово (некоме ће се учинити, помало брзоплето) питање је веома једноставно дати одговор: повеље су углавном представљале партикуларне акте који су важили само на територији – најчешће властелинству, рачунајући ту и црквене велепоседе – за коју су донети.¹⁰⁷ Колико год да велики број њих надилази оквире једноставне даровнице и прописује, каткад и веома опсежно, одредбе општег карактера, њихово просторно важење је ипак ограничено.¹⁰⁸ Стога, јасно је да је законодавац могао преузети неке норме или установе из повеља са жељом да прошири њихово важење на читаву државну територију.

Ту се, међутим, спасоносно решење малопређашњег проблема јавља као засебан проблем. Будући да су повеље партикуларни акти, издавани са конкретном уском територијом на уму, слабо је изгледно да се у њима јавља велики број норми које су биле погодне за директно преузимање. Са извесним

---

¹⁰⁴ Види нпр. Н. Радојчић 1923, 137-138.

¹⁰⁵ Види пре свега А. В. Соловјев 1928а, 88-91; о овом схватању ће бити више речи касније.

¹⁰⁶ Као што се види и у више поменутом објашњењу Тарановског за празнине у казненом праву.

¹⁰⁷ Детаљнијој анализи природе повеља, нарочито као правотворних аката, ће ниже бити посвећен засебан одељак.

¹⁰⁸ Наравно, могли би се износити аргументи у прилог становишта да су неке од таквих одредби неформалним путем прешле оквире властелинства за које су донете и постепено се уобичајиле широм целе Србије, али онда се не би више говорило о повељама, већ о потпуно другој врсти извора – обичајном праву.

(горепоменути) изузецима, њихова садржина је и формално и суштински била прилагођена нормирању патримонијалних односа на једном властелинству, што се знатно разликује од уређивања целокупног правног система читаве државе. Да ли то значи да је питање *зашто* пренети њихову садржину у Законик било двоструко брзоплето, будући постављено пре питања *има ли шта* да се пренесе? Срећом, не. Наведени проблем ће утицати само на две ствари: прво, селекцију материје (правних области) где је изгледно да има утицаја права из повеља и, друго, лакоћу (односно тежину) налажења тог утицаја.

Што се материје тиче, очито је да је суштинска разлика између права садржаног у повељама и онога потребног за састав Законика у томе што ово прво обухвата ужи круг правних области: неће се у њему наћи одредбе о устројству државе и владалачкој власти, организацији војске нити финесама грађанскоправног промета.¹⁰⁹ Али у оквиру оних правних области које су могле бити релевантне за функционисање властелинства се свакако могао наћи узор за одредбе будућег Законика. Ипак, изгледно је да је он често био формулисан не у виду општих одредби, већ појединачних заповести или повластица. То не треба тумачити тако да не може бити реч о утицају таквих одредби на законски текст – јер, у питању је само још један ниво већ поменутог проширења важења, то јест транспоновања партикуларног у опште правило – већ само да ће то донекле отежати истраживање, будући да шанса да је било директног преписивања готових норми скоро да не постоји. Зато се све примећене сличности морају истражити на више нивоа – од самог постојања одређеног института у повељама и Законнику, преко његовог облика, услова примене и евентуалних посебних видова, па све до везе са другим установама. Умесно је чак и испитивање конкретних формулација које су у документима употребљене, јер каткад употреба сличне терминологије у наизглед различитом контексту може указати на везу која на први поглед није била очигледна. Па и обрнуто – некада се иста основна идеја, *ratio* неке одредбе, може наћи у двома правним правилима која, наизглед, говоре о различитој материји. Ту увек треба имати на уму речи Тарановског: "Кад стари

---

¹⁰⁹ Нажалост, с обзиром да претежну већину очуваних повеља чине манастирске (будући да су једине имале добре услове да преживе ратове и османлијску владавину), због ситуације у изворима није изгледно ни да се може много сазнати о положају и правима и обавезама властеоског staleжа или градског становништва.

правници излажу ову или ону правну одредбу, они не одређују њен општи логички састав, него више причају о једном конкретном случају, не окривајући (*sic!*) саму идеју, него износећи ону слику, у којој се идеја манифестује. Према томе језик у старим правним споменицима је конкретан и фигуративан."¹¹⁰ Стога се и иза на први поглед различитих одредби може скривати иста или барем слична установа, те је тим пре значајно разумети мотивацију творца одредбе не само утолико која је сврха која се конкретним прописом непосредно постиже, већ и која је општија идеја иза њега.

Такође је сигурно да се не треба фокусирати на тражење експлицитног помена рецепције ранијих одредаба у Законику, нити треба правити селекцију значаја по томе да ли код одређених института који јесу преузети из повеља Законик упућује на раније право. Тако је, рецимо, Ђекићева хипотеза да Душанов законик само Милутинове прописе сматрао законима дотичног владара – јер на њих експлицитно упућује – а да то није случај са краљевима из чијих су повеља реципиране одредбе без помена њихових имена, потпуно погрешна.¹¹¹ За очекивати је да ондашњи законодавац – као, уосталом, и модерни – није, осим у ретким изузетним случајевима где је сматрао за сходно да нагласи континуитет са ранијим правом, осећао потребу да напомене из којег је извора преузео неку норму.

---

¹¹⁰ Теодор Тарановски, "Стручни правни моменти у историји права", *Архив за правне и друштвене науке*, 4/1930, 251. Ове напомене нису писане са српским повељама и Душановим закоником на уму, већ су намењене проучавању правне историје и старих правних извора уопште, али самим тиме свакако важе и за предмет овог истраживања.

¹¹¹ Аутор своје схватање износи на следећи начин: "Део правних норми које се налазе у повељама краља Милутина налазе се и у Душановом законнику. Одредбе из повеља, које су се нашле и у Душановом законнику, не приписују се ни светом краљу нити неком другом српском владару. Доказа за ово има много. Тако се, нпр. у чл. 23. црква ослобађа поноса, што се наводи и у Скопској хрисовуљи. Члан 25. одређује положај, тј. аутономију манастира, коју је у Лимској повељи регулисао још краљ Стефан Владислав. Наведени подаци показују да Душанов законик одредбе које се налазе у повељама владара не третира као да је тај владар те одредбе и донео. Дакле, по Душановом законнику једини владар који се спомиње да је доносио законе је *свети краљ* – краљ Милутин." Ђ. Ђекић, 13-14. И ако се игнорише, можда, не баш најрепрезентативнији одабир примера (који је, ипак, адекватан кад се узме у обзир да аутор ово питање само сумарно презентује, говорећи о одабору теме у уводном делу рада), очигледно је да чињеница да Законик преузима неке одредбе из старијег права не наводећи експлицитно њиховог доносиоца нипошто не значи да *одриче* том владару својство доносиоца норми. Овде је Ђекић направио сувише смео скок у закључивању, учинивши тиме свој резултат нелогичним. О утицају идеологије краља Милутина на потоње владаре, а нарочито Стефана Душана, види Смиља Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића: Дипломатичка студија*, Београд 1997, 152-173, нарочито 163-166 и Влада Станковић, *Краљ Милутин (1282-1321)*, Београд 2012, 142-144.

Коначно, намеће се следеће питање: да ли налажење сродних института у некој повељи и Душановом законнику нужно сведочи о томе да је законска одредба за свој извор имала повељу, или је изгледније да су обе настале под утицајем обичајног права?

На ово питање је тешко дати одговор који би био више од умерено поткрепљене хипотезе. Будући да не постоје записани подаци о садржини српског средњовековног обичајног права, морају се користити посредни начини закључивања – како квалитативни, тако и квантитативни. Са садржинске стране, могуће је анализирати које одредбе би биле у духу српског обичајног права путем поређења са оним подацима о развоју старе српске државе и друштва који нам јесу доступни, као и са сродним словенским правима чији обичаји су боље сачувани. (Бројни научници су већ примењивали овај приступ, мада ретко систематски.¹¹²) Може се применити и обрнута врста упоредноправне анализе: оне одредбе које су у духу ромејског права, макар било немогуће наћи извор из којег су директно преузете, свакако и јесу настале под његовим утицајем, а нису плод домаћег обичајног права. Квантитативни аспект, иако мање поуздан¹¹³, такође може бити од помоћи: ако би се нека норма или установа, осим у Законику, нашла у истом или сличном облику и у већем броју повеља, могло би се логично претпоставити да она припада обичајном праву, те да је управо због тога толико распрострањена.¹¹⁴ Обрнуто, ако се одређени институт појављује у само једној повељи, онда је изгледно да је управо из ње и преузет од стране законописца. Притом треба, наравно, имати на уму и Михаљчићеву примедбу да је, с обзиром на високо развијене друштвене и правне односе у Србији Душановог времена, тешко очекивати да се у Законику могу наћи институти обичајног права у њиховом изворном облику.¹¹⁵

---

¹¹² Међу њима најпре треба истаћи Тарановског, али ни Соловјев не преза од оваквог приступа.

¹¹³ И генерално, а овде нарочито због чињенице да је велики број повеља неповратно изгубљен, док оне које су нам сачуване претежно припадају једној од три веће категорије, па стога не чине репрезентативан узорак за извођење закључака о целини.

¹¹⁴ Мада и ту постоје две различите могућности: да садржај повеља представља потврђивање и записивање постојећег обичајноправног правила, или да је установа први пут уведена повељом, али је накнадно прихваћена у обичајном праву, па се као његов одраз касније јавља и другде.

¹¹⁵ "Не сме се губити из вида обичајно право, које захтева посебан опрез, јер Законик је обелодањен у држави са развијеним феудалним односима и изразитом поделом друштва. Тешко је онда очекивати изворно, непреиначено обичајно право, у Законику, који штити повлашћење (*sic!*) друштвене слојеве. Обичајно право се пре записивања, пре уношења у Законик, усклађивало са феудалним правом. Можда су изузетак 'неутралне' одредбе које регулишу односе у оквиру

Мада дотично питање не може бити коначно решено – и мада би одговор на њега, без сумње, представљао значајан резултат за науку – овде то није од суштинског значаја. Јер, било да су повеље настале под утицајем обичајног права или новаторске идеје владара, оне су за време настанка Законика, као писани правни акти, биле далеко погодније за нормативну рецепцију од флуидних и често неуједначених правних обичаја¹¹⁶, а данас су такорећи једини извор уз помоћ којег се може сазнати како је пре кодификације цара Душана изгледало српско право. Циљ овог рада је да покаже у које одредбе Душановог законика је инкорпорисана садржина ранијег српског права, садржаног у повељама. Да ли су се те норме ту први пут јавиле или воде порекло из обичајног права више није питање извора Законика, већ извора самих повеља.

Ипак, када је у питању однос повеља и обичајног права, вреди напоменути још један моменат. Обичајно право, или барем обичаји који са правом имају уску везу, су могли бити (и били су) везани не само за материјалну страну повеља – дакле, норме које су у њима садржане – већ и за њихову формалну страну, то јест *праксу* доношења повеља. Такви обичаји не би били на горепоменути начин конзумирани и подразумевани повељама које су на основу њих донете. Пластично речено, одређено право које се додељује титулару повеље, колико год његова садржина била раније утврђена у обичајном праву, самим записивањем и објављивањем од стране владара постаје део писаног права; али то се не може рећи и за обичај *да* се та врста права у одређеним ситуацијама додељује одређеној врсти титулара. Ово нипошто није безначајно: јер, иако су суштински део једне целине, први обичај се односи на *садржину* одређеног права, док се други односи на само његово *постојање* и његово место у правном систему. Сходно томе, и оваквим обичајима ће, онде где се њихово постојање може утврдити, бити посвећена дужна пажња.

зависних друштвених слојева и друштвених група, а које не ремете положај моћних." Р. Михаљчић 2000, 42. Можда не треба бити толико децидан и сматрати да је обичајно право у сваком погледу било супротстављено растућем систему феудалних односа, али основна Михаљчићева идеја се може прихватити.

¹¹⁶ Сасвим је замисливо да би се законодавац, у жељи да кодификује неко постојеће обичајноправно правило, за прецизирање његове садржине или начин формулисања обратио постојећим повељама у којима је то правило потврђено – што би свакако поједноставило и убрзало поступак. Ово је, осим тога, у складу и са више наведеном Михаљчићевом напоменом, јер је могуће да је при првобитном записивању дошло до мање или веће, намерне или случајне, измене обичајноправних правила.

На крају вреди напоменути који извори – тачније, која њихова издања – ће бити коришћени у даљем тексту. Када су у питању повеље, познат је проблем непостојања целовито и уједначено урађеног српског дипломатара. Из тог разлога, у раду ће се користити већи број збирки српских средњовековних повеља. Пре свега ће то бити *Законски споменици српских држава средњег века* Стојана Новаковића¹¹⁷ – дело које обухвата целокупан период који је од значаја за овај рад, али, нажалост, често уз скраћења 'неправне' материје која је издавачу деловала небитно и без доследног преношења изворне ортографије – и прва (а засад и једина објављена) књига *Зборника средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*¹¹⁸, у чији настанак су свој труд уложили многи познати српски медијевисти, која доноси целокупне текстове повеља, пренете у потпуности онако како су писани, али обухвата само период до краја владавине Стефана Милутина. Коначно, од изузетног значаја је и часопис *Стари српски архив*, који излази већ пуну деценију, а садржи не само верно пренете текстове повеља, већ и њихове квалитетне снимке, као и пратеће научне студије уз сваки објављени текст. У нешто мањој мери ће се користити и други објављени извори¹¹⁹, али ће се притом, нарочито при коришћењу старијих издања, водити рачуна о томе да се консултују што ажурнији подаци у погледу датирања, издаваоца и аутентичности повеља, нарочито оних које су изазивале контраверзе у научном мишљењу.

Засебно вреди поменути зборник *Грчке повеље српских владара* који су издали Владимир Мошин и Александар Соловјев.¹²⁰ Ово квалитетно издање, са преводом повеља и пратећим студијама, од велике је вредности за сваког истраживача повеља које су српски владари издавали ромејским титуларима (најчешће, бар међу очуваним повељама, манастирима), будући да се оне –

---

¹¹⁷ С. Новаковић 1912.

¹¹⁸ Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик (изд.), *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника: Књига I, 1186-1321*, Београд 2011.

¹¹⁹ F. Miklosich 1858; Александар Васиљевич Соловјев (изд.), *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926; Љубомир Стојановић (изд.), *Старе српске повеље и писма, Књига I: Дубровник и суседи његови, први део*, Београд – Сремски Карловци 1929. *Споменици српски* Меда Пуцића (касније допуњени од стране Константина Јиречека) неће бити од нарочите користи у овом истраживању, с обзиром на хронолошки опсег и нарочито природу докумената који су у њима објављени.

¹²⁰ Александар Васиљевич Соловјев и Владимир Мошин, *Грчке повеље српских владара: Издање текстова, превод и коментар*, СКА, Београд 1936.

издаване на грчком језику и обично по узору и обрасцу других ромејских аката, углавном ранијих повеља које је тај манастир добијао – битно разликују од српских повеља. Иако би се могло приговорити да ове повеље засигурно представљају рецепцију што форме, што садржине страног – ромејског – права¹²¹, то никако не може умањити чињеницу да су оне у Душаново време представљале део српског правног система.¹²²

У вези са овим се може нагласити да ни ромејско право неће остати без икаквог помена. Наиме, оне установе и они чланови Законика чије ромејско порекло је већ поуздано доказано ће бити нотирани као реципирани и услед тога се неће без разлога (поново) тражити њихови домаћи корени. Међутим, будући да површно разматрање ромејског права може бити непоуздано и опасно, поготово за младог истраживача којем оно није примарна област, оно ће у овом раду бити ограничено на можда уске, али барем безбедне, оквире објављених научних радова, без самосталног истраживања ромејске изворне грађе.¹²³

Коначно, за потребе навођења текста Душановог законика ће пре свега бити коришћен текст у издању и по нумерацији Стојана Новаковића – наравно, мислећи на његово друго издање¹²⁴ – будући да се он примарно ослања на Призренски препис, који се сматра најаутентичнијим, а и да је у науци уобичајено његово коришћење. Ипак, с обзиром на бројне преписивачке грешке у Призренском препису, контролно ће бити консултовани и остали – како преко Новаковићевог издања (где су нотиране разлике међу преписима), тако и преко новијих издања (попут већ поменутог скорашњег издања Ђорђа Бубала, које је

¹²¹ Детаљније о овоме види *ibid.*, LXXXVIII-XCVIII.

¹²² Исто би се, иначе, могло (мада у нешто мањој мери – како због њиховог мањег броја, тако и због чињенице да су ипак писане у српској редакцији старословенског језика, чиме је макар формални утицај претходника донекле умањен) рећи за друге повеље које су издаване манастирима који су неко време били под страном (било ромејском или неком другом, нпр. бугарском) влашћу, будући да је у пракси издавања повеља било уобичајено ослањати се на постојеће раније повластице, без обзира на то ко их је додељивао, чиме се чувала стабилност и континуитет стечених права манастира упркос томе што је територија на којој су се налазили мењала владаре. О ромејском утицају на српско право пре Душана сумарно види А. В. Соловјев 1928, 62-67.

¹²³ Ипак, као изузетак од малопре поменутог треба узети случајеве када нека установа јесте реципирана из ромејског права, али не директно у Законнику, већ пре њега – онда се може разматрати да ли су раније повеље оствариле утицај на Законик или не.

¹²⁴ У првом издању је Новаковић изменио оригинални редослед чланова Законика, сматрајући да су они бележени сувише хаотично по материји коју регулишу и покушавајући да им уприличи, како се њему чинило, логичнији редослед. (Стојан Новаковић (изд.), *Законик Стефана Душана, цара српског, 1349 и 1354*, Београд 1870. За Новаковићево објашњење мотивације и начина прегруписања чланова Законика види у том издању XVI-XIX.)

приређено по Атонском препису), а свакако уз помоћ детаљних и изузетно квалитетних издања САНУ.¹²⁵ Контролно – зато што ће се обраћати пажња само на оне разлике у тексту члана¹²⁶ за које се претпоставља да могу одговарати изворнику Законика, а не и касније измене, грешке или интерполације преписивача. Јер, циљ овог рада је да покаже у којој се мери Душанов законик у тренутку свог настанка ослањао на постојеће право садржано у раније донетим повељама, а не да анализира еволуцију његових норми кроз каснију употребу или проучавање манифестоване у различитим преписима, поготово онима млађе редакције.

---

¹²⁵ А. Дероко 1975; Александар Дероко *et al.* (изд.), *Законик цара Стефана Душана, књига II: Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис*, Београд, САНУ 1981; Митар Пешикан *et al.* (изд.), *Законик цара Стефан Душана, књига III: Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис*, Београд, САНУ 1997.

¹²⁶ Употреба чланова који не постоје у Призренском препису се, наравно, и без овога подразумева.

Повеље као законодавни акти и карактер Душановог законика

Појам и врсте повеља

Појам повеље у српској науци (историји, дипломатици, праву) је широк и користи се да означи акте не само различите форме, већ и суштински различитог карактера – како општег, тако и појединачног, унутрашњег и међународног, правне или политичке садржине, од обичних признаница до правих (партикуларних) закона за поједина властелинства.¹²⁷ Међутим, упркос томе што је јасно да све ове шаролике врсте аката спадају под назив повеље, у стручној литератури не постоји чак ни консензус у погледу броја и карактеристика типова повеље са чисто дипломатичке стране, а тим пре не постоји јасно одређен правни појам повеље. Добру илустрацију постојећег стања представља чињеница да одредница "Повеље" у *Лексикону српског средњег века*, чији је аутор наш еминентни историчар Раде Михаљчић, садржи бројне квалитетне информације о дипломатичким особинама, садржини, очуваности и досадашњим издањима повеља... али не и њихову дефиницију – упркос томе што заузима скоро три густо куцане стране великог формата и томе што већина других одредница у *Лексикону* почиње управо дефиницијом предметног појма.¹²⁸ Најближи дефиницији унутар ове одреднице је цитат по којем су повеље "писана сведочанства састављена у одређеном облику... о неком чину правне природе", али из контекста делује да је он употребљен као илустрација, а не исцрпна дефиниција – што, уосталом, у овако скраћеном облику не би могао ни бити.¹²⁹

Овако широко дефинисање није неуобичајено ни у страниој литератури: тако су Делгер (Dölger) и Карајанопулос (Karayannopoulos), рецимо, одредили да се

---

¹²⁷ Види детаљније о овоме Станоје Станојевић, "Студије о српској дипломатици XXII: Називи повеља", *Глас СКА* 161/1934, 3-4.

¹²⁸ Раде Михаљчић, "Повеље" у Сима Ћирковић, Раде Михаљчић (прир.), *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 529-532.

¹²⁹ *Ibid.*, 530. Будући да је реч о енциклопедијском тексту, аутор цитата није наведен. На сличан начин и Шаркић одређује да су повеље "правни акти настали из различитих пословних односа", те их даље у тексту ближе одређује по форми и садржини. С. Шаркић 1995а, 8. Порчић, са друге стране, сматра да је повеља "отворена изјава која сваком заинтересованом саопшава неку аукторову поруку", чији назив је "изведен још у средњем веку од глаголске именице *повеленије* која је означавала владарску наредбу, али се етимолошки може протегнути на свако изражавање владареве воље." Он, међутим, истиче да су повеље коришћене за бележење садржаја од општег и трајног значаја, док су за непосредне појединачне наредбе била погоднија писма. Небојша Т. Порчић, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2012, 238.

повељом (нем. *Urkunde*, као синоним грчком *δίπλωμα* у ширем смислу) назива "свака писана изјава правног садржаја"¹³⁰; ипак, касније у истом делу се наводи како су повеље у правом смислу речи заправо писани акти у *канцеларијској форми*, а са садржајем правне природе.¹³¹ За потребе дипломатике и опште историје ово може бити сасвим довољна дефиниција. Међутим, са правничке тачке гледишта је, поред овог општег, потребно и једно специфичније одређење, кључно за улогу повеља као предмета истраживања овог рада – дефинисање повеља као правних и пре свега као законодавних аката.¹³²

Наравно, дефинисање само по себи не сме бити циљ правноисторијске науке, и то не само зато што је, како је још Јаволен тврдио, ретка дефиниција која се може одупрети свакој критици, већ и зато што дефинисање није било својствено правној мисли српског средњег века. Покушај да се за средњовековни појам да исцрпна и прецизна дефиниција по модерном обрасцу можда омогућава да се тај појам приближи данашњим правницима, али истовремено води и до удаљавања од оног доживљаја тог појма који је постојао у средњем веку. Не може се избећи употреба бар неких модерних апстрактних категорија, које у време када је предмет дефиниције настао нису постојале. Према томе, не жели се претендовати да ће дефиниција која ће на предстојећим странама бити пружена бити суштинско одређење овог појма које би и у средњем веку могло бити прихваћено; напротив, на њу треба гледати као на помоћну алатку, која ће несумњиво садржати појашњења и рашчлањивања која средњовековним

---

¹³⁰ "Als Urkunde bezeichnen wir jede schriftliche Äußerung juristischen Inhalts." Franz Dölger, Johannes Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre: Erster Abschnitt – Die Kaiserurkunden*, München 1968, 3. На истом месту се укратко објашњава и еволуција схватања израза *δίπλωμα* у пракси и науци, од римског доба до модерних истраживања, те се истичу два схватања – старије, по којем овај израз означава само свечане царске повеље, и новије, по којем обухвата све.

¹³¹ У питању је набрајање предмета изучавања дипломатике као науке, где се на првом месту наводе "Urkunden in eigentlichen Sinn des Wortes, d. h. schriftliche Beweisstücke in kanzleimäßiger Form mit Inhalt rechtlicher Natur". *Ibid.*, 23. Упореди Theodor Sickel, *Lehre von den Urkunden der ersten Karolinger (751-840)*, Wien 1867, 1-3.

¹³² Могло би се чинити да је умеренији израз "правотворни акти" овде примеренији; но, како ће се видети у даљем тексту о појму закона, ова примедба за средњовековну Србију не стоји. Акцент у овом раду ће, наравно, бити бачен управо на те повеље које садрже одредбе нормативног, законског карактера, будући да су оне једине из којих је могло бити преузимања норми и института. Оне остале могу само послужити као доказ постојања, односно карактеристика и изгледа, одређене установе, али очигледно представљају само примену постојеће (потенцијално обичајноправне) норме у пракси, а не нормативни извор који би каснији законодавац могао реципирати.

правницима не би била неопходна, а чији је циљ да данашњим научницима расветли њихов начин размишљања и кључне особине ове значајне установе.

Да би се дошло до траженог појма, потребно је пре свега видети које су то повеље имале садржину нормативног карактера и по чему су се разликовале од осталих. Или, конкретније – које су све врсте повеља постојале, које од њих су имале нормативни карактер и које су им заједничке особине.

Први истраживач који се озбиљније посветио разматрању српске дипломатике, Станоје Станојевић, сматрао је да су у српским канцеларијама "називи за повеље и др. употребљавани (...) у главном без реда, понеки пут и без смисла"¹³³, те да се није правила "никаква разлика у погледу разних врста докумената, нити у њиховом спољњем облику, у погледу формулара и разних дипломатичких елемената, нити у погледу њихових назива"¹³⁴. Ипак, овакве тврдње су сувише категоричке да би се могле прихватити. Ово је Станојевићу замерила још Смиља Марјановић-Душанић, истичући да "иако је очигледно да је у избору назива било колебања међу писарима наших старих канцеларија, упоређивање терминолошких конвенција које следе саме повеље показује да је било и неких правилности."¹³⁵

Питање врста и карактеристика повеља је нешто боље обрађено у дипломатици РOMEЈСКОГ царства. Будући да српске повеље имају ромејско порекло – и сам назив *повеља* је превод грчког *κέλευσις*¹³⁶ – вреди се окренути према њој ради постављања основе за даље истраживање. Мада, одмах вреди напоменути да се и у тој области примећује оклевање у погледу задирања у материјалну, правну страну ромејских аката. Наравно, извесно освртање на форму је неизбежно, па ће се појавити и у овом истраживању, али сведено на најмању меру; фокус ће, међутим, бити на радовима оних византолога који су темељно анализирали природу и врсте повеља, додирнувши у довољној мери и њихову садржину.

Пионир у овом погледу је био руски научник Јаковенко (Јаковенко), који је 1917. године објавио своју студију о повељама Новог манастира (*Νέα μονή*) на

---

¹³³ С. Станојевић 1934, 3.

¹³⁴ *Ibid.*, 4.

¹³⁵ Смиља Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића: Дипломатичка студија*, Београд 1997, 30-31.

¹³⁶ С. Марјановић-Душанић 1997, 31.

острву Хиосу. Он је у другој глави дотичне студије, зарад квалитетније анализе поменутих повеља, дао опис главних дипломатичких особина повеља ромејских царева од XI до XV века.¹³⁷

Јаковенко је пошао од премисе да се сви акти ромејске царске канцеларије, без обзира на велики број назива, могу поделити у две основне групе: хрисовуље и простагме. За основу своје анализе је узео поделу из кодекса манастира Макринитисе, састављеног од стране њеног оснивача Јосафа (пре замонашења Николе) Малијасина крајем XIII века, у којем се наводи како је одавно установљен закон за царева да оне акте који имају снагу закона (*θεσπισμάτων*) и који треба да важе неодређено за убудуће доносе у форми хрисовуља, док је за оне код којих се ради о конкретной заповести која треба да буде извршена довољна форма хоризми и простагми.¹³⁸ Јаковенко сматра да је реч о разлици по значају и садржају, те да је хрисовуљама њихова форма давала ауторитет највишег закона, док су обичне наредбе (хоризме и простагме) добијале своју снагу од означавања месеца издавања црвеним словима.¹³⁹ Ипак, и он посвећује далеко већу пажњу форми, наводећи већи број спољашњих особина по којима се ова два типа аката разликују (врста печата, начин датирања и потписивања, комплексност и начин формулације протокола и есхатокола) и детаљније анализирајући изглед дотичних у сваком типу докумената понаособ.¹⁴⁰

Осим наведена два типа, Јаковенко је као посебан међутип истакао хрисовуљне сигилије – документе који су по форми били између ове две врсте аката и некада више подсећали на хрисовуље, а некад на простагме.¹⁴¹ Он наводи да су неки од њих били највише налик на упрошћене хрисовуље, док су други више личили на простагме одевене у форму хрисовуље¹⁴², те износи претпоставку да су настали од простагми којима су пришивани златни печати како би им се

---

¹³⁷ Петр Александрович Яковенко, *Издаванія въ области византійскихъ грамотъ. Грамоты Новаго монастыря на островѣ Хиосѣ*, Юрьевъ 1917, 63-118.

¹³⁸ Види П. А. Яковенко, 64.

¹³⁹ П. А. Яковенко, 64-65. Он истиче како је и формулација у кодексу таква да се простагме и хоризме сматрају истом врстом аката.

¹⁴⁰ П. А. Яковенко, 65-103 и 104-114. Вреди поменути да Јаковенко анализира само даровне хрисовуље, будући да су само такве издаване Новом манастиру, али да наводи како су у форми хрисовуље такође доношени нови закони и састављани међународни уговори. Види *ibid.*, 65-66.

¹⁴¹ П. А. Яковенко, 114-118.

¹⁴² *Ibid.*, 115.

придао већи значај и завршава анализу податком како су, у сваком случају, документа типа простагми некада добијала значење хрисовуља.¹⁴³

Франц Делгер је у својој расправи о Палермском кодикелу, први пут објављеној 1929. године¹⁴⁴, дао детаљнију анализу врста ромејских повеља, фокусирану на период XI-XII века.¹⁴⁵ Он је издвојио читавих једанаест типова аката ромејских царева – такође, додуше, концентришући се на њихову формално-дипломатску страну.

Први тип који је Делгер приказао су едикти – за које је истакао да их је карактерисало, материјално гледано, важење за све поданике царства – а са формалне стране велика свечаност и екстензивност. Делгер је изразио жаљење у погледу недостатка сачуваних оригинала, и у склопу тога изнео примедбу да преписи нису довољно поуздани за истраживача, управо јер је код едиката већину занимала њихова материјалноправна страна, а форма тек ређе или узгред; уз то, осврнуо се на нека питања у вези са инвокацијом и интитулацијом, као и проблематику потписивања.¹⁴⁶ Другу врсту, коју чине писмена упућена страним владарима и великашима, а такође папи, Делгер је скраћено назвао писмима у иностранство, будући да за њих не постоји стални грчки назив. Код њих се бавио анализом само формалних особина – што је и разумљиво, јер су по подврстама садржине свакако били још разноврснији него по називу – а нарочито је обратио пажњу на честу двојезичност писама, присутну увек уколико се радило о примаоцу од којег се није очекивало да зна грчки.¹⁴⁷

Следећа категорија коју је Делгер анализирао су хрисовуље, с тим што је њихову анализу започео путем поређења са простагмама, које ће тек касније засебно анализирати.¹⁴⁸ Тако је истакао главне спољашње разлике и сличности – рецимо, да су хрисовуље биле писане на свицима, често веома дугим, док су простагме биле далеко мањег формата, али да у погледу врсте писма дуго није

---

¹⁴³ *Ibid.*, 117-118.

¹⁴⁴ Према Franz Dölger, "Der Kodikellos des Christodulos in Palermo: Ein bisher unerkannter Typus der byzantinischen Kaiserurkunde" у *Byzantinische Diplomatie: 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner*, Speyer am Rhein 1956, 1.

¹⁴⁵ *Ibid.*, 33-50.

¹⁴⁶ F. Dölger 1956, 34.

¹⁴⁷ *Ibid.*, 34-39.

¹⁴⁸ Иако методолошки необично, ово је садржински уместо, будући да су у питању била два најчешћа типа докумената у унутрашњем саобраћају. Види такође Franz Dölger, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden*, München 1931, 3-6.

било битније разлике, док се касније примећује да су хрисовуље писане пажљивије и уредније, а простагме обичним писмом, често брзописом (*flüchtiger*).¹⁴⁹ Више пажње је посветио специфичним формалним особинама хрисовуља – њиховим саставним деловима, уписивању речи *λόγος* црвеним словима, а нарочито изгледу златних печата по којима су добиле име.¹⁵⁰ Ипак, иако је то навео на различитим местима у тексту, а не као директно поређење, Делгер јасно разграничава ове две врсте аката и по садржају. За простагме је навео да су биле "наредбе и уредбе" (*Verfügung und Verordnung*)¹⁵¹, док је за хрисовуље истакао да су пре свега представљале свечану и декоративну форму привилегија, али да су осим тога коришћене и за доношење закона, као и за склапање међународних уговора¹⁵².

Затим је издвојио сигилије, које је назвао међуформом између хрисовуља и простагми, свечаном формом једноставнијих царских наредби. Као њихове карактеристике је издвојио да су писани на истом материјалу и истим писмом као простагме, па и датирани на тај начин, али да се у формулама већ примећује финија стилизација, док дистинктивну разлику представља исписивање речи *σιγίλλιον* (уместо *λόγος* формуле која се користила у хрисовуљама) црвеним мастилом свуда у тексту. Хрисовуљни сигилији, по Делгеру, представљају додавање обичним сигилијима још неких елемената свечане форме – пре свега, наравно, златног печата – а коришћени су за мање свечане међународне уговоре.¹⁵³ Још једна битна међукатегорија су хрисовуљне хоризме – у суштини, простагме са датирањем, потписом и печатом по обрасцу хрисовуља, углавном коришћене за додељивање мањих привилегија.¹⁵⁴

Обративши нешто пажње и на (званичне) копије повеља, где разликује оне које су начињене по захтеву њиховог адресата (обично од стране епископа или

---

¹⁴⁹ F. Dölger 1956, 39-40.

¹⁵⁰ *Ibid.*, 40-43.

¹⁵¹ *Ibid.*, 39.

¹⁵² "So stellt das Chrysobull als Ganzes eine feierliche, eindrucksvolle und dekorative Form des Privilegs dar. Doch ist es nicht ausschließlich Privileg geblieben, es hat auch Gesetze in seine Form aufgenommen und hat insbesondere lange als Form des Staatsvertrags gedient." *Ibid.*, 43.

¹⁵³ Делгеру би се евентуално могло замерити што се ни у оцени хрисовуљних сигилија, као ни раније у поређењу хрисовуља и простагми, не позива на тада већ увелико актуелни Јаковенков рад. Нажалост, таквих превида западних византолога има још: упореди Игор Павлович Медведев, "Византијска дипломатика в свете некоторых новейших исследований", *Вспомогательные исторические дисциплины*, III/1970, 360 и даље.

¹⁵⁴ F. Dölger 1956, 44.

судије) и оне које су званично учињене у царској канцеларији¹⁵⁵, Делгер се окренуо групи коју и сам назива највећом – простагмама, које су представљале основни облик царских управних аката и наредби. Као њихове основне карактеристике је истакао кратак формат, писање обичним писмом на папиру и потписивање од стране цара само менологемом.¹⁵⁶ Битна особина простагми је и скраћено датирање уз помоћ само месеца и индикта, за које Делгер нотира да је као пракса преузето крајем IX и почетком X века – отприлике у исто време кад су настале хрисовуље, што поново сведочи о нарочитом значају ове две врсте повеља – мада је још дуго, добрим делом из политичких разлога, остала пракса да само цар може уписати индикт.¹⁵⁷ Као посебне облике простагми Делгер је истакао новеле – нове прописе сличне едиктима, али краће и једноставније по форми – затим лисис – облик респкрипта у којем је цар давао одговоре на правна питања¹⁵⁸ – и симиосис – цареве напомене на молбама, протоколима и сл.¹⁵⁹ Коначно, Делгер је нагласио да су простагмама и додељиване и потврђиване привилегије.¹⁶⁰

На крају, у складу са главном темом датог истраживања, Делгер је издвојио нову, дотад непознату врсту повеља, којој припада и разматрани палермски документ – кодикеле, настале од позноримских кодицила, уз помоћ којих су вршена свечана именована на највише функције у царству.¹⁶¹ Делгерова анализа је свакако значајна зато што представља прво систематско објашњење и категоризацију свих врста ромејских повеља. Међутим, као што се види, и она је претежно посвећена формалној страни повеља, са тек ретким (иако веома корисним) опсервацијама у погледу њихове садржине.

---

¹⁵⁵ *Ibid.*, 44-45.

¹⁵⁶ *Ibid.*, 45-46.

¹⁵⁷ *Ibid.*, 46-47. Иако се теорија чини уверљивом, немогуће ју је потврдити због недостатка оригинала са сачуваним печатима. Управо због тога ачин печатења није засигурно познат, мада је Делгер изнео хипотезу о печатењу обичним воштаним печатом на конопцу којим се савијена повеља везивала; коначно, њена унутрашња структура је максимално упрошћена и такорећи очишћена од украсних и свечаних елемената. *Ibid.*, 47-48.

¹⁵⁸ Обично упите чиновника у управним и пореским стварима. F. Dölger, J. Karayannopoulos, 82.

¹⁵⁹ Оне су се најчешће тицале процесних питања или питања црквеног права, и могле су бити све од наредби надлежнима да се одређено питање истражи до читаве пресуде. *Ibid.*, 85. Сви наведени облици аката су испрва били самостални, али са временом су почели да се користе и за издавање привилегија и постали само посебне врсте простагми, а изгубили карактер општег правног акта. *Ibid.*, 82-87.

¹⁶⁰ F. Dölger 1956, 48.

¹⁶¹ *Ibid.*, 49-50.

У више већ поменутом заједничком раду Делгера и Карајанопулоса се, међутим, појављује још неколико подела, конципираних на различитим критеријумима, које је релевантно размотрити. Тако, прва од њих дели повеље (*Urkunden*) на четири врсте: повеље у ужем смислу (већ поменуте документе писане у канцеларијској форми, а са правним садржајем), писма (комуникацију варијабилне форме, не нужно правног садржаја), затим наредбе, пуномоћја и друге акте који се налазе између повеља у ужем смислу и писама, и, коначно, све акте који су потпомагали издавање и саобраћај других докумената, попут протокола и службених бележака.¹⁶²

Даље, по статусу лица које их је издало, они деле повеље на јавне и приватне. У оквиру јавних повеља се по садржини истичу законске (законодавне), административне, судске (пресуде), дипломатске (у смислу спољне политике) и даровне; исте те јавне повеље се деле и на световне и црквене, а ове даље на подврсте по конкретном статусу званичника који их је издао.¹⁶³ Аутори примарно посвећују пажњу царским повељама – што је корисно и за сврху овог рада – и у оквиру њих налазе практично све малопре поменуте типове по садржини. Само је формулација овде нешто другачија, па се као врсте издвајају повеље законодавног садржаја, царске одлуке у конкретним правним питањима (донете на иницијативу било званичника, било поданика групно или појединачно), спољнополитичке, управне и повеље којима се дарују привилегије.¹⁶⁴ Једина од наведених категорија која није детаљније анализирана у књизи су одлуке доношене у појединачним случајевима, за које се само наглашава да су доношене у форми епистола или некадашњих субскрипција, где спадају више већ помињани лисис и симиосис.¹⁶⁵ Притом је, после напомена о употреби одређених форми повеља за наведене садржинске сврхе¹⁶⁶, истакнуто како Ромеји нису правили јасну разлику између

---

¹⁶² F. Dölger, J. Karayannopoulos, 23.

¹⁶³ *Ibid.*, 23-24. Тако се међу световнима издвајају царске, деспотске, севастократорске и повеље издате од стране чиновника, а црквене се деле на оне донете од стране патријарха, синода, епископска, прота и игумана.

¹⁶⁴ *Ibid.*, 24-25.

¹⁶⁵ *Ibid.*, 24.

¹⁶⁶ Нпр. да су хрисовуљама додељиване привилегије адресатима вишег ранга, док су онима нижег даване уз помоћ хрисовуљних сигилија или хрисовуљних хоризми.

наведених врста повеља, већ се дешавало да исте врсте повеља користе за садржај различите природе.¹⁶⁷

Што се законске садржине тиче, она је испрва доношена у форми едикта и новела, али од краја XI века се већ појављују посебни закони у форми хрисовуља и простагми.¹⁶⁸ Ово је значајно за тренутно истраживање, јер показује како је доношење закона у класичним формама повеља (као што ће се затим видети, преузетим и у српском праву) постојало као пракса и код Ромеја. Такође, истиче се да је и у Ромејском царству, још и у старијем периоду, било закона који су важали само за одређену територију (становништво одређене провинције) или за припаднике одређеног занимања.¹⁶⁹ Такође, у најранијем периоду Ромејског царства се дешавало да царске одлуке донете у појединачном случају (декрети, рескрипти) буду у нескладу са постојећим општим законским одредбама – али не само да су упркос томе примењиване, већ се чак дешавало да захваљујући царском ауторитету постану основ за даљу праксу у будућим сличним случајевима. Стога су многи цареви – Константин Велики, Аркадије, Теодосије II, Валентинијан III – доносили прописе којима је оваква пракса забрањивана и по којима појединачне одлуке донете у нескладу са општим правилима нису имале правну снагу.¹⁷⁰

За спољнополитичке повеље се истиче да се по садржини могу поделити у три категорије – писма у иностранство, међународне уговоре и пуномоћја. Прва су, као што је већ речено, често била строго формална и свечана (по форми најближе едиктима), а битна карактеристика им је била писање на два језика, али нису нужно морала имати правну садржину.¹⁷¹ Пуномоћја (*procuratoria, προκουρατορικὸν χρυσόβουλλον*) су примарно служила не као инструкције и овлашћења намењена самим царевим изасланицима у иностранству, већ као сведочанства о поверењу и начин легитимације према страним владарима, а по форми су највише подсећала на хрисовуљне хоризме.¹⁷² Уговори су, међутим, били најзначајнија и

---

¹⁶⁷ *Ibid.*, 25. Као пример види различитост материје у новелама Лава VI у Gilbert Dagron, "Lawful Society and Legitimate Power: "Εννομος πολιτεία, ἔννομος ἀρχή" у Angeliki E. Laiou and Dieter Simon (ed.), *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, Dumbarton Oaks 1994, 46-51.

¹⁶⁸ F. Dölger, J. Karayannopoulos, 76.

¹⁶⁹ F. Dölger, J. Karayannopoulos, 71.

¹⁷⁰ F. Dölger, J. Karayannopoulos, 81.

¹⁷¹ F. Dölger, J. Karayannopoulos, 89-94.

¹⁷² *Ibid.*, 105-106.

најформалнија од ових подврста, најчешће са правном садржином. Битна је чињеница да су их Ромеји доживљавали као привилегије, доделу милости страним владарима од стране ромејског цара – што је и разлог што су уговори често закључивани у формама у којима су се обично додељивале привилегије, попут хрисовуља и хрисовуљних сигилија.¹⁷³ Тек пад Цариграда је довео ромејске владаре у ситуацију да се не постављају више као надређени који додељују повластице својим слугама, већ мање или више равноправно – као владари једне државе која склапа споразум са другом.¹⁷⁴

Повеље административног типа су садржале царске наредбе у питањима управне природе, доделе титула и именовања чиновника. Делгер и Карајанопулос их деле у три категорије – простагме или хоризме, сигилије и кодикеле.¹⁷⁵ Прва врста је, осим чисто управних питања, садржала и царске одлуке у случајевима оспоравања раније додељених привилегија.¹⁷⁶ Карактеристично за сигилије је било то што су се у њиховој форми издавале путовнице странцима који су путовали кроз ромејске територије – дозволу пролаза и ослобођења од пореза.¹⁷⁷ Кодикели су, као што је већ поменуто, представљали документа о додели почасних титула.¹⁷⁸

Коначно, они истичу да су све даровне повеље (оне изразито и примарно посвећене додели царске милости, иако је она, наравно, као елемент била присутна и у другим повељама) биле хрисовуље – с тим што се међу њима, по значају онога што је њима даривано, могу издвојити три подврсте: хрисовуљни логос (најчешће у литератури поистовећиван са појмом хрисовуље уопште), хрисовуљни сигилиј и хрисовуљна хоризма.¹⁷⁹ Прва категорија је свакако била најсвечанија и њоме су се додељивали поседи, а њихови титулари често ослобађали од бројних обавеза према власти, те је редовно садржала набрајање дажбина које се нису морали плаћати и званичника којима је било забрањено да се

---

¹⁷³ Конкретно, уговори су састављани у овим формама од 992. године до средине XIII века. *Ibid.*, 95-96. Упореди Георгије Острогорски, "Византијски цар и светски хијерархијски поредак", *Сабрана дела – књига пета: О веровањима и схватањима Византинца*, Београд 1970, 271-273 и Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1992, 50-83, нарочито 60-64 и 77-78.

¹⁷⁴ F. Dölger, J. Karayannopoulos, 100.

¹⁷⁵ *Ibid.*, 109.

¹⁷⁶ *Ibid.*

¹⁷⁷ *Ibid.*, 112-113.

¹⁷⁸ *Ibid.*, 113.

¹⁷⁹ *Ibid.*, 117.

мешају у послове на дотичном поседу, често и са понављањима која је требало да примаоцу повеље пруже осећај сигурности његових права.¹⁸⁰ За хрисовуљне сигилије наводе да представљају упрошћену форму која је настала у XII веку за доделу привилегија мањег значаја, мада су понекад у њој склапани и ситнији међународни уговори.¹⁸¹ Хрисовуљне хоризме су биле још једноставније по форми, а понекад су поистовећивана са пуномоћјима, па се дешава да се убрајају и у простагме, од којих се суштински разликују само по златном печату и начину потписивања.¹⁸²

Нажалост, модерни прегледи показују да ови радови, иако базирани на неким принципима који се већ постепено превазилазе (нпр. са ослањањем на западну дипломатику уместо изградње система на изворно ромејским темељима), и данас представљају последња дела систематски посвећена овој материји.¹⁸³ Што се тиче шире конципираних дела, у њима се ова тематика покрива квалитетно, али, наравно, не сувише детаљно и стога без битног новог доприноса. Примера ради, у опсежном *Оксфордском приручнику византијских студија* једино поглавље које је озбиљније посвећено овој тематици јесте рад Андреаса Милера (Andreas E. Müller) о царским хрисовуљама.¹⁸⁴ Он дели ромејске царске документе на три категорије – хрисовуље (које, можда по паралели са англосаксонским моделом, назива "великим повељама привилегија"), хрисовуљне сигилије (које су за њега "мале повеље привилегија") и простагме, односно хоризме, као врсту управних докумената.¹⁸⁵ Ипак, осим овог основног разграничења, све особине и разлике које даље наводи се тичу форме¹⁸⁶; јасно је да овакав текст не представља ни детаљан приказ старијих истраживања, а камоли битан новитет.

У нашој литератури, Соловјев и Мошин су прихватили Делгерову поделу ромејских повеља из расправе о Палермском кодикелу као у основи меродавну и

---

¹⁸⁰ *Ibid.*, 117-122.

¹⁸¹ *Ibid.*, 125-126.

¹⁸² *Ibid.*, 127-128.

¹⁸³ Alexander Beihammer, "Byzantine Diplomats", доступно у електронском облику на адреси <http://www.propylaeum.de/fileadmin/upload/Beihammer.pdf>, 1-2.

¹⁸⁴ Andreas E. Müller, "Documents: Imperial Chrysobulls" у Elizabeth Jeffreys, John Haldon and Robin Cormack (ed.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford 2009, 129-135.

¹⁸⁵ *Ibid.*, 129-130.

¹⁸⁶ *Ibid.*, 130-134. Упореди Franz Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges: 115 Urkunden und 50 Urkundensiegel aus 10 Jahrhunderten*, München 1948, 19-21.

за српску дипломатику¹⁸⁷, али су одлучили да је за те потребе прикладно битно је сузити. "Издвојивши одавде едикт и новелу (као законске одлуке које су имале опште значење за широке слојеве становништва) и акта међународног дописивања, можемо поделити све остале врсте повеља на два основних типа – *хрисовуље* и *простагме*. Ова два назива преузела је и српска средњовековна дипломатика, те се јављају у јужно-словенским дипломама поред општег назива '*повеља*'. (Владачко писмо у српским изворима зове се *књига*)," наводе они.¹⁸⁸ Не би било згорег направити кратко поређење овог гледишта са више наведеним категоријама које су Делгер и Карајанопулос истакли.

Едикт и новела, заиста, као владареви законски акти општег територијалног важења, у српском праву нису документовани. Опште је познато да пре Душановог законика у Србији није било закона у формалном смислу. Међутим, већ је истакнуто да је и у РOMEЈСКОМ царству било аката који су по форми представљали хрисовуље или простагме, али који су садржали посебне законе. Таквих примера већ има и у српским повељама: одмах на памет падају бројни *закони* за меропхе или Влахе из опсежнијих манастирских повеља.¹⁸⁹ То, наравно, не мења закључак у погледу искључивања едикта и новеле као специфичних форми, али представља чињеницу коју треба имати на уму надаље – да одсуство повеља законске форме никако не означава и одсуство повеља са законском садржином.

Надаље, да ли елиминисање из разматраног корпуса "аката међународног дописивања", тј. Делгерових "писама у иностранство" подразумева елиминисање свих "спољнополитичких повеља", дакле, и међународних уговора? По рOMEЈСКОМ обрасцу гледано, одговор би поново био негативан, будући да и Делгер, независно од самих писама, помиње закључивање међународних уговора у форми хрисовуља и простагми. Очигледно је да се ту преплићу два елемента – елемент колико-толико равноправног договарања између страна уговорница о садржини документа, на шта најпре асоцира реч *уговор*, и елемент наметања садржине акта

---

¹⁸⁷ Види кратак преглед Делгерове поделе, са само сумарним објашњењем сваке категорије у А. В. Соловјев и В. Мошин, LXVIII-LXIX.

¹⁸⁸ *Ibid.*, LXIX. Мошин је раније покушао да да поделу аката на књиге, повеље и хрисовуље, али она се показала као недовољно утемељена у изворима; види критику његовог схватања у Ljubomir Maksimović, "Das Kanzleiwesen der serbischen Herrscher" у Christian Hannick (publ.), *Kanzleiwesen und Kanzleisprachen im östlichen Europa*, Köln-Weimar-Wien 1999, 34-35.

¹⁸⁹ О овоме ће бити више речи ниже, код анализе појма *закон*.

од стране надмоћне уговорнице слабијој, који много више подсећа на однос између владара и његових потчињених, присутан код повеља у унутрашњем саобраћају.

У стручној литератури је често да се једни те исти документи називају како (међународним) уговорима, тако и (владарским) повељама, те се логично може запитати да ли они по својој правној природи више представљају ово прво или оно друго, то јест који од малопре поменутих елемената претеже? Или, да се питање другачије формулише, да ли се ти акти могу сматрати пуноправним делом *српског* правног поретка, да ли је у њима садржано српско право – и, сходно томе, да ли их треба разматрати у овом истраживању?

О овом питању су постојала бројна различита гледишта. Богишић, рецимо, анализирајући писане законе јужнословенских држава, није желео да у корпус разматраних повеља уврсти и оне које су по својој природи међународни уговори¹⁹⁰, али је ипак од тог правила направио замашан број изузетака, у случајевима где је посреди било да је "или форма документа така, да се установе претстављају као да истекоше из воље само једнога законодавца или што су ради необичне давности своје особито важне биле, или што се познији закони на њих позивљу, или ради другијех сличнијех узрокâ."¹⁹¹ Очигледно је да и поред задршке коју је имао због форме докумената није могао оспорити чињенице које је износио њихов садржај.

Флорински је још у својој историји Српског царства за ове акте користио како назив *уговор*, тако и *повеља*.¹⁹² У свом капиталном делу о споменицима Душанове законодавне делатности их је уврстио у списак Душанових хрисовуља и повеља¹⁹³, тврдећи како представљају међународне акте и да су занимљиви као споменици старог међународног права, али и како истовремено садрже Душанове законе и наредбе, те их је стога и уврстио у своје истраживање.¹⁹⁴

---

¹⁹⁰ За ово није дао образложење, али је за претпоставити да је разлог био управо то што их није сматрао јасним изразом једног права.

¹⁹¹ В. Богишић 1872, 8.

¹⁹² Види Тимофей Флоринский, *Южные Славяне и Византия во второй четверти XIV вѣка. Выпускъ второй. Образование Сербскаго царства*, С.-Петербургъ 1882, 266-273.

¹⁹³ Т. Флоринский 1888, 150-164.

¹⁹⁴ *Ibid.*, 151-152.

Соловјев је ове документе без двоумљења називао међународним уговорима и сматрао је да у њима "опште одредбе средњовековног 'римско-јадранског' права преовлађују над српским обичајима", али је признавао надмоћ српске стране утолико што је тврдио да су њима дубровачки и други трговци тражили од српских владара заштиту својих права и повластица.¹⁹⁵

Михаил Јасински, који је управо овом питању посветио један квалитетан чланак, дошао је до закључка да су ови акти по својој природи много ближи повељама, то јест да у пуној мери представљају изворе српског права. Његова аргументација је следећа. Пре свега, у текстовима појединих уговора се, по његовом мишљењу, може видети "да су при састављању њиховом српски владоци непоколебљиво бранили норме свог обичајног права и нису радо попуштали потраживањима Дубровчана и њиховог права."¹⁹⁶ Надаље, он истиче да су српски владари велики број дотичних уговора користили као да су у питању акти унутрашњег права, то јест третирали их као и остале нормативне акте које су доносили, прописујући у њима обавезе за становништво сопствене земље.¹⁹⁷ Ту се, додуше, претежно мисли на обавезе поданика и службеника српског владара и одговарајуће казнене одредбе које су биле у директној вези са материјом уговора, а не на некакву потпуно одвојену регулативу, али то не прави суштинску разлику. Јер, ако би се српски уговори са Дубровником – или, повеље српских владара Дубровчанима – сматрали међународним уговорима у класичном (тачније, модерном) смислу тог израза, ниједна њихова одредба не би смела да директно обавезује поданике било које од држава уговорница, већ само саме државе, то јест владаре. Обећање српског краља да његови поданици неће нанети никакву штету Дубровчанима који дођу да тргују у Србији, односно да ће бити на одређени начин кажњени уколико то учине, би било управо то – обећање које *њега* обавезује да уведе у српски правни систем адекватне одредбе које би то обезбедиле – а *не* норма која важи за становништво Србије. Ово, разуме се, није

---

¹⁹⁵ А. В. Соловјев 1980, 4.

¹⁹⁶ Михаил Никитич Јасински, "Уговори српских владара са Дубровником као споменици старог српског права", *Архив за правне и друштвене науке*, књига XXI, 3/1930, 171. Јасински као пример користи познати случај са краљем Милутином и одбијањем да се вражда као санкција за убиство замени (у Венецији и у великом броју других земаља примењиваном) смртном казном, као и услед тога настале измене у тексту Дубровачког статута, ситуацију са забраном, вероватном регресијом, па поновном забраном удаве и развој регулативе судског поступка између Срба и Дубровчана. *Ibid.*, 171-176.

¹⁹⁷ *Ibid.*, 176.

био случај.¹⁹⁸ Коначно, Јасински наглашава чињеницу да су дипломатски односи између Србије и Дубровника из очигледних разлога били вођени са неједнаких позиција, где Дубровчани нису могли да се погађају и истерују реализацију својих жеља, већ само да моле и убеђују да им се дају одређене привилегије, те да зато већина ових докумената "у ствари нису уговори између српских владара и Дубровника у строгоме смислу те речи, већ тако рећи, једностранни акти и наине само трговинске повластице или баштинске повеље, дариване од српских владара Дубровнику", те да зато није чудо што се многи од тих уговора или њихове поједине одредбе називају "милошћу", "повељама", "хрисовуљама", па чак и "законима."¹⁹⁹ Самим тиме, суштинске разлике између њих и повеља искључиво унутрашњег важења са тачке гледишта српског права није било. Позивајући се на Јасинског, слично схватање данас заступа и Шаркић.²⁰⁰

Милош Благојевић, концентришући се на појам владареве милости (преузет, како је већ показано, из Ромејског царства) као кључни у тумачењу аката

---

¹⁹⁸ Могло би се поставити питање да ли је овакво резонување поуздано, будући да нема сачуваних пресуда нити било каквих других аката који би потврдили да су уговори са Дубровником заправо примењивани као важећи акти у унутрашњем праву Србије. Ипак, као контрааргумент се може узети чињеница да нема ни чисто унутрашњих аката који понављају и у српско право засебно уводе оне одредбе које су Дубровчанима обећане у уговорима. А ако би се узело да су уговори били чисто међународног карактера и да је то било неопходно, било би далеко изгледније да се неки од таквих аката сачувао, с обзиром на то колико је повеља сачувано, компаративно много у поређењу са појединачним актима.

Још једна замерка која би се могла изрећи горњем резонувању јесте да оно транспонује правила из модерног права у средњовековне прилике – то јест да је излишно, јер у средњем веку није ни постојао развијен појам међународног уговора налик на данашњи. Ипак, таква примедба не би била сасвим умесна, јер је циљ горњег резонувања управо да докучи средњовековно схватање оваквих уговора. Закључак који је горе изведен, дакле, није да српски владари нису уговоре са Дубровником третирали као акте међународног права, по свом важењу другачије од аката унутрашњег, него управо да у српском праву није ни било наведене дистинкције. Јер, све и кад би се прихватило да је и у српској средњовековној дипломатији важило начело да уговор непосредно ствара обавезе само за стране које су га закључиле (које, колико год да је данас постало познато захваљујући римском праву, ипак представља сасвим природан и логичан резон који се никако не би могао сматрати ексклузивним за Римљане), више поменуто накнадно издавање аката који би обећане норме увели у домаће право нипошто не би било у складу са тадашњим српским правним системом. Све до цара Душана и његовог законодавства владари нису издавали опште акте који би непосредно важили за територију целе земље. Не би било, дакле, начина да се оно што је обећано Дубровчанима засебно наметне свим поданицима Србије – а није било ни потребе, баш зато што је било већ наметнуто управо наведеним уговорима, односно повељама.

¹⁹⁹ М. Н. Јасински 1930, 177.

²⁰⁰ "Садржина свих ових уговора је у суштини иста: српски владари, у форми повеље, дају привилегије дубровачким трговцима. Иако су документи редовно потписивани од обе уговорне стране, воља српских владара је ипак била одлучујућа." Срђан Шаркић, "Правни положај странаца у средњовековној Србији", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 3/2011, 57. Ово је конзистентно и са више већ наведеном праксом ромејских царева да стране титуларе својих повеља третирају као подређене, а не равноправне.

српских владара²⁰¹, управо због његове редовне употребе акте Дубровнику без двоумљења назива повељама.²⁰² Он наглашава (на примеру повеље цара Душана из 1349. године) како се као милост истичу не само повластице које цар даје Дубровнику, већ и обавезе које стране узајамно преузимају и притом подсећа на веома сличну праксу ромејских царева, за коју сматра да је очигледно и српским владарима служила као узор још од времена Стефана Драгутина.²⁰³

Смиља Марјановић-Душанић је дала још детаљнију анализу природе ових аката, истичући њихову хронолошку еволуцију. Она истиче три степена: први у којем је суштина била у међусобној заклетви уговорних страна (схватање које је изашло из праксе у XIII веку), делом и под утицајем италијанских комуналних уговора; други у којем се документ већ назива повељом, где је очигледније да се прихвата "византијско схватање по којем однос између владара и других чинилаца, домаћих и страних, јесте однос наредбе, односно милости, које потичу од владара"²⁰⁴, започет једном повељом (већ свргнутог) краља Радослава, а коначно устаљен у Милутиново време, и, коначно, трећи, у којем се уместо израза *повеља* већ користи термин *хрисовуља*, којем се прилагођавају и формални дипломатички елементи.²⁰⁵ Небојша Порчић, тако, уговоре класификује као једну од врста повеља, наглашавајући и да су некад уобличавани као даровнице, а некад као заклетве, у зависности од тога како су се српски владари хијерархијски доживљавали у односу на другу уговорну страну.²⁰⁶

Може се закључити да, ако се посматра чисто формална страна, стоји да су најстарији уговори са Дубровчанима ипак имали релативно препознатљиву форму уговора – односно равноправне размене заклетви – док већ од јачања снаге

---

²⁰¹ М. Благојевић 2001а, 59-63.

²⁰² *Ibid.*, 63-65.

²⁰³ *Ibid.*, 64-65.

²⁰⁴ *Ibid.*, 31. Максимовић такође примећује како се крајем XII и почетком XIII века мења пракса да се ови акти пишу по обрасцима Дубровчана. Lj.Maksimović 1999, 36.

²⁰⁵ С. Марјановић-Душанић 1997, 30-38. Сличан развој је приметно и Сулис (Σουλής), али је непотпуно подражавање ромејским узорима приписао утицају западне дипломатике, пре свега због елемената присутних у повељама после пада српског царства. Georgios Christos Soulis, *The Serbs and Byzantium during the reign of Tsar Stephen Dusan (1331-1355) and his successors*, Washington D. C. 1984, 65-68. Детаљнији преглед промена између ова два степена у дипломатичким елементима види у Lj.Maksimović 1999, 37-50.

²⁰⁶ Види Н. Т. Порчић 2012, 316-326.

српских владара, почев од Драгутиновог времена²⁰⁷, њихова форма много пре представља повеље. Ипак, како се видело из анализе Јасинског, материја коју регулишу и *начин* њеног излагања се при том не мењају, а не може се ни оспорити да је српска страна од самог почетка имала супериоран положај који се касније само појачавао. Према томе, иако би се могло инсистирати на форми и рећи да тек они уговори који су донети у облику повеља (оквирно, почев од Драгутиновог времена) заслужују да се назову повељама и затим буду овде разматрани, делује далеко исправније признати да материјално гледано нема суштинске разлике између уговора из ова два периода односа са Дубровчанима, те да зато сви заслужују да се у њима траже потенцијални извори норми Душановог законика.²⁰⁸ Што се, пак, тиче разлике између друге и треће фазе (по подели Марјановић-Душанић), она ће бити разјашњена ниже, заједно са дистинкцијом између простагми и хрисовуља у српском праву и њиховог односа са општим појмом повеље.

Дакле, иако се мора признати да употреба термина којим се означавају повеље није конзистентно доследна њиховим формама какве су постојале у Ромејском царству, управо анализа Смиље Марјановић-Душанић побија више наведени Станојевићев став о насумичности. Тако је, рецимо, она запазила да су назив и форма хрисовуље брже и потпуније увођени (наравно, гледано по стању очуване грађе) у повељама намењеним манастирима²⁰⁹ него у онима упућеним световним примаоцима – мислећи не само на малобројне очуване властеоске повеље, већ и на више поменуте међународне уговоре. Разлог овоме она види у разликама историјског развоја: "Светосавски преображај је морао донети манастирским повељама обавезу чврстог наслањања на византијске узоре; при том, у манастирским повељама је династички континуитет формалних елемената био мање важан него у световним. Стога се старинска терминологија упорније

---

²⁰⁷ Више поменуту Радослављеву повељу ипак не треба узети за потпуно меродавну, будући да није више био на престолу, тако да тешко да је она битно утицала на даљу праксу српске владарске канцеларије.

²⁰⁸ Ипак, и поред овога треба напоменути да се озбиљнији утицај на Законик *очекује* тек од каснијих уговора, потенцијално из периода Драгутинове, а нарочито Милутинове владавине, јер су се управо тада интензивирали трговачки односи са Дубровчанима и њихово присуство на територији Србије, услед чега је било потребе за детаљнијом регулативом њихових привилегија која је морала остварити одговарајући утицај на одредбе Душановог законика.

²⁰⁹ Максимовић, рецимо, овде убраја већ оснивачку повељу Хиландара. Лј.Мaksimović 1999, 34-35.

одржавала у овим другим него првим, ако се изузме пробативни изузетак Радослављеве владе."²¹⁰

Надаље, она истиче како је и много пре увођења форме хрисовуља постојала пракса да се у другим изворима хрисовуљама називају повеље које то нису биле. Ради се, притом, претежно о вандипломатичким изворима (нпр. Савино житије светог Симеона), али постоји такав пример и у повељи краља Владислава манастиру свете Богородице Бистричке у Полимљу, где се и сама Владислављева повеља, и акти његовог оца и деде називају хрисовуљама.²¹¹ По њеном мишљењу, у питању је наглашавање самодржавности и снаге српске државе и владара.²¹² У сличном духу, јавља се већи број повеља из Душановог времена у којима су комбиновани нови елементи ромејске форме хрисовуља и стари који потичу из дипломатичке традиције претходних Немањића²¹³, док се на повељама српских краљева већ од времена Уроша I појављују златни печати са представама инсигнија налик на ромејске.²¹⁴ Из свега наведеног ауторка закључује "да су се Срби држали карактеристичног, полицентричног поимања међународних државно-правних односа, које се у неким тачкама супротстављало хијерархијској концепцији Ромеја", али које је "ипак било, у већој или мањој мери, прихваћено као одраз политичких реалности не само у земљама византијског света него (на својеврстан начин) и у самом Цариграду."²¹⁵ У крајњој линији, она је извела закључак како употреба термина и обележја из ромејске

---

²¹⁰ С. Марјановић-Душанић 1997, 31. Детаљније о формалним одлукама српских хрисовуља види *ibid.*, 34-35.

²¹¹ *Ibid.*, 35-36. За наведене примере види Свети Сава, *Сабрани списи (превели Лазар Мирковић и Димитрије Богдановић)*, Београд 1986, 98 или Свети Сава, Стефан Првовенчани, *Житије светог Симеона (превео Драгутин Костић, приредио Томислав Јовановић)*, Крагујевац 1997, 10 и В. Мошин, С. Ћирковић и Д. Синдик 2011, 166. Исто тако, у Даниловом житију краљице Јелене се наводи како је она после оснивања манастира Градца на Ибру утврдила манастиру хрисовуље: "хрисовоуљу роукоположенна своєго оутвердивши, въ нѣхъже съдръжеть се вѣса приложенна къ, и вѣса кѣнко на потрѣбоу гоушта храмоу прѣсветык..." Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских* (изд. Ђура Даничић), Загреб 1866, 79-80. (Такође Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1935, 61.) Нажалост, ова повеља није сачувана; види В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 421. Максимовић, са друге стране, сматра да је у случајевима попут ових реч о томе што је обична повеља зарад свечаности имала златан печат, иако по другим формалним елементима није била хрисовуља; он такође сматра да се српске хрисовуље не могу сматрати истом врстом аката као ромејски хрисовулос логос. Види Lj.Maksimović 1999, 34-35 и 47-48.

²¹² С. Марјановић-Душанић 1997, 41.

²¹³ *Ibid.*, 37-38. Реч је о хрисовуљама из српске канцеларије – оне из грчке су, како се на истом месту и истиче, стваране у потпуности по ромејском обрасцу.

²¹⁴ *Ibid.*, 36-40.

²¹⁵ *Ibid.*, 40-41.

дипломатике није била онако насумична како се Станојевићу чинило, али није ни једноставно пратила "еволуцију српских државних претензија", већ је представљала сталну тенденцију истицања српске самодржавности онолико колико је то политички положај дозвољавао.²¹⁶

Када су у питању даровне повеље, дакле, по садржини се без сумње може рећи да већина сачуваних српских владарских повеља представљају даровнице, док је управо показано када и како се појављују хрисовуље у формалном смислу. У сачуваној грађи има много хрисовуља у смислу хрисовуљних логоса, док се нису као посебне категорије издвојили хрисовуљни сигилији и хрисовуљне хоризме, односно простагме. Како Станојевић примећује, израз *слово* је некада као назив мењао грчко *λόγος*, али очигледно је да се ради о синониму за хрисовуљу.²¹⁷

Конечно, и код повеља управног типа у српској дипломатици постоји само она група која је у ромејској доминантна – простагме – док сигилија и кодикела нема. Кад се ова категорија разматра, додуше, треба имати на уму да се израз *простагма* у самим повељама пре Душановог времена уопште није користио. Његов најстарији сачувани помен је у повељи Стефана Душана Хиландару донетој између 1346. и 1355. године, где се описује како монаси, да би цар манастиру потврдио село Лужац, пред њега "*изнесоше хрисовуље и простагме гръчкихъ царь.*"²¹⁸ У питању је уједно и једина очувана употреба овог израза у Душановим српским повељама, док га у грчким (и самим простагмама и хрисовуљама) има више.²¹⁹ На први поглед делује да се овај израз, за разлику од термина *хрисовуља*,

---

²¹⁶ *Ibid.*, 41. Детаљније о ромејским елементима форме у српским повељама види *Студије о српској дипломатици* Станоја Станојевића, а посебно следеће делове: "Студије о српској дипломатици I: Инвокација", *Глас СКА*, 90/1912, нарочито 104-111, "Студије о српској дипломатици IX: Диспозиција", *Глас СКА*, 96/1920, нарочито 71-74, "Студије о српској дипломатици XIII: Потпис", *Глас СКА*, 106/1923, нарочито 33-49, "Студије о српској дипломатици XVI: Печат", *Глас СКА*, 132/1928, нарочито 21-26, "Студије о српској дипломатици XVII: Датирање", *Глас СКА*, 132/1928, 29-57; такође види Божидар Ферјанчић, "О повељама краља Стефана Душана манастиру Трескавцу код Прилепа", *Зборник радова Византолошког института* 7/1961, 164-166, Владимир Мошин, "Повеље краља Милутина – дипломатичка анализа", *Историјски часопис*, књига XVIII, 1971, 53-86, Л. Славева, В. Мошин, 17-26, Лj. Maksimović 1999, 37-42 и 49-50, и Срђан Пириватрић, "Улазак Стефана Душана у Царство", *Зборник радова Византолошког института*, 44/2007, 395-396.

²¹⁷ С. Станојевић 1934, 20.

²¹⁸ С. Новаковић 1912, 432.

²¹⁹ У питању су следеће Душанове повеље: простагма манастиру светог Јована Претече на Меникејској гори, донета у септембру вероватно 1345. године; хрисовуља истом манастиру од

није одомаћио у српској дипломатици, па се користио искључиво за акте донете у "грчким земљама" – било од стране ромејских владара, било српских владара који су те територије освојили. Ни употреба овог термина у члану 40. Душановог законика није нужно у супротности са тиме, јер би се поменуте простагме могле односити управо на оне које је Душан издавао ромејским титуларима: "И възи хрисоволиѣ и простаг^а ме, што кєтъ комоу оучинило царство ми, и што кє комоу оучинити..."²²⁰

Међутим, корисно би било обратити пажњу и на две повеље донете после Душановог времена, колико год да хронолошки излазе из опсега теме овог рада – јер су у питању једине две друге повеље на српском језику у којима се појављује израз *простагма*. Обе су упућене Дубровчанима и у обема се овај термин појављује у оквиру потврде ранијих повластица. Прву је издао кнез Лазар 9. јануара 1387. године и у њој стоји: "...и молише господство ми, како што имь соу били записали прьва господа вѣа срьпска простагме и законе, да имь господство ми потврди и господство ми потврди..."²²¹ У другој, коју је издао деспот Стефан Лазаревић 2. децембра 1405. године, се појављује веома слична формулација: "...и помолеше господство ми, како што имь соу били записали прьва господа срьпска вѣа простагме и законе да имь господство ми потврди, како што соу имали законе оу прьве господа срьпске и оу цара Стефана и оу родителѣа господства ми, светаго кнеза Лазара..."²²² Ако су не само Душан и Лазар, већ и *прва господа српска*, издавали простагме у односима са

октобра 1345. године; простагма манастиру свете Анастасије код Зихне, донета између септембра и децембра 1345. године; простагма Рајку, кефалији Трилиса и Вронта, из истог периода; хрисовуља Ивирском манастиру од априла 1346. године; хрисовуља манастиру Филотеју на Светој Гори из истог периода; простагма властелину кир Георгију Фокопулу од априла 1346. године, индикта 14; хрисовуља манастиру Ватопеду на Светој Гори од маја 1346. године; хрисовуља манастиру Ксиропотаму на Светој гори од априла-маја 1346. године; хрисовуља манастиру есфигмену на Светој Гори из истог периода; хрисовуља Лаври Светог Атанасија на Светој Гори из децембра 1347. године, индикта 1; хрисовуља манастиру Ватопеду из априла 1348. године; простагма манастиру свете Анастасије код Зихне од фебруара 1352, индикта 5; простагма поводом поклона монаха Јакова Меникејском манастиру, донете 1352-1353. године. Види А. В. Соловјев, В. Мошин, 4-5, 8-11 и 16-17, 20-21, 24-27, 44-45, 58-59, 74-75, 78-79, 86-87, 96-97 и 100-101, 118-121, 140-141, 150-151, 176-177, 192-193; а такође С. Новаковић 1912, 742, 492, 304, 728, 741, 743.

²²⁰ С. Новаковић 1898, 36.

²²¹ С. Новаковић 1912, 200.

²²² С. Новаковић 1912, 218. Сличност изражавања, наравно, није за чуђење, већ само указује на преузимање формулације из раније повеље, коју је саставилац касније изгледно имао пред очима при њеном потврђивању.

Дубровником, очигледно је да није посреди врста акта која се примењивала само у ромејским областима.

Наравно, сасвим је могуће, па чак и изгледно, да је израз *простагма* почео да се употребљава у Србији тек онда када и јесте први пут забележен – у време владавине Стефана Душана.²²³ Али његова потоња употреба за означавање аката донетих пре Душановог времена показује да је у питању био само нови ромејски израз који се односио на врсту докумената која је и раније у Србији постојала. То би, свакако, биле оне повеље које нису биле хрисовуље, 'обичне' повеље, које су и пре него што је грчки израз дошао у употребу у Србији по форми претежно одговарале ромејским простагмама.

Додуше, ове две повеље не наводе као пар простагме и хрисовуље (што би било логично и конзистентно са актима из Душановог времена), већ простагме и *законе*. Могућа су два смислена тумачења. Прво, могуће је да је израз *простагма* напосто заменио српску реч *повеља*, тако да се употребљавао не само да значи 'обичне' повеље, без златног печата (које су по форми простагме, а не хрисовуље), већ повеље уопште – и простагме и хрисовуље. Са друге стране, могуће је да су оба израза употребљена у својим изворним значењима у језицима из којих потичу – *простагма* као пре свега управни акт, појединачна наредба, без изражене нормативне садржине, а *закон* у свом значењу општег правног правила, независно од форме, о чему ће бити више речи ниже.

Делује, онда, да се упркос понекад не сасвим стручном избору назива²²⁴ за дипломатска акта могу пратити решења која су усвојили како Јаковенко за ромејску дипломатику, тако и Соловјев и Мошин за домаћу – да се повеље оквирно поделе само на хрисовуље и простагме. Штавише, док у случају Јаковенка и ромејске дипломатике ово решење представља симплификацију, свођење на најчешће и најкарактеристичније типове, у случају српске дипломатике се може рећи, да, са тачке гледишта форме, само ове две врсте и постоје. Наравно, не треба из непотпуног преузимања дијапазона повеља ромејске

---

²²³ Максимовић наглашава како српске простагме, као и хрисовуље, нису биле по форми идентичне ромејским. Љ.Мaksimović 1999, 48.

²²⁴ Детаљнији преглед назива који се у изворима користе за повеље, у оквиру различитих назива за писане акте (документе) уопште, види у С. Станојевић 1934, 18-26 и Ђорђе Бубало, *Писана реч у српском средњем веку: Значај и употреба писаних докумената у средњовековном српском друштву*, Београд 2009, 36-45.

дипломатике у Србији извући закључак да је разлог за то била неспособност српске стране да их све употреби, или, како је Станојевић сугерисао, недовољно познавање материје. Напротив, као и у другим областима где је дошло до рецепције ромејског утицаја, тако је и овде она била делимична и прилагођавала се домаћим условима и потребама: према томе, разлике треба посматрати као аутономан развој материје на српској територији, а нипошто као недовољно успело подражавање Ромејима.²²⁵

У погледу садржине, пак, ситуација је нешто комплекснија. Велику већину сачуваних повеља (независно од форме или назива који је употребљен) чине даровнице. Као што се видело, чак се и већина оних које су по својој природи међународни уговори може оквирно убројати у ову исту категорију. И највећи број повеља-простагми нису класичне административне заповести и пуномоћја, већ управо даровнице – а то су, наравно, и све хрисовуље. Али већина тих повеља притом садржи и одредбе нормативног карактера – и управо због тога су интересантне за ово истраживање; управо у том аспекту је потребна њихова специфична дефиниција.

Ипак, само постојање општих правних норми у повељама није једини фактор који треба размотрити. Веома је релевантно и њихово територијално важење. У случају даровница титуларима унутар Србије, чини се очигледним (и у литератури сматра неспорним²²⁶) да су у њима садржане норме биле партикуларног карактера – ограниченог само на територију за коју је повеља издата. У највећем броју то и јесте тачно: примера ради, одређивање износа обавеза зависних сељака према свом феудалном господару на одређеном поседу је по логици ствари морало бити релевантно само у оквиру дотичног поседа. О класичним привилегијама, попут ослобађања од одређених дажбина, тек нема потребе детаљније говорити, јер су оне биле не само партикуларног, већ и појединачног карактера.

Али, када су у питању повеље страним адресатима (пре свега Дубровнику), из већ навођеног резоновања Јасинског се јасно види да су оне морале важити на

---

²²⁵ Види Dimitry Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, New York 1971, 278-279 и 291-294. Такође, треба уважити могућност и других утицаја осим ромејског, пре свега са Запада; види Lj. Maksimović 1999, 53.

²²⁶ Види нпр. било које упућивање на материју повеља у Т. Тарановски 1996.

целој територији земље.²²⁷ Будући да су повеље увек биле милост владара, привилегије издате конкретним појединачним титуларима²²⁸, а да је показано да се међународни уговори могу сматрати повељама издатим Дубровнику, јасно је да је заправо посреди један те исти принцип, само примењен на различите врсте титулара. Све повеље, дакле, својим титуларима дају и гарантују одређена права, а све друге који дођу са њима у контакт обавезују да их поштују. Како је повеља којом су одређене повластице додељене неком манастиру обавезивала не само калуђере и манастирске људе, већ свакога ко дође у контакт са манастиром, његовим становништвом и његовим поседима, да се понаша у складу са прописима садржаним у њој, тако су и повеље-уговори издате Дубровнику обавезивале све поданике српског владара, из којег год дела земље били, да у односу са Дубровчанима поштују она права која је овима подарио владалац, односно извршавају обавезе које су њима самима у вези са тиме наметнуте. Штавише, неке норме су очигледно биле управљене на заштиту титулара повеља и за њих везаних лица, али је њихова примена подразумевала однос у којем учествује неко ван тог круга: примера ради, такви су прописи о потки – повреди међа одређеног поседа – чији учинилац је по самој природи дела неко ко живи ван дотичног, норме којима се Дубровчанима гарантовао повољан третман од стране српских подређених власти или одредбе о судској надлежности у случајевима кад су странке у спору становници различитих властелинстава.²²⁹

Соловјев је сматрао да су повеље без изузетка имале значај само појединачних указа. "Оне су увек намењене само поједином (правном или физичком) лицу, сматране су обично као нарочита 'милост' владаочева, као изузетак из обичног правног реда и немају никада значај општег закона за целу државу," тврдио је он.²³⁰ Вреди подсетити да је Соловјев овде говорио искључиво о манастирским повељама, јер међународне уговоре, за које је признавао да "доносе понекад и општеобавезне норме, али само у области међународног права", није убрајао у повеље.²³¹ Неспорно је да те повеље нису биле општи

---

²²⁷ У погледу оних повластица које су странци уживали у Србији.

²²⁸ Види М. Благојевић 2001а, 59-79.

²²⁹ Наведени случајеви су овде дати само примера ради, док ће о њима бити детаљније речи касније, у оквиру анализе појединих правних установа.

²³⁰ А. В. Соловјев 1980, 5.

²³¹ *Ibid.*

закони за целу државу: норме о обавезама меропаха одређеног властелинства или о кажњавању за неко кривично дело на њему се нису примењивале у оквиру неког другог властелинства. Али оне јесу обавезивале свакога ко би дошао у контакт са тим властелинством и људима на њему у правним односима предвиђеним повељом, на исти начин као што су и међународни уговори, односно повеље Дубровнику, обавезивале оне поданике српског владара који ступе у такав контакт са Дубровчанима, само не на персоналном, већ на територијалном принципу, или, другачије речено, у оквиру јурисдикције титулара.²³² Да, повеље су представљале милост упућену конкретном титулару, и прописивале за њега нешто другачији правни режим него за друге, али то није био изузетак од обичног правног реда – то јесте био обични правни ред. Није издавање повеља и додељивање привилегија у њима било неки изузетак који се чинио само малобројнима и тиме потврђивао правило које је важило за већину, већ је управо представљао опште правило на којем је било засновано тадашње друштвено уређење. Упркос малом броју очуваних властеоских повеља, може се са разумном увереношћу рећи да је сваки титулар баштине, био у питању властелин или црква, са њоме добијао повељу у којој су биле утврђене његове повластице (редовно сличне, али врло ретко потпуно исте), заузврат за које је он дуговао своју службу – што је све и сам Соловјев отворено тврдио.²³³ Једино што није са тиме повезао, а што је неопходно додати, јесте да су и опште правне норме чиниле подједнако нормалну и редовну садржину дотичних повеља. Њихове међусобне разлике су свакако биле плод различитих локалних прилика – могуће, каткад изазваних и различитим локалним обичајним правом? – али су све повеље и даље биле део једног те истог правног система, извлачиле своју правну снагу из ауторитета истог владара и самим тиме обавезивале све његове поданике. Разликовање на локалном нивоу – или, другачије речено, партикуларност – у средњовековној Србији није

---

²³² Не сме се заборавити да је у средњем веку јурисдикција била много више од прости расподеле обавеза међу државним органима – да је представљала границу власти припадника повлашћених слојева над својим потчињенима, услед чега судски имунитет и јесте један од основна три показатеља њиховог положаја. (Детаљније о надлежности ће бити речи у одговарајућем делу рада.) Како Годфри (Godfrey) тврди: "*It was the primary constituent of the legal order and of governance more generally. The impersonal concept of the state could not yet provide the authority in terms of which such a legal and governmental order could be rationalized and explained. It was jurisdiction itself which provided the basic measure of authority.*" Andrew Mark Godfrey, *Civil Justice in Renaissance Scotland: The Origins of a Central Court*, Leiden-Boston 2009, 1.

²³³ *Ibid.*, 4-5; упореди М. Благојевић 2001а, 67-72.

представљало показатељ недовољне кохерентности или слабости система, већ његову битну карактеристику која није поткопавала његову снагу. Јер све те одредбе које су важиле на локалном нивоу нису на њему и доношене (иако су, наравно, *предлози* и молбе могли доћи са тог нивоа²³⁴), већ су биле производ правотворне воље владара.²³⁵ Могло би се рећи да је свака норма из повеља које су издавали српски владари обавезивала све њихове поданике – али да је повезаност са титуларом повеље, односно његовим привилегијама и његовом јурисдикцијом, била подразумевани део диспозиције те норме. Покушај да се инсистира на строгој омеђености територије важења сваке повеље би представљао транспоноване модерних принципа о важењу правних прописа на средњовековно право које није функционисало по таквим начелима.

У светлу свега реченог, средњовековне српске повеље као законодавни акти се могу одредити на следећи начин: у питању су писани акти донети у канцеларијској форми, уз помоћ којих је њихов доносилац додељивао или потврђивао одређену милост, односно привилегију, титуларима који су се у односу на њега налазили у подређеном положају, а у којима су биле садржане и опште правне норме које су регулисале односе у вези са додељеним привилегијама или другим делатностима титулара и њему потчињених људи, али које су обавезивале целокупно становништво земље.

Елементи ове дефиниције се могу додатно појаснити. Под канцеларијском формом се подразумева, као што се видело, састављање акта од стране за то задуженог лица у служби доносиоца, са адекватним елементима форме (саставним деловима текста, начином датирања, потписом или менологемом, печатом...) за врсту повеље о којој се ради.²³⁶

---

²³⁴ Види Станоје Станојевић, "Студије о српској дипломатици VII: Интервенција – Петиција", *Глас СКА*, 96/1920, 1-38 и исти, "Студије о српској дипломатици XIX: Наредба за писање повеља", *Глас СКА*, 156/1933, 63.

²³⁵ Може се са правом приговорити да је било ситуација када је централна власт била слаба и када су обласни господари доносили повеље; но, и ту су они иступали као *de facto* владари, као централна власт на својој територији, мада мањој од државне, издајући повластице својим подређенима. Суштина горњег разматрања је, пак, што локалне прописе, тј. оне који су садржани у повељама, нису самостално доносили они који су од њих имали користи – властела и манастири.

²³⁶ Детаљније о српским канцеларијама види Станоје Станојевић, "Студије о српској дипломатици XVIII: Канцеларије", *Глас СКА*, 156/1933, 41-59, нарочито 43-48 и 56-58, исти, "Студије о српској дипломатици XX: Састављање повеља", *Глас СКА*, 157/1933, 153-219, Петар Ђорђевић, *Историја*

Иако је доносилац повеља најчешће био владар (и иако су управо такве повеље главни предмет овог рада), овде је ипак остављен неодређеним, будући да су повеље издавали и обласни господари (у периодима слабије централне власти) и патријарси. Разлог наглашавања доделе привилегија, односно милости, повељама јесте тај што се само у таквим повељама налазе опште правне норме.

Што се титулара тиче, синтагма *подређени положај* не означава никакав статус у оквиру државне или феудалне хијерархије, већ слику фактичког односа снага, где издавалац (владар) са супериорног положаја подарује своју милост онима који су по моћи испод њега. На тај начин су обухваћене не само класичне три категорије титулара – властела, цркве и манастири и градови у Србији – већ и титулари у иностранству, пре свега Дубровник.

Везу између издаваних привилегија, односно делатности титулара и општих норми садржаних у повељи треба схватити доста широко. Овим се не мисли само на нормирање онога што спада у примарну делатност титулара повеље, већ на доношење норми у оквиру свих области које су повезане са положајем и активностима титулара. Тако је, примера ради, нормирање одређених кажњивих дела чији учиниоци су по правилу били припадници потчињеног становништва било релевантна материја у повељама којима су манастирима додељивани њихови поседи, док се повеље Дубровчанима нису бавиле само условима трговине и царинским прописима, већ и правним положајем Дубровчана настањених у Србији.²³⁷

Коначно, правна обавезност норми из повеља за целокупно становништво *не* означава да су то биле норме које су се подједнако примењивале на целој територији земље. Напротив, већ је по самој материји показано да су оне примарно биле намењене ужем кругу људи, одређеном најчешће територијално (становници одређеног града, властелинства или манастирског поседа), мада понекада и персонално (дубровачки трговци у Србији), али да је било сасвим нормално да оне важе и за друге који ступе у одговарајуће односе са особама и предметима којих се повеља тиче.

српске ћирилице, Београд 1971, 115-125 и даље *en passant*, Lj.Maksimović 1999, 25-54, као и Ђуро Тошић, "Канцеларија" у С. Ђирковић и Р. Михаљчић, 277-278.

²³⁷ И у овом случају је реч о примерима који ће детаљније бити разматрани даље у раду.

Појам закона у српском праву

Подједнако битно за ово истраживање је и знати шта се тачно у изворима у разматраном периоду подразумевало под речју *закон* – јер се без тог схватања не може квалитетно истраживати средњовековно право. Како Феген (Fögen) лепо истиче: "*Bezeichnet man nur das als Gesetz, was heute als solches verstanden wird, so wird man aus Studien zum Mittelalter keine andere Erkenntnis ziehen, als daß es kein Gesetz gab.*"²³⁸

Из већ изнетог при разматрању повеља је јасно да се под овим термином нипошто није само – а можда ни уопште – подразумевао закон као општи правни акт, атрибут власти рOMEјских царева, будући да таквих аката није било пре Законика, а да се реч *закон* итекако појављује и у ранијим повељама.²³⁹

О значењу овог термина постоји више различитих теорија. Зигел је, рецимо, сматрао речи *закон* и *обичај* за синониме, тако да је све одредбе писаних правних аката у којима се помиње закон разматрао као могуће референце на обичајно право, иако је признавао да такво тумачење не делује у свим случајевима уверљиво.²⁴⁰ Заиста, ако се, примера ради, размотре сви случајеви где се закон помиње у Душановом законнику, што је детаљно већ учинио Тарановски (а који ће детаљније бити анализирани ниже)²⁴¹, могло би се доћи до закључка да се у највећем броју случајева под законом морало подразумевати управо обичајно право, јер се ради о ситуацијама које нису регулисане на другим местима у самом Законнику – нити у такозваном Закону цара Јустинијана, што би евентуално могао бити други *закон* у формалном смислу. Скраћена Синтагма и Номоканон су

---

²³⁸ Marie Theres Fögen, "Gesetz und Gesetzgebung in Byzanz. Versuch einer Funktionsanalyse", *Ius Commune* XIV/1987, 138. Упореди Катја Шкрубеј, "*Ritus gentis*" *Slovanov v vzhodnih Alpah: Model rekonstrukcije pravnih razmerij na podlagi najstarejšega jezikovnega gradiva*, Ljubljana 2002, 47-49.

²³⁹ Осим тога, закони ове врсте су већ били прилично ретки и у самом РOMEјском царству. Види John Haldon, "Primary sources" у E. Jeffreys, J. Haldon and R. Cormack, 27. "*With the exception of the Ecloga of Leo III and Constantine V, issued in 741, and two novellae of the empress Eirene of the 790s, there is virtually no surviving imperial legislation between the last years of Herakleios and the middle of the reign of Basil I. It is, however, not the case that emperors in this period issued no legislative documents and promulgated no laws, rather that the forms they employed were different, more regionally determined and ephemeral—imperial 'orders' or prostagmata rather than novellae, documents which had a specific and limited purpose. Furthermore, the hiatus reflects also an approach to law and law-making according to which there was little or no need to introduce new legislation, merely to make sure that society adhered to the inherited legislation of great emperors and law-makers such as Justinian I,*" сматра он. И Штолте (Stolte) тврди како рOMEјско законодавство "*tends to repeat rather than reform*". Bernard Stolte, "Justice: Legal Literature" у *ibid.*, 691.

²⁴⁰ О. Зигел 1872, 10-11 и 63-64.

²⁴¹ Види Т. Тарановски 1996, 295-296.

називани Законом светих отаца²⁴², а не само законом, док нема логике да Законик као општи акт на овакав начин упућује на одредбе из повеља, донете у складу са потребама њихових титулара.

Богишић је у својим *Писаним законима на словенском југу* сматрао да би употреба модерних (пре свега формалних) критеријума за одређивање тога шта спада у појам закона представљала анахронизам. "Да ми припознамо неку установу законом, припадајућим у овај отсјек, доста је да она произлази од највише законотворне власти у држави, да има карактер не једновременог акта, да није рјешење или наредба тичућа се определијелене особе, него да има значај правила изданог за више људи и на неопредијелено вријеме. Што је пак дало повода издању закона, или коме је слоју народа или предјелу државе намијењен био, ми остављамо овдје без икакве пажње."²⁴³

Флорински је већ, позивајући се на Зигеља и Богишића шеснаест година после објављивања њихових радова, тврдио како је мишљење да повеље српских владара често садрже законе "*уже давно признано бесспорнымъ*", али је притом истакао како су ти закони или репродуковали, или мењали постојеће обичајно право – што значи да није укључивао и обичајно право у појам закона.²⁴⁴

Соловјев је, такође, сматрао како се о обичајном праву у оквиру овог појма не може говорити. Тако, он излаже: "Цар Душан и његов Православни Сабор чврсто су убеђени да се читава држава може уредити по писаним законима. ДЗ не спомиње нигде обичај, него наглашује приоритет писаног закона, законика, значај хрисовуља и простагми. Чак из властареве Синтагме сасвим су избрисане у српском скраћењу све три главе где се говори "о обычаихъ" (гл. Е, -2, 3, 4). Толика је вера Душанова у искључиву снагу писаног закона!"²⁴⁵ Осим што ову Душанову

---

²⁴² Како је већ наведено, Герасимовић је под овим подразумевао само Номоканон Светог Саве. Ј. Герасимовић 1925, 17. Флорински је, са друге стране, мислио да се израз најпре односи на Скраћену Синтагму. Т. Флоринский 1888, 287-288. Соловјев, међутим, сматра да "сви су ови изрази доста неодређени и могу да се односе и на Номоканон и на Синтагму." Александар Васиљевич Соловјев, "Градски закон' у средњовековној Србији", *Архив за правне и друштвене науке*, књига XVI/1928, 346. Он преко помена градских грана Законика светих отаца у члану 101. Душановог законика закључује да се тај конкретни навод односи на одредбе Прохирона у саставу Законоправила Светог Саве; ипак, то није довољан доказ да се сва наведена упућивања односе на Номоканон. *Ibid.*, 346-347 и даље.

²⁴³ В. Богишић 1872, 5-6.

²⁴⁴ Т. Флоринский 1888, 26.

²⁴⁵ Види Александар Васиљевич Соловјев, "Значај византског права на Балкану", *Годишњица Николе Чуића*, књига XXXVII/1928, 122.

посвећеност закону у потпуности сматра утицајем ромејског права²⁴⁶ – што је, управо због следећег, ипак нетачно – Соловјев греша и у томе што сваки помен закона изједначава са писаним актом, законом у формалном смислу, а одсуство експлицитног помена обичајног права са потпуним одсуством његовог постојања, односно примене.²⁴⁷

Очигледно је да су оба наведена тумачења (закон као општи правни акт донет у одређеној форми и закон као обичајно право) сувише уска и да не одражавају на прави начин стварност српског средњег века. Исто се може рећи и за Михаљчићев став да је закон представљао само партикуларно правило које је тек изузетно долазило до примене на целој територији земље. "Средњовековни закони у српским правним споменицима знатно се разликују од савременог закона који, после устава, означава највиши правни акт. Закони настали у средњем веку намењени су одређеној територији, боље речено одређеном властелинству у оквиру феудалне државне организације. Такви прописи у савременој правној терминологији називају се партикуларни закони..." објашњава он.²⁴⁸ Ово одређење добро објашњава опште правне норме у повељама, које Михаљчићу и јесу биле извори, али се не може узети као једино значење речи *закон* у том периоду.

Исправна су, дакле, она тумачења која су довољно широка да укључе сва значења у којима се ова реч појављивала. Тако Тарановски, расправљајући о законодавној функцији владара, истиче како "термин *закон* рано улази у употребу у званичним актима, али не означава при томе специјални производ законодавне радње, него правну норму уопште, било да се оснива на обичају, било да потиче из уговора (обично са Дубровником), било да је установљена од националног владара."²⁴⁹

---

²⁴⁶ *Ibid.*, 121-122.

²⁴⁷ Несклоност Соловјева да призна и обичајноправну димензију израза *закон* се види и из његовог тумачења Хиландарске повеље Стефана Немањића, у којој за изјаву да сваки народ треба да има своје законе и своје нарави ("*нравы*") он вели да представља "тачно развијено правничко схватање: разлику између писаних *закона* и неписаних '*нарави*', као два основна облика права." Александар Васиљевич Соловјев, "Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200-1202.", *Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор*, књига V, 1-2/1925, засебан отисак 1926, 13.

²⁴⁸ Р. Михаљчић 2006, 9.

²⁴⁹ Т. Тарановски 1996, 172. Било је широких тумачења и у нашој ранијој науци; тако, рецимо, Срећковић, позивајући се на Миклошића, сматра да закон означава веру, причешће, закон и

Бранислав Недељковић истиче како се "у српској правној историји врло рано јавља термин закон у смислу општеобавезног правног правила", дајући неколико примера из типика и повеља како би то потврдио.²⁵⁰ Иако можда није у праву у погледу сваког појединог тумачења (јер ипак превише баца акценат на закон као "општеобавезно правило које доноси законодавна власт"), он на крају закључује да је закон у средњовековној Србији био "општеобавезна норма, било законска било обичајноправна."²⁵¹

Најдетаљније се овим питањем бавио Срђан Шаркић, који је у својој монографији посвећеној појму закона нашао да се овај појављује у српским и хрватским споменицима почев од XII века у више од педесет различитих значења.²⁵² Не би имало смисла сва их овде наводити, поготово што самосталност барем неких од њих у великој мери зависи од угла посматрања и начина интерпретације текста у којем се појављују. Довољно је рећи да се већина њих може свести на мишљење при којем је аутор остао и касније: да је закон "правно правило (*regula iuris*) – или још шире, правило уопште."²⁵³ Може се – уз прављење једне шире, апстрактне синтезе већег броја значења која је Шаркић издвојио – надаље сматрати да се под законом у смислу који одговара највећем броју аката који се овде користе (пре свега повеља и Законика) подразумева важеће, обавезујуће *право*, и то било у смислу конкретног, појединачног правног правила, било шире, у смислу корпуса норми које регулишу једну тематику или прописују

обичај, те да "све ово скупа и свако посебице јесте закон". Он даље тврди како је Законик "према овоме узео обичај за норму, па је исту попуњавао или мењао или нов закон доносио..." Пантелија Славков Срећковић, *Историја српскога народа, књига друга: Време краљевства и царства (1159-1367)*, Београд 1888, 564-565. Ипак, оваква схватања су изнета више историографски и лексички неголи правнички.

²⁵⁰ Б. М. Недељковић 1975, 29.

²⁵¹ *Ibid.*, 30.

²⁵² С. Шаркић 1994, 43. О многозначности израза *закон* у другим словенским језицима види Hermenegild Jireček, *Prove: historický slovar slovanského práva*, Praha 1904, 420-422, К. Škrubej, 108-126 и Нелли Гарриевна Сичинава, "Слово 'закон' в древности и сегодня", *Сборник материалов конференции "Язык и право: актуальные проблемы взаимодействия"*, Ростов-на-Дону 2013, доступно електронски на http://www.ling-expert.ru/conference/langlaw3/sichinava_ng.html (20.11.2013.)

²⁵³ Срђан Шаркић, "Νομος, lex, закон: порекло, значења, дефиниције", *Зборник Матице српске за класичне студије*, 7/2005, 63. Упореди поређење истог аутора са римским дефиницијама права, односно закона, преузетих у Властаревј Синтагми. С. Шаркић 1995а, 17-21.

права и обавезе одређеног слоја становништва, па све до означавања целокупног важећег правног поретка конкретне државе.²⁵⁴

Без претензије на исцрпност и понављање Шаркићевог рада, овде ће се навести неколико примера који илуструју појам закона у његовим различитим значењима. Закон у смислу обичајног права се појављује у повељи Стефана Немањића Дубровчанима у којој се помиње трговачки закон: "И да гредџ ваши лџднџ по моџи земли с тргомы безъ всаке боџџни, и да имъ нѣ никере силе, нѣ да си продаю и кџпџи свокодыно; а що е законъ трџџникомъ џ моџи земли да ми даю."²⁵⁵ Да закон овде означава обичајно право, а не писану норму, није само дедуковано из непостојања ранијег писаног трговачког закона, већ се види и из латинског превода заклетве: "...*et illud quod est mercatorum consuetudo in terra mea ut dent michi.*"²⁵⁶

У повељи Стефана Уроша I, издатој Дубровнику 13. августа 1252. године, краљ пише Дубровчанима "такоџе вџдџ сего дџне .ГІ. лџвџџста до сџда кон поставџамо по законџ наши прџвџи, да си ходџе ваши кџпџци по моџ власти свокодыно, никомџре зло не вреџџни."²⁵⁷ Закон је ту, очигледно, ранија повеља по којој је установљен поменути суд – или, прецизније, норма о слободи кретања дубровачких трговаца по Србији која је у тој повељи била садржана.

Познато је појављивање закона у бројним повељама као назива за групу норми која регулише положај одређене категорије становништва – земљорадника, Влаха, војника и т.д.²⁵⁸ Веома илустративна одредба употребе ове речи у том

---

²⁵⁴ Овим се не жели имплицирати да реч *закон* означава *све* наведено у сваком од случајева у којима је употребљена; напротив, она ће у сваком поједином случају осликавати само један од поменутих аспеката горе наведеног значења. Али, све те стране се могу груписати у једно опште значење закона као важећег права уз које – дакако, само за потребе ове анализе, а не и ван њеног контекста – нема ризика да дође до погрешног тумачења, јер је управо оно што је заједничко свим у њега укљученим појединим значењима оно што је релевантно у погледу постојања и изгледа начела законитости.

²⁵⁵ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 87. С. Новаковић 1912, 137.

²⁵⁶ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 87.

²⁵⁷ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 188.

²⁵⁸ Види нпр. у Бањској повељи краља Милутина у В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 464, 465; С. Новаковић 1912, 625, 628. У Милутиновој Грачаничкој повељи: С. Новаковић 1912, 635. У Дечанској хрисовуљи постоје "законъ метохинамъ црџковнимъ" и "сокал'никомъ законъ" (С. Новаковић 1912, 649-650), али се и за становнике Алтина напомиње: "Яльтинчанџ да си стоџ на своимъ законџ старомъ." (*Ibid.*, 655.) У повељи краља Душана Хиландару, донетој око 1332. године, постоји и

смислу постоји у хрисовуљи краља Милутина манастиру Светог Ђорђа Скопског: "И що присели кон либо нгоумень своководна, кон моу законъ оупише, да стон на томъ, да си не потвара записаник."²⁵⁹ Ову одредбу би требало тумачити на следећи начин: у коју категорију зависног становништва игуман упише нове слободне насељенике, њој они и надаље имају припадати и морају живети по нормама које су за ту врсту становника прописане, без могућности да се њихов статус накнадно мења. Те норме су пре свега писане, прописане у самој повељи из које је и ова одредба, али на њих се упућује независно од тога – могуће, као синтезу писаног и обичајног права. Осим овога, у Скопској повељи се на три места (у вези са манастирским меропсима, Власима и црквеним војником Хранчом²⁶⁰) помиње и "закон Светог Симеона и Светог Саве", али овде је већ посреди упућивање на конкретне (писане) правне акте – како је још Благојевић доказао, највероватније Студеничку и Милешевску повеље, чија садржина до данас, нажалост, није сачувана.²⁶¹

Било је могуће да закон означава и нешто ширу групу норми, а не само одредбе које регулишу једно (релативно уско) правно питање, односно положај једне групе становништва. Примера ради, у повељи Стефана Дечанског манастиру Хиландару од 6. маја 1328. године, којом краљ потврђује дарове протосеваста Хреље, постоји следећа одредба: "И на планинахъ више писаннихъ и зимовиштехъ инномистъра и планинотикъ, все мало и голѣмо да си оузима цркви Светикъ Богородице Хиландарьскик, и да си ксть на законѣ црквиномъ."²⁶² Очигледно је да реч закон овде означава читав корпус права (и феудалних повластица) који је издат за одређену територију, односно манастир као правно лице.

Идеја о појму закона као права уопште се може јасно видети и у познатим речима Стефана Немање у Хиландарској повељи: "Темъже вратиѣ Богъ прѣмилостивы оутврѣди Гръке царьми а Оугре кральми, и когожде езика раздѣливъ и законъ давъ и нъравы

"законъ подьграднѣ", који представља прописе који регулишу положај, права и обавезе становника подграђа града Штипа. С. Новаковић 912, 402.

²⁵⁹ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 328. . Новаковић 1912, 6149.

²⁶⁰ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 326 и 328.

²⁶¹ М. Благојевић, "Закон светога Симеона и светога Саве", 194-199 и даље. О овоме је већ било речи више у уводном излагању.

²⁶² С. Новаковић 1912, 401.

оуставы и владикы надъ ними по правоу и по законоу, расставль своею прѣмудростию."²⁶³ Закон овде не може означавати ништа друго до право уопште, било писано или неписано, па чак, могуће, и у целости узет правни поредак одређене земље.²⁶⁴ Из ове конструкције о законима које је Бог поделио различитим народима Шаркић изводи закључак о постојању својеврсне идеје природног права у средњовековној Србији.²⁶⁵

Конечно, у аренги повеље краља Стефана Душана хиландарском пиргу у Хрусији се овај израз такође употребљава у веома широком смислу. "Изь ракъ Христоу Стефанъ четвѣртыи, въ Христа Бога вѣрни кралъ самодръжць всѣхъ српскыхъ земль и честникъ грѣчскимъ странамъ, и кралквѣство ми ономоу законоу и прѣданію навѣкъ..." проглашава он.²⁶⁶ Под законом ту Душан не може мислити ни на шта друго него на правни поредак уопште, и то не само као систем општих правних норми, већ – што је битније за утицај који је ромејско право преко њега остварило на српски правни поредак – као систем правних начела и схватања која су инкорпорисана у дотичним нормама.²⁶⁷

---

²⁶³ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 68. Детаљније о хијерархији владара на челу са ромејским царем види Георгије Острогорски, "Византијски систем хијерархије држава", *Сабрана дела – књига пета: О веровањима и схватањима Византинаца*, Београд 1970, 238-262 и исти, "Византијски цар и светски хијерархијски поредак", 263-277.

²⁶⁴ Слична формулација поновљена је и у повељи Стефана Немањића овом манастиру. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 80.

²⁶⁵ Види Срђан Шаркић, "Идеја природног права у српским правним споменицима (XII-XV век)", *Постсоцијалистички модел успостављања модерне правне државе и југословенско искуство*, Нови Сад 1995, 15-22, Срђан Шаркић, "L' idée du droit naturel dans la charte de Chilandar de 1198", *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, Београд 2000, 25-28 и Срђан Шаркић, "Правноисторијска анализа Хиландарске повеље монаха Симеона (Стефана Немање)" у Мирјана Милосављевић, Мирјана Живојиновић (прир.), *Пета казивања о Светој гори*, Београд 2007, 93-96.

²⁶⁶ С. Новаковић 1912, 487-488.

²⁶⁷ Додуше, треба признати да постоје и случајеви употребе овог израза где његово значење није тако очигледно јасно. Рецимо, повеља којом цар Душан потврђује Хиландару дар његовог братучеда Воихне у оквиру одредби о црквеним имунитетним правима садржи и следећу формулацију: "И томоу да не забави ни ккѣлпна, ни кнезь, ни севаць, ни кто владоушти въ зем'ли тон ни малъ ни голѣмъ, рзе да облада манастирь Хиландаръ по законоу и обичаю манастир'скомоу." С. Новаковић 1912, 424. Није немогуће да закон овде треба да означи ако не општи правни акт, оно барем *писани* акт, с обзиром на чињеницу да се противставља обичају; опет, можда су изрази употребљени и као приближни синоними, *exempli causa*, кумулативно само зарад подвлачења смисла који се хтео пренети. Могуће је, конечно (мада мање изгледно), и да ове две речи представљају сва правила, писана и неписана, која важе на хиландарском властелинству, тако што закон означава правна правила (у било којој форми да су донета), а обичај неправна, напосто устаљени начин понашања приликом вођења манастирских послова, у оним областима где то није од правног значаја. Слична ситуација, мада лакша за решавање, постоји и у повељи цара Душана Дубровчанима од 20.

Вреди нагласити да је српски појам закона специфичан по својој ширини – тачније, по томе што не прави разлику између закона римских, односно ромејских царева и норми (писаних или неписаних) локалног, то јест националног карактера. У већини средњовековних европских држава је између ових врста аката постојала и терминолошка разлика.²⁶⁸ Наравно да су и у Србији коришћени различити, више већ поменути, термини да означе владарске повеље – суштински другачије од закона у формалном смислу – али чињеница да је њихова *садржина*, правна норма која је прописивана свима њима, као и обичајним правом, била без разлике *закон*, сведочи о томе да српски владари нису видели крупну, суштинску разлику између садржине својих партикуларних прописа и свечаних и формалних закона ромејских царева. Како се лепо види још из већ цитиране повеље Стефана Немање, Срби су свакако признавали хијерархију између различитих владалачких титула, на врху које је био ромејски цар, чије је било васељенско царство – али сви су они владари *по милости божјој*, самодршци²⁶⁹, и свима је њима заједничко што имају *законе*, право, где нема никакве квалитативне разлике која би имплицирала српску инфериорност.²⁷⁰

септембра 1349. године: "И потврди имъ царство ми законъ и повелъ, што соу имали оу родителъ и природителъ царства ми, како да кетъ ништо непотворено." С. Новаковић 1912, 172. Овде би се могло чинити да се реч *закон* употребљава у смислу формалног општег правног акта, будући да се ставља у исти ред са појмом повеље. Међутим, будући да ниједан закон у том смислу није донет пре Душановог времена, много је изгледније да се под законом заправо подразумева обичај – да Душан потврђује обичаје који су важили у односима са Дубровником за време његових предака, као и повеље које су ови издавали Дубровчанима.

²⁶⁸ Види сумарни преглед у Т. Тарановски 1996, 171-173. Заправо, најбоља паралела се може наћи управо у грчком *νόμος*; види С. Шаркић 2005, 50-54.

²⁶⁹ О значају ове формуле за самосталност српске државе види Т. Тарановски 1996, 181-183 и Смиља Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 60-69.

²⁷⁰ Упореди став Фрица Керна (Fritz Kern) да је право у средњем веку представљало духовну основу људског друштва и аксиоматску основу државе. Fritz Kern, *Kingship and Law in the Middle Ages*, translated with an introduction by S. B. Chrimes, Oxford 1939, 153-154 и даље. За општи развој идеје о божанском ауторитету владара као основе стварања права од римских времена до средњег века види Walter Ullmann, *Law and Politics in the Middle Ages: An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas*, Cambridge 1975, 29-50.

Начело законитости и његово порекло

Имајући значење речи *закон* на уму, вреди размотрити још једно питање: какав је однос према закону уопште постојао у српском праву, односно, какав је статус и колику традицију у њему имало начело законитости.²⁷¹ Пре отпочињања анализе извора, треба имати на уму да је начело законитости комплексан појам о којем у правној теорији постоје бројна различита схватања, али се она укратко могу разврстати у три слична, али не сасвим подударна значења, с обзиром на различита значења термина *законитост*. Пре свега, његовом суштином се може сматрати извесност, као посебна правна вредност која носи са собом безбедност државе и грађана путем стремљења ка правди и достизања правичности кроз спонтани развој права. Друго, законитост се може посматрати као *наметнута* или *ауторитативна* извесност, коју доноси плански створено право, којем су подређени сви управни органи државе, чији рад се судски контролише; ово схватање је познато под можда не најсрећнијим називом објективне законитости. На крају, начело законитости може представљати и нормативни правни захтев за сагласношћу са законом како свих подзаконских аката, тако и свих материјалних радњи државних органа и грађана.²⁷²

Ово начело је (у свом другом аспекту) очигледно и експлицитно изражено само у Душановом закону, и то пре свега у његовим познатим члановима 171. и 172. "БШТЕ ПОВЕЛЉА ЦАРСТВО МИ; АШТЕ ПИШЕ КНИГОУ ЦАРСТВО МИ, ИЛИ ПО СРЧ' ВЉ, ИЛИ ПО ЛЮБВИ, ИЛИ ПО МИЛОСТИ ЗА НЉКОГА, А ОНА-ЗИ КНИГА РАЗАРА ЗАКОНИКЪ, НЕ ПО ПРАВДѢ И ПО ЗАКОНУ КАКО ПИШЕ ЗАКОН'НИКЪ, СОУДИЕ ТОУ-ЗИ КНИГОУ ДА НЕ ВЉРОУЮ, ТЪК'МО ДА СОУДЕ И ВРШЕ КАКО К ПО ПРАВДѢ," прописује члан 171.²⁷³ Наредни то завршава још изричито: "ВЪСАКЕ СОУДИЕ ДА СОУДЕ ПО ЗАКОН'НИКОУ ПРАВО КАКО ПИШЕ ОУ ЗАКОН'НИКОУ, А ДА НЕ СОУДЕ ПО СТРАХОУ ЦАРСТВА МИ."²⁷⁴ Како је већ поменуто, још је Никола Радојчић доказао да су дотични чланови

---

²⁷¹ Наравно, имајући на уму да је у питању модерни теоријски појам, чија суштина, али не и назив и модерни појавни облици, може бити садржана у средњовековним изворима.

²⁷² Детаљнији преглед развоја схватања о начелу законитости у иностраној и домаћој правној теорији види у Драган М. Митровић, *Начело законитости: појам, садржина, облици*, Београд 1996, 19-55 и исти, "Начело законитости", *Анали Правног факултета у Београду*, 1-2/2004, 55-78.

²⁷³ С. Новаковић 1898, 134.

²⁷⁴ *Ibid.*, 135.

ромејског порекла, и да свој извор имају у Василикама.²⁷⁵ Иако се идеја о снази закона, мање отворено исказана, може назрети у још неким нормама Законика, у нашој правноисторијској науци је начелно прихваћено схватање како је она у српско право допрла из ромејског.²⁷⁶

Међутим, већ је Тарановски сматрао да није посреди само рецепција принципа ромејског права. Он се потрудио да докаже да је начело законитости постојало у српском праву далеко пре Душана и јаког ромејског утицаја, посветивши овој теми засебан чланак²⁷⁷, чију је садржину затим, са извесним изменама, укључио у своју *Историју права у Немањићкој држави*.²⁷⁸ По њему, и раније је постојао развој овог начела, како (донекле) самосталан, тако и примарно под утицајем Запада, а пре свега правних режима аутономних приморских градова – како оних који су улазили у састав Српске државе, тако и оних који су очували своју самосталност.²⁷⁹ Ромејско право и његове свечане норме о супрематији закона над вољом чак и самог цара су, дакле, ту дошли само као последњи корак на путу по којем се Србија већ кретала, као коначна фаза надоградње на бази већ постојећих установа и домаћих правних схватања.²⁸⁰

---

²⁷⁵ Види Н. Радојчић 1923.

²⁷⁶ Дакле, не само што је по директном узору на Василике исказана у малопре наведеним члановима, већ ју је Душан и шире гледано прихватао, па се тако она провлачи и кроз неке друге одредбе у Законику.

²⁷⁷ Теодор Тарановски, "Начело законитости у законику цара Стефана Душана", *Споменица С. М. Лозанића*, Београд 1922, 146-153.

²⁷⁸ Осим њега, овом питању је засебан рад посветила и Снежана Савић, али у питању је само прегледни чланак који се своди претежно на цитирање ставова Тарановског (и још извесног броја аутора) и опсежно навођење одредби Законика, без икаквих нових доприноса науци. Чак је и оно што аутор истиче као свој главни закључак само велики цитат Соловјева о снази писаног закона. Види Снежана С. Савић, "Начело законитости у Законику цара Душана", *Душанов законик – 650 година од његовог доношења*, Бања Лука 2000, 125-141

²⁷⁹ Т. Тарановски 1996, 294-303, посебно 300-302.

²⁸⁰ Дотични пут, односно еволуцију правног принципа, он изражава на следећи начин: "Немањићка је држава спадала у ону категорију сталешких држава, где је важио приоритет сталешких дужности, где се није развио систем јавних субјективних права сталежа противстављаних правима владаочевим, него где су сталешке повластице биле потврђене и гарантоване општим законом. Пошто у своме функционисању није владаочева власт наилазила на 'права и слободштине' (*iura ac libertates*) сталежâ, нису се за њу постављала никаква формална ограничења. Постојале су само обичајно-правне традиционалне 'узде' владаочеве власти. Између тих узда, које су владаочеву власт умеравале, налазило се и поштовање према традиционалном државном уређењу, дакле, било је и правних елемената. Ти су се правни елементи развијали и временом су примали све одређенији облик, који се састојао у томе, што се објективни закон признавао за природну границу владаочеве власти. Тако се у Немањићкој држави, као њен принцип, развило начело објективне законитости, које је дефинитивно било спроведено у Душановом законику." *Ibid.*, 294. Шаркић ове и сличне норме како у ромејском, тако и у српском праву сматра елементима уставности у материјалном смислу, за које истиче да су често у правној историографији занемаривани у поређењу са истоврсним нормама у западноевропским земљама, нарочито у Енглеској. Види

Мада је број домаћих одредби које Тарановски наводи као потенцијалне изворе Законика прилично мали²⁸¹, а утицај западног – приморског – права по његовом мишљењу знатан, ово је свакако значајно питање на које се треба осврнути. Неопходно је пре свега размотрити како Тарановски заправо доживљава и поставља оно што назива начелом законитости, те где све у Душановом законнику види његов траг. По њему, "Законик не само прећутно спроводи начело законитости, него га и проглашује јавно и изрично. То се проглашавање манифестује у директним прописима, да се све, врши *по закону*, и у одговарајућим забранама да се ма што врши *през закон*."²⁸² (Наравно, он и овде под законом подразумева исто што се користи и у овом раду – важеће право уопште.) Случајеве овакве изричите прокламације начела он дели у три групе, по правној области у коју се те норме могу сврстати, односно њиховом главном предмету: тако у прву спада регулатива судства, у другу норме које се тичу "сталешких и социјалних" односа, а у трећу уређење "управне радње државе"; по његовом рачунању, количина појединачних случајева у овим групама опада, то јест из прве их је највише, а из последње најмање.²⁸³

У погледу судства, Тарановски присуство начела законитости види у укидању, како он сматра, старих облика самосуда²⁸⁴ (у члановима 84. и 30.), у томе што Душанов законик чува "закониту нормалну судску надлежност" (члан 182. – подела судија по областима), регулише колико тужени чека тужиоца у случају изостанка са рочишта (члан 89.), потврђује значај сведока у парницама око међа (члан 80.), регулише рад пороте (чланови 132. и 151.-154.) помиње неодређену, очито општепознату новчану казну "по закону" у члану 180. и, коначно, даје "општи проглас начела законитости у судству" у фамозном 172. члану.²⁸⁵ Он овде унеколико убраја и члан 181, намењен највероватније

Срђан Шаркић, "Елементи уставности у српском средњовековном праву", *Архив за правне и друштвене науке*, 1/1982, 126-127 и даље, као и Срђан Шаркић, "Норме уставноправног карактера у српском средњовековном праву", у *Два века савремене уставности: поводом 200 година од доношења Устава САД 1787. г.*, зборник радова са научног скупа одржаног 17. и 18. септембра 1987, Београд 1990, 525-533.

²⁸¹ Види *ibid.*, 300-301.

²⁸² Т. Тарановски 1996, 294.

²⁸³ *Ibid.*

²⁸⁴ Тарановски је и удаву сматрао обликом самосуда; о њеној правој природи као скраћеног облика судског поступка ће бити више речи у одељку о уређењу судства.

²⁸⁵ Т. Тарановски 1996, 294-295. Занимљиво је што Тарановски и члан 105. сматра гаранцијом начела законитости, иако, наравно, тврди да "други Законик спроводи начело законитости у

попуњавању правних празнина, утолико што он не даје судијама слободу да стварају право и сами попуњавају празнине, већ то делегира законодавцу; ипак, мана је истог члана – иако у складу са тадашњим схватањима – то што он може ограничавати и слободу тумачења постојећих прописа од стране судија.²⁸⁶

Када су у питању сталешки и друштвени односи, он сматра да се начело законитости овде јавља у случајевима потврда обавеза властеле (члан 42.), обезбеђивања сеоских попова земљом (31. и 65.), регулисања безбедности трговаца (159.), разграничења пасишта међу селима (74.), обезбеђења себара од самовлашћа властеле (142.), утврђивања дужности меропаха (68. и 139.), па и то што се неприкосновеност црквеног земљишта у члану 78. прихвата "као један основни закон државни."²⁸⁷

Коначно, у погледу управе Тарановски примећује начело законитости у нормирању доходака кефалија (члан 63.), понашања станика у случају путовања цара и царице (187.) и потврђивања ранијих привилегија градовима у члану 176.²⁸⁸ Он истиче и забрану да цар одузме или откупи било чију баштину без воље баштиника из члана 43, мада за њу даје специфично тумачење, постављајући цара овде као приватно лице, а не носиоца власти.²⁸⁹

Могло би бити умесно да се ове одредбе поделе не по њиховој материји, односно предметима које регулишу, како је то сам Тарановски учинио, већ по

погледу владалачких наредаба доследније и на један више категорички начин." *Ibid.*, 298. Чињеница јесте да члан 105. није представљао *поуздану* гаранцију овог начела, будући да није обавезивао цара да усклади своју наредбу са законом, већ му је давао само могућност да поново размотри да ли ће инсистирати на својој противзаконитој наредби или ипак просудити да судија треба да пресуди у складу са закоником. Дакле, цар ипак није морао поштовати законе. Међутим, и оваква одредба је далеко боља од њеног одсуства, јер се ипак не би могло подразумевати да је цар подређен закону ако то не би било напоменуто – напротив, подразумевало би се да царска наредба има обавезујућу снагу за све, без обзира на то да ли је у складу са ранијим општим актима. Према томе, и одредба која је барем указивала на то да би било добро да владар усклади своје заповести са оним што је предвиђено у закону је представљала, ако не показатељ примене начела законитости, оно бар корак у правцу његовог увођења.

²⁸⁶ *Ibid.*, 296-297.

²⁸⁷ *Ibid.*, 295-296.

²⁸⁸ Овде Тарановски прави диференцијацију између наведеног члана и чланова 124. и 137, будући да се у њему помиње *закон* који је важио код претходних царева, док су се ранија два члана позивала на хрисовуље."На тај начин допуштено у Законнику начело субјективне законитости затим се слива са начелом објективне законитости и то тако, да последње апсорбује прво," закључује он. *Ibid.*, 296.

²⁸⁹ "Најпре треба да забележимо, да владалац као носилац имовинских интереса и права, као баштиник, има према Законнику да у своме приватном привредном животу стоји под законом. Тако за њега, као што и за сваког другог, туђа приватна својина је неприкосновена," наводи он, завршавајући цитатом поменутог члана. Т. Тарановски 1996, 297.

њиховом односу према самом начелу законитости – чиме се формирају такође три, али нешто другачије категорије. У прву групу би спадале оне одредбе где се његова суштина непосредно проглашава, попут чланова 171. и 172. Оне су и у самом Законнику малобројне, њихово ромејско порекло је већ потврђено, а у повељама – свакако због њихове правне природе – таквих одредби нема. Другу групу чине норме које регулишу установе уз помоћ којих се ово начело одржава и спроводи у пракси, у свакодневном правном животу: то се пре свега односи на судство, али и на друге државне органе. Вреди напоменути да у овој материји постоји утицај правне грађе из повеља, али он ће бити детаљније разматран даље у раду, у одељцима посвећеним појединим (пре свега процесним) установама. У последњој групи потврду начела законитости за Тарановског представљају и они чланови Законика где се, независно од њихове материје, само *помиње* закон: где се наглашава како се нешто има учинити по закону, то јест у складу са неком другом законском одредбом, или како се нешто не сме чинити противно закону. Овде се показује да, иако Тарановски изричито говори о начелу *објективне* законитости, његово схватање у извесној мери нагиње и ка тумачењу начела законитости као нормативног захтева сагласности са законом – наравно, не нижих правних аката, јер таква хијерархија аката није била позната средњовековној Србији – већ понашања како државних органа, тако и поданика.²⁹⁰

У погледу потенцијалних извора Законика у смислу овог начела Тарановски примећује три категорије аката. Прву чине уговори са Дубровником: један Стефана Радослава, један Стефана Уроша и један краља Милутина, у којима се користи формулација "по закону".²⁹¹ Другу категорију чине повеље, али свега две. За овај рад је релевантна само једна, а то је (друга) Жичка повеља, у којој се појављује фраза "пѣкъ законъ". Друга повеља коју Тарановски наводи је једна Душанова разрешница из 1355. године, где се наводи да је цар Мароју Гочетићу дотичну милост записао "по Законоу Грдскому".²⁹²

---

²⁹⁰ Види Д. М. Митровић 2004, 70-72.

²⁹¹ Види Т. Тарановски 1996, 300.

²⁹² *Ibid.*, 301. Наведене повеље види у С. Новаковић 1912, 575 и 175.

Коначно, Тарановски тврди да су, осим страног трговинског партнера – Дубровника, на српско право вршили утицај и приморски градови који су били у саставу Србије, а од њих најпре Котор. Он сматра да је 349. глава Которског статута, у којој се говори о судбини повеља донетих у супротности са статутом (тачније, о санкцији за онога на чији наговор и у чију корист су донете), потенцијални извор члана 171. Законика, а налази у њему и још неке одредбе које су могле послужити као извор Душановим законописцима, јер се у њима спомиње поништавање незаконитих радњи владара.²⁹³ Очигледно је, ако ништа друго, да је за формирање начела законитости у Србији могао бити заслужан и други страни утицај осим ромејског. Да ли је заиста тако и било, може бити тема неког другог рада: простор за истраживање свакако постоји.

Овде ће се, међутим, истаћи трагови који указују на присуство овог начела у српским повељама које улазе у опсег тренутног истраживања, то јест донетим пре Душановог законика – што је једино релевантно и за теорију Тарановског, јер је доношење Законика *terminus ante quem* је морало доћи до развоја овог начела у српском праву уколико се не жели прихватити теза да је оно стигло тек из Ромејског царства. Мада и примери који су већ наведени као илустрације различитих значења термина *закон* могу унеколико послужити овој сврси, вреди издвојити неколико још погоднијих.

За почетак, треба погледати формулацију "прѣз законъ" на коју Тарановски упућује у другој Жичкој повељи ("ѡце кто сватвицѣ прѣз законъ ѡзме..."²⁹⁴); у питању је тек један од четири помена закона у овом акту. Како би се засигурно утврдило у којем је смислу реч употребљена, треба погледати и остала (претходна) три случаја. Први пут се реч јавља код забране развода: "И по томоу божьствни съ законъ наѡчивъше по црковномоу ѡставѣ и прѣдани, и господско запрѣщеник бысть не разлочати се моужоу ѡт жене и женѣ ѡт моужа."²⁹⁵ С обзиром на то да се поменути закон назива божанским, као и на чињеницу да регулише материју брачног права, очигледно је

²⁹³ *Ibid.*, 301-302. Види Стеван Радуновић, Јелена Антовић, Срђан Пејовић (прир.), *Statuta Civitatis Cathari – Статут града Котора, књига II: превод оригинала из 1616. године са научним апаратом*, Котор 2009, 289-290 и исти, *Statuta Civitatis Cathari – Статут града Котора, књига III: препис оригинала Статута града Котора из 1616. године*, Котор 2009, 189-190.

²⁹⁴ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 95. С. Новаковић, 575.

²⁹⁵ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 94. С. Новаковић, 573.

да се ради о црквеном – или, тачније, канонском²⁹⁶ – а не световном, праву. Други помен се односи на кршење те одредбе: "Женама такожде повелѣваем: аще ли котора въ прѣстоупленик закона выпадет..."²⁹⁷ И трећи пут се ради о кршењу дотичних одредби брачног права, само овог пута норма даје упутства представницима црквене и световне власти: "Светителемъ же и господьствѹющимъ запрѣщеніемъ божьствѣннымъ запрѣщеніемъ, никтоже да не вставляеть божьствѣнаго сего закона, развѣ словесе прелюбодѣннаго, и тои истинно да испитаеть се съ рожденіемъ."²⁹⁸ Коначно, долази већ наведена и примећена од стране Тарановског одредба о казни за онога ко би се противзаконито оженио сопственом свастиком. Дакле, у свим наведеним случајевима се ради о верским прописима и забрани њиховог кршења. Иако би на први поглед могло деловати да ове одредбе онда нису релевантне, када се закон посматра у ширем смислу – као право – што и јесте правилно средњовековно тумачење, онда и ове норме представљају показатељ начела законитости. Божански закон који се овде помиње није директна Божија заповест и свети, религијски закон, већ плод труда црквених учењака и светих отаца који су божанску вољу превели у правила намењена људима.²⁹⁹ Осим тога, карактер прописаних санкција је индикатор да се не ради искључиво о религијским прописима. Не само што се ради о глобама израженим у природи (коњима или воловима)³⁰⁰, као и о телесној казни у случају жене која нема имовину, већ нема ни помена епитимија, што би било крајње необично да је у питању акт примарно канонског карактера. Самим тиме, може се рећи да ова повеља захтева поштовање и световних и духовних закона.

---

²⁹⁶ Под канонским правом се подразумевају сви прописи које је донела црква пре X века и који важе за целу Православну цркву; црквено право је шири појам који укључује и прописе појединачних аутокефалних цркви који не важе ван њихове територије, као и државна правна правила која се односе на цркву. Види Сергије Викторович Троицки, *Црквено право*, Београд 2011, 34.

²⁹⁷ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 94. С. Новаковић, 573.

²⁹⁸ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 95. С. Новаковић, 574.

²⁹⁹ Насупрот томе, види пример употребе овог израза у повељи истог владара манастиру Свете Марије на острву Мљету: "Бого ради и азъ припаданъ вѣдѹи Твоек чловѣколюбые, молю се въписице Ти Исусе Христе, отъврѣзи ми очи сръдичнѣи разоумѣти и творити волю Твою в се дни живота моего, тако пришьльце азъ ксеми; не скрѣи оуд мене заповѣден Твоихъ, не открни очи мои, да разоумѣи чюдеса оудъ закона Твоего." В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 108. Очигледна је разлика у употреби термина у религијском и правном контексту.

³⁰⁰ О карактеру глоба ће бити више речи у одељку о казненом праву.

Први од међународних извора у којима се помиње закон коју је Тарановски навео јесте повеља Стефана Радослава Дубровчанима, издата у изгнанству, 1234. године. "И да е сѣдъ ѿ врѣменѣхъ по старомѣ законѣ ѿдъ Никола дѣне до Гиргева дѣне," наводи се у њеној завршници поводом мешовитог судства.³⁰¹ Овде се фраза "по закону" користи у смислу упућивања на друго правно правило, којем се у контексту придаје значај, а несумњиво је да је дотично правно правило обичајноправне природе. У истом смислу се могу посматрати два упућивања на закон у повељи Стефана Уроша I из 1254. године. На првом месту се ради о потврђивању ранијих одредби о кумерку: "Кѡмерѣка акѣ постави кралеѡство ми, да стон ѿ законѣ ѡтчинѣ ми."³⁰² И нешто касније се наводи: "Сѡ грады кралеѡства ми да си живѣте ѿ законѣ како сте жили ѿ дѣни господина ми ѡтца."³⁰³ Дакле, у оба случаја се ради о потврђивању ранијих правних правила, која су важила у време Стефана Првовенчаног. Дискутабилно је да ли дотични закон у формалном смислу представља одредбе из ранијих уговора или обичајно право, али решење ове дилеме не би утицало на тумачење одредби у смислу начела законитости: правном правилу на које краљ упућује се придавала једнака снага без обзира на то у којој форми је настало и да ли је постојало у писаном облику.

У повељи Стефана Милутина из 1282. године се Дубровчанима одређује: "И тако ѡ сѡдрѣше кралеѡствѣ ми да се соудомѣ исправлямо, како е по законѣ."³⁰⁴ Закон би се овде већ могао односити *истовремено* на обичајно право и одредбе ранијих повеља и уговора, али у сваком случају означава правне норме које су од раније регулисале ову материју. Инсистирање на томе да је судско решавање међусобних несугласица *по закону* такође може бити јасан показатељ формирања начела законитости.³⁰⁵

У Скопској хрисовуљи краља Милутина, у оквиру посебних одредби које регулишу статус села Речице, после набрајања обавеза и дажбина од којих се његови становници ослобађају, може се наћи формулација "и вѡакы вѡрѣкѣ законны

³⁰¹ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 130.

³⁰² В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 212-213. С. Новаковић 1912, 151.

³⁰³ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 213. С. Новаковић 1912, 151.

³⁰⁴ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 276.

³⁰⁵ Оно се чак може тумачити и као наглашавање аспекта извесности у оквиру овог начела; види Д. М. Митровић 2004, 58-64.

да оузми цркъвь."306 Наглашавање да је манастир овлашћен да убира законите дажбине би могло служити као упозорење и забрана манастирским властима да од сељана узимају било каква давања која нису већ прописана у важећим правним прописима. Ипак, како оваква мисао није експлицитно исказана, могуће је да се опомињањем на законитост бира њему само жели придати значај, то јест да помен законитости дажбине служи као подсећање на обавезност њеног плаћања.

У Милутиновој Врхлабској повељи из 1302. године се закон помиње на три места. "И како имь к законь 8 Брсковьѣ ѿд не' прѣва, тако да имь к и 8 Рѣдницѣ, а инога новаго закона да имь не постави кралевьство ми,"307 помиње се на првом месту. Закон овде представља скуп норми које су већ од раније регулисале положај Дубровчана у Брскову, а које ће се сада примењивати и на њихове активности у Руднику. Трећа норма је слична првој по значењу у којој се реч закон у њој употребљава, а односи се на положај дубровачких трговаца у Србији уопште: "И кше да ихъ држи кралевьство ми на томь законѣ конъ 8 имали 8 светопочив'шега господина ѿтца кралевьства ми: да ходѣ свокод'но по зем'ли кралевьства ми."308 Слична одредба постоји у још једној повељи краља Милутина из исте године: "...и сив милость имь да господинь краль, да соу на законѣ, што имь к даль свето почив'ши господинь ми отьць."309 Ако само помињање старог закона (закона Милутиновог оца) и није довољно да укаже на постојање начела законитости, обавезивање краља да ће поштовати тај закон и да га неће мењати је већ нешто очигледнији показатељ његовог развоја.

Други помен из Врхлабске повеље је, пак, нешто другачије врсте: "И прѣдъ кралевьство ми да идѣ за невѣрѣ, за враждѣ, за челападина законь: 8 томь да къ 8дѣ дѣб'ров'чанинѣ прѣдъ кралевьством' ми."310 Израз закон овде не упућује на неку другу норму садржану у овом или неком другом правном акту – или пак обичајном праву – већ описује норму у којој се налази, наглашава да она установљава закон – правно правило – по којем ће се Дубровчанима за наведена дела судити пред

³⁰⁶ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 324. С. Новаковић 1912, 614.

³⁰⁷ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 345. С. Новаковић 1912, 162.

³⁰⁸ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 346. С. Новаковић 1912, 163.

³⁰⁹ С. Новаковић 1912, 160.

³¹⁰ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 345-346. С. Новаковић 1912, 162.

краљем лично. Ово – на први поглед редувантно – подвлачење очигледно сведочи о томе да се позивањем ауторитет закона желео нагласити значај ове одредбе и потреба за њеним поштовањем, за сагласношћу понашања Дубровчана и царских чиновника са законом – што се поново поклапа са схватањем начела законитости које је изнео Тарановски.³¹¹

Вреди обратити пажњу на веома сличну појаву у Душановом законуку – означавање битнијих чланова поднасловом "закон" или "закон царски".³¹² Са данашње тачке гледишта, такве напомене су апсолутно непотребне – јер је неспорно да свака одредба Законика представља, у својој бити, закон (било да се говори о њему у смислу правних правила уопште, било чак у смислу формалног општег правног акта, прерогатива царске власти), а подједнако је јасно да је његов доносилац цар. Према томе, у питању је само обележавање оних одредаба које су, по мишљењу састављача (а касније и преписивача) Законика, биле од нарочитог значаја речју за коју се подразумева да вуче са собом свест о важности и обавезности поштовања норме.

У Дечанској хрисовуљи се на следећи начин одређује припадност вражде: "за враждоу како к законъ по срѣбъскон земли; цркви половина, а наводъчини половина."³¹³ Овде закон представља упућивање на право уопште, највероватније обичајноправну норму. Баш Тарановски у вези са овом нормом истиче како "закон на ондашњем језику има шири значај и то значи правну норму уопште, како законску, тако и обичајно-правну; без сумње у датом случају је у питању баш постојећи у српској земљи правни обичај, према коме није вражда припадала држави у целини, него је њену половину наплаћивао наводчија."³¹⁴ И ово потврђивање постојећег обичаја се може тумачити као нормативни аспект начела законитости.

---

³¹¹ Сличан је случај и у оснивачкој хрисовуљи манастира Светих Арханђела код Призрена, где Душан решава проблем села Сењани на следећи начин: "И оучини царство ми ђвнаномъ законъ да онзи виноградъ сами граде и теже, а да имъ не оузимаю льна ни паг'нетиньъ, ни коудра, ни да имъ к да'нега поутн." С. Новаковић 1912, 687. Није цар за те потребе издао ни закон у формалном смислу, па чак ни засебну повељу, већ је ова одредба управо та регулатива којом је он уредио односе у Сењанима.

³¹² Не би требало да има суштинске разлике између употребе ова два израза, мада је без сумње људима оног доба фраза "закон царски" деловала импресивније и импозантније.

³¹³ С. Новаковић 1912, 652.

³¹⁴ Т. Тарановски 1996, 360.

Постоје и други примери налик већ поменутима, али нема потебе исцрпно их наводити, јер су сви слични оној последњој групи (по сада успостављеној класификацији) примера из Законика у истраживању Тарановског, где је реч *закон* тек поменута (наглашена), без наглашавања постојања контроле законитости.

Може се закључити да индикација о присуству начела законитости у српском праву има и у повељама пре Душановог законика. Ипак, јасно је да су то тек назнаке, јер само постојање те последње групе норми тешко да би навело Тарановског да говори о начелу законитости да није било оних чланова Законика у којима се оно јасно прокламује. Сходно томе, не треба сматрати да је ово начело било коначно формирано пре Душановог законика, али се може говорити о његовом постепеном настајању у актима владара из династије Немањића (па и у народном схватању – кроз обичајно право), одакле је преузето, спојено са ромејским принципима и усавршено у законодавству цара Душана, где је достигло свој пуни сјај. Што се тиче теоријског одређења (уколико је уопште потребно), може се рећи да начело законитости какво је постојало у средњовековном српском праву укључује елементе сва три схватања наведена на почетку поглавља, иако у његовом коначном облику претежу елементи другог.

Поново треба нагласити да ни повеље, ни сам Законик нипошто не упућују на то да реч *закон* треба да означава одређену форму правног акта. Истраживачи који су у њима видели овакву садржину су изворе посматрали кроз визуру сопственог, модерног доба – или, пак, по аналогiji са дистинкцијом између царских закона и норми локалних владара које су постојале у другим правима – а не у складу са схватањем које је важило српском средњем веку. Ово је нарочито чест случај у тумачењу самог Законика, где је лакше повести се за таквом мишљу по линији привидне сличности између форме самог Законика, као правног акта ближег модерном значењу речи *закон*, и закона уопште, настале услед етимолошке повезаности ових двеју речи. Сам Тарановски, можда, није упао у ову заблуду, али чак и он дозвољава да правилно схватање појма закона, које је иначе у његовом делу веома лепо и јасно изражено³¹⁵, донекле падне у други план када

---

³¹⁵ Тако, примера ради, говорећи о казнама у Душановом законик у и о евентуалној намери законодавца да неке од њих остави у виду који је регулисан обичајним правом, Тарановски говори: "Познато је, како се упоредо и доследно спроводи у Душановом законик у начело законитости. С обзиром на то може се посумњати, да је Законик допуштао обичајно право за одређивање казне. Али та сумња није разложна, јер се оснива на неспоразуму. заиста Законик

се говори о начелу законитости. Сличне недоследности се могу видети и у делима других истраживача.³¹⁶

А заправо, ситуација је изузетно једноставна. Тамо, где је законодавац мислио баш на одредбе самог Законика, свугде и јесте написано – Законик. Тамо, где се помиње само закон, не ради се ни о каквом формалном акту, већ о правном правилу уопште. Па и сама етимологија речи *законик* није збуњујућа ако се тумачи са тачке гледишта средњовековног човека, а не путем аналогije са модерном инкарнацијом тог појма. Законик није ништа друго до зборник закона, акт који садржи законе; а како реч *закон* нигде у српском праву није употребљена да означи формалан општи правни акт, то је немогуће и да је у Законнику ово посреди. Како је закон означавао правно правило уопште, тако је и Законик само – зборник правних правила. Ово, наравно, није покушај да се Законнику иоле умањи снага општег правног акта коју је несумњиво имао, већ само да се подвуче следеће: то што је Душан, венчавши се на царство, одлучио да доноси законе као царске акте општег територијалног важења – и што је један такав зборник заиста донео – нимало не мења (нити би одједном и могло променити) значење које је реч *закон* дотада имала у српском праву и српском језику. Стога, кад Законик у члану 171. говори о томе како судије треба да суде "по правди и по закону како пише закон 'никъ" а не да узимају у обзир царево писмо које "мазда законикъ"³¹⁷, очигледно је да ту правда и закон представљају садржину Законика.³¹⁸ А из тога се сасвим логично закључује да закон и даље означава право, правне норме уопште, а не некакав формални акт исте правне снаге, али уже садржине од Законика.

тражи, да се све врши „по закону“ те да се ништа не чини „през закон“. Али закон у оно доба не означава закон у ужем смислу (*lex*), него правну норму (*regula iuris*) уопште, било да буде законска, било обичајна. Према томе Законик не спроводи само легални, него уопште правни поредак базиран било на законима, било на обичајима." Т. Тарановски 1996, 391.

³¹⁶ Рецимо, Бубало у тумачењу члана 171, иако полази од идеје о правди као извору законске снаге, завршава анализу само ромејским схватањем цара као законодавца, које имплицитно подразумева формални појам закона. Ђ. Бубало 2010, 215.

³¹⁷ С. Новаковић 1898, 134.

³¹⁸ Занимљиво је што Тарановски, наводећи која све мање или више сродна значења реч *правда* има у средњовековном српском праву, ни у једној од својих девет категорија не помиње 171. члан и значење које ова реч у њему има. Види Т. Тарановски 1996, 735. Наравно, најлогичније је да она овде има управо оно значење у којем се и данас користи.

Карактер Душановог законика и положај у кодификацији

Мало пре наведена чињеница да је закон представљао садржину како повеља, тако и Душановог законика, ипак не би требало да наведе на закључак да између ових аката нема никакве квалитативне разлике. Напротив, законодавни рад је у случају повеља и при доношењу Законика био битно другачији.

Повеље су увек доношене са потребама конкретног титулара на уму. Колико год да је он можда био значајан или његови поседи велики и било да су норме у повељи представљале потврду важећег обичајног права, преношење модела из других повеља, рецепцију рOMEјског права или увођење потпуно нових законских решења – сврха повеља и закона у њима је увек била да се утврде конкретне повластице и адекватан режим њиховог коришћења. Садржина норми је, самим тиме, у великој мери зависила од потреба и прилика титулара, иако је дотадашње (писано и обичајно) право свакако постављало основне смернице.

Доношење Душановог законика је представљало нешто потпуно другачије од ове праксе – кодификаторски рад. Није реч само о томе што је Законик (поготово заједно са осталим деловима кодификације, о чему ће даље бити речи) обухватао далеко већи опсег материје него било која појединачна повеља – јер би се и тај аспект могао сматрати квантитативним. Ипак, ни овде није посредни искључиво квантитативна разлика, будући да Законик, као што је већ поменуто, садржи норме из области које у повељама због саме њихове природе никад нису могле бити потребне, будући да се тичу централне власти – попут, рецимо, прописа о служби царских судија или злочинима учињеним на двору.

Али разлика у приступу материји се нарочито може приметити управо у погледу оних правних области које су биле присутне и у повељама. Будући да је Законик био предвиђен да важи на целој територији државе и за њено целокупно становништво, без усклађивања са повластицама или положајем одређеног титулара, норме су морале бити такве да се уз њихову помоћ оствари жељени резултат у такорећи било којим могућим околностима.³¹⁹ Понеки споредни детаљ се могао оставити неодређеним, чиме се у извесној мери дозвољавало

---

³¹⁹ За оне случајеве где то не би било могуће или пожељно, наравно, повељама су и даље могла бити прописана другачија партикуларна правила за поједине титуларе; о овоме види детаљније у одељку о односу Законика и повеља.

прилагођавање локалним приликама³²⁰, али у већини материје је било неопходно донети општа правила која ће представљати правично решење за све случајеве. Некад је њихово порекло било у већ постојећим домаћим или страним изворима, а некад су морала бити нова – али кодификаторски рад је у сваком случају подразумевао разматрање, са једне стране, ситуације у земљи и потребе за регулативом у оквиру одређене области, а, са друге стране, свих расположивих извора који су регулисали дотичну тематику. Овакав приступ је свакако захтевао како велико правничко знање, тако и добро познавање прилика у пракси.

У погледу односа Душановог законика са скраћеном Синтагмом Матије Властара и такозваним Јустинијановим законом вреди нагласити да је још Александар Соловјев коначно доказао оно што је пре њега већ претпостављао Флорински – да ова три акта чине три дела једне кодификације. Док је Флорински своју аргументацију заснивао пре свега на заједничком налажењу ових текстова у рукописима³²¹, Соловјев је томе придодао већи број аргумената, од упућивања на Јустинијанов закон и Душанов законик у четири старија преписа Скраћене Синтагме, до подударности језика и стила у овим документима.³²² Овакав кодекс је, без сумње, представљао отелотворење Душанове тежње да се приближи идеалу ромејских царева, будући да је законодавна радња спадала у атрибуте царске власти. Међутим, то не треба тумачити као раскид са ранијом правном традицијом – већ, напротив, као њено усавршавање и крунисање великим и значајним подухватом.³²³

---

³²⁰ Такав је, на пример, члан 68. Душановог законика, где се дозвољава могућност да уместо рада у винограду (уколико на властелинству овога нема) меропси господару обављају неке друге послове, такође један дан. Види С. Новаковић 1898, 55.

³²¹ Мада износи и друге узгредне аргументе, попут позивања на "закон светих отаца" у Душановом законнику. Види Т. Флоринский 1888, 285-289.

³²² А. В. Соловјев 1928а, 53-58 и 88-91.

³²³ Како Николић-Земунски истиче, Душанов законик "није био почетак правног реда у Рашкој, него завршетак једне епохе дуго пре њега започете". Владимир Николић-Земунски, *Историја цара Стевана Душана*, Београд 1927, 148. Иако не помиње идеју троделне кодификације и не улази превише у дубину материје (за шта и сам каже да је посао правне историје), аутор ипак за појмове политичке историје свог времена има прилично добру свест о односу ромејских и домаћих елемената у Душановом законодавном раду. Види *ibid.*, 145-168.

Соловјев је лепо приметно да се Душанова намера "всe-истиниe и православнок вѣры закони поставити такоже подоблетъ имети"³²⁴ не може свести само на доношење Законика, нити целе кодификације. "То постављање православних закона није само доношење нових закона, него пре свега потврда старог хиљадугодишњег реда православног византијског царства у новоосвојеним областима," тврдио је он, позивајући се на бројне доказе угледања на ромејске традиције.³²⁵ Међутим, већ је показано како је реч *закон* имала довољно широко значење да се не везује само за ромејску законодавну традицију. Ни то што Душанова повеља говори изричито о законима православне вере не мења овај закључак: Србија је имала више него довољно дугу православну традицију да се и о њеним законима могло говорити као о православним.³²⁶ А и сам Соловјев даље истиче да то што је ромејско право захтевало од цара да чува прописе Светог писма и васељенских сабора, као и римске законе, није ометало не само његов кодификаторски рад, већ ни законодавство, све док се нови закони не би косили са основама православне вере.³²⁷

Заправо, и Соловјев је признао снагу елемента српског права у Душановој држави, с тим што је он то видео као доказ тога да је подела на српске и грчке земље, за коју је сматрао да је Душан желео да је снажно повуче, остала само на папиру.³²⁸ Додуше, у складу са тим схватањима, он то није признао безрезервно, већ је сматрао да је Душанова права тежња била да уреди државу по јединственим законима, али да су ти закони примарно ромејски, "са неким само допунама и променама, које се јављају услед потреба српског народа и српских обичаја"; ипак, и те "српске допуне" су важиле на целој територији и за све без разлике.³²⁹

---

³²⁴ С. Новаковић 1898, 5.

³²⁵ А. В. Соловјев 1928а, 71 и даље. Шаркић истиче како је рад на кодификацији био мотивисан Душановом бригом "да његова држава постане суштински Царство". Срђан Шаркић, "Црква и религија у Законику Стефана Душана" у Мирјана Миросављевић, Мирјана Живојиновић (прир.), *Четврта казивања о Светој гори*, Београд 2005, 215.

³²⁶ Упореди С. Марјановић-Душанић 1997, 190-302 и С. Марјановић-Душанић 1994, 141-153.

³²⁷ А. В. Соловјев 1928а, 81-82, 88.

³²⁸ А. В. Соловјев 1928а, 71-75. О различитој манифестацији ове поделе у Душановој титули на српском и грчком језику види Љубомир Максимовић, "Грци и Романија у српској владарској титули", *Зборник радова Византолошког института*, 12/1970, 61-78.

³²⁹ А. В. Соловјев 1928а, 74. Соловјев овде побија схватање Полићевића да се радило о подели по персоналном принципу. "Душанов Законик представља потпуну целину сам за себе. Он је био у важности за све Србе у старој српској држави. Грчко-византиски закони вредили су само за побеђене. Однос између ова два права није био никакав. Персоналитет закона онога доба

Отвореније снагу домаћег права признаје Тарановски, који истиче како су домаће обичајно право, хришћанска религија и реципирано ромејско право у приближно једнакој мери ограничавали самовољу српских владара.³³⁰

Припадност овој троделној кодификацији објашњава и неравномерну заступљеност различитих правних области у садржини Душановог законика. Пре свега се истиче изузетно мали број одредби грађанског права у њему, изазван управо тиме што грађанско право (које је било изузетно развијено у ромејском праву, а делом, у погледу брачног и наследног права, и препуштено јурисдикцији цркве) чини битан део садржине како Скраћене Синтагме, тако и Јустинијановог закона³³¹; у другим областима, пак, које су ови зборници слабије регулисали или где је било више потребе за интервенцијом законодавца³³², Законик садржи више материје.³³³

Флорински је сматрао да за неравномеран и несистематичан распоред материје Душанов законик има да се захвали не обичајном праву, већ управо Скраћеној Синтагми, јер је сматрао да Законик представља само њену допуну, како због тога што ови зборници претежно регулишу различиту материју, те међу њима нема противуречности, тако и због тога што је сматрао редослед чланова Законика аналогним редоследу материје у Синтагми.³³⁴ Иако Флорински тврди да тиме оба акта заједно чине хармоничну целину³³⁵, ипак остаје имплицитни утисак да је Законик био такоређи споредан елемент кодификације, само допуна уз реципирано ромејско право. Наравно, ни међусобна усклађеност, ни руковођење млађег акта редоследом материје у старијем (које, узгред, није толико очигледно да би се могло сматрати несумњивим) не представљају доказе оваквог односа.

искључиво је мешање њихово," тврдио је Полићевић. Михаило Полићевић, "Устројство правосуђа у старој српској држави у XIII и XIV веку", *Архив за правне и друштвене науке*, 23/1923, 340.

³³⁰ Т. Тарановски 1996, 201-203.

³³¹ Види А. В. Соловјев 1928, 106-107 и даље.

³³² Наравно, ромејско право као целина није оскудевало у регулативи ниједне правне области, али нису све ромејске норме могле одговарати Душановој Србији – што и јесте разлог скраћивања Властареве Синтагме.

³³³ Види нпр. А. В. Соловјев 1928а, 140-145 и даље, 211-222 и А. В. Соловјев 1980, 7-9.

³³⁴ Т. Флоринский 1888, 440-447.

³³⁵ *Ibid.*, 442-443.

Занимљиво је да су, независно од Флоринског, до сличног схватања у приближно исто време стигли Павлов и Новаковић.³³⁶ Новаковић је, међутим, убрзо променио своје мишљење: у другом издању Душановог законика он тврди како је спајање ових текстова у једном зборнику само последица средњовековне праксе да се сродни текстови из практичних разлога (због употребе у сличним околностима) преписују у исту књигу и да не мора значити да су они заједнички донети³³⁷, а да Душан и његови савременици нису могли сматрати да је законе светих отаца (садржане у Властаревјој Синтагми) потребно узакоњавати, јер су они били на снази у српској држави бар од Номоканона светог Саве.³³⁸ Лиречек је истакао како је између Душановог законика и рецепираног ромејског права постојала велика разлика, па је анализирао разлике у друштвеним односима и правним системима (пре свега кривичном праву), као и однос садржине поменутих зборника, и дошао до закључка да они нису могли представљати целину, али да су српске судије³³⁹ користиле ромејске зборнике у случајевима где су у Душановом законнику постојале празнине.³⁴⁰

Соловјев је, иако је своје схватање очито преузео од Флоринског, био нешто умеренији. "Циљ је тих чланова да попуне празнине грчких зборника и да дефинишу оне одредбе српског обичајног права, које могу да важе и даље у Душановој царевини," тврдио је, дозвољавајући тако да је обичајно право барем утицало на Законик.³⁴¹ Суштина ове изјаве је тачна – циљ законописаца је свакако био да се у различитим деловима кодификације не понавља иста материја, већ да

---

³³⁶ Види А. С. Павлов, "Сообщение, внесенное въ Протоколь торжественнаго собранія от 30 марта 1885 г.", *Чтенія въ Императорскомъ обществѣ исторіи и древностей российскихъ при Московскомъ университетѣ*, 4/1885, 4-6 и Стојан Новаковић, *Примери књижевности и језика старог и српско-словенскога*, Београд 2000, 348-349 и даље, као и исти, 1898, XXXVI-XXXVII.

³³⁷ "У једну су се књигу онда обично метале ствари које за једну потребу требају, макар биле и различите по постању или по значају свом. Што се закони Душанови обично налазе у једној књизи (која, при том, није оригинал него обично препис за практичну потребу) са законима Јустинијана и осталих царева и са зборником М. Властара, не може значити да су они тим делима *додатак*, пошто се њихово постање објашњава са свим самосталним путем." С. Новаковић 1898, XXXIX. Ово схватање је елаборирао и детаљније образложио у С. Новаковић 1907, XI-XXIX.

³³⁸ *Ibid.*, XL.

³³⁹ И то, по његовом мишљењу, нарочито судије патримонијалних судова, јер је њима више него царским судијама (које су, како је сматрао, углавном судиле за царске дугове – кривична дела) била потребна грађанскоправна материја. С. Јиреџек 1900, 157.

³⁴⁰ *Ibid.*, 153-163. Новаковићево и Лиречеково схватање је подржавао и Костренчић; види М. Kostrenčić 1923, 325-328 и Марко Костренчић, "Душанов законик као одраз стварности свога времена", *Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана*, Београд 1951, 27-44.

³⁴¹ А. В. Соловјев 1928, 90.

сва три зборника заједно регулишу целокупно право потребно становницима царства, комбинујући норме ромејског и српског порекла.

Међутим, тон ове тврдње Соловјева имплицира ставове са којима је мало теже сложити се. Прво, одређивање циља Законика само као попуњавања празнина ромејских зборника оставља о њему исти утисак компаративне инфериорности као и више наведени став Флоринског. Соловјев као да указује на то и напоменом да само Скраћена Синтагма, као најобимнији део кодификације, има преглед садржаја, док у њој постоји напомена да оно што се у њој не налази треба тражити у Јустинијановом закону и Душановом законнику.³⁴² Ипак, када се погледа свечани почетак Законика, као и Душанова повеља о законодавној радњи, тешко је стећи утисак да је тај документ требало да буде само такорећи узредна допуна ромејским зборницима и да је мањег значаја од њих: напротив, он више од рецепираних зборника показује Душанову царску власт на делу, оваплоћену у потпуно новом правном зборнику.³⁴³ То што само Скраћена Синтагма поседује преглед садржине је једноставно објаснити како управо тиме што је најобимнија (те јој је стога јединој стварно потребан), тако и тиме што је пуна Синтагма имала такав преглед, те је он задржан и при њеној редакцији.

Друго, када Соловјев каже да су у Законнику одређене "оне одредбе српског обичајног права, које могу да важе и даље у Душановој царевини", остаје утисак да је обичајно право у начелу било укинута, да се као такво више није примењивало, те да је цар само изузетно задржао важност неких његових одредби, тако што их је инкорпорисао у писане законе. Ово је, без сумње, последица већ разматраног става Соловјева да се помен закона односи искључиво на писане акте, те да то означава раскид са традицијом обичајног права, што је већ показано као нетачно.

На Соловјева се позива и Сулис, тврдећи да је Душанова кодификација била "*based upon Byzantine law but without neglecting Serbian customary law, when necessary*".³⁴⁴ Ипак, он сматра да је утисак да је у Душановој Србији све било

---

³⁴² *Ibid.*

³⁴³ Види С. Новаковић 1898, 3-7.

³⁴⁴ G. C. Soulis, 72.

регулисано само писаним правом, који ствара чињеница да се обичајно право у читавој кодификацији уопште не спомиње, "*obviously far from the truth.*"³⁴⁵

Ферјанчић, иако не говори дубински о правним питањима, ипак изражава схватање да је законик "резултат сасвим конкретних услова живота у Србији", што очигледно говори о јакој домаћој правној традицији, а у погледу његовог односа са ромејским зборницима заступа обрнуто становиште од Соловјева – да они допуњавају празнине у Душановом законнику.³⁴⁶ Шаркић, слично, признаје значај ромејских делова кодификације и утицај ромејског права и на сам Законик, али ипак истиче да је он представљао најважнији део кодификације.³⁴⁷

Ипак, оба екстрема су релативно неизгледна, те је најбоље стати на становиште да су сва три дела Душанове кодификације била међусобно равноправна – да није један био проста допуна другог, већ да је требало да представљају (за средњовековне појмове) усклађену целину која ће омогућити да у држави Стефана Душана владају закон и правда.³⁴⁸ Видело се да су сви претходно изнети аргументи у прилог једне од крајности недовољно убедљиви. Несумњиво је да је Душанов законик био од великог значаја због тога што је био први законски зборник домаћег порекла; исто је тако, међутим, неоспоран и ауторитет који су морали уживати зборници закона који су потицали од славних и мудрих ромејских царева. И српски и ромејски део кодификације садрже веома значајну материју – и иако су у њима примарно заступљене различите области, не може се објективно разматрати које од њих су значајније, па да се по томе одреди битнији део кодификације. Политички гледано, Душану су били од великог значаја мир, ауторитет и подршка властеле како у старим српским, тако и у новоосвојеним ромејским областима. Било какав покушај да се по наведеним или

---

³⁴⁵ *Ibid.* Сулис такође сматра да је кодификација важила без разлике на целој територији државе, независно од поделе на српске и грчке земље, али да су се по ранијим навикама судије у северном (српском) делу више ослањале на обичајно право при пресуђивању, док су се на југу претежно руководиле писаним (ромејским) правом. *Ibid.*, 80-81.

³⁴⁶ Божидар Ферјанчић, *Византија и Јужни Словени*, Београд 1966, 102-103.

³⁴⁷ Срђан Шаркић, "Идеја Рима у мисли и делу цара Душана", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 1/2006, 65-70. Упореди Srđan Šarkić, "Quellen des mittelalterlichen serbischen Rechts", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 39 (2)/1989, 181-182.

³⁴⁸ Наравно, не треба схватање о снази српског елемента у Душановој кодификацији и важењу обичајног права у време њеног доношења поистовећивати са романтичним тежњама старијих српских историчара да припишу Душану тобожње поштовање националне мисли – у време када се о појму нације у модерном смислу те речи још није ни размишљало. Види нпр. П. С. Срећковић, 559-560.

неким другим критеријумима утврди који део кодификације је заузимао главно место би представљао чисту спекулацију, или, у најбољем случају, разматрање који део је уживао већи морални ауторитет у очима савременика. Оно што је *правно* гледано неспорно јесте да су два три дела кодификације донета заједно, да су садржали материју која се узајамно допуњује и стога били намењени за заједничку употребу: а једини недвосмислен закључак који се из тих чињеница може извести јесте да су, *правно* гледано, они били међусобно равноправни.

Однос Душановог законика и повеља

Као што је већ показано, стварање права путем доношења појединачних повластица је представљало редовно стање у Србији пре доношења Душановог законика. Штавише, посредни је била редовна слика за средњовековну Европу уопште.³⁴⁹ Доношење Законика је свакако представљало велики корак на нови терен како у правном, тако и у политичком смислу; међутим, не треба сматрати да је оно укинуло ни већ постојеће повеље, ни даљу праксу доношења повеља.³⁵⁰ Што се првога тиче – аутоматско укидање старог закона доношењем другог није било познато у праву средњег века.³⁵¹ Апропо другог – то што је Душан сматрао да је за бројне значајне правне области битно да буду уједначено регулисане на целој територији царства не значи да је притом одлучио да никакво прилагођавање локалним приликама убудуће није умесно; исто тако, додељивање привилегија повлашћеним сталежима у замену за обавезе које они дугују владару је наставило да представља темељ тадашњег уређења. Максимовић, чак, примећује да је у периоду Душановог царства владала дотада најизраженија

---

³⁴⁹ Види А. В. Соловјев 1980, 4 и W. Ullmann, 199-201 и даље.

³⁵⁰ Иако Јанковић, рецимо, истиче како су повеље у периоду после доношења Душановог законика "ређе и по садржини сиромашније, јер су сви најважнији друштвени односи већ били Закономом регулисани." Д. Јанковић 1961, 3.

³⁵¹ Керн чак сматра да је у средњем веку *старост* права била битно мерило његовог квалитета, те да не само што ново право није дерогирало старо, већ да је право морало бити старо да би уживало ауторитет у народу. Додуше, треба имати на уму да је Керн своје опсервације примарно базирао на германском праву, и то из периода раног средњег века. Види F. Kern, 149-176, а такође Raoul Charles van Caenegem, "Law in the Medieval World", *Legal History: A European Perspective*, London 1991, 123-128.

уређеност и униформност издаваних повеља³⁵², што само може сведочити о томе да је изглед и углед ових аката цару био итекако значајан и поред постојања Законика.

Докази за овај резон се могу видети и у самом Душановом законнику. Пре свега су за ово питање релевантни чланови 39. и 40, који се баве питањем неприкосновености властеоске баштине. Члан 39, како је још Соловјев утврдио, постоји у свом правилном облику само у Раковачком рукопису, где гласи: "Властѣле и властѣлничници, иже се обрѣтаю оу дрѣжавѣ моен, Срѣлк и Грѣцин, што естѣ комоу дато имѣ прѣ дрѣжаве моен и оу хрисоволѣн, и дрѣже до дньсь до сѣга събора, те баштине да соу тврѣдѣ."³⁵³ Његов логички наставак, члан 40, наводи: "И възн хрисоволѣе и прѣстагъ ме, што кетѣ комоу оучинило царство ми, и што ке комоу оучинити, и те-зиѣ баштине да соу тврѣдѣ, како-но и прѣвѣныхъ правѣвѣрныхъ царѣ; да соу волъны ными и подѣ црѣковѣ дати, или за доушоу одати, или иномоу продати комоу лѣво."³⁵⁴ Дакле, овим члановима се властели гарантује неприкосновеност њихових баштина тако што се на општи начин потврђују како Душанове повеље, тако и оне његових претходника³⁵⁵; а то сведочи о неколико битних момената.

---

³⁵² Lj.Maksimović 1999, 51.

³⁵³ С. Новаковић 1898, 36. У Призренском препису – чији се текст од Новаковићевог издања узима за главни, а који је приде једини осим Раковачког који има овај члан – текст је нешто другачији: "Властѣле и властѣлничкын, иже се обрѣтаю оу дрѣжавѣ царства ми, Срѣлк и Грѣцин, што естѣ комоу дато царство ми оу баштиноу и оу хрисоволѣн, и дрѣже до сѣга-зи събора, баштине да соу тврѣдѣ." Соловјев је, међутим, правилно истакао да би, ако се редакција Призренског рукописа узме за тачну и овај члан тумачи као да се односи на баштине које је до проглашења Законика властели доделио сам Душан, испало да је члан 39. "сувишни дупликат", јер је иста таква одредба већ садржана у члану 40. Сходно томе, требало би као аутентичну признати редакцију Раковачког. Осим тога, Соловјев истиче и како није чудно што се овај члан не налази у већини рукописа – јер је због тога што се односи на поседе додељене до 1345. ускоро застарео, те у каснијим преписима више није био практично потребан. Види А. В. Соловјев 1980, 205-206.

³⁵⁴ С. Новаковић 1898, 36. Иако се на први поглед из формулације "што кетѣ комоу оучинило царство ми" може помислити да је заиста реч о повељама издатим било коме (дакле, и црквама и манастирима), а не само властели, из описа слободе располагања је јасно да овај члан барем примарно, ако не и искључиво, циља на световна физичка лица. Ако би се још и могло сматрати да манастири имају право да продају своје поседе (колико год да они то у пракси не би учинили), нема никаквог смисла да би ико осим физичких лица могао подложити додељене поседе под цркву, а нарочито их дати у задужбину.

³⁵⁵ Мислећи не само на претходнике у династичком смислу – раније српске владаре – већ и у територијалном – раније владаре области освојених од Ромејског царства, на шта несумњиво упућује формулација "како-но и прѣвѣныхъ правѣвѣрныхъ царѣ". Иако такав пропис говори много тога о

Пре свега, оваква потврда у виду генералне клаузуле, уместо издавања бројних појединачних повеља којима би се афирмисале раније, сведочи о високом степену правног развоја. Наравно, иако формулација члана 40. важи и *pro futuro*, то јест прописује неприкосновеност својине и на оним поседима које ће цар убудуће додељивати властели, то не значи да су се Душан и његови наследници у својим повељама надаље уздржавали од проглашавања да се посед даје у неotuђиву баштину. Исто тако, ни опште потврђивање оваквог дејства аката Душанових претходника није било предвиђено да би укинуло такве потврде у конкретним случајевима када се повеља издавала титулару којем је већ раније од стране претходних владара дарован посед.³⁵⁶ "Генерална потврда баштинских права властеоских стигла је у Законик као резултат дугачке претходне праксе појединачних потврда баштинских права појединим лицима," наводи Тарановски, наглашавајући затим како "није та генерална потврда укинула праксу појединачних баштинских повеља, него ју је узаконила."³⁵⁷

Надаље, није искључено да су ови чланови били донети зарад угађања властели³⁵⁸, и то пре свега оној која је била присутна на сабору у Скопљу и учествовала у доношењу Законика. Властела је, несумњиво, због дотадашње праксе доношења појединачних аката била навикла да се њихове привилегије повремено потврђују од стране нових владара, те су овакве опште потврде, поготово узимајући у обзир широк опсег њихове примене, несумњиво морале изазвати одобравање присутних. А да су то одобравање и подршка властеле Душану били неопходни како за доношење и примену Законика, тако и за спровођење његове целокупне унутрашње и спољашње политике, опште је прихваћено становиште.³⁵⁹ Како Острогорски истиче, Душан је морао обезбедити

Душановим претензијама на васељенско царство, за тему овог рада је од мањег значаја, будући да су за њу релевантне само повеље из ове прве групе, чији аутори су српски владари.

³⁵⁶ Или, изгледније, чија породица је на тај начин даривана.

³⁵⁷ Т. Тарановски 1996, 47. Практика потврђивања повеља владаревих претходника није престављала особеност не само српског, већ чак ни источноевропског (тј. оног који се развијао под утицајем РOMEЈСКОГ ЦАРСТВА) правног система: упореди Alan Harding, *Medieval Law and the Foundations of the State*, Oxford 2002, 13-16 и 66.

³⁵⁸ Чиме се, наравно, не жели имплицирати да је то била главна, а камоли једина, мотивација за њихово доношење.

³⁵⁹ Тарановски сматра да је ово био општи случај у Немањинској Србији, изазван имовинском самосталношћу и из ње проистеклом снагом властеле. Он пример овога види у чл. 43. Законика, којим се владарима забрањује да властелину силом одузму баштину (без обзира на то да ли се то чини са накнадом или без ње – види С. Новаковић 1898, 39.), где види доказ тога да у обичајима устаљени односи ипак нису увек ишли "глатко", подвлачећи да су владоци "потпуно били свесни,

како подршку српске властеле која је представљала његову основну војну снагу³⁶⁰, тако и грчких архоната који су остали под српском влашћу, "јер је без тога било немогуће успостављање иоле нормалног стања и реда."³⁶¹ А свакако није било бољег начина за осигуравање послушности и лојалности великаша путем Законика него што је чврста потврда њихових најзначајнијих повластица. Осим тога, вреди навести и Мојовићево запажање да дотични освајачки походи, ма колико претежно били успешни, нису погодовали ни стабилности и заштити права, нарочито стварних права, јер је за то потребно мирно и стабилно стање у држави.³⁶² А онда је сасвим логично да је цар могао пожелети да фактичком стању контрира и уреди га законским одредбама.

Затим, иако се са логичке тачке гледишта и подразумева, треба нагласити да ови чланови представљају не само потврду *дотадашње* праксе издавања повеља и додељивања баштинских поседа у њима³⁶³, већ и њено афирмисање за убудуће. Дакле, ако се више наведене карактеристике генералне клаузуле којом је потврда учињена транспонују на ниво виши од саме потврде *баштинских* права, оне се могу посматрати као потврда важења и правног дејства хрисовуља (издатих властели) уопште. Сличан принцип, само у погледу привилегија које се дарују градовима, је садржан у члановима 124. и 137. Законика. "Градѡвѣ грѣчьциѡ коєхъ естѣ прієль господинѣ царѣ; што имѣ кєтѣ оучинилѣ, хрисовоулк и прѡстаг'мє; што си имам гдѣ и дрѣже до сієга-зѡн събора, то-зѡн да си дрѣже и да имѣ кєтѣ тврѣдо, и да имѣ се не оуѣзме

да битни интереси јавног мира и поретка траже од њих, да не би насилно дирали у баштине својих поданика." Т. Тарановски 1996, 49. Из тона овог резоновања се може закључити да Тарановски сматра како су владаре наведени разлози мотивисали више од апстрактног схватања правне сигурности, искреног признавања неприкосновености права својих поданика или сопствене везаности постојећим правом.

³⁶⁰ Што је, наравно, релевантно за сваког владара, али је Душану било нарочито битно због честих ратова које је водио и великих освајања.

³⁶¹ Георгије Острогорски, "Душан и његова властела у борби са Византијом", *Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана*, Београд 1951, 83. Другачије становиште, позивајући се на Леонидаса Мавроматиса, износи Станковић: види В. Станковић, 7-8.

³⁶² "Ширење српске средњовековне државе у немањићко доба било је у успону. Такав раст државе углавном није био објективно повољан за стабилност стварноправних односа. Само у стабилној држави стварају се повољне околности за сигурнију заштиту стварних права у цјелини. Освајачки подухвати доприносе тежем стицању стварних права. Осим тога, стабилна заштита стварних права у правном поретку гарантује дуготрајност том правном поретку, односно држави." Никола Мојовић, "Право својине у српском праву за вријеме цара Стефана Душана", *Душанов законик – 650 година од његовог доношења*, Бања Лука 2000, 310.

³⁶³ Како би се могло закључити из више наведене мисли Тарановског.

ништо," наводи члан 124, гарантујући повластице освојених ромејских градова.³⁶⁴ У другом делу Законика се нешто веома слично проглашава за све градове³⁶⁵: "Хрисоволи царства ми што соу оучиниени градовомь царства ми; што имь пише, да имь нѣсть вол'нь потворити ни господинь царь, ни инь кто; да соу хрисоволи тврды."³⁶⁶ Може се лепо приметити еволуција између првог и другог дела Законика. Док како одредбе о властели, тако и она о ромејским градовима – и једне, и друга садржани у првом делу Законика – говоре о томе да су тврда, то јест важећа, *права* која су у повељама садржана, члан о градовима из другог дела помиње снагу самих *хрисовуља*. Ова разлика се на први поглед може учинити такорећи козметичком, без суштинског значаја. И заиста, ако се наведене норме посматрају само са тачке гледишта права њихових титулара, то и јесте тако: у оба случаја се ствар своди на то да сада Законик потврђује и гарантује важење права која су они раније стекли тако што су им додељена хрисовуљама. Са друге стране, ако се посматра са тачке гледишта правног поретка у целини, потврђивање хрисовуља као таквих на општем нивоу недвосмислено значи да се оне признају као важећа *категорија* извора права. То значи да се "стара традиција" издавања појединачних повластица и прописивања партикуларних закона и даље чува у време доношења Законика који представља "новаторство Душаново"³⁶⁷ – првог домаћег општег акта у српској држави, предвиђеног да заједно са зборницима ромејског порекла у свим областима уређује живот Душанових поданика. Неко би могао рећи да је то очигледно већ из саме чињенице да је Душан наставио да доноси повеље веома налик на акте својих претходника. Но, мора се имати на уму да је пракса једна ствар, и да би владар на њу могао бити натеран и стицајем околности, спорим продирањем новодонетих закона (чији би циљ, хипотетички, био да елиминишу обичајно право и успоставе поредак заснован на писаном) у правни живот, "жилавошћу" обичајног права и томе слично, док је сасвим друго законски текст.

---

³⁶⁴ С. Новаковић 1898, 95.

³⁶⁵ Новаковић сматра да се одредба односи само на српске градове, јер је члан 124. већ био посвећен ромејским. Он износи претпоставке да је или дотични члан довео до формирања мишљења "да су тиме ослављена таква иста права градова који су се у Србији из раније налазили", или да се законодавац прибојавао да би такво мишљење могло настати, или, чак, да су сами српски градови покренули некакву иницијативу "да се и њихова права унесу у Законик онаким начином каквим су унесена права грчких градова." С. Новаковић 1898, 228.

³⁶⁶ С. Новаковић 1898, 104.

³⁶⁷ Види Т. Тарановски 1996, 48.

Јер, из њега видимо да је пракса доношења повеља све време била *намера* законодавца, да је он чак не само желео да очува старе елементе у новом правном поретку који је стварао – већ да није ни размишљао о нарушавању и мењању стабилних и поузданих елемената поретка тиме што ће се у њега додати практично корисни и симболички потребни новитети.³⁶⁸

Погрешно би било тврдити да наведене одредбе Душановог законика говоре само о појединачним привилегијама које су додељиване повељама, а не и о општим нормама које су у њима биле садржане, те да нема доказа да је доношење закона путем повеља остало валидна могућност. Иако тако може деловати модерном посматрачу, нема никаквог основа да се сматра да су ове ствари биле раздвојене у очима средњовековних законодаваца. Будући да је у Законику изричито речено да су хрисовуље важеће и за убудуће, то се морало односити на њихову целокупну (уобичајену) садржину.

---

³⁶⁸ А то, опет, може рећи понешто о томе колико је Душан желео да подражава ромејским узорима и преузме за своје царство њихов образац, а колико, ипак, да задржи оне установе које су представљале снагу и традицију српске државе. За однос српских и ромејских елемената у Душановој владавини и идеологији види А. В. Соловјев 1928, 68-81.

Анализа појединих грана права

Баштинско право (и сталешки односи)

Положај и повластице цркве

Економске и управне имунитетске повластице

Најповлашћенији слој у средњовековној Србији је свакако био црквени – мислећи при том не искључиво на само свештенство, већ пре свега на цркве и манастире као привилегована правна лица, крупне феудалце и земљопоседнике.³⁶⁹ Пре свега, они су били ослобођени главне обавезе која је погађала властелу³⁷⁰ –

---

³⁶⁹ Како Јиречек наводи, "црква је била више одвојен сталеж него властела." Додуше, он ту мисли пре свега на свештенство, наводећи даље какоје "властелин (...) могао изгубити добра и достојанства; свештеник и монах није смео кроз читав живот напустити цркву." Константин Јиречек, *Историја Срба, трећа свеска – Културна историја: I. део*, Београд 1923, 75. Ипак, он касније наглашава и њихов положај као феудалаца, подвлачећи да су манастири имали "велики углед због својих силних имања". *Ibid.*, 81. Тарановски, са друге стране, изричито наводи да су цркве и манастири били "правна лица и баш као таква велепоседници." Т. Тарановски 1996, 129. Он сматра да је једини разлог што они нису били одређени као правна лица недовољна едукованост састављача српских правних аката, али да је постојала свест о њиховим својствима која су стручно гледано довољна да би се говорило о правном лицу. "Од састављача ондашњих законских споменика, који нису били школовани у правној струци, не може се ни очекивати, да изнесу прецизну конструкцију правног лица ни да изразе појам о њему у стручним терминима. Али место рационалне дефиниције, која недостаје, наилазимо у средњовековним правним споменицима на фигурални израз, у коме се садржи идеја о правном лицу. Као таква фигура, долази светац, у чије се име оснива црква или манастир, а коме се поклањају земља и имање," закључује он. *Ibid.*, 540. Шаркић, очито се држећи чињенице да сам појам правних лица у средњовековној Србији није постојао, наводи да су цркве и манастири имали *карактеристике* правног лица ("the trait of legal person"); осим тога, позивајући се на средњовековну праксу називања и ословљавања манастира именима светитеља у чију су част подигнути, он понавља мишљење Тарановског да су се за означавање правних лица користили такви фигуративни изрази, али иде и корак даље, напомињући како из тога испада да сами сведи имају одређене особине правних лица. Види Срђан Шаркић, "Natural Persons (Individuals) and Legal Persons (Entities) in Serbian Medieval Law", *Зборник радова Византолошког института*, XLV/2008, 225. О основу и титулару црквене својине са тачке гледишта канонског права види Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Мостар 1902, 543-550.

³⁷⁰ У нашој стручној литератури је уобичајено да се, када се говори о властели, нагласи да је у питању "световна властела", како би се она разликовала од такозване "духовне" или "црквене" властеле, под којом се подразумевају црквени великодостојници. Ову поделу је у нашу науку увео Никола Крстић, како би истакао повлашћени положај високог свештенства. (Испрва је, у својим "Разматрањима о Душановом закону", само напоменуо да су у Србији постојали привилеговани и непривилеговани слојеви, а да су у ове прве спадали свештенички и "грађански", тј. властела. Види Никола Крстић, "Разматрања о Душановом закону", *Гласник Друштва србске словесности*, VI/1854, 107-108 и даље. Али, касније у истом тексту је издвојио црквену и "мирску" властелу, мада такорећи узгред. *Ibid.*, 112-121. Ни надаље није користио своју поделу конзистентно – тако, када је говорио о учесницима сабора, само је истицао засебно црквењаке и властелу. Никола Крстић, "Разматрања о старим србским правима, на основу старих писмених споменика и Душановог закона", *Гласник Друштва србске словесности*, IX/1857, 72-80.) За употребу Крстићеве поделе се залаже и Шаркић; види Срђан Шаркић, "Правни положај властеле у средњовековној Србији", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 1/2010, 16-17. Ипак,

војне обавезе.³⁷¹ Услед тога, њихова баштина је била још сигурнија и стабилнија од властеоске – јер није била само номинално (без испуњења додатних услова) неприкосновена, већ заиста ни на који начин није могла бити одузета, будући да цркве и манастири нису могли учинити кривично дело невере, за које се претило одузимањем баштине.³⁷²

Осим овога, цркве и манастири су били слободни и од плаћања соћа, као и многих других давања и работа у корист владара и државе³⁷³, док државни органи нису имали управну власт на црквеним властелинствима.³⁷⁴ Ове повластице су појединачно додељиване повељама многобројним црквама и манастирима још од почетка српске државе, тако да је тешко замислити да се оне по први пут уводе Душановим закоником. Још је Тарановски подвукао како је економски имунитет цркве био заснован на старозаветном Божанственом закону о црквеном

будући да термин *властела* у Средњем веку никада није коришћен да означи лица, дотична подела неће бити коришћена у овом раду.

³⁷¹ Иако су неки аутори покушавали да оспоре ово становиште или му нађу изузетке, то се не би могло прихватити. Тако Грујић, рецимо, износи следеће погрешно резонување у погледу манастира Светог Ђорђа код Скопља: "Али на основу чињеница, да је краљ Милутин, не сало (*sic!*) село Речице него и Водно и Нерези дао властелинству Св. Ђорђа као *пронију* и уз то два пронијара и једног баштаника поименце даровао и потврдио манастиру *као војнике*, врло је вероватно, да властелинство Св. Ђорђа уопште није било ослобођено од дужности давања војника владоцу и да ослобађање манастирских људи из Речице од војних наређења полошког управника, није значило ослобођење њихово од војске уопште, него од команде властелина жупе; јер је манастир као пронијар, са три пронијарска села, несумњиво морао имати свога војводу, под кога су потпадали сви манастирски војници, а он можда директно под краљевог заповедника у Скопљу." Радослав М. Грујић, *Властелинство Светога Ђорђа код Скопља од XI-XV. века*, Скопље 1925, 22. Грујићева омашка је последица погрешне премисе – да је разлог за давање пронијара и осталих оспособљених војника манастиру био да би овај могао да врши некакву војну службу у корист државе. Заправо, разлог је био то што је манастиру било потребно обезбедити неопходну заштиту у случају непријатељског напада. Дакле, нема сумње да је на поседима манастира било лица која су вршила војну службу; али она нису ни у ком случају ишла у некакав војни поход у иностранство или други крај земље по владаочевој заповести, већ је њихова једина дужност била да бране манастир и његову територију у случају напада.

³⁷² Нешто детаљније о овоме види Т. Тарановски 1996, 130-131. Снежана Божанић сматра да је разлог што у Душановом закоником нема експлицитног утврђивања неприкосновености црквене својине баш то што се она сматрала "толико утврђеном и несумњивом" да за тиме није било потребе. Снежана Божанић, "Један спор око разграничења међа на Дечанском властелинству", *Истраживања*, 17/2007, 20.

³⁷³ Одсуство војне обавезе је крајње логично и произлази из основне професије, односно позива, свештених лица, која је по природи супротстављена вршењу војне службе. Што се, пак, ослобођења од соћа и осталих давања тиче, ту није реч о немогућности цркава да испуне такву обавезу, већ о њиховом ослобођењу због свог привилегованог положаја. Тарановски, ипак, ту издваја соће у односу на друге обавезе, наводећи како се оно "сматрало као органски додатак уз обавезу војне службе, те, кад није било те обавезе, отпадала је и дужност плаћања соћа." Т. Тарановски 1996, 133. Чињеница јесте да је у повељама ослобођење од ове две обавезе обично навођено заједно, односно једно за другим (детаљније види ниже), али осим тога нигде нема изричитих доказа да је соће по својој намени било нарочито везано за војну службу.

³⁷⁴ О судском имунитету ће се, због његове специфичности, расправљати засебно, у делу рада посвећеном судском поступку.

имунитету, преузиманом као опште правило од стране свих хришћанских држава.³⁷⁵ Према томе, могло би се и *a priori* рећи да сваки помен ових привилегија у Законику представља прихватање ранијег права. Ипак, може бити и корисно, и занимљиво да се погледају одредбе Законика које се тичу ове материје и да се упореде са случајевима додељивања појединачних повластица у повељама, те да се изведе закључак које од њих су, на какав начин и зашто кодификоване из појединачних одредби у опште правило које важи за све цркве и манастире на територији државе. Коначно, и сам Тарановски опрезно признаје да је, поред општих прокламација економског имунитета у повељама, "ипак у томе, како су се у појединим хрисовуљама набрајале работе, којих су се насељеници црквених земаља ослобађали, било (...) неких варијаната, тако да се на неким местима понешто резервисало у корист државе."³⁷⁶

Душанов законик садржи неколико чланова који се баве црквеним повластицама. Први је члан 23, који одређује да цркве немају обавезу поноса, осим када цар лично путује негде.³⁷⁷ Други, члан 26, је далеко општији: "Цркви
взе што се обрѣтаю по земли царства ми освободи царство ми отъ взѣхъ работъ малых и

---

³⁷⁵ "Право имунитета није хришћанска црква стицала из милости државѣ, у којима се инсталирала, него га је носила са собом као своје рођено, а од Бога установљено право, које су јој новопокрштене државе признавале као установу Божанственог закона. Историјски је хришћанска црква наследила имунитетске повластице од цркве јеврејске, за коју је генетички била везана. У светом писму старог завета, које је хришћанска црква усвојила, наишла је на готове одредбе Божанственог закона о црквеном имунитету, које су постале обавезне за свако хришћанску државу. И у Србији је институција црквеног имунитета дошла као готова и несумњива, пред којом је световна власт само имала да се приклони." *Ibid.*, 131. Или, како Милаш једноставније наводи: "Као заједница људи на земљи са својом одређеном цијељу, као друштвени организам, црква мора имати своје тачно одређене законе, по којима се развија и живи тај организам, и који установљују одношаје међу члановима истога. Основне законе прописао је Исус Христос, а друге је, на основу истих, издала сама црква по оној власти, коју је од Њега добила." Н. Милаш 1902, 4.

Вреди поменути и Ћорићево – додуше, општије, примењено на правни поредак у целини – схватање о разликовању погледа Ромејског царства и православних словенских држава на законе уопште. "У Византију је дошло хришћанство са стране, у њој су већ постојали државни закони, те су се према томе и закони црквени разликовали од грађанских. На супрот томе имамо, да су закони код православних Словена долазили с вером, и да су их прво свештеници предавали, те је услед тога наступила она мешавина између светских и црквених закона." Светислав О. Ћорић, "Постанак домаћих компилација византијског права код православних Словена", *Архив за правне и друштвене науке*, 4/1909, 300. Иако аутор ову аргументацију користи пре свега за објашњавање природе код словенских народа веома заступљених номоканонских правних зборника, њена суштина се тим пре може применити на прописе који регулишу сам положај цркве.

³⁷⁶ *Ibid.*, 132.

³⁷⁷ "Црквама поноса да нѣсть, развѣ кздѣ гредѣ камо царь, тѣди да га днжоу." С. Новаковић 1898, 25.

великихъ."³⁷⁸ Ту се подразумева да овим обавезама не би ни биле подвргнуте саме цркве и манастири, односно свештенство, већ зависни људи – претежно меропси – на њиховим поседима. Наравно, то су ипак биле итекакви повластице за саме цркве, будући да су им омогућавале да своје људе, ослобођене од обавеза према цару и држави, оптерете само у своју корист, на оне начине који њима одговарају, тако располажући пуним опсегом могућности становништва на својим поседима.

Још два члана одређују привилегије цркви и манастира преко положаја њиховог зависног становништва. Први, члан 33, одређује судски имунитет и надлежност одређених духовних лица за суђење зависном становништву³⁷⁹, али о томе ће бити више речи у делу рада посвећеном судском поступку. Следећи, члан 34, забрањује подвргавање тог становништва работама ван поседа цркве: "И што соу села мероп'шине царства ми по Загоріи и иноуде; црковны людіе да не гредоу оу м'ѣроп'шине ни на с'ѣно, ни на ораніе, ни на единою работоу, ни на малоу ни на великоу; отъ възс'ѣхъ работъ освободіи царство ми; т'ѣк'мо да работаю цркви; кто ли се нанде изыгнавъ метохию на мнроп'шину, и пр'ѣсюкъ законъ царства ми, т'ѣ-зи властникъ да се распе и накаже."³⁸⁰

Осим наведених, вреди поменути и члан 25, у којем се одређује која лица могу имати власт над црквама: "Црквами да овлада господинъ царь и патриархъ и логофеть, а инъ никто."³⁸¹ Новаковић је изнео мишљење да су се цркве, заправо, налазиле под

---

³⁷⁸ *Ibid.*, 27.

³⁷⁹ Види *ibid.*, 31-32.

³⁸⁰ *Ibid.*, 32. Под изразом *Загорје* се уобичајено подразумевао унутрашњи део територије, за разлику од Приморја; у том смислу се он појављује још у такозваном Летопису попа Дукљанина. Први помен (иначе конзистентно коришћеног термина) у тексту је у контексту освајачких похода Остројловог (Строиловог) сина. У латинском тексту Ватиканског рукописа он гласи: "Tunc retentis secum aliquantis militibus misit filium suum [in transmontanas] Senudslavum nomine ut regiones transmontanas subiugaret." Види Драгана Кунчер (прир.), *Gesta Regum Sclavorum, том I: Критичко издање и превод*, Београд 2009, 14-16. У хрватском тексту (Београдском рукопису) се исти крај назива Загорска земља: "I ne bi mu zadovoljno - posla sina sfoga choga jure imisse i bise imal j s gnim voische da bij obuial i Dogniu zemgliu i Zagoorschu, a tomu sinu bisse ime Sfiolad." *Ibid.*, 14a-16a. Касније се наводи како је Загорје, односно Загорска земља, исто што и Србија, те да је Светопелек (Будимир) њу поделио на две покрајине - Босну и Рашку. "Surbiam autem, quae et Transmontana dicitur, in duas divisit provincias: unam a magno flumine Drina contra occidentalem plagam usque ad montem Pini, quam et Bosnam vocavit, alteram vero ab eodem flumine Drina contra occidentalem plagam usque ad Lupiam et Lab, quam Rassam vocavit." *Ibid.*, 58. Упореди Реља Новаковић, *Где се налазила Србија од VII до XII века (историјско-географско разматрање)*, Београд 1981, 95-98.

³⁸¹ С. Новаковић 1898, 26. Члан је наведен по тексту Призренског преписа којег се и Новаковић главно држи, с тиме што је оригинално "патриарха" из Призренског преписа замењено са "патриархъ", присутним у осталим преписима, јер је очигледно у питању преписивачка грешка у Призренском.

влашћу само цара и патријарха, док се логотет – као шеф цареве канцеларије – појављивао само у својству његовог заступника, "на случај да би цар био спречен."³⁸² Соловјев, ипак, истиче да "изгледа да логотет има свој одређен делокруг у томе надзору над манастирима."³⁸³ Занимљиво је да се оба аутора позивају на исти текст како би потврдили своје мишљење – повељу Стефана Томаша великом логотету Стефану Ратковићу из 1458. године. Иако више од века млађа од Душановог законика³⁸⁴, она добро илуструје овај аспект дужности логотета, јер се напомиње како је још Лазар Стефану Ратковићу "дао логотетство велико и области над црквама," што му Стефан Томаш сада потврђује.³⁸⁵ Додуше, ни ова повеља не објашњава детаљније у чему се састоји та логотетова власт над црквама – тачније, врши ли је он самостално или по инструкцијама владара – свакако зато што је то тада било општепознато. Милош Благојевић, користећи и помињану постхумно издату повељу цара Душана, подвлачи улогу логотета као милосника, што, по његовом мишљењу, "само показује да су у надлежности логотета или великог логотета долазили послови око потчињавања једне црквене установе и свих њених добара другој црквеној установи."³⁸⁶ У сваком случају, логично је претпоставити да логотет, чак и ако је био потпуно самосталан, није имао исти опсег власти као цар и патријарх, већ је стајао на лествици испод њих. *Ratio* овог члана, међутим, и није да се објасне и разграниче овлашћења наведених титулара власти, већ да се из ње *искључе* сви други – да се нагласи да нико осим поглаварара државе и цркве, као и логотета као у таквим стварима цару најближег чиновника, нема право да наређује црквама и манастирима и меша се у њихове послове.

Ослобађање црквених поседа (било свих, као привилегија одређеној цркви или манастиру, или оних који се у датој повељи управо додељују) од обавеза генералном клаузулом је било веома честа ствар у повељама. Тако се може видети велики број различитих релативно кратких формулација: "и ѿвободи к краљевство

---

³⁸² С. Новаковић 1898, 161.

³⁸³ А. В. Соловјев 1980, 192.

³⁸⁴ Сходно чему се, наравно, не може разматрати у оквиру његових извора, већ представља акт донет у складу са Закоником.

³⁸⁵ С. Новаковић 1912, 344.

³⁸⁶ М. Благојевић 2001а, 168.

мы ѡд всѣхъ работъ малихъ и великихъ, и шерока да не дамъ живомъ"³⁸⁷, "да кѣтъ свободно ѡтъ
 всакихъ работъ кралевства ми малихъ и великихъ, коѣ бывають по врѣменевн или оу градоу
 или по земљи"³⁸⁸, "да к този свободѣ но ѡдъ всѣхъ работъ господствующихъ великихъ и
 малихъ, и ѡтъ силъныхъ оу власти кралевства ми, да не поврѣдитъ що се тоу именуѣтъ
 црковно"³⁸⁹, "вонске, ни града, ни сокъ, ни конь, ни пѣса, ни ине никокъ работѣ кралеве да
 нѣ"³⁹⁰ и "доходѣ ке да дамъ цркви како соу давали кралевствоу ми"³⁹¹, "оу всакоу свободоу отъ
 всѣхъ работъ кралевства ми малихъ и великихъ"³⁹², "да кѣтъ свободно отъ всѣхъ работъ
 кралевства ми и поданькъ"³⁹³ и "да соутъ оу всаконъ свободѣ отъ всакого насилнѣ и отъ всѣхъ
 работъ малыхъ и великихъ, и отъ всѣхъ поданькъ гдоуштихъ по земли нашен"³⁹⁴, "да соутъ оу
 всаконъ свободѣ отъ всакого насилнѣ и отъ всѣхъ работъ малыхъ и великихъ и отъ всѣхъ

³⁸⁷ Повеља краља Стефана Драгутина Хиландару, донета између 1276. и 1281. године, наведено према В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 269. Види такође у С. Новаковић 1912, 388 и Драгић Живојиновић, "Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину", *Стари српски архив*, 9/2010, 8. Живојиновић, како се из назива рада да видети, сматра да је аутор ове повеље заправо краљ Милутин и датира је око 1299. године. Он сматра да је то случај пре свега због укидања стражарске дужности у призренској области (што доводи у везу са померањем границе услед Милутинових освајања 1282-1284.), као и помена титуле севаста, чије јављање је у складу са "византинизацијом" државног и дворског апарата у Милутиново време, а која се у континуитету јавља у повељама тек од 1300. године и Скопске хрисовуље. Види детаљније *ibid.*, 11-13. Он се у својој аргументацији у многоме ослања на рад Мирјане Живојиновић, која је прва закључила да се ради о Милутиновој повељи (види Мирјана Живојиновић, "Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару?", *Зборник радова Византолошког института*, XXXII/1993, 129-136), али ово схватање није општеприхваћено у науци. Главни контрааргумент његових противника јесте чињеница да је у потпису изостављено име Урош, што није случај ни у једној другој Милутиновој повељи. Тако В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 268.

³⁸⁸ Повеља краља Стефана Уроша II Милутина Хиландару, око 1300. године, наведено према *ibid.*, 333. Види и С. Новаковић 1912, 392.

³⁸⁹ Повеља краља Стефана Уроша II Милутина опатији Свете Марије Ратачке од 15. марта 1306. године, наведено према Смиља Марјановић-Душанић, "Повеља краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке", *Стари српски архив* 1/2002, 15. Види такође С. Новаковић 1912, 605.

³⁹⁰ Повеља краља Стефана Уроша II Милутина манастиру Светог Стефана у Бањској, између 1313. и 1318. године; наведено према С. Новаковић 1912, 628. Формулација је једноставнија него у већини других повеља, али једна од карактеристика ове повеље управо и јесте да је писана једноставним, народским језиком. Види Снежана Божанић, "Дипломатичка анализа Светостефанске хрисовуље", *Истраживања*, 15/2004, 69.

³⁹¹ *Ibid.*, 629.

³⁹² Повеља краља Стефана Уроша III Дечанског Епископији Призренској на Левипи из 1326. године; наведено према С. Новаковић 1912, 639.

³⁹³ *Ibid.*, 640.

³⁹⁴ *Ibid.*, 641.

поданкь гредоуштихъ по земли нашен"³⁹⁵, "освободихъ одь всѣхъ работъ и подан'къ кралквѣства ми, великихъ и малихъ, одь позова и одь п'сарь и просто рѣшти одь всѣхъ работъ кралквѣства ми"³⁹⁶, "освободи оть всѣхъ работъ царскихъ, просто рекше оть малихъ и велихъ"³⁹⁷, "и селомъ ниже приложи царство ми ни за малоу ни за великоу работу"³⁹⁸, "да си има и дрѣжи вса снѣа цркви та свѣтаѣа и божьствнаѣа до вѣка свободно и читаво милостию царства ми одь всѣхъ работъ и поданкь велихъ и малихъ царскихъ и одь всѣхъ владоуштихъ развѣ да си облада сном-зи метохиномъ цркви а ини никто."³⁹⁹

Осим ових релативно кратких формулација, у нашој дипломатици има и доста опширнијих и детаљнијих. "Метохик що соу да не воюю воиске, ни конь, ни пьсь да не приходи, развѣ с сѣдениѣа кралквѣства ми, ни да има кок сплате ни съ кил'ре, развѣ що к рекоу господа наа се платити," стоји у повелји Стефана Владислава манастиру Свете Богородице у Бистрици у Полимљу.⁴⁰⁰

У познатој Милутиновој повелји манастиру Светог Ђорђа Скоропостижног у Скопљу од 1300. године део о повластицама манастирских људи почиње

---

³⁹⁵ Повелја краља Стефан Душана са сином младим краљем Урошем Хтетовском манастиру, између 1337. и 1346. године, наведено према С. Новаковић 1912, 660. У истој повелји се засебно помиње и ослобођење манастирских села од приселице: "И освободи кралквѣство на областъ Фветык Богородице Хтѣтовьскык оть приселице, да соутъ свободна села Фветык Богородице, понкеже соутъ была свободна и при дрѣвнихъ царихъ грѣчкыихъ и при светопочившихъ родителъ кралквѣства на." Види *ibid.*, 661. Не треба губити из вида Благојевићево тумачење да је она представљала врсту колективне одговорности за штету причињену од разбојника и лопова, а не исто што и дажбаина под називом *оброк*. Види М. Благојевић 1971.

³⁹⁶ Повелја краља Стефана Душана Хиландару од 1340. године (даривање манастиру цркве Светог Ђорђа), наведено према С. Новаковић 1912, 410.

³⁹⁷ Повелја краља Стефана Душана хиландарском пиргу у Хрусији од 1. јануара 1345. године, наведено према С. Новаковић 1912, 488.

³⁹⁸ Повелја цара Стефана Душана Хиландару којом се потврђује село Лужац и дарују околна села, донета између 1346. и 1355. године; наведено према С. Новаковић 1912, 433.

³⁹⁹ Повелја цара Стефана Душана манастиру Свете Богородице у Архиљевици од 10. августа 1354. године; наведено према С. Новаковић 1912, 740. О проблему тачног датирања ове повеле види ниже.

⁴⁰⁰ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 167 или С. Новаковић 1912, 590. Ова повелја није сачувана у оригиналу, али њен препис, смештен на исти документ са каснијом повелем Стефана Уроша I истом манастиру, јесте аутентичан. Види Владимир Мошин, "Повелја краља Владислава Богородичином манастиру у Бистрици и златне буле краља Уроша", *Гласник Скопског научног друштва*, XXI/1940, 22-25.

релативно кратком и општом формулацијом "да не работатъ оу цариноу⁴⁰¹ ником работоу, и да не имають власть надъ ними ни севасть, ни прахторъ, ни кастрофилакъ, ни кнезь, ни кто отъ владоуштихъ оу краљев'ства ми."⁴⁰² После те одредбе којом би се већина ранијих повеља – укључујући и Милутинове – задовољила, међутим, следи изузетно опсежно набрајање обавеза од којих се црквени људи ослобађају, чак разврстаних по категоријама.⁴⁰³ Треба, додуше, имати на уму да ова повеља представља својеврсну компилацију одредби раније донетих повеља ромејских и бугарских владара, којима је претило да због старости и лоших услова чувања пропадну, тако ускративши манастиру вредне повластице. Тако је по краљевом налогу дијак Дабиша "преписивао целе реченице или изразе из хрисовуље једног ктитора, а затим поједине одредбе из исправе другог ктитора, па је све то повезивао вешто или мање спретно у посебну целину."⁴⁰⁴ Отуд свакако обим, али и неке унутрашње противречности у оквиру текста повеље. Овде се наводе и слободе у вези са судским имунитетом манастира, али о томе ће више речи бити у одељку који се бави процесним правом.

Нарочит статус у оквиру повеље је имало село Речице, изгледно зато што је у питању један од најстаријих поседа манастира⁴⁰⁵: њега је светом Ђорђу приложио још сам оснивач, свети цар Роман, а потврдили његови следбеници.⁴⁰⁶

---

⁴⁰¹ Термин "царина" у средњовековном праву има неколико различитих значења (види С. Ђирковић, Р. Михаљчић 792-795), али овде се он користи у смислу земљишних поседа који су припадали владару. Благојевић, штавише, сматра да они овде не означавају било коју владареву земљу, већ нарочите поседе обрадивог земљишта у његовој својини који су се налазили у околини Скопља. Види детаљније М. Благојевић 2009, 154-156.

⁴⁰² С. Новаковић 1912, 608-609.

⁴⁰³ "Града не задати ни бласти. Писа не дати, диминне. Оброка не дати апоклнсьроу, ни севастоу, ни прахтороу, ни кнезоу, ни кастрофилакоу, ни аподахатороу, ни гьракароу, ни коннхоу, ни п'сароу, ни кокмоу ккфалии кралев'ства ми, отъ великихъ и до малихъ власти. Ни намет'ка жит'на, ни вина, ни меснога, ни сир'нога, ни приселнице плакьати, ни тьмнице бласти, ни глага носити, ни провода, ни чловѣка гареп'сати, ни коньа, ни вола, ни осла, ни цариноу плакьати, ни пот'коу да оузима на нкмь никн владалць." *Ibid.*, 609.

⁴⁰⁴ М. Благојевић 2009, 151.

⁴⁰⁵ Са овим се слаже и Мирјана Живојиновић. Види Мирјана Живојиновић, "Византијске правне нормe и судска надлежност у средњовековној Србији", *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора: зборник радова са научног скупа одржаног 19-21. марта 2009*, Београд 2009, 157.

⁴⁰⁶ "И видѣ краљевство ми љко подано кетъ светымъ Романомъ царемъ и светимъ курь-Алексиемъ царемъ, и записано и оутверждено курь-Иваномъ царемъ, курь-Ясаномъ царемъ и светыми правовѣрными цари и крали више писаними..." С. Новаковић 1912, 613. У питању су, највероватније, ромејски цареви Роман III Аргир (владао у периоду 1028-1034), Алексије I Комнин (1081-1118) и Манојло I Комнин (1143-1180),

Прикључујући се овом низу, Милутин је и сам потврдио припадност овог села манастиру, а затим га, као и његови претходници, ослободио од свих царских работа, расписаних чак нешто детаљније него у општој одредби која се односила на све поседе.⁴⁰⁷

Оно због чега је Скопска хрисовуља додатно занимљива, међутим, јесте што је у њој прописана и санкција за кршење горе поменутих одредби, и то комбиновано религијска и световна: "Кто ли се нагк соуднѣ чловѣкоу Свѣтаго Георгѣ гниѣ, или га свезавѣ, или на работоу изгнавѣ, или потѣ коу оузеѣ на нѣмѣ, или роукоу, или печать или отъбон, или воловерѣштиноу, или приселицоу и димниноу, или кон лѣво приплатоу, или оправоу, да моу к мѣстѣ нѣмѣ Богъ и Свѣти Георгѣ Горѣго и повѣдоносѣць въ вранѣхѣ; да моу кѣтъ въмѣсто помошти соупостатѣ, и да кѣтъ проклетѣ отъ всѣхѣ сиѣхѣ правовѣрнихѣ и свѣтихѣ царѣ и краљѣ више писаннихѣ, и да плати оу цариноу ·с· перперѣ."⁴⁰⁸ Прописивање новчане казне за повреду црквених повластица није усамљен случај у овој повељи. Касније је посебно за владалце који неовлашћено наплате глобу од црквеног човека прописано "да моу кѣтъ Свѣти Георгѣ Горѣго и повѣдоносѣць въ вранѣхѣ въмѣсто помошти соупостатѣ, и да плати ·р· перперѣ,"⁴⁰⁹ а за оне који противправно суде човеку Светог Ђорђа или га насилно ухапсе без суда прети: "воуди на нѣмѣ кѣтъ Божниѣ

док је цар Асан бугарски владар Јован II Асен (1218-1241); види детаљније Р. М. Грујић 1925, 2-4, и М. Благојевић 2009, 149-150.

⁴⁰⁷ Упућујући на своје претходнике, Милутин наводи како "по томоу же образѣ краљевство ми освободи село Рѣчице отъ всѣхѣ работѣ царскихѣхѣ и отъ всѣхѣ поданѣхѣ малихѣхѣ и великихѣхѣ. И комоу се дастѣ Жоупа Положѣ ка на дрѣжавоу милостивѣ краљевства ми, Рѣчицамѣ да не има заповѣдати ни на кѣдноу работоу, ни на воискоу понти, града не зидати ни блавити, винограда не копати, ни глага носити, ни провода, ни понога. И да нѣма оулѣсти оу село то Рѣчице никон владалѣць краљевства ми ни владалѣць дрѣжештаго жоупѣ тоу, ни оузети коѣга дохода ни мала, ни велика, ни севасть, ни прахторѣ, ни кнезь, ни виннарѣ, ни позовѣ, ни конѣхѣ, ни писѣ, ни геракарѣ, ни пѣсь хранити, ни десѣтка пчелна, ни овчѣга, ни житнога, ни виннога, ни травнинѣ, ни торовнинѣ, ни комота ни митатѣ, ни кошарѣштине, ни пѣга, ни димнинѣ, ни воловерѣштине платити, ни приселице, ни наметѣ житни ни винни, ни чловѣка гарѣпати, ни конѣ, ни вола, ни осла, ни цариноу да дастѣ, ни соудити чловѣкоу Свѣтаго Георгѣ посланикѣмѣ, ни поткоу да оузима на нѣмѣ, ни роукоу, ни одбон, ни кон глобоу или потскоу, или роукоу, и влакы вѣрѣкъ законны да оузима црѣкѣ." С. Новаковић 1912, 613-614. Ова одредба је толико опсежна, упркос томе што је суштина њене садржине већ важила и без њеног доношења, будући прописана за сва села која су припадала манастиру Светог Ђорђа, да би се могла назвати својеврсном "повељом у повељи." О томе како је посебан положај овог села одражавао постепен прелаз манастирских земаља под све јачу његову власт види Р. М. Грујић 1925, 17-18.

⁴⁰⁸ С. Новаковић 1912, 609.

⁴⁰⁹ С. Новаковић 1912, 616.

всѣхъ правовѣрныхъ светыхъ царь и краль выше писанихъ, и да плати оу цариноу ·р· перьперь."⁴¹⁰

За онога од владалаца који метохијским људима наплати приселицу или волоберштину се, без религијске санкције, прописује само "да плати оу цариноу ·т· перьперь."⁴¹¹ На први поглед, ово делује збуњујуће, јер се све наведене ситуације могу подвести под општу одредбу са почетка повеље, по којој је прописан другачији износ новчане казне.⁴¹² У питању је, највероватније последица горе већ поменутог (а не до краја успешног) компиловања одредби из више ранијих повеља. Осим тога, у детаљном набрајању и описивању села и њима припадајућих територија које се прилажу цркви, налази се и село Чрешевљани, којем је посвећена нарочита пажња. После уобичајеног навођења која све земљишта иду уз село, следи забрана да се било шта унутар дотичне међе потражује од манастира Светог Ђорђа. "Кто ли се обрете възискавь или баштиноу, или коупленицу, или нивоу, или виноградъ, или млинъ, или сѣнокосъ, или водавагк или ино что, да плати оу цариноу ·ф· перьперь," закључује после тога повеља.⁴¹³ Коначно, на самом крају повеље се налази још једна општа одредба у којој се, поново без санкције и са нешто другачијим примерима, мада и донекле конфузније него раније, прокламује слобода поседа Светог Ђорђа Скоропостижног од свих дажбина и подређених власти краљевства.⁴¹⁴ На први поглед, она делује потпуно сувишно, па се да

---

⁴¹⁰ *Ibid.*, 617.

⁴¹¹ С. Новаковић 1912, 617.

⁴¹² Додуше, примера оваквог комбиновања световне и религијске санкције у Скопској повељи има и ван ове материје. Тако се, рецимо, она прописује за случај криволова у манастирским ловиштима и рибњацима: "И кто оулови оу томъ ловишти рибѣ или звѣре, да дактъ цркви четвърто, нь оупросивъ игоумена; кто ли оудѣзе оу ловишта тла и по всѣхъ метохиньхъ Светаго Георгиѣ или рибна или звѣрина безъ игоумнова благослованиѣ, да кетъ проклетъ отъ Господа Бога (...) и да плати оу цариноу ·н· перьперь." С. Новаковић 1912, 617. Сличне новчане казне, без религијског дела, су прописане и за неовлашћено орање и сађење врта на црквеној земљи, водавају са извора који истиче са дотичне, сечу дрва у црквеним шумама, као и испашу на црквеним ливадама. Види *ibid.*, 618.

⁴¹³ С. Новаковић 1912, 612-613.

⁴¹⁴ "И кон оу по жоупахъ краљевства ми и правинамъ Светаго Георгиѣ Горга и повѣдоносца всъ бранехъ, ни практирь, ни кнезь, ни севастъ, ни винарь, ни комисъ, ни страторъ, ни позовъ, ни изгончнѣ градоу, ни писць, ни волоберъ, ни аподохнѣрхъ, ни геракаръ, ни псаръ, ни десеткаръ пчелны, ни десетка овчега, ни травнине, ни слоновштине, ни комодн, ни митате, ни наметка житнаго, ни винога, ни месного, ни сиренного, ни чловѣка гарепсати, ни конѣ, ни вола, ни ино что. Благоволенникъ краљевства ми вса проста и освобождена въ вѣчноу свободоу Светомоу Георгию Горгоу и повѣдоноскоу въ бранехъ. И то все милостни краљевства ми повелѣхъ вѣчне записати оу хриновоуль сѣи, ѣко да никтоже отъ таковыхъ да не смѣкеть вѣлѣсти въ люди Светаго Георгиѣ

претпоставити да је и ту посреди последица не тако вештог компилаторског рада дијака Дабише, који је саставио повељу. Ипак, с обзиром на опширност и свечани карактер ове одредбе, као и њено место у повељи, може се, можда, допустити и да се ради о својеврсном извођењу закључка и подвлачењу раније већ реченог.

У оснивачкој хрисовуљи манастира Дечани ослобођење од обавеза је одређено на граници најчешће уобичајене дужине, али ипак релативно специфично. За меропхе стоји: "И метохниѧ Пандократорова да не дава позоба, развѣ криноу прѣ вод'ноу в'сако село, ни перпере заѧслѧне, ни когаре подан'ка краљкѣ'ства ми."⁴¹⁵ Општа синтагма о ослобађању од свих работа је присутна у претходној одредби исте повеље, када се говори о обавезама Влаха, али и ту са додатном напоменом: "И освободи краљкѣ'тво ми влахѣ Пан'дократоровѣ одъ в'сѣхъ работъ и поносъ краљкѣ'ства ми понкже ихъ мало приложихъ, и то оубого."⁴¹⁶

Треба поменути да опсежних навода има и у повељама које су издавали властела, а не владари: за добар пример се може узети повеља Јована Оливера манастиру Светог Димитрија у Кочанима из 1337. године.⁴¹⁷ Ипак, овакве повеље нису од користи за циљ овог рада, будући да су њихов стил и начин формулације свакако настали по угледу на савремене владарске повеље. (У наведеном примеру, логично је да је повеља Јована Оливера бар донекле следила стил Душанове канцеларије.) Сходно томе, оне никако нису могле бити узор на које су се Душанови законодавци угледали при доношењу Законика – сличност, и ако постоји, се састоји у томе што су и те повеље и Законик имали за основу исте узоре.

Скопског, ни ино что поети на вакии работи краљкѣ'ства ми, да е свободно и оутврѣдено подарованиемъ сего хрисовоула донде слице на земљу снѧкѣ." С. Новаковић 1912, 620.

⁴¹⁵ С. Новаковић 1912, 649.

⁴¹⁶ *Ibid.*

⁴¹⁷ "И таковоу милость оучинихъ и да гредѣ кто любѣ Свѣтаго Димитриѧ на законъ црѣковни, и да соу свободни одъ всѣхъ работъ господѣства ми, и да имъ се не оузима никни поданькѣ, ни краљкѣ, ни мон, ни позобѣ, ни доушегоубина, и да не работан ниедноу работоу, ни ораниѧ, ни копанниѧ, ни поноса, тѣкмо да работан црѣкви господина ми Свѣтаго Димитриѧ. И да не има власти никни владальцѣ господина ми краља ни мон, ни севастъ, ни кнезъ, ни прахторъ, ни царъ, ни ини кто иже подѣ властни." С. Новаковић 1912, 662.

Најопширније формулације се, ипак, налазе у Душановим актима. За разлику од осталих владара, код којих су, и ако се јављају, оне изузетак⁴¹⁸, Душан је у готово свим својим актима одредбе о ослобођењу зависног становништва од обавеза расписивао са бројним примерима. У повељи којом је као краљ 1331. године даривао одређена села и повластице хиландарском пиргу ова општа клаузула је конкретизирана бројним примерима. Тако, за људе пирга стоји да "освободи ихъ краљкѣство ми отъ позоба и приселице, провода, соколарѣ, псарѣ, оранинѣ, жетве, сѣнокоше, винограда, градныхъ работъ, вонске, и просто решти отъ всѣхъ работъ краљкѣства ми малихъ и великихъ..."⁴¹⁹ У повељи коју је у неком тренутку после 1337. године издао манастиру Свете Богородице у Трескавцу пише: "И освободи краљкѣство ми села и метохне все светые Богородице отъ позоба и писа, и приселице, отъ псара и феракара, и провода и поноса, отъ поклисара и отъ поданка влакога," мада на крају исте повеље завршава са уобичајеном кратком формулацијом да се манастирски људи ослобађају "отъ всѣхъ работъ и поданкѣ краљкѣства ми велихъ и малихъ."⁴²⁰ У повељи којом је 1339. године даривао Хиландару цркву Светог Николе Мрачког се наводи да је област ове цркве ослобођена "одъ всѣхъ работъ и поданкѣ краљкѣства ми малихъ и великихъ, да имъ нѣ ни позоба ни псарѣ, ни поклисарѣ, ни провода ни приселице ни севастам ни кефалкѣ, ни прахътора, ни сѣдница сильнога ни гастрекара ни димнине ни глобара ни десетка овчегѣ ни пчельнога ни свинога развѣ да си соу свободни цркви да работѣ црквиноу работѣ".⁴²¹ У хрисовуљи којом је Душан, и даље за време краљевства, 1343. године Хиландару потчинио властелина Рудла и његово имање, такође се опширно наводи како се сви они ослобађају "отъ позоба и приселице и поданкѣ и приплатѣ градскихъ и жоупскихъ, и градозданиа, и поноса, и провода, и феракара, и псара краљкѣства ми; отъ плетве, отъ жетве, сенокоше и вршенинѣ. И да моу неѣ на намѣтка граднога, ни десетка свинога, просто рекше отъ

⁴¹⁸ Јер, хрисовуља манастиру Светог Ђорђа по опширности никако не представља уобичајени стил Милутинових повеља – а њен начин настанка то очигледно доказује.

⁴¹⁹ С. Новаковић 1912, 486.

⁴²⁰ С. Новаковић 1912, 671.

⁴²¹ Смиља Марјановић-Душанић, "Хрисовуља краља Душана о даровању манастира Светог Николе Мрачког у Орехову манастиру Хиландару", *Стари српски архив*, 2/2003, 57; такође у С. Новаковић 1912, 407. Код Новаковића стоји "изоба" уместо "позоба".

всѣхъ малыхъ и велихъ работъ краљкѣства ми, о освободихъ сикъ златопечатное слово краљкѣства ми."⁴²² У повељи коју је издао између 1342. и 1345. године манастиру Свете Богородице Перивлепте у Охриду прописује: "И въ тѣхъ селахъ и метохиняхъ да не има области оуѣсти ни кеѣалинѣ, ни севасть, ни проницарь, просто рекъше ни малъ ни великъ, и да имъ нѣсть ни гоуменьштине, ни митата, ни поноса, ни градозданинѣ въ манастири и никѣднога поданька, ни мала ни велика, развѣ што имъ рече кралица да работашу и всеосвѣштени епископъ дѣввольски киръ Глигори."⁴²³

У његовој повељи Хиландару, коју је донео 1348. године, већ као цар, стоји да метохије хиландарске "освободи царство ми отъ всѣхъ работъ царства ми, да имъ нѣсть градозданиа, ни цаконства по градовѣхъ, ни сѣнокоше, ни винограда, ни жетве, ни приселнице, ни конѣ, ни пса, ни коего поданка, просто рѣшти отъ всѣхъ работъ малихъ и великихъ царства ми."⁴²⁴ У повељи којом је Душан исте године потврдио дар свога братучеда Воихне истом манастиру, такође стоји: "И такожде к освободи царство ми одъ сокъ, одъ позоба, одъ приселницѣ, одъ вонске, и одъ псара и поклонсара, одъ градозданинѣ, одъ сенокоше, одъ глобе и вѣ какога поданѣа, просто рекъши одъ всѣхъ работъ велихъ и малихъ. И томоу да не забави ни кеѣалинѣ, ни кнезь, ни севасть, ни кто владоушти въ земѣ ли тои ни малъ ни голѣмъ, разе да овлада манастирь Хиландарь по законуу и обичаю манастирѣскомоу."⁴²⁵ У хрисовуљи издатој такође 1348. Карејској келији (ћелији) Светог Саве Јерусалимског, којом јој је на дар дао извѣстан број села, пише: "И освободи к царство ми отъ сокъ, отъ позоба и отъ приселнице, отъ вонске, отъ псара и отъ поклонсарѣ, отъ града, отъ винограда, отъ сѣнокоше, отъ глобе и поданька, просто рѣшти отъ всѣхъ работъ

---

⁴²² С. Новаковић 1912, 411.

⁴²³ С. Новаковић 1912, 673.

⁴²⁴ С. Новаковић 1912, 420. Касније у истој повељи, пошто су набројана многа села и цркве који се прилажу Хиландару, стоји: "И снѣзи села и метохикъ освободни царство ми отъ всѣхъ работъ, ниже се обрѣташу мале и велике по земли царства ми. И да ними не овлада ни кеѣалине, ни кнезѣ, ни севасты, ни властеле царства ми, развѣ икономне, конхъ посла свѣтаа цркви и гоумень и братѣа." *Ibid.*, 423.

⁴²⁵ С. Новаковић 1912, 424.

велихъ и малихъ."⁴²⁶ Исте године је Карејска келија од Душана добила још две повеље.⁴²⁷ У првој, којом јој је потврђено поседовање села Косорићи, као и пратеће повластице, наведена формулација је поновљена скоро од речи до речи.⁴²⁸ Друга, која је често сматрана само скраћеним преписом претходне⁴²⁹, али се од ње суштински разликује по томе што се у њој помиње још један дар – поклањање рибака (ловишта Оркињарије на мору) хиландарској болници⁴³⁰ – не садржи одредбу о ослобађању становништва поседа од обавеза.

Дванаестог јуна 1349. године Душан се прихватио ктиторства у манастиру Светог Пантелејмона на Светој Гори (напуштеном од стране Русије), којом приликом му је приложио изванредан број метохија са пратећим повластицама, које је ослободио "отъ всѣхъ работъ, малихъ и великихъ, и всѣхъ поданькь: отъ градозданинъ, отъ сока, отъ конуха, одъ пиара, одъ повоза и поноса, и всѣхъ работъ које сада настоје и које се хте послѣ оумислити."⁴³¹ Истог датума Душан је издао још једну повељу дотичном манастиру, којом му је даруивао још имања и повластица, али овог пута (за разлику од сличног случаја са Карејском келијом Светог Саве), то није учинио поновљеном формулацијом, већ је наведено како све наведене и приложене дарове "освободи царство ми отъ всѣхъ работъ, великихъ и малихъ, и в'сакога подан'ка: ни да е

---

⁴²⁶ С. Новаковић 1912, 470.

⁴²⁷ Све три повеље, као и више поменута Хиландарска, су донете у току деветомесечног боравка Цара Душана (са супругом Јеленом) на Светој Гори, од августа 1347. до, највероватније, априла 1348. године. Види Георгије Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 108 и Драгић М. Живојиновић, "Карејске хрисовуље Стефана Душана", *Историјски часопис*, књ. L (2003), 34-35.

⁴²⁸ Само уместо "отъ позока и отъ приселице" стоји "отъ позока, отъ приселице", уместо "отъ града, отъ винограда" обрнуто "отъ града и отъ винограда", а уместо "просто решти" – "просто рекше". Види С. Новаковић 1912, 473.

⁴²⁹ Идеју да се ради о суштински различитим документима је први изнео Владимир Мошин (те је као засебна ова повеља описана у Лидија Славева, Владимир Мошин, *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп 1988, 181-182), а повеља је први пут објављена у Драгић Живојиновић, "Хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве Јерусалимског", *Стари српски архив* 1/2002, 69-78. Мада је аутентичност Душанових Карејских хрисовуља раније довођена у питање, сада у науци преовлађује мишљење да се ради о документима којима се може поклонити поверење. Детаљније о аутентичности ових повеља види Д. М. Живојиновић 2003, 41-47, где аутор сумира досадашње ставове науке по овом питању.

⁴³⁰ Види *ibid.*, 69-70. Ово ловиште је Душан, како је у повељи наведено, купио "отъ игумена мѣско кѣрѣ Мартириѣ и отъ старца манастира Ялѣпа." *Ibid.*, 72-73.

⁴³¹ С. Новаковић 1912, 507. Ова повеља је занимљива утолико што се само у њој експлицитно помињу (и искључују) и оне работе које би се после (тј. у неком каснијем тренутку, било за живота царева или његових наследника) могле смислити и манастиру евентуално наметнути.

сокъ, ни конюха, ни псара, ни соколара, ни отъ в'сакого владоуштаго царства ми да не имають забаву."⁴³²

Повеља којом је Душан 21. маја, вероватно 1349. или 1350. године⁴³³, утврдио и даровао цркву дијака анагноста Драгоја изнад Габрова у Беласици, такође садржи детаљну одредбу о ослобађању од обавеза: "И освободи ихъ царство ми одъ приселнице и димнине, и биръ и сокѣ, и поклинсара, и псара, и позоба, и поноса, иноминистра (*sic!*), и травнине, и градежа кога ливо, и града зиданиа, и котла да имъ нѣсть, просто рекъши одъ всѣхъ работъ великихъ и малихъ, да не имать области на нь ни кефалиа, ни кнезь ни тѣзи комуу се прилоучи дръжати Габрово, понкже изволи царство ми да кетъ свободнь домъ Божи, тии црковъ, съ всемъ перноромъ."⁴³⁴ Разлика ове повеље у односу на остале наведене јесте што се њоме дарива не велики манастир који већ има (или управо, повељом, добија) крупне поседе и на њима много зависних људи, већ релативно мала црква са подједнако малом територијом.⁴³⁵ Људи на које се односи ово ослобођење су примарно они који ће се наћи на поседима које црква евентуално у будућности добије – "аште кто што приложи цркви воломъ и хотѣниемъ своимъ одъ своѣ каштине или одъ коупенице", или слободни људи који се на њену територију доселе.⁴³⁶

Једна од најобимнијих формулација се налази у повељи којом је Душан између 1347. и 1350. године потврдио дар деспота Јована Оливера манастиру Светих Арханђела у Леснову и сам га даривао. "И што соу села и люди црковни съ всѣми оуказанин и правинами, освободи светок царство ми отъ всѣхъ работъ светаго царства ми, великихъ и малыхъ, и отъ писа, и отъ позоба, и отъ приселнице, и отъ наметѣкъ и приплате, и

⁴³² С. Новаковић 1912, 508.

⁴³³ С. Новаковић 1912, 759; упореди Т. Флоринский 1888, 119.

⁴³⁴ С. Новаковић 1912, 759.

⁴³⁵ Из описа земље која се прилаже цркви и врсте међаша и других начина обележавања територије је, иако нема никаквих мера, очигледно да се ради о прилично малом земљишту. "...и приложихъ земли къ онизи што кетъ растрѣбилъ около цркви и ниже цркви именовани Драгок до Гръкова и отъ цркви слазеште до водѣнничнога поута и прѣзь Гоудановоу нивоу како водовагѣ слазить, тѣзи валожницъ съ вал... или кетъ оу нем орахъ или вокька, и штоно кетъ нагѣлѣжилъ мѣсто за минь прѣма Спартиновѣ водѣнничшти и прѣдъ водѣнницомъ мѣсто за... а и за льна, или боудоу два или три вѣртени, до велиного ораха, и орахомъ." *Ibid.*

⁴³⁶ *Ibid.*

поклона царьскаго, и отъ града, и провода поклицарь, и отъ глобе и поданка и трѣвнине, отъ псарь и геракарь, и всякого поноса господьскаго, и отъ сокъ и димнине и перперакъ, и десетка житнога и виннаго и всякого десетка живаго, и наметка свинскога и овчега, и воиске, и ораниа и копаниа, и всякаго нападаниа работнаго, а просто рекше: отъ всѣхъ работъ великихъ и малыхъ. И да не облада никто црквию ни людьми црковними, ни селы, ни всю областю црковною, ни кепалиа, ни себасть, ни кнезь, ни соудниа, ни глобарь, ни прахторь, сиа љже рещти никто отъ владоуштихъ по земли святаго царства ми..."⁴³⁷

И формулација у оснивачкој повељи Душанове задужбине, манастира Светих Арханђела код Призрена, је прилично детаљна, мада се у њој компаративно највише помињу изузеци: "И да нѣ воиске ни кдномоу чловѣкоу црковьномоу, ни влахоу ни Србинуоу. И да не работаю никдне работе цареве, ни ораниа, ни копаниа, ни жетве, ни вршитве, ни геракара, ни псара, ни поноса, ни намета, ни провода, развѣ прихода царева, да до легк носе лихо града, и да дак село кринуоу прѣводьноу кдноу, а оу кринѣ кад кабли царевн, и соли два динара на љсли и оглавь, а љслѣне пер'пере да не даю ни покров'ца."⁴³⁸

Убрзо затим, 1353. године, Душан је заједно са својим сином, краљем Урошем, манастиру Светих Арханђела (митрополиту Јакову доживотно, а после његове смрти манастиру) даровао цркву Светог Николе на Пшини под Кожљем. У тој даровници се наводи: "И такози моу записа царство ми како да моу кетъ свобода'но отъ всѣхъ работъ цартства ми, отъ жет'ве и сѣнокоше, отъ позоба, и отъ жирок'нине, и отъ травьнине, отъ псара, отъ соколара, отъ приселнице, и отъ приплате жоупьске, просто рек'ши: отъ всега да кетъ свободно. И да не метеха црквию том'зи ккѣфалиа скоп'скы, ни кожьл'скы, ни кнезь, ни инь кто любо отъ владоуштихъ царства ми."⁴³⁹

⁴³⁷ С. Новаковић 1912, 680.

⁴³⁸ С. Новаковић 1912, 698.

⁴³⁹ С. Новаковић 1912, 704.

У повељи којом је Душан 1354. године потврдио Хиландару село Лесковљане⁴⁴⁰, поводом дотичног стоји: "И този село освободи царство ми отъ вѣхъ работъ и поданькъ велихъ и малихъ, ни жетве, ни сѣнокосе, ни вршенинъ, ни сокѣ, ни винограда, ни копрене, ни чьбо... ни кокга наметка ни поданка кокго царства ми, иже обрѣта по земли царства ми, развѣ една сѣдица царства ми, друго ништо."⁴⁴¹

Различита по стилу од осталих Душанових повеља, али и даље са партикуларношћу далеко већом од генералне клаузуле, је Душанова повеља од 29. априла 1348. године, којом је цар јерусалимској цркви Светих Арханђела даривао Светог Николу Врањинског и петсто перпера данка од Дубровчана. У њој стоји: "И людие цркъвени светого Николи Врањинскога да не работая работе никокре господствоуштомуу, ни дани дан, ни поути тѣран, ни вонске вою, ни оу жоупоу приплаштан, ни града зиги, ни позоби дан, ни конь хране, ни пьсь хране, и отъ всакое работи и дани освободихъ. И сик приложихъ и оутвърдихъ, да кетъ непоколѣбимо до вѣка, и тѣмъ вѣмъ никто да нѣсть областнъ, ни кепалнъ, ни властелинъ, ни инъ тко лубо владоуштин оу земли царства ми, тькмо кгоже Богъ изволи игоумена иероусалимскога..."⁴⁴²

Што се тиче Душанових грчких повеља, није потребно овде их цитирати на исти начин, већ је довољно поменути да су и оне садржале дуге спискове повластица – односно обавеза од којих се манастирски поседи ослобађају – најчешће подједнако детаљно расписане као и у српским, те да основ и исти принцип очигледно постоји. Међутим, конкретна давања која се у њима набрајају су, уз ретке изузетке, карактеристично ромејска, очигледно преузета из ранијих повеља и другог важећег права на освојеним територијама.⁴⁴³ У већини је, ипак, присутна и општа фраза о ослобађању од обавеза, присутна самостално или после

⁴⁴⁰ Ова повеља је већ на граници хронолошког опсега који овај рад интересује, будући донета исте године кад и други део законика, али ипак илуструје исти начин навођења обавеза.

⁴⁴¹ С. Новаковић 1912, 427. Већ сам Новаковић је био у недоумици поводом значења речи " сѣдица " у тексту ове повеље (будући да се она не појављује у другим текстовима), али оно није кључно за овде потребан закључак – да ова формулација спада у детаљно елаборирани стил Душанових повеља.

⁴⁴² С. Новаковић 1912, 707.

⁴⁴³ Упореди А. В. Соловјев, В. Мошин, ХСIII-ХСVIII. Како аутори наводе, садржај ових докумената "показује прилике византиског јавног живота који је доживео врло мало промена у доба српске власти." *Ibid.*, ХСVIII.

набрајања привилегија: тако, рецимо "ἀλλὰ διατηρῶνται ἀνενόχλητοι καὶ ἀκαταζήτητοι ἀπὸ πάσης ἐπηρείας καὶ δόσεως"⁴⁴⁴, "καὶ πάσης δημοσιακῆς ἐπηρείας καὶ συζητήσεως"⁴⁴⁵, "ἀνενοχλήτως πάντα καὶ ἀδιασειστως, ἔτι τε ἀναφαιρέτως καὶ ἀναποσπάστως, ἐλευθερὰν πάντα καὶ ἀκαταδουλωτον καὶ ἀνωτέραν παντός τέλους καὶ βάρους"⁴⁴⁶, и тако даље.

Могло би се приметити да је за Душанове повеље карактеристично детаљно расписивање обавеза од којих су титулари повеља, односно њихови меропси, ослобођени, док се већина ранијих владара углавном задовољавала синтагмом ослобађања од свих малих и великих работа, уз евентуално навођење тек једне или неколицине њих.⁴⁴⁷ Ипак, барем појединачни случајеви опсежне регулативе обавеза и повластица манастирског становништва се могу приметити још од времена краља Милутина, па се може рећи да је Душан оно што се повремено појављивало у актима његових претходника претворио у редовну праксу. Ове и друге сличности у редакцији примећује Милица Грковић, поредећи са Милутиновом хрисовуљом манастиру Светог Стефана у Бањској две, како их назива, "најдуже и најпотпуније српске повеље": оснивачку хрисовуљу манастира Дечани и Душанову хрисовуљу манастиру Светих архангела код Призрена.⁴⁴⁸ "Нема сумње, писари из канцеларија краља Милутина, његовог сина Стефана Дечанског и унука цара Стефана Душана угледали су се једни на друге," закључује она⁴⁴⁹, мада само са штурим образложењем да се то "види по низу детаља када се ове три највеће владарске повеље упореде."⁴⁵⁰

Иако се највећи број обавеза набројаних у Душановим повељама скоро редовно (тј. у већини докумената) понавља, оне ипак ни у једне две повеље нису идентичне. Али и поред тога је очито да није у сваком конкретном случају посредни ослобађање само од наведених обавеза, јер се свуда напомиње да су то

⁴⁴⁴ Простагма краља Стефана Душана манастиру Светог Јована Претече на Меникејској гори, код Сера, од септембра 1345. године. *Ibid.*, 4.

⁴⁴⁵ Хрисовуља краља Стефана Душана манастиру Светог Јована Претече на Меникејској гори, код Сера, од октобра 1345. године. *Ibid.*, 10.

⁴⁴⁶ Простагма краља Стефана Душана манастиру Свете Анастасије код Зихне, од септембра-децембра 1345. године. *Ibid.*, 20.

⁴⁴⁷ Ово, додуше, није апсолутно, јер се видело да релативно штурих формулација има и у Душановим повељама; ипак, ниједан други владар – укључујући и Душановог наследника, цара Уроша – се није доследно држао овако опсежних формулација у свим својим актима. За Урошеве повеље види нпр. С. Новаковић 1912, 436-442.

⁴⁴⁸ Милица Грковић, "Оснивачка хрисовуља манастира Бањске", *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, vol. 50, бр. 1-2/2007, 176.

⁴⁴⁹ *Ibid.*

⁴⁵⁰ *Ibid.*, 176-177.

само примери за "све работе мале и велике" од којих се становништво црквених имања ослобађа. Овај начин изражавања је карактеристичан и за Душанове повеље донете после Законика. Тако, у једној иначе занимљивој повељи, датираној после цареве смрти, али очито заиста писаној у његово име, стоји: "И тако оутврди царство ми и освободихъ како да соу свободни отъ всѣхъ работъ царства ми, отъ сокиа, отъ приселнице, отъ травнине, отъ града, отъ позоба, отъ десетъ ка, просто рекше отъ кепалие и отъ глобариа и отъ всѣхъ работъ царства ми..."⁴⁵¹ Фраза "просто рекши" (и њене варијације) се појављује у највећем броју тих повеља, подвлачећи да се све раније наведено може подвести под општу категорију која следи, то јест да набрајање није било таксативно, већ само *exempli causa*.

На први поглед, онда би се могло учинити чудним што цар у свом Законику није одредбе из сродне материје срочио са подједнаким инсистирањем на детаљима. По форми и обиму гледано, могло би се рећи да је ова норма у Законику регулисана више налик на повеље *pre* Милутиновог времена него на оне које су издавали Милутин, Стефан Дечански и сам Душан, али та опсервација би ипак била суштински погрешна. Наиме, генерализација обавеза од којих се меропси ослобађају као *работа малих и великих* – присутна у такорећи свим ранијим повељама – је у Душановом законику преузета, али на томе се стало: нема не само опширног, већ ни било каквог расписивања примера – а бар какво-такво њихово навођење је било присутно у скоро свим повељама.

Могло би се приговорити да је све наведено не правно, већ чисто дипломатичко питање: да се и у свим повељама, и у Законику ради о истом ослобађању манастирских људи од свих обавеза према држави, само да су начин, детаљност и количина примера који су притом употребљени различити. Ипак, то није у потпуности тачно. Прво, видело се већ да у неким повељама постоје изузеци од општег правила – обавезе које и даље постоје и за црквене људе. Друго, и кад је у питању само набрајање ослобођења, није реч о насумичном дијапазону примера насталим у тренутку писања акта из маште његовог творца.

---

⁴⁵¹ С. Новаковић 1912, 436. Реч је о повељи датираној на 25. март 1358. године, индикт 11, што је око две и по године после Душанове смрти, али о чијем аутору не може бити сумње с обзиром на помен Стефана Дечанског ("светаго и тръблаженнаго краља кнѣ Стефана") као царевог оца, што истиче и Новаковић. *Ibid.*, 435.

Напротив, у повељама – не само Душановим, него почев барем од Милутиновог времена – је ово опсежно набрајање могло настати постепено, увођењем појединих како (испрва) обавеза, тако и ослобођења од њих, а касније, можда, компиловањем већег броја таквих одредби у заједнички зборник, као што је био случај са Милутиновом Скопском хрисовуљом. Испрва, дакле, ово набрајање није било ту примера ради, већ су заиста све набројане привилегије биле суштински део одредби. Ипак, не треба због ове казуистичности сматрати да је реч о неразвијености права – вероватно су се напосто постепено, једна за другом, уводиле различите повластице, те су нове природно додаване већ постојећем списку ранијих. Како Тарановски примећује, када је у питању казуистика у старим правним споменицима, "треба имати у виду, да није она увек изазвана тиме, што није још била развијена способност за уопштавање и апстракцију. У низ случајева казуистика потиче из самих својстава дотичне правне институције, те се у њој огледа постепено образовање извесних институција из ситних преседана са непроменљивом тенденцијом за њиховим множењем и проширивањем."⁴⁵² Наравно, могло би се запитати зашто је и после утврђивања ослобођења од одређеног намета, односно обавезе (неком ранијом повељом, рецимо) и преласка на ослобађање манастирских поседа од *свих* обавеза према владару и даље опстало њихово појединачно навођење – али ту се опет јављају као битни фактори пракса доношења повеља и дипломатички разлози. Наиме, у том периоду се сматрало примереним да владар потврди раније повластице манастира добијене од претходних ктитора, те да детаљно и свечано утврди сваку привилегију.

Управо тиме се може објаснити и чињеница да Душанов законик *не* садржи овако детаљне формулације: јер разлози формалне природе за њихово постојање, присутни у повељама, за њега нису важили. Пре свега, није се радило о прописивању *повластица* за један конкретан манастир или цркву, па да је потребно сваку појединачну од њих нарочито нагласити или потврдити оне које су издали ранији владари, већ о општим правним прописима намењеним да се примењују за све манастире на територији читаве државе. Осим тога – још битније – за разлику од односа између више различитих повеља издатих истом

---

⁴⁵² Т. Тарановски 1930, 252. Он поткрепљује ово схватање примерима из упоредног права, али и из српског – набрајањима "царских дугова", односно владалачких резервата, како у повељама, тако и у Душановом законнику. *Ibid.*, 252-253.

титулару, у погледу Законика и повеља није постојао никакав однос формалног континуитета нити ослањања првог на друге. Да ли су се у погледу *садржине* одредби и колико законописци ослањали на оно што су прописивали ранији партикуларни акти – потпуно је засебна ствар; али са формалне тачке гледано, Душанов законик је био самосталан, независан од повеља и јаче правне снаге од њих. Независно чак од питања партикуларног или општег важења норми, Законик није имао потребе да се позива на раније акте Душана и његових претходника, јер није из њих црпео легитимност и ауторитет – напротив, надвијао се над њима својим значајем и ауторитетом царске власти и њених прерогатива, први пут присутним у домаћим правним актима.

Аналогна ситуација је постојала и у погледу круга лица која су имала власт на манастирским имањима. Док повеље појединачно наводе бројне локалне и владареve чиновнике који *нису* смели покушавати да утичу на поредак метохија, Законик се изражава сажето и приступа посматрању и световне и црквене власти са врха, те прописује само она лица која су имала право да заповедају на црквеним поседима, искључујући тиме овлашћења свих осталих. Као и у случају обавеза, очигледно је да је реципирана иста суштина, само на начин далеко примеренији форми Законика.

Може се, дакле, коначно закључити да је разлика у начину прописивања ове материје у Законнику и повељама примарно формалне природе, те да то, што Законик усваја краћи и општији начин одређења норме о ослобођењу манастирских људи од царских работа не треба да значи да се он удаљава од садржине повеља у којима су ове обавезе детаљно расписане. Напротив, крајње је логично да их је имао за свој узор и извор, те да је само из горе већ наведених разлога одабрао више лаконски начин да изрази оно што је у њима било садржано.

Изузетак од наведеног представља ослобађање од обавезе поноса, која је и у Душановом законнику наведена поименце, и чак у одвојеном члану. Међутим, ту није реч о томе да се сама повластица хтела посебно нагласити, већ о чињеници да се од ње прописује изузетак – понос за цара лично – те је зато било неопходно засебно је поменути. Овај изузетак, пак, није преузет из повеља, него вероватно представља Душанову иновацију, или евентуално рецепцију обичајног права.

Прописи о црквеној организацији – постављање и смењивање игумана

Цркве и манастири се, ипак, не појављују у Законику само у улози феудалаца. Иако световни акт, он регулише и оне аспекте организације цркве и њених делатности који су релевантни за њену примарну – духовну и религијску – функцију. Тако, Законик регулише и именовања и обављање неких дужности у црквама и манастирима.

У члану 14, који говори о игуманима, се регулишу два засебна питања, од којих је једно изазвало различита мишљења у литератури. Наиме, у Призренском препису овај члан гласи: "Игоумны да се не постављаю безъ дела отъ цркъве: игоумни по манастирѣхъ да се ставѣ добріи чловѣци, кон те цркъвь стожи домъ божи."⁴⁵³ Очито је да се у другом делу говори о квалитетима које лице одабрано за игумана треба да поседује. Први део, међутим, није тако једноставан. Јер, у свим преписима осим Призренског уместо речи "постављаю" стоји "изстављаю" или неки његов сличан еквивалент.⁴⁵⁴ Стојан Новаковић се ту држи формулације Призренског рукописа – чије значење види као "игумани се не могу постављати без учешћа цркве"⁴⁵⁵ – па и ове остале тумачи у његовом духу, тврдећи да замена речи нема утицај на значење ове одредбе. "Највише – ако се речју *истављају* хтео дати неки синоним речи *избирају*, и ако се хтело, у прилог манастирске изборне автономije, да одузме речи *постављају* и најмање аутократско значење, које би се од световних власти могло употребити против манастирске автономije," тврди он.⁴⁵⁶ Ово мишљење Новаковић поткрепљује и цитирањем Арханђеловске хрисовуље цара Душана и потврде патријарха Спиридона манастиру Ждрелу, у којима се заиста говори о начину избора игумана.⁴⁵⁷ Овде ће се навести само одредба из прве, будући да је по времену доношења много релевантнија: "И да се стави игоумнь ондѣ отъ киновникъ кога избере патриархъ и царь съ зговоромъ братикъ монастырские; ако ли се не обрѣте таквъ подобнь, да се приводи отъ Хиландара."⁴⁵⁸ Ова одредба, заиста, осликава

⁴⁵³ Види М. Пешикан 1997, 102 или С. Новаковић 1898, 19. Речи *црква* и *манастир* се овде, наравно, имају узети као синоними.

⁴⁵⁴ *Ibid.*

⁴⁵⁵ *Ibid.*, 156.

⁴⁵⁶ *Ibid.*

⁴⁵⁷ *Ibid.*, 156-157.

⁴⁵⁸ С. Новаковић 1912, 697.

аутономију манастира у погледу избора патријарха; међутим, она не даје никакав аргумент у прилог наведеног тумачења израза *остављати* – као што ће се видети, са добрим разлогом.

Соловјев, наиме, оспорава првобитно тумачење Новаковића, истичући да се фраза "безъ дела отъ цркъве" не може превести као "без учешћа", и истиче значење речи "дело" у смислу кривице, престапа, кривичног дела.⁴⁵⁹ Овакво значење наведене речи он налази како другде у самом Законику, тако и у Душановој Арханђеловској повељи, на коју се позивао и Новаковић – али у другој одредби, баш оној која говори о искључењу игумана: "И да се не измете игоумнь развѣ велика дѣла."⁴⁶⁰ Осим тога, каснија редакција Законика – Софијски и Текелијин рукописи – показује ово још експлицитније, јер наведена одредба гласи: "И игоумени да се не изметаютъ отъ престола безъ велике кривице." Очигледно је, дакле, да је израз *постављају* у Призренском препису само још једна од бројних преписивачких грешки које су у овом препису присутне. Новаковић се, очито, сувише повео за другим квалитетима Призренског преписа, те га је узео као апсолутно меродаван и покушао да и већи број других преписа у којима је одредба била правилно написана усклади са њим, подређујући их његовом тексту и приписујући у њима употребљеном изразу значење које овај није могао поседовати.⁴⁶¹

Прописи о постављању и смењивању игумана се појављују и у неким повељама пре Душанове владавине. Најстарија повеља у којој је регулисано постављање игумана је Жичка, али она се бави само формалном страном овог чина, коју Душанов законик не дотиче: "И о поставлени игоуменьскомъ, кгоже по правдѣ изволи кралевство, сего архиепискоупъ благославляетъ вождьство, а кралъ даваетъ емоу жьзль, и

---

⁴⁵⁹ А. В. Соловјев 1980, 182-183.

⁴⁶⁰ С. Новаковић 1912, 697.

⁴⁶¹ Није познато шта га је у овом случају навело на такву грешку, поготово пошто има других случајева у којима он управо прави исправке у лоше преписаним одредбама Призренског преписа уз помоћ других у којима је дотични члан квалитетније забележен. Можда се у његову корист може рећи да јесте, са логичке тачке гледишта – поготово уколико се примени резон модерног правника – необично што Законик прво говори о смењивању, а тек потом о постављању игумана, уместо обрнуто. Новаковић је вероватно, посматрајући одредбу преписа који је узео као главну подлогу за своје издање Душановог законика, сматрао савршено логичним да она говори само о постављању игумана; супротно би захтевало да одступи од текста Призренског преписа и прихвати да члан садржи две кратке одредбе на две одвојене теме, приде записане њему нелогичним редоследом.

целовъ его поставляеть его игоумена."⁴⁶² Сходно томе, она није могла утицати на горе наведене одредбе Законика.

У хрисовуљи краља Милутина Хиландарском пиргу у Хрусији се могу наћи одредбе сличне онима у Законнику. Треба имати на уму да је аутентичност ове хрисовуље оспоравана, и да је највероватније да је њен текст интерполисан⁴⁶³, али требало би ипак на њега обратити пажњу. Реч је о правилима за избор и смену старца у пиргу: "...да се не ставни ѿт иноуде, нь ѿт монастыря да се избираа доуховънь моужь попъ чъриць иже ксть подобнь на този дѣло, пръвыи по игоумене и по баши. И не по лицемѣрню и по любьви кднога игоумена или нѣкога ѿт старѣише братиѣ да се избиракть, нь страхомъ Божиимъ и шещиимъ изволкникмъ въ сега Свѣта Божия Боготодице Хиландарьские. И безъ изъвѣрѣтениа винны таковыиѣ да га не изъметоу никонимъ оузрокомъ; лише ако се вѣрѣте до нека такова винна гаже ксть подобна извѣрѣжениу, тогда да се ѿтставиѣ, а другги пакъ да се избираа кон к достоннъ да се поставни."⁴⁶⁴

Када се размотре поменуте три повеље и више наведени члан Законика, постаје јасно следеће. Намера Душанових законописаца је била да утврде правила о постављењу и смењивању игумана у манастирима, али искључиво са материјалне, а не и са формалне стране. Тачна процедура постављања одређеног лица за игумана се могла у потпуности препустити канонском праву, у чијој јурисдикцији и јесте много пре лежала. (Отуд је јасно зашто се Законик није угледао на, рецимо, одредбу из Жичке повеље.) Значајније за творце Душановог законика, од веће важности за државу и њен однос са црквом – и, у крајњој линији, у потпуном складу са првим чланом Законика и његовом прокламацијом о чишћењу хришћанства – јесте прописивање услова које одређено лице мора испунити да би постало игуман, односно кривице која је довољно тешка да игуман са свог положаја буде свргнут.

---

⁴⁶² С. Новаковић 1912, 573.

⁴⁶³ Мошин је ову повељу бројао у фалсификате: види В. Мошин, 1971, 70-82. Мирјана Живојиновић је, рецимо, проценила да је прва половина повеље накнадно прерађена. Види Мирјана Живојиновић, "Хиландар и пирг у Хрусији", *Хиландарски зборник САНУ*, 6/1986, 61 и даље.

⁴⁶⁴ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 443.

У погледу последњег је утицај очигледнији: већ и наочиглед, по формулацији, између одредбе о свргавању игумана у Светоарханђеловској хрисовуљи и у Законику постоји изразита сличност. Једина је разлика што се у Душановом законику наводи само да се игуман не може лишити положаја "βεζυ δελλα", док се у повељи напомиње да се мора радити о *великом* делу. Очигледно је да је Душан у Законик пренео идеју коју је већ био изразио у повељи својој задужбини; питање је само да ли је разлика у формулацији требало да представља поштравање одговорности игумана у односу на Светоарханђеловску хрисовуљу (то јест, да је по повељи могао бити збачен само ако учининеко *велико* дело, а да по Законику може за било које) или је посреди стилска разлика у изражавању исте мисли.

Пре свега, треба имати на уму да средњовековно *велико дело* свакако није представљало тачно одређену и строгу правну формулацију, какву би данас у одређеном законодавству, рецимо, чинио израз *тешко кривично дело*. Нема никаквих доказа да су се оваквим изразом означавала кажњива дела која представљају владаочева резервата, дела за која се може изрећи одређена врста казне или било која друга конкретно одређена или одредива категорија. Најближе данашњем поимању што се може истаћи се налази у канонском праву, али не као општеприхваћени нормативни стандард, већ као фраза која се повремено појављује у правилима и евентуално даље теоријски елаборира – као и већи део црквеног казног права, које се од своје основе у канонима даље развијало кроз праксу и правну науку.⁴⁶⁵ Како Милаш истиче, иако се у канонима Василија великог (а пре њега у Тертулијановим радовима) може наћи подела престапа на тешке и лаке, њена основа је у томе има ли одређено кажњиво дело атрибуте онога што се сматра смртним грехом по Светом Писму.⁴⁶⁶

Ипак, за претпоставити је да извесна флексибилност тумачења и даље постоји. Наиме, и ако се узме да се у Светоарханђеловској хрисовуљи мислило

---

⁴⁶⁵ Види Никодим Милаш, *Црквено казно право (Ἐκκλησιαστικὸν ποινικὸν δίκαιον)*, Мостар 1911, VI-VII.

⁴⁶⁶ Н. Милаш 1911, 11, 62-63 и 67. Тако, рецимо, 32. правило Василија великог гласи: "Клирици, који учине гријех к смрти, имају се свргнути са свога степена, али не лишавају се опћења са свјетовњацима; јер, не свети се два пута за једну ствар." (Наведено према Никодим Милаш, *Правила (κανόνες) православне цркве с тумачењима, књига II*, Нови Сад 1896, 391.) Очигледно је да овде није реч ни о каквом успостављању канонскоправног стандарда или дефинисању новог појма, већ о употреби постојећих оцена из Светог Писма.

искључиво на оне преступе који имају обележја смртних греха, тешко је замислити да је помен само "дела" у Законику означавао да се игуман могао сменити због *било каквог* преступа, ма колико лаког. Свакако је тешко замислити да су она дела за која је свештено лице добијало тек опомену или укор могла повлачити за собом ову последицу.⁴⁶⁷ Осим тога, ово није једина неодређеност у читавој конструкцији. Сам поступак смењивања игумана, наиме, није спроводио некакав државни орган који би био под директном влашћу цара, већ сами монаси манастира. Сходно томе, ова норма је за њих пре представљала опште упутство него директну и прецизну заповест: упутство да морају водити рачуна о адекватној кривици игумана уколико разматрају његово свргавање са положаја. Будући да се радило о њиховој слободној оцени, а не о формализованом вагању тачно одређених предуслова, то је јасно да тешко да би игуман био свргнут за неку ситну, такорећи безначајну кривицу и када се примењује норма из Душановог законика, без обзира на то што она не захтева да се ради о великом делу. Логично је, онда, закључити, да је можда одредба из Законика нешто строжа по својем духу, али да нарочите суштинске разлике у односу на њен узор из Светоарханђеловске хрисовуље није било.

Ако се и одредба из Милутинове повеље Хиландарском пиргу у Хрусији прихвати као аутентична, то не само што означава још старије порекло овог члана – будући да је и у њој присутна суштински иста идеја – већ и даје додатну аргументацију у погледу флексибилности разлога за свргавање игумана. Вреди поновити кључну фразу у овој повељи: "да га не из' метоу никонимъ оузрокомъ; лише ако се вѣрѣте до нѣга такова винна гаже кѣтъ подобна изврѣжению, тогда да се ѡтставлюк."⁴⁶⁸ Треба, дакле, да је посреди таква кривица која би била подобна извргнућу игумана, то јест за коју би било примерено уклонити га са положаја. Али, наравно, нема ни речи о томе каква би, конкретније, то кривица била. Будући да се овде упућује директно на дело које би чинило игумана неподобним за вршење своје функције, а не на некакво апстрактно *велико дело*, још је теже поверовати да се ради о неком општем и у обичајном праву познатом правном стандарду.

---

⁴⁶⁷ О врстама, сврси и начину изрицања казни које су се примењивале у канонском праву види Н. Милаш 1911, 104-170, детаљније о појединим казнама 209-342.

⁴⁶⁸ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 443.

Морало се, дакле, у сваком конкретном случају оцењивати да ли је одређени преступ који је неки игуман учинио довољно тежак да изазове овакве последице или не.

У погледу именовања игумана је можда теже увидети утицај ранијих повеља, јер се оне наизглед фокусирају само на формалну страну овог чина, али он ипак несумњиво постоји. Милутинова повеља пиргу у Хрусији прописује, осим формалних услова, да кандидат за игумана мора бити подобан за тај положај. Како се подобност не елаборира, логично је – пошто су формални услови већ експлицитно наведени – прихватити да се под њом подразумевају одговарајући морални и интелектуални квалитети, то јест достојност да се буде на челу манастира и способност да се обављају сви послови које дотични положај подразумева.

У Душановој повељи манастиру Светих Арханђела се такође акценат баца на начин избора игумана од стране патријарха, цара и манастирске братије, али затим се наглашава да ће се кандидат довести из Хиландара ако се у самом пиргу "не обрѣте таквь подобнь."⁴⁶⁹ Могло би се тврдити како је услов ипак формалне природе – да се тражењу кандидата у Хиландару прибегава ако братија пирга не успе да одабере никога из свог круга – али и иза тога се крије материјални услов, јер се то мора тумачити тако да у пиргу нема кандидата кога они који су надлежни за избор сматрају достојним игуманског положаја. Поново, нема никакве конкретизације тога шта се сматра подобношћу. У овом случају, међутим, одговор се може наћи у канонском праву – а његов извор у ромејском. У 15. глави М састава Властареве Синтагме се може наћи пропис о постављању игумана, преузет из 34. главе 123. Јустинијанове новеле: "Ѣпископъ лвоу или архимандрита кокожде манастира не в'сако по степену да поставлактъ, нь коже иноци в'си, в'си или благосвѣтнїи избероутъ, на евангелїахъ глаголюште тако не за припачество или благодѣть того избраше, нь вѣдеште того православнаа и цѣломудрна и строенїа достонна и

---

⁴⁶⁹ С. Новаковић 1912, 697. Како Мишић истиче, тиме је "цар Душан обезбедио да на место игумана дође способан и учен човек, какви су махом били монаси у Хиландару". Синиша Мишић, Татјана Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 18.

могоушта съхранити хощоужьство иночьскоє и монастыр'скоє оустроеніе."⁴⁷⁰ Овај пропис није ушао у састав Скраћене Синтагме, јер световним судовима није могао бити од користи, али очито је био познат у оквиру канонског права.

Када се у овом светлу сагледа одредба Душановог законика о постављању за игумане добрих људи који ће успешно водити рачуна о пословима цркве, постаје јасно да је она свакако инспирисана више наведеним одредбама из повеља, поготово Светоарханђеловске хрисовуље, али да иде и корак даље, конкретизујући стандарде подобности за игумана који су раније постојали само имплицитно. Они су сročени једноставно и сажето, али претерана детаљност у оваквим питањима није била својствена средњовековном праву, нити потребна у овом случају. Не само што је лако протумачити постављене стандарде, већ се они поклапају са више изнетим претпоставкама о значењу подобности у цитираним повељама. Игуман мора бити *добар човек* – дакле, поседовати све потребне хришћанске моралне квалитете за председавање заједницом божијих људи – али и неко ко ће вешто и успешно "стожити дом божији", то јест ко је способан да обавља све управне и економске функције које припадају игуману, а од којих зависи добробит манастира, његових монаха и зависног становништва.

Исто тако, нема сумње да су црквени стандарди, поменути у Синтагми, били познати Душановим законописцима, али ни они нису директно преузети. Ако се игуманова *доброта* из Законика још и може уподобити врлинама које се помињу у тексту Синтагме, други део описа уноси новину бацањем акцента на бригу о цркви. Тако се може рећи да се ова одредба, осим Светоарханђеловске хрисовуље, *ослања* и на прописе канонског права, али их не преузима, већ их, напротив, допуњава и подвлачи нове аспекте исте установе.

Социјална функција цркава – старање о сиромасима

Законик прописује црквеним великодостојницима и обавезу да се старају о прехрани сиромаша у црквама. "И по възѣхъ црѣквахъ да се хране оубоѣзи како кетъ

---

⁴⁷⁰ Наведено према С. Новаковић 1907, 414. Упореди и Н. Милаш 1902, 720.

оуписано отъ ктиторъ; кто ли ихъ не оухранн одъ митрополитъ и отъ епископъ или отъ нгоумень; да се отлоучи сана."⁴⁷¹

Слична одредба се појављује и у повељи којом краљ Милутин потврђује бенедиктинској опатији Свете Марије Ратачке⁴⁷² поседе које је својевремено даровала његова мајка, краљица Јелена. "То потврди кралевство ми и записа, да к на пицоу старъцемъ, и на вдеждоу слѣпимъ, и хромымъ, и братни..."⁴⁷³ Занимљиво је да је у препису дотичне повеље, откривеном 1862, уз друге измене у односу на оригинал⁴⁷⁴, и ова одредба промењена тако да испада да су средства, која је Јелена дала опатији, а Милутин потврдио, намењена само калуђерима, али не и убогима: "потврди кралквство мое и запиш дае цркви и манастирѹ и калѹѣромъ за хранѹ и за вдеѹ"; уместо тога, следећи део који говори о ослобађању од работа додатно је расписан.⁴⁷⁵ Иако је по бројним елементима форме очигледно да ова повеља "припада повељама које су настале под јаким утицајем западних канцеларија"⁴⁷⁶, ове (и остале суштинске) одредбе су изражене на начин карактеристичан за српске повеље тог периода.⁴⁷⁷ Очито је да је дијак Петриц, који је састављао повељу, био искусан у писању повеља српског типа, те да је начин изражавања остао исти као за акте у унутрашњости земље, али да су елементи форме прилагођени поднебљу за које је повеља издата.

Вреди размотрити и одредбе неколицине повеља које регулишу сродну, иако не исту, материју социјалног карактера.

---

⁴⁷¹ Чл. 28. Душановог законика, С. Новаковић 1898, 27.

⁴⁷² Познатој и као Богородица Ртачка. Подробније о овој опатији, која је сматрана веома поштованим поклоничким местом од стране становника Дубровника и Бара, види Константин Јиречек, *Историја Срба, четврта свеска – Културна историја: II. део*, Београд 1923, 92 и С. Марјановић-Душанић 2002, 21-22.

⁴⁷³ Наведено према *ibid.*, 15. Види такође у С. Новаковић 1912, 604-605, с тим што је Новаковићева транскрипција незнатно погрешна: "То потврди кралквство ми и записа, да к на пицоу старъцемъ, и на вдеждоу слѣпимъ и хромымъ и братни...".

⁴⁷⁴ Види *ibid.*, 18, фн. 2.

⁴⁷⁵ *Ibid.*, 19.

⁴⁷⁶ *Ibid.*, 24. Ради се о девоцији карактеристичној за западни тип повеља и католичку цркву, навођењу тачног датума (месеца и дана – година није наведена у оригиналу, али се у препису наводи такође по западном типу, рачунајући од рођења Христовог, а не од стварања света) и места издавања повеље, присуству материјалне (а не само религијске) казне за њено евентуално кршење и листи сведока који су присуствовали састављању документа, присутној у есхатоколу.

⁴⁷⁷ То се поготово добро види из начина изражавања ослобађања територије опатије од работа краљу, о којем је већ било речи, али је присутно и у остатку повеље.

У повелји цара Душана Хиландару из 1348. године постоји неколико одредби везаних за манастирску болницу коју је цар том приликом основао: "И оучини царство ми въноутрь оу монастыри болницоу, да ксть поконште болнымъ и недоужнымъ. И да се дак отъ палате царства ми ·с· перьперъ венетичьскихъ всако годиште оу болницоу, за доушоу царства ми, и сандалъ, кони б ке работати и ловити. И колико ксть одровъ, всако годиште да дакть царство ми оу болницоу гоуникъ, и клашникъ, и плыти, и постелкь одромь. И отъ того да не оузима игоумень ни инь кто оу врькоу, развѣ калогерь да оузимать, кон ксть за болницомъ."⁴⁷⁸ Ради се о прилично детаљној регулативи, која по својој садржини донекле подсећа на малопре цитирану Милутинову повелју (на коју се, можда, бар идејно угледала?), али показује већи степен бриге за угрожене слојеве како својом опсежношћу, тако и додатним предострожностима које се предузимају да се средства намењена манастирској болници не потроше у било које друге сврхе.

У Душановој Светоарханђеловској хрисовуљи постоје одредбе из обе поменуте области. У погледу исхране сиромаша се прописује: "И да се дак на портоу ·ви· мѣртика."⁴⁷⁹ Давање на порту, како Соловјев примећује, није ништа друго него исхрана сиромаша који се окупе на капији манастира.⁴⁸⁰ Да ли је дванаест монашких следовања било много или мало, не може се са сигурношћу тврдити, али логично је претпоставити да је мера била дата тако да одговара стварним потребама, односно стању у пракси у време доношења повеле. У истој овој повелји се нешто касније прописује: "И за болницоу како к оузаконилъ краль, такози да стон, ·ви· одра, и кто се разболи, да к оу болници, а хромца и слѣпца да нѣ."⁴⁸¹ Овде није посвећено толико пажње организацији болнице колико спречавању злоупотребе њених услуга: болница је била намењена за лечење акутно болесних (евентуално, уз екстензивније тумачење, и повређених), али не за бригу о лицима која имају трајне телесне, односно здравствене недостатке.

---

⁴⁷⁸ С. Новаковић 1912, 420.

⁴⁷⁹ С. Новаковић 1912, 698.

⁴⁸⁰ А. В. Соловјев 1980, 194. Слична установа је поменута и у Хиландарско-студеничком типичу, о чему види ниже.

⁴⁸¹ С. Новаковић 1912, 699.

Соловјев, коментаришући овај члан законика и раније случајеве појављивања такве материје у повељама, наводи и повељу којом је краљ Стефан Душан 1343. године потврдио старцу Григорију цркву Светог Петра у Кориши.⁴⁸² Међутим, то на шта он у дотичној повељи упућује за ову тему није довољно релевантно. Ради се, наиме, о делу аренге повеље: "Того ради и азъ грѣшнии недостонни рабъ Христу Стефанъ четвърти, по милостъ благаго твоего челоуѣколюбна, Богомъ поставленаго краля всѣхъ Срѣбскихъ и Поморскихъ земель, милостию же къ оубогимъ и щедротами къ нищимъ и прочими дѣлн добродѣтели поконъ сътворити, мољби же и молитви онихъ къ томоу приносити."⁴⁸³ Очигледно је да се ту ради о истој мотивацији која је навела Душана да касније пропише овакву одредбу у Законнику, али у овој повељи не само што се не ради о милосрђу цркви и манастира према убогим, него уопште није посредни одредба нормативног карактера. Сходно томе, утицај садржине ове повеље на Законик је искључен.

Из свега наведеног је очигледно да су само повеља краља Милутина и евентуално одредба Светоарханђеловске хрисовуље о прехрани сиромаша могле представљати узор за члан 28. Душановог законика, с обзиром да само оне регулишу оно што је и његова материја – најосновнију помоћ угроженим лицима, припадницима сиромашних слојева који нису способни да се издржавају сопственим радом. Ипак, није сувишан ни помен одредаба Душанових повеља о болницама, јер се из њих види царева тенденција да прописује одредбе социјалног карактера и брига за добробит угрожених слојева. Заједно са мотивацијом ове врсте прокламованом у његовој наредби о законодавној радњи⁴⁸⁴, то представља логично објашњење за оштру казну коју овај члан Законика прописује за своје непоштовање, каква се не може наћи ни у Милутиновој, ни у Душановим повељама. Могуће је да је у пракси већ раније било недоследности и злоупотреба у погледу придржавања оваквих норми, а могуће је да је цар само желео да нагласи њихов значај. Како год било, лишење сана за поглаваре цркава и

---

⁴⁸² А. В. Соловјев 1980, 194.

⁴⁸³ А. В. Соловјев 1926, 125-126.

⁴⁸⁴ "...пако да не оумножитъ се въ дръжавѣ царствіа нашего некои злоба и злое оухыштрѣніе и лоукавое ненавидѣніе, нь паче да поживемъ въ всакон тиxости и безмльвнѣмъ житіи и въ православнѣи вѣры житіи съ в'сели люд'ми царсва нашего, малим-же и великимъ..." Наведено према С. Новаковић 1898, 5.

манастира – високе црквене великодостојнике – никако није било наивна санкција.

Умесна примедба у вези са овом одредбом би била и да је брига цркве о сиромашнима и болеснима често бивала прописивана и црквеним актима. Тако, рецимо, Хиландарско-студенички типик Светог Саве садржи читаву главу под насловом "*О подани на врата брати*", посвећену давању милостиње – одеће, обуће и хране – сиромасима који се окупе на капији манастира.⁴⁸⁵ Сличности између ове главе типика и 28. члана Законика су довољне да би се могло рећи да је она послужила као узор и Милутиновој повељи Светој Богородици Ратачкој, и Душановим повељама, и његовом Законику. А, наравно, ни Свети Сава није први пут у историји цркве увео норме овакве садржине, већ је био надахнут вишевековном праксом старања цркве о немоћнима. Али из тога не треба извести закључак да је горње разматрање одредби повеља било сувишно, те да се овај члан Законика може просто отписати као 'инспирисан канонским правом'. Јер, колико год да из њега изворно потиче ова идеја, свакако је релевантно и то што Душанов законик није први акт световне власти који је инкорпорише. Сасвим је изгледно да је цар могао бити инспирисан не само канонским актима, већ и повељом свог деде, светог краља, испрва на уношење одредби ове врсте у своје повеље – а затим, већ се делом руководећи и сопственим повељама, и у Законик.

Коначно, вреди скренути пажњу и на то да члан 28. прописује да се убоги хране по црквама онако "*како кетъ оуписано отъ ктиторуъ*."⁴⁸⁶ То би указивало на то да је прописивање овакве праксе од стране ктитора манастира било честа ствар, опште правило; количина више цитираних одредби, пак, приказује нешто другачију слику. Није логично сматрати да су ктитори релативно ретко налагали бригу цркве о сиромасима, а да је Законик ипак нашао за сходно да санкционише примену тих малобројних прописа. Могућа су два тумачења, која се могу применити одвојено или заједно. Једно је да је пракса прописивања оваквих одредби од стране ктитора била чешћа него што нама сачувани подаци показују. Соловјев, рецимо, сматра да одсуство овакве обавезе манастира у великом броју

---

⁴⁸⁵ Види С. Новаковић 1912, 367. У засебној глави истог типика се говори "*О кољници, и о работаштихъ волемиъ*." С. Новаковић 1912, 368.

⁴⁸⁶ С. Новаковић 1898, 27.

повеља значи да је она "вероватно била одређена посебним ктиторским типцима."⁴⁸⁷ Друго могуће тумачење јесте да горе цитирана фраза не значи да се у свакој цркви о убогим има водити рачуна баш и само онако, како је прописао њен конкретни ктитор – што ће рећи нимало, уколико он то није предвидео – већ да се у свим црквама имају хранити убоги, као што је то, уосталом, у (неким) црквама и манастирима и раније прописивано од стране ктитора. Оваква интерпретација, поготово у вези са више понуђеном, даје далеко логичнију и равномернију слику о сврси и намераваној примени ове одредбе.

Положај властеле

Сам назив "властела" никако није новитет Душановог законика, већ потпуно устаљени термин за највиши сталеж у српској држави. Соловјев га доводи у везу са грчким *ἄρχων* и латинским *princeps*.⁴⁸⁸ Први његов познати помен се налази у Жичкој повељи, где се при прописивању санкција за оне који прекрше заповест о неповредивости брака наводи позната диференцијација "аште ли котори воудеть оть властель, [...] аште ли оть иныхъ воинникъ, [...] аште ли оть оубогихъ люди створить се..."⁴⁸⁹ Овај израз се појављује и у бројним другим повељама⁴⁹⁰, и толико је присутан да не треба говорити о угледању Законика на раније изворе, већ просто о општеприхваћеној терминологији у тадашњем језику.

Пре овог термина је био присутан само термин *бољар*, који је стигао у Србију – као и у Румунију и Русију – из Бугарске, такође као превод грчког *ἄρχων*. Међутим, за разлику од друге две поменуте земље, код нас се тај термин није одомаћио и убрзо је замењен називом властела.⁴⁹¹

---

⁴⁸⁷ А. В. Соловјев 1980, 194.

⁴⁸⁸ "У српским споменицима реч *власт* има увек апстрактни значај: она највише одговара грчком *ἀρχή*, начело, начелство, *principatus*. Отуд и српска реч *властель*, *властелинь*, као превод речи *ἄρχων*, *princeps*." Александар Васиљевич Соловјев, "Појам државе у средњовековној Србији (студија из упоредне историје права)", *Годишњица Николе Чупића*, књига XLII/1933, 69.

⁴⁸⁹ С. Новаковић 1912, 573.

⁴⁹⁰ Што лепо наводи и Тарановски. Види Т. Тарановски 1996, 35.

⁴⁹¹ Раде Михаљчић, "Властела", у С. Ћирковић, Р. Михаљчић, 87.

Слојеви властеоског сталежа

Велика и мала властела

Корак даље, међутим, представља подела властеле на велику, малу и властеличиће. Она је, управо захваљујући Душановом законнику, у науци већ одавно толико широко прихваћена да би се могао стећи утисак да је и она, као и сам назив "властела", била редовна ствар у току читавог постојања средњовековне српске државе. Ипак, да ли је стварно тако?

Подела на велику и малу властелу заиста јесте утемељена у ранијем праву. Први пут се појављује у повељи Стефана Уроша манастиру Светог Петра и Павла на Лиму (издатој између 1254. и 1264. године), где се наводи како краљ долази са архиепископом Арсенијем, епископима, игуманима и "*съ властели великими и малими кралѣвства ми*".⁴⁹² Наравно, било би погрешно сматрати да је та подела доспела у Душанов законик из ове – или било које – повеље. Јасно је да је она била стабилно утемељена у обичајном праву – јер се ни у повељама, ни у Законнику она не *прописује*, већ се узима здраво за готово, као већ постојеће стање ствари, у односу на које се даље прописују одговарајуће нормe.

Једна од малобројних у Законнику утврђених повластица велике властеле, која се односила на њихов положај у судском поступку, јесте начин њиховог позивања на суд. Овде је дотични слој био нарочито привилегован у односу на остале. "*Властелинъ велии да се не позыва безъ книги судине, а прочинъ печать,*" каже Законик у свом члану 62.⁴⁹³ Тарановски је тумачио ову одредбу тако да се великој властели – очито – давао позив у писаном облику, док су се сви остали "позивали на суд само са печатом судијиним, који је позивач доносио и показивао позиваном за доказ, да је дошао званично по судијином налогу, а позив је вршио усмено."⁴⁹⁴ По Шаркићевом мишљењу, пак, "великом властелину се морало образложити зашто је позван на суд (*књига судијина*), док сви остали морају да се одазову чим виде царски печат (позив на суд)."⁴⁹⁵ Дакле, он је имплицирао да овде није било никаквог усменог образложења, те да је нижи властелин или себар морао само видевши печат доћи на суд, да би тек тамо сазнао какав је поступак против њега

⁴⁹² С. Новаковић 1912, 594.

⁴⁹³ С. Новаковић 1898, 51.

⁴⁹⁴ Т. Тарановски 1996, 37.

⁴⁹⁵ С. Шаркић, "Правни положај властеле...", 20.

покренут. Овакво тумачење делује претерано рестриктивно, те је сврсисходније држати се старе интерпретације ове норме.

Тарановски је приметио да је сличан поступак постојао још "у Франачкој и проширио се на Западу, одакле је на преокрету од X на XI в. био прихваћен у Угарској, а отуда је затим прешао у Далмацију", те је резонувао да је он у Србију стигао или директно из Угарске, или преко Далмације и њених градова.⁴⁹⁶ Слично, иако суптилније, сугерише и Костренчић.⁴⁹⁷ Ипак, нема никаквих директних доказа да је ова процедура преузета из неког страног права. Како је Ђорђевић истакао, "корени усменог позива на суђење (уз присуство судског помоћника), очигледно су у блиским везама са предржавним друштвеним стањем и неразвијеном писменошћу која је својствена крвнородничким заједницама, дакле и српског друштва пре додира са тада напреднијим цивилизацијама."⁴⁹⁸ Када је писменост полако продирала у друштвене и државне функције, па тако и у судски поступак, логично је да би спровођење неке радње у писаној форми, без потребе за било каквим утицајем са стране, било резервисано за највише, повлашћене слојеве – који су, уосталом, скоро редовно били писменији од нижих сталежа.

И заиста, иако одредбе исте садржине као и у Законнику нема ни у једној повељи, сам принцип упућивања знатнијим лицима позива у писаној форми није нов. "Игоумень да се не позива безъ кнѣга царске," стоји у Милутиновој хрисовуљи манастиру Светог Ђорђа Скоропостижног.⁴⁹⁹ То што се ради о другачијим лицима у односу на каснију одредбу Законика – игуману и владару уместо великог властелина и судије – није никаква препрека томе да се укаже на опште начело. Осим тога, овде се очито говори о позивању игумана као представника и заступника његовог манастира – а не као приватног лица – а за питања која се

---

⁴⁹⁶ Т. Тарановски 1996, 738.

⁴⁹⁷ Он испрва говори о појављивању печата као начина позивања на суд у западноевропским средњовековним државама, те касније, када помиње Србију, каже само: "Печат као sigillum citationis остао је још дуго у обичају, како нам то сведочи Душанов Законик у чл. 62..." Марко Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930, 97-98 и 112.

⁴⁹⁸ Александар Ђорђевић, "Старо српско право у судском поступку Душановог законика", *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 43/2003, 324.

⁴⁹⁹ С. Новаковић 1912, 619.

тичу цркви и манастира и њихових привилегија је и био надлежан владар, будући аутор тих повластица и стога једини који их може преиначити или тумачити.⁵⁰⁰

Говорећи о горе наведеном члану Законика, Тарановски је навео да је поменути начин позивања био "само почасна повластица па ништа више"⁵⁰¹, помоћу које се, као и уз помоћ засебног састављања пороте⁵⁰², велика властела законски истицала као "почасни горњи слој у јединственом властеоском сталежу."⁵⁰³ Ово је свакако тачно, али одакле би боље дошла инспирација за такво поступање него из поменуте одредбе Бањске повеље? Управо црквени великодостојници су редовно имали велики број привилегија формалног карактера, које су пре свега наглашавале поштовање према њиховом положају. Није чудо да се на исти, или барем сличан, начин хтела изразити почасна предност велике властеле у односу на друге припаднике повлашћеног сталежа.

Коначно, јасно је да за је црквене великодостојнике још сигурније него за врх световног сталежа важила претпоставка писмености. Када се прихвати да је у Законнику преузета из старијег правила које је важило за високо свештенство, ова привилегија се може посматрати и са друге стране, више као могућност, а мање као искључива повластица. Наиме, јасно је да је постојање писаног позива, који се могао сачувати, било у интересу поступка; али већина становништва је изгледно била неписмена, те би им било бесмислено упутити овакав позив. На тај начин, иако велика властела сигурно јесте била привилегована тиме што се позив писао нарочито за њих и што нису зависили од усменог излагања пристава, истовремено је и сама могућност да се њима упуте писани позив заправо представљала бенефицију за процесне органе.⁵⁰⁴

---

⁵⁰⁰ Занимљивије питање, иако не и директно везано за ову тему, јесте зашто се у повељи једног српског краља говори о позивању игумана *царском* књигом. Изгледно је да је реч о рецепцији из ромејског права, те да је титула владара задржана без измена.

⁵⁰¹ Т. Тарановски 1996, 38.

⁵⁰² Упореди члан 152. Законика. (С. Новаковић 1898, 119.) О томе ће бити више речи у одељку о судском поступку.

⁵⁰³ Т. Тарановски 1996, 38.

⁵⁰⁴ До сличног закључка је дошла и Татјана Грујић, која резонује: "Велику властелу у Душаново време чинили су високи црквени достојанственици у које су поред епископа вероватно улазили и игумани, а који су углавном били писмени људи. Мали број становника Душанове Србије је умео да чита и пише. Привилегију велике властеле да буде позивана писмом не треба посматрати искључиво у смислу повлашћивања. Душанов практични дух је овако формулисано одредбом, (*sic!*) искључио обавезу приповедања тужбе од стране пристава, чиме је штитио углед велике властеле која је сама читала тужбу." Татјана Грујић, *Одабране процесне одредбе Душановог законика* – мастер рад одбрањен на Правном факултету Универзитета у Београду, 2012, 13. Иако

Властеличићи

Нешто другачија ситуација је са властеличићима. И они се први пут помињу прилично рано – заправо, отприлике у исто време кад и подела на велику и малу властелу – у повељи коју је Стефан Драгутин издао Дубровчанима између 1277. и 1281. године, мада се дуго мислило да је то учинио Стефан Првовенчани око 1220. године.⁵⁰⁵ "Ћиковъ милостъ створи кралевство ми властеличикемъ дѣрбовъчкимъ, да гредѣ съ тръгомъ ѿ землѣ кралевства ми, и гдѣ гредѣ ѿ које мѣсто, или ѿ Брсково или индѣ гдѣ годѣ да имъ нѣ никоеде неправде, ни ѿсилна, и крѣчмѣ да носе."⁵⁰⁶ Међутим, *после* ове повеље њиховог помена нема све до самог Душановог законика и њему савремене оснивачке хрисовуље манастиру Светих Арханђела код Призрена⁵⁰⁷; од онда се поново појављују и у другим документима.⁵⁰⁸ Рекло би се, дакле, да је Законик за

се са аутором не би могло сложити у погледу тога ко је спадао у велику властелу (где изгледно уопште, а свакако не примарно, не би требало убрајати свештенство), чак и после те корекције основна идеја задржава своју вредност.

⁵⁰⁵ Први је ову грешку увидео Соловјев, и то ташо што је открио да је мистериозни "пребегар" који се помиње у овој повељи (кога је Крстић својевремено, по контексту, прогласио за врсту полицијског чиновника – види Н. Крстић 1857, 123) заправо искварени облик имена Фрајбергер, које се појављује у дубровачким документима у време Драгутинове владавине. (Види Александар Васиљевич Соловјев, "Пребегар у Брсково", *Југословенски историјски часопис*, 3/1937, 270-275.) И тако се као тачна испоставила, заправо, најстарија процена – Шафарикова. Он је први изнео мишљење да се ова повеља може приписати Стефану Драгутину – додуше, под знаком питања. Paulus Josephus Schafarik, *Monumenta Illyrica seu Slavorum Gentis*, Pragaе 1839, 7. С обзиром на то да су *Monumenta Illyrica* били збирка каталогског карактера, те да Шафарик ни у једном случају, па тако ни у овом, није износио своју аргументацију зашто сматра да је одређену повељу донео овај или онај владар, ипак је умесно сматрати да је припадност ове повеље Драгутину *доказао* Соловјев.

⁵⁰⁶ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик 273-274, С. Новаковић 1912, 138.

⁵⁰⁷ Додуше, у њој се само појављују појединачне одредбе где се поименце помињу два властеличића. Првог Душан дарује у службу манастиру: "И приложи царство ми властеличника царства ми Новака Пецню, съ дворни и съ виноградни, и съ нивами, и съ млини." С. Новаковић 1912, 685. Други, "амковни и вѣрни властеличкѣ царства ми Никола Оутолчичкѣ" је приложио своју баштину манастиру, с тим што је задржао на њој доживотно уживање за себе и своју мајку. *Ibid.*, 691. Осим примера имања двојице властеличића и податка да је он могао бити потчињен цркви, додуше, ове одредбе не дају значајне податке о правном положају дотичног сталежа.

⁵⁰⁸ Тако се, примера ради, у повељи цара Душана којом се потврђује дар властелина Влатка Хиландару (датираној на 25. март 1358. године, после цареве смрти, али вероватно сачињеној за његовог живота) наводи како се владар саветовао "съ властели и властеличкѣ". С. Новаковић 1912, 435. У повељи цара Стефана Уроша Дубровнику од 24. априла 1357. године се Дубровчанима гарантује: "И да имъ нѣ вољнь никто забавити, да ни задрѣжати; ни га царь, ни патриархъ, ни властелинъ, ни властеличкѣ, ни кефалина, ни кнезь..." *Ibid.*, 177. У повељи истог владара издатој Хиландару 1361. године, којом се утврђују границе манастирских планина и забела у Кунарама се помиње испрва како су игуман и старци саопштили цару "како ихъ овнде властеле и властеличкѣ и католни влахъ царства ми" на поменутој територији, те је зато цар послао "властеличкѣ царства ми Бранила" са стариницима да их закуне и утеше међу. *Ibid.*, 437.

извор када је овај термин у питању имао баш поменуто Драгутинову повељу. Али, зашто је тај израз преузет, и да ли у свом првобитном смислу? Штавише, Чремошник из спољашњих особина ове повеље изводи закључак да она, заправо, никада није ступила на правну снагу, већ да је у питању био нацрт сачињен у Дубровнику, који је садржао дубровачке жеље за повељу која би била издата општини, али да Драгутин није те жеље услишио.⁵⁰⁹ У том случају се она не може сматрати валидним извором Душановог законика, јер није била – у најбољем случају би се могло претпоставити да је израз "властеличић" био у активној употреби у Драгутиново време. Ипак, чак и то је дискутабилно – ако је аутор ове повеље био Дубровчанин, колико год он био на дужности српског канцелара, да ли се може у потпуности поуздати у то да је он употребио у Србији уобичајен израз, а не, рецимо, превод неке речи која је била у употреби само у Дубровнику?

Неспорно је, дакле, следеће: израз "властеличић" се први пут јавља у овој повељи – колико је данас познато, изоловано. Прво *следеће* појављивање је у Душановом законнику, где се конзистентно употребљава. Уколико је повеља ипак оригинал, то јест ратификовани документ, онда се она може сматрати легитимним извором овог термина у Законнику. Ако је, пак, Чремошник у праву, онда то свакако није случај, а могуће је више варијанти – од тога да је термин већ био у употреби у Србији, те је зато и употребљен у нацрту, само да га домаћи правни документи пре Законика из неког разлога нису користили, до тога да је израз, заправо, у Србију дошао из Дубровника. Коначан одговор на ово питање се, нажалост, са постојећим стањем у изворима не може поуздано дати, али како би он био одгонетнут макар и са извесним степеном вероватноће, неопходно је посветити одређену пажњу и самом значењу, односно етимолошком пореклу ове речи.

Тарановски, анализирајући поменуто повељу (коју сматра повељом Стефана Првовенчаног), наглашава да је у њој употребљени израз двоструки

---

⁵⁰⁹ Повељи недостаје печат (притом не тако као да је отпао или отргнут, што су ранији истраживачи сматрали, већ тако као да никада није ни стављан, будући да нема ни најмањих трагова воска), а потпис је стављен истом руком која је писала основни текст, и то обичним црним мастилом – док је на другој (више цитираној) повељи из истог периода, која има траг печата, потпис урађен црвеним мастилом. Види детаљније у Грегор Чремошник "Студије из српске палеографије и дипломатике", *Гласник Скопског научног друштва*, XXI/1940, 8-11.

деминутив ("властел – властелица – властеличић"⁵¹⁰), те да није изгледно да се он односио уопштено на "варошке патриције, тј. дубровачку властелу, вероватно због тога, што у старим исправама нарочито међународним достојанство се сталежа и лица увек повећавало и чак претеривало, али није се никад умањивало."⁵¹¹ Будући да у самом Дубровнику није постојала никаква подврста властеле која би се у актима словенске редакције тако називала, он претпоставља да уопште није у питању властеоски, већ неки други сталеж. Поредећи текст ове повеље са једном – по његовом мишљењу, свега незнатно ранијом – повељом коју је Стефан Немањић издао око 1205. године, још увек као велики жупан, а која се односи на дубровачке трговце, Тарановски закључује да "под властеличићима дубровачким је рашка канцеларија разумевала тржнике, које је само повисила у рангу, али их је, служећи се деминутивом, ипак поставила испод праве властеле."⁵¹² И заиста, формулација "милость створи господство ми доубровъчькиимъ тръжникомъ, да ходе по моки земли свободно съ тръгомъ"⁵¹³ неодољиво подсећа на ону која је употребљена у Драгутиновој повељи, седамдесетак година касније. Ипак, из контекста у којем се израз "властеличићи" појављује у Душановом законнику је више него очигледно да он не означава никакве, а камоли искључиво Дубровачке, трговце којима се тим приближавањем властели чини комплимент, већ најнижи слој властеоског сталежа.

Назив који се за нижу категорију племства користио пре доношења Законика био је *војници*. Још горе поменута тројна подела из Жичке повеље разликује властелу (велику и малу), војнике и убоге, односно себре.⁵¹⁴ Благојевић сматра да су се под војницима сматрали сви који су учествовали у ратним походима, осим особа већ обухваћених појмом властеле, па ту убраја и сиромашнију властелу, и ратнике који нису били племенитог порекла.⁵¹⁵ Ипак,

---

⁵¹⁰ Т. Тарановски 1996, 41.

⁵¹¹ *Ibid.*, 42.

⁵¹² *Ibid.*

⁵¹³ С. Новаковић 1912, 136.

⁵¹⁴ Види В. Мошин, С. Тирковић, Д. Синдик, 94.

⁵¹⁵ Он ово становиште не изражава експлицитно, али оно се може извести из тога што помиње да су по два коња плаћали "'остали' војници, што значи и (подвукла Н. К.) сиромашнија властела." Милош Благојевић, *Земљораднички закон – средњовековни рукопис*, Београд, САНУ 2007, 235. Категорија војника која није експлицитно поменута, а којој Благојевић додаје сиромашнију властелу, не може бити ништа друго до 'обични' војници, то јест себри који су учествовали у ратовању. Вреди, такође, поменути да појам сиромашне властеле није апсолутно једнак појму

општеприхваћено схватање у науци је да су војници у овом контексту⁵¹⁶ исти онај слој који ће се касније звати властеличићима. Ово становиште је изнео још Јиречек (наводећи и саборе за време Немањине владавине на којима се помињу *војеводи* и *војни*⁵¹⁷), не изражавајући никакву сумњу у то да је посреди старији и једноставнији назив за властеличиће, свдећи све на једноставно објашњење да ратници представљају ниже племство.⁵¹⁸ Коначно га је доказао Тарановски, показујући да војници из Жичке повеље, слично као и властела, у повељи предвиђену натуралну глобу плаћају у коњима, само дајући два коња уместо шест, што их убраја у богатији ратнички сталеж; убоги, напротив, плаћају у воловима, што су највредније животиње које би они као земљорадници имали.⁵¹⁹ Вреди овде приметити и наредну одредбу исте повеље, која се тиче жена: "Женами такожде повелѣваем: аще ли котора въ рѣстоупленне закона въпадет, аще боуде уть властель, то властельскимъ наказаниемъ да наказоукет се; аще ли уть нижнихъ, то противоу родоу да наказоукет се."⁵²⁰ Чињеница да казне нису експлицитно одређене, већ су се, очито, подразумевале, није толико битна као то што се у случају жена не појављују три категорије различитих казни, већ само две: властела се понавља и 'нижи' одговарају 'убогима' из казни за мушкарце, али војника нема.⁵²¹ Ово је, заправо, у потпуном складу са тумачењем војника као властеличића – најнижег слоја властеоског сталежа. Јер, они су се од крупније властеле можда најпре разликовали по економском и социјалном положају, али то се све најбоље огледало и преламало кроз за властелу најважнију призму – војну службу. Начин њеног вршења сигурно није био исти, будући да су војници имали мање средстава

властеличића, будући да баца акценат на економску страну њиховог положаја, која – колико год да је суштински основ поделе – код овог другог појма иде руку под руку са из изведеном друштвеном страном. Да ни Благојевић није изједначавао ове појмове и олако их користио, сведочи чињеница да он нешто касније у истом делу наводи: "Међу повлашћенима налазе се властела и војници, касније и властеличићи, који се међусобно разликују по богатству и утицају." *Ibid.*, 235-236. Дакле, он сматра властеличиће новом друштвеном категоријом која је уведена тек после доношења Жичке повеље.

⁵¹⁶ О другим значењима израза *војник* ће бити више речи ниже.

⁵¹⁷ К. Јиречек 1923б, 72

⁵¹⁸ К. Јиречек 1923б, 72-73 и 126.

⁵¹⁹ Види Т. Тарановски 1996, 43-44.

⁵²⁰ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 94-95.

⁵²¹ И Михаљчић признаје да се у овој одредби показује "суштинска подела друштва на две класе", не покушавајући да посебно издваја властеличиће. Р. Михаљчић, "Властела", 88.

да опреме себе и евентуалне људе које воде са собом⁵²² за војни поход. Међутим, са тачке гледишта жене овај аспект сигурно није долазио ни приближно толико до изражаја. За утврђивање њеног положаја није толико битно на који начин њен отац или муж врши војну службу – а иако ће се његово материјално стање и социјални положај, наравно, итекако одражавати на квалитет њеног свакодневног живота, то не мења суштински њен статус. Сходно томе, за жену је само релевантно да ли је племенитог порекла или не – па и ако би се мушки припадници њене породице, прецизније гледано, убројали у мање повлашћене војнике, за њу то ипак значи да спада у властелу. Коначно, када повеља говори о припадности ослуха наплаћених од различитих категорија становништва, властела и војници се сврставају у исту категорију, одвојено од убогих, што је такође јак индикатор да се радило о квалитативно сродним, а само квантитативно (то јест економски) различитим слојевима становништва.⁵²³

Михаљчић претпоставља да је у Милутиново време овај термин био замењен изразом "средњи људи", упућујући на члан 152. Душановог законика који говори о пороти тобоже у време Милутина.⁵²⁴ Ипак, не може се доказати да је ово замена дотичног слоја, па и сам Михаљчић признаје како "не мора да значи да су *средњи људи* из доба краља Милутина састављени искључиво од бивших војника."⁵²⁵ Међутим, ако би то био исти тај слој, касније преточен у властеличиће, онда би га и Душанов законик заменио изразом *властеличићи*: сходно томе, мора бити да се овде ради о уопштеном термину за "малу" властелу и властеличиће – јер Законик не наводи овај слој, како Михаљчић у тексту тврди, између властеле и себара, већ између *велике* властеле и себара.

---

⁵²² О томе да ли су они уопште водили друге (слободне или зависне) људе за собом у војску, или су је служили искључиво самостално, види ниже став Соловјева.

⁵²³ "На властелѣхъ же и на воиницѣхъ да вземлютъ на нихъ владѣхъ господствѣншии, а еже естъ вѣозни, на нихъ же вземлю по .л. воли, то гдѣ вѣрѣтають се ѿ ждѣхъ ке еѿ подѣ властни архиепискоупниѣ, да оуземлетъ архиепискоупниѣ, а подѣ властни инѣхъ епискоупниѣ, аще вѣрѣщеть се такови, то да взима епискоупниѣ кднѣ волю, а дрѣги да взима господствѣншии. Аще кто свѣтвицѣ прѣз законъ взиме, аще вѣдетъ оуть властель или оуть воиниѣ, да взимаетъ владѣхъ господствѣншии по .л. воли; аще ли оуть вѣогиѣхъ, то да взима свѣтитель половиноѿ, а такови да се распѣщавтъ ѿ распѣтѣхъ или ѿ свѣтвицѣхъ." В. Мошин, С. Тирковић, Д. Синдик, 95.

⁵²⁴ "Како кетъ билъ законъ оу дѣда царства ли оу свѣтаго краља; да соу велими властѣломи вели властѣле, а средними лдѣми противоу ихъ дружина; а себѣдѣимъ ихъ дружина да соу поротници, и да нѣсть оу поротѣ родима, ни пизмѣника." С. Новаковић 1898, 119.

⁵²⁵ Види Раде Михаљчић, "Војнички закон", *Сабрана дела, књига V: Изворна вредност старе српске грађе*, Београд 2001, 54.

Питање је, онда, зашто је Душан одлучио да већ познати и редовно коришћени термин *војник* замени изразом *властеличић* који је, додуше, већ постојао, али није био у редовној употреби (Динић наводи како та реч "није била присно урасла у наше језичко благо"⁵²⁶, те напомиње како се она уопште не појављује у биографијама познатих личности и да је једини њен помен ван службених докумената у преводу романа о Александру Великом⁵²⁷), а ни онда када је коришћен није служио да означи ту категорију становништва?

Као малу дигресију вреди поменути како Јиречек сматра да израз није у потпуности замењен, већ да се у члану 61. Законика, који говори о позивању на суд лица која су недавно дошла из војске⁵²⁸, још може приметити "траг старије терминологије".⁵²⁹ Новаковић, пак, у својој расправи о пронијарима и баштиницима тумачи реч *војник* у њеном данашњем значењу, а сматра да формулација члана показује "и то како је војска била прибрана око властеле и како је дужност војевања била општа".⁵³⁰ И Тарановски побија ову Јиречекову тврдњу, објашњавајући како дотични "било који војник" из члана 61. "означава само учесника ратних похода, сваког, ко је био на војсци, дакле и сељака, којег је у своме одреду довео на војску властелин", те да је ова реч "у истом широком и фактичком (а не сталешком) смислу" употребљена и у члану 131. Законика.⁵³¹ Овај, пак, члан се бави свађом и двобојем у војсци, и из саме његове формулације – "ако ли се свадица два, да се бјета, а нинь никто одъ воинникъ да имъ не поможе"⁵³² – је очигледно да се ради о било којим учесницима војног похода, а не о властеличићима, јер би било крајње нелогично да је само њима од свих сталежа забрањено да се мешају у двобоје својих ратних другова. Може се, дакле, закључити, да Душанов законик реч *војник* користи у њеном смислу какав и данас

---

⁵²⁶ Михаило Динић, "Хумско-требињска властела," *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 393.

⁵²⁷ *Ibid.*, 394. Као још један аргумент у корист дотичног схватања он наводи како се израз *властеличић* изменио у бројним каснијим преписима Законика, те је негде постао *властелинчић*, а негде и само властелин, из чега би се могло закључити да није био чврсто укореењен у српском језику. *Ibid.*, 393.

⁵²⁸ "Въди принде властѣлинъ съ воинске домоу, или конъ лво воинникъ; ако га кто позыва на соудъ; да воудѣ дома г-неделк, тоу-зи да гредѣ на соудъ," С. Новаковић 1898, 51.

⁵²⁹ К. Јиречек 1923б, 73.

⁵³⁰ Стојан Новаковић, *Народ и земља у старој српској држави*, Београд 2002, 179.

⁵³¹ Т. Тарановски 1996, 44-45.

⁵³² С. Новаковић 1898, 99.

познајемо, док се за ознаку најнижег слоја племства употребљава само израз *властеличић*.

Тарановски наводи како је реч *војник* "потпуно подесан назив за племство, које је свуда било по струци војни сталеж", што поткрепљује и примерима из других европских права.⁵³³ Ипак, он сматра да се значење овог израза са временом проширило на "разноврсне и чак хетерогене категорије људи", па је баш због тога "у Душаново време узакоњена много прецизнија реч *властеличић*."⁵³⁴ Заиста, у Бањској хрисовуљи се *војник* појављује као једна од категорија влашког становништва.⁵³⁵ За Србе који су се пре забране оженили Влахињама и прешли у влашки начин живота се прописује да "кон војдоу стариници и не въз'могу се повратити, нека'не да не вонникъ не ви кялатори,"⁵³⁶ док се касније у истој повељи одређују обавезе ова два слоја становништва.⁵³⁷ Иако је очигледно да се ради о повлашћеном слоју међу Власима, подједнако је очигледно и да нипошто нису у питању властеличићи. Помало су дискутабилне и две одвојене одредбе из Скопске хрисовуље: "И Калогорѣгита зъ дѣтми и съ баштиномъ ихъ да кралѣвство ми цркви, да работатъ Светомоу Георгию оу вонничьскы законъ а да имъ се конь не товари ни товара да воде."⁵³⁸ "И Хранча по тѣстнинѣ обави црквиоу, да кетъ цркви вонникъ оу законъ Светаго Симеона и Светаго Савы и да имъ се кони не товари, и товара да не воде."⁵³⁹ Иако

---

⁵³³ Т. Тарановски 1996, 45. Маргетић, додуше, приметивши диференцијацију између промијара и војника у Милутиновој повељи Светом Ђорђу Скопском, поставља питање може ли се повући паралела између војника и ромејских стратиота, то јест нису ли војници такође установа која је реципирана из Ромејског царства. Ипак, анализирајући настанак, развој и особине ових категорија становништва, Маргетић налази да је тако нешто немогуће пре свега по начину наслеђивања њихових земљишних поседа: док су ромејски стратиоти већ средином X века имали широко наследно право на својим поседима, које је укључивало сроднике како по правој (и то не само десценденте, већ и асценденте), тако и по побочној линији, српски војници су још у XIII веку свој посед могли оставити само својим потомцима. Види Лујо Маргетић, "Поријекло и основне значајке српске промије", *Анали Правног факултета у Београду*, 4/1990, 423-426.

⁵³⁴ Т. Тарановски 1996, 45.

⁵³⁵ Филиповић, са друге стране, сматра да није било велике разлике између влашких и других војника. Види Миленко С. Филиповић, "Структура и организација средњовековног катуна", *Симпозијум о средњовековном катуну, одржан 24. и 25. новембра 1961. г.*, Сарајево 1963, 76-78.

⁵³⁶ С. Новаковић 1912, 626.

⁵³⁷ "И кто кетъ вонникъ и не име тежати вьлне црков'не, да дак отъ себе окрои. И вонникъ и кялаторъ да носе сырникъ съ планине, и кялаторъ да пасе и вьлноу стриже, а вонникъ да пасе пасторуке. Я оу зло врьме и вонникъ и кялаторъ да гредѣ къ овцамъ." С. Новаковић 1912, 629.

⁵³⁸ С. Новаковић 1912, 615.

⁵³⁹ С. Новаковић 1912, 619.

формулације ових одредаба остављају и могућност да се не ради о Власима, треба имати на уму се дотични закон помиње у још једној одредби исте повеље (директно пре ове о Хранчи), која се експлицитно тиче Влаха, а да на исти закључак може навести и ослобађање наведених војника од товариња коња.⁵⁴⁰

Нешто другачију представу о властеличићима и војницима износи Соловјев. По његовом мишљењу, "властеличићи могу бити и слободни сељаци који врше војну службу и тиме улазе у повлашћен сталеж."⁵⁴¹ Он сматра да *властеличић* није двоструки деминутив, како наводи Тарановски, већ патронимикон и да испрва у тај сталеж спадају само "млађи властеоски синови који нису наслеђивали баштину и тражили проније"⁵⁴², али да се постепено у њега убрајају "сви 'војници' који врше сталну војну службу."⁵⁴³ За разлику од властеле, властеличићи, по Соловјеву, у војни поход не воде никакве зависне људе или дворане, већ се на службу јављају искључиво лично.⁵⁴⁴ Наравно, аутор им не одриче да су могли имати сопствене поседе, али и ту је очигледан његов став према властеличићима као сталежу не нужно племићког порекла и статуса. Тумачећи члан 39. Законика⁵⁴⁵, он наводи како се из његове одредбе лако може закључити "да је и властеличић могао имати не само пронију, него и баштину, наравно много мању него *прави* властелин."⁵⁴⁶ (Подвукла Н. К.) Дакле, властеличићи су за Соловјева "неправа" властела, припадници сталежа који су се у њему нашли више због своје професионалне улоге која се поклапа са властеоском него због племенитог порекла, које не сматра обавезним.

Ако би се овакво гледиште прихватило, то би отворило другачији приступ положају овог израза у Душановом законнику и његовом евентуалном извору. Са једне стране, ако властеличићи нису нужно рођени у властеоском сталежу, онда се овим (новим) називом њихов статус на неки начин уздиже тиме што се њихова

---

⁵⁴⁰ У сваком случају, присуство термина *војник* у ове две повеље, макар и само у контексту Влаха, потврђује да се термин није потпуно изобичајио у Милутиново време.

⁵⁴¹ А. В. Соловјев 1980, 204.

⁵⁴² *Ibid.* Аутор повлачи паралелу са ромејским, руским и немачким правом, наводећи као њихове еквиваленте српског израза *властеличић* грчко *ἀρχοντόπουλος*, руско *сынъ боярский* и немачко *Junker. Ibid.*, 204-205.

⁵⁴³ *Ibid.*, 205.

⁵⁴⁴ *Ibid.*, 204.

⁵⁴⁵ Који говори о неприкосновености властеоских баштина, а уједно је и први члан Законика у којем се помињу властеличићи. Види С. Новаковић 1898, 36.

⁵⁴⁶ А. В. Соловјев 1980, 205.

професија наглашава више од њиховог порекла. А то је у извесној мери (мада нипошто у потпуности) компатибилно са вероватним *ratio*-м употребе овог израза у несудој повељи Стефана Драгутина, колико год да се у једном случају ради о трговачкој, а у другом у војној професији.

Са друге стране, пак, уколико се прихвати да је *властеличић* патронимикон, то не само што оповргава малопре наведено тумачење, већ је наизглед и у извесном нескладу са начином на који Тарановски претпоставља да је ова реч формирана када се односила на дубровачке трговце. Осим ако би се претпоставило да су дотични трговци заправо потомство властеле, то јест дубровачких племића, па да на тај начин теза Соловјева важи и за потенцијалну повељу Стефана Драгутина, морало би се закључити да је ова идентична реч у истој држави у размаку од нешто мање од једног века настала два пута потпуно независно, са два различита значења и две различите етимолошке генезе. Чињеница јесте да се дубровачко племство бавило трговином, па и представљало главну снагу комуне у овој делатности; међутим, подједнако стоји и да ова делатност није била забрањена пучанима – напротив, они су се појављивали у улози трговаца како самостално, тако и као запослени богатих трговаца – властелина.⁵⁴⁷ Неки су трговци, дакле, били права властела – неки, сасвим сигурно, и властеличићи у смислу патронимикона – а неки обични грађани дубровачке комуне. Колико год да се још може уважити да се овима последњима хтела учинити част тако што би били стављени у исти ред са вишима од себе, зар не би тим истим ословљавањем ови први били увређени, јер би њихов положај на неки начин био умањен?

Ипак, могуће је једно тумачење. У обе повеље се говори о трговцима, односно властеличићима, који иду у Србију са својим товаром. Крупна властела, односно богати велетрговци, тешко да би се нашао у улози трговачких путника. Тај би посао, дакле, преузело ситно племство или њихови синови, за које би

---

⁵⁴⁷ "Дубровчани или су сами носили своју трговину на тргове по унутрашњости, или су пак, и то богата трговачка властела, давали робу у комисио омањим извозницима, или су пак веровали трговце, који су се настанили по српским земљама. На трговима по Босни и Србији помињу се многи дубровачки дужници као мањи продавци и трговчићи." Коста Н. Костић, *Стара српска трговина и индустрија: студија из културне историје српског народа у средњем веку*, Београд 1904, 15.

овакав назив био примерен, или обични трговци – пучани, за које би он био давање почаст.

Михаило Динић сматра да су у погледу положаја властеличића и у самом средњем веку постојале недоумице – тачније, да тај сталеж није био довољно јасно дефинисан, те да се није баш у сваком случају могло јасно знати ко се убраја у (малу) властелу, а ко у властеличиће. Доказ за такву тврдњу он налази у случају извесног Пуљка Болкачевића из Драчевице, кога цар Душан у два писма одвојена једно од другог свега пет дана назива једном властеличићем, а други пут властелином.⁵⁴⁸ Ово, ипак, није тако јак доказ као што на први поглед може деловати. Наиме, познато је већ да се у средњовековним документима често у обраћању неком лицу користила виша титула од оне коју оно по праву поседује, како би му се на тај начин учинила почаст. Сасвим је могуће да је такав случај посреди и овде – да је Пуљко Болкачевић властеличић, али да је у другом писму цар желео да га похвали и барем почасно уздигне његов положај, па говори о њему као о властелину.⁵⁴⁹

Вреди навести и једну Динићеву примедбу у погледу више поменуте повеље Стефана Драгутина: да извесно омаловажавање у звању, можда необично за обраћање странцима, није било нечувено у случајевима када су сами Дубровчани говорили о својим грађанима. На први поглед звучи необично, али постаје јасније кад се схвати да су то радили онда када су од тога могли имати користи. "Понекада као да се код Дубровчана осећа тежња да скромним називом властеличић донекле умање значај, а тиме и одговорност и кривицу своје властеле," наводи Динић.⁵⁵⁰ Додуше, треба имати на уму да су сви примери које наводи из петнаестог века, тако да не могу бити поуздано меродавни за стање двеста година раније. Ипак, ако се дозволи могућност да је иста тенденција постојала и онда – није ли могуће да су Дубровчани послали Драгутину молбу да удели привилегије њиховом племству, назвавши га притом властеличићима како би потенцирали да је то што се од краља тражи заправо једна ситница? С обзиром на Чremoшникову теорију да реч управо и јесте о дубровачком нацрту, оваква

---

⁵⁴⁸ М. Динић, "Хумско-требињска властела", 392.

⁵⁴⁹ Осим тога, могло се радити и о неком прозаичнијем разлогу – рецимо, о погрешци онога ко је повељу писао – али то се не би смело претпостављати.

⁵⁵⁰ М. Динић, "Хумско-требињска властела", 394.

теорија би одлично објаснила како и зашто се овај израз првобитно појавио у њему.

Колико год да је горе поменуто упоредно-правно резонување Соловјева логично, оно на први поглед делује непримерено средњовековној Србији, јер у постојећим изворима нема никаквих података који би га потврдили. Међутим, ако се посматра најстарији период – у време Стефана Немање или његових претходника, из којег и потиче првобитни израз *војник* – логично је претпоставити да *тада* племићки сталеж није био затворен, те да су и сви ратници нижег порекла који се докажу у борби убрајани у *војнике*.⁵⁵¹ А то, истовремено, даје и једно прилично уверљиво објашњење за промену терминологије у Душановом законуку. Наиме, док је раније свако ко учествује у војном походу – сваки војник у уобичајеном смислу речи – могао бити убројан у повлашћени сталеж, у Душаново време је та могућност већ одавно престала да постоји. Будући да је реч *војник*, бар како се чини по тексту 61. члана, вероватно и даље постојала и била у употреби у свом колоквијалном смислу, то би њено даље истовремено коришћење за означавање нижег слоја властeosког сталежа изазивало конфузију сада када су се друштвене околности промениле и та два значења суштински удаљила једно од другог. Зато је, очигледно, одабран термин који је био у етимолошкој вези са изразом *властела*, а својим обликом наглашавао, ако је у питању деминутив, нижи положај властеличића, а ако је у питању патронимикон, њихово племенито порекло – теоретски, можда и обоје.

И даље је, наравно, немогуће поуздано тврдити да су се редактори Законика угледали баш на Драгутинову повељу, односно нацрт, при одабиру овог термина. Ипак, будући да је аутентичност дотичног документа (за разлику од његове природе) неспорна, а других познатих помена овог термина у међувремену нема, ово је једини логичан закључак који се намеће. Обе потенцијалне алтернативе – угледање на неки други, изгубљени, документ, а поготово поновна самостална генеза израза – су далеко мање изгледне.

---

⁵⁵¹ Ако је потребан икакав доказ тога, довољно је сетити се да је и сам Стефан Немања, велики жупан, био родом од обичног сеоског свештеника – што је звање свакако достојно поштовања, али не и племенитог порекла. Види К. Лиречек, 1923, 70.

Основна властеоска права

Неприкосновеност и наследност властеоске баштине

На први поглед, о томе да ли Душанов законик своје одредбе о правима властеле преузима из ранијих повеља или не се не може говорити, јер нема довољно извора који би представљали основу за такво истраживање. Од времена пре Душановог доласка на власт сачувана нам је једна једина властеоска повеља српских владара, а то је повеља краља Милутина барској породици Жаретића⁵⁵² из 1316. године.⁵⁵³ А један документ, макар био и веома опсежан и детаљан (што ова повеља, при том, никако није), не може бити довољан за стварање опште слике и извлачење поткрепљених закључака о изворима Законика.

Међутим, у овој области сам Законик, делом директно а делом индиректно, потврђује раније повеље и наводи читаоца на закључак да се и садржински њима руководио. Питањем неприкосновености властеоске баштине се баве чланови 39. и 40, који су већ анализирани када је било речи о односу Законика и повеља, па их је овде довољно укратко поновити. Члан 39, у својој аутентичној формулацији из Раковачког рукописа, гласи: "Властѣле и властелинници, иже се обрѣтан оу дрѣжавѣ моен, Срѣлак и Грѣцин, што естѣ комоу дато имѣ прѣ дрѣжаве моен и оу хрисоволѣи, и дрѣже до дньнѣ до сѣга събора, те вѣштине да соу тврѣдѣ,"⁵⁵⁴ а члан 40, настављајући исту идеју, прописује: "И вѣси хрисоволѣе и прѣстагъ ме, што кѣтѣ комоу оучинило царство ми, и што ке комоу оучинити, и те-зѣи вѣштине да соу тврѣдѣ, како-но и прѣвѣнѣхъ правѣвѣрнѣнѣхъ царѣ; да соу волъны нѣми и подѣ црѣковѣ дати, или за доушоу одати, или иномоу продати комоу

---

⁵⁵² Иако је овај назив за њу већ уобичајен у науци, односно што је дотична истакнута породица била позната под тим именом, с обзиром на средњовековни начин формирања презимена од очевог имена, могла би се назвати и повељом породици Ловретића: јер, упућена је Андреји Ловретићу и његовој браћи, а само се помиње да ова повеља представља потврду повластица које су Милутинови претходници издали Жаретеви (Жару?) и његовим синовима, архиепископу Марину и Ловретеви, као и њиховим синовима и унуцима. Дакле, заправо је само та ранија повеља (или повеље, уколико их је било више) била упућена *Жаретићима* у строгом смислу речи. Види В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 451-452 и А. В. Соловјев 1926, 88-89. Упореди и анализу у Александар Васиљевич Соловјев, "Повеља краља Милутина барској породици Жаретића", *Архив за арбанаску старину, језик и етнологију* књига III/1925, 117-125, где је ова повеља први пут и објављена, као и Божидар Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987, 138-140.

⁵⁵³ О датирању ове повеље види Гордана Томовић, "На Романи Луце", *Историјски часопис*, XLIV/1997, 89-101.

⁵⁵⁴ С. Новаковић 1898, 36.

љво."⁵⁵⁵ Остављајући по страни већ наведени значај ових чланова за питање правне снаге хрисовуља после доношења Законика и фокусирајући се на тему баштинских повластица, може се доћи до закључка да се путем наведених одредби у Законнику, иако се експлицитно само потврђују поједине (постојеће или будуће) повеље, имплицитно признаје општи *принцип* неприкосновености баштина које су на овај начин стечене. Будући да је свака баштина, када се њено порекло испрати довољно корака уназад, стечена владарским повељама, то заправо значи да чланови 39. и 40. прописују начело неприкосновености баштине уопште. Тиме Законик заправо за своје изворе узима како саме раније повеље, тако и обичаје који су постојали у вези са њиховим доношењем, вршећи интеграцију обичајног и (у појединачним актима садржаног) писаног права у нову, комплетнију и систематичнију целину.

Што се тиче већ поменуте повеље породици Жаретића, она заиста садржи одредбу која је по формулацији сродна наведеним члановима Душановог законика: "Видѣвъ кралевство ми записаник и ѳтврѣденик светопочивъ шихъ родителъ кралевства ми що сѳ записали и ѳтврѣдили Жаретеви и кговѳ сынѳ архиепискоупѳ Маринѳ и Ловретеви, и ихъ сыновомъ и ѳнѳчимъ ихъ, такѳжде и кралевство ми потврѣдили Ловретикъ мъ, Янъ дрѳки с вратиномъ, що имъ ѳтѣць дрѳжалъ и стринъ имъ Маринъ ѳ матере кралевства ми, тогѳ да си и они дрѳ же, тѣмъ же ѳтврѣденикѳмъ и заклетикѳмъ, догѳде сѳ вѣрни кралевствѳ ми (...) како имъ к записано ѳ прѣднихъ повелѳхъ, такѳзи да си вѣ се дрѳ же свободно с милостию кралевства ми."⁵⁵⁶ Наравно, не треба из овога изводити закључак да је баш та конкретна повеља послужила као извор законописцима,⁵⁵⁷ али она може послужити као пример који добро илуструје заснованост наведених чланова у ранијим повељама, односно у њима садржаној традицији.

Ова повеља је, уједно, и једини документ пре Душановог законика који дотиче питање наслеђивања властеоске баштине. Као што се већ видело, потомци баштиника (његови синови, и њихови синови и унуци, тј. оставиочеви унуци и прауници) су једини наследници који се помињу. Душанов законик, са друге

⁵⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁵⁶ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 452; види и А. В. Соловјев 1926, 88-89.

⁵⁵⁷ Таква претпоставка би била како недоказива, тако и неозбиљна.

стране, у свом 41. члану регулише наслеђивање властеоске баштине на следећи начин: "Кон властѣлинъ не и оузима дѣце, али пакы оузима дѣцоу, тере оумрѣ, по еговѣ смрти баштина поуста остане до-где се обрѣте отъ егова рода, до третіега братоучеда; тѣ-зи и да има еговоу баштиноу."⁵⁵⁸ Несумњиво је да су се под децом подразумевали потомци уопште, тј. да би унуци наследили ако су они надживели децу⁵⁵⁹, а да треће братучедо представља осми степен сродства; да ли је норма означавала да се иде до њега закључно или искључно, као што је Троицки приметио, није познато⁵⁶⁰, али је тренутно од релативно малог значаја у поређењу са присуством општег принципа наслеђивања од стране побочних сродника, чијег помена у сачуваним повељама нема.

Тарановски, разматрајући овај члан Законика, извлачи из његове стилизације (тј. тога што се баштина назива пустом чим нема деце, односно потомака) закључак да се у њему "огледају два поступна стадијума у развоју наслеђивања властеоских баштина, и то претходни стадијум, кад се то наслеђивање ограничавало само на кућу *de cuius'a*, и потоњи, кад се оно проширило и на побочне сроднике," те да то значи "да је проширивање наслеђивања на побочне сроднике дошло тек у Законнику или за мало време пре Законика".⁵⁶¹ Ову тврдњу додатно поткрепљује чињеница да је такав наследни ред био у пракси и у ромејском царству⁵⁶², те Соловјев сматра како је могуће да је Душан увео ромејски наследни ред на тражење властеле. "То је проширење било у корист феудалног сталежа и поклопило се са остацима гентилног уређења, по коме су чланови братства полагали право на баштину осталу после братственика," наводи он затим.⁵⁶³

Међутим, ово питање није толико једнозначно: управо ова мисао Соловјева наводи на идеју да је могао постојати и други начин осим ромејског права на који је наслеђивање побочних сродника могло ући у српски правни систем – што значи да је могло ући и у време раније од Душановог. Осим тога, вреди имати на уму да

---

⁵⁵⁸ С. Новаковић 1898, 37.

⁵⁵⁹ Т. Тарановски 1996, 663; упореди и А. В. Соловјев 1980, 207.

⁵⁶⁰ Види Т. Тарановски 1996, 664-665.

⁵⁶¹ Т. Тарановски 1996, 664.

⁵⁶² Види *ibid.*, А. В. Соловјев 1980, 208 и С. Новаковић 1907, 133.

⁵⁶³ А. В. Соловјев 1980, 208.

повеља Жаретићима-Ловретићима није била акт у којем се нужно морао наћи комплетан систем интестатског наслеђивања. За потребе властеоске повеље је било довољно да се подвуче наследност баштине и њена припадност целој породици тако што ће се нагласити први – у пракси редовни и најчешћи – наследни ред; све и да су после потомака на ред већ тада долазили побочни сродници, сасвим је могуће да не би били поменути. Према томе, иако мишљење Тарановског и Соловјева и даље делује најуверљивије, треба имати на уму да је могућа и алтернатива.

Али, који год ту био коначан одговор, он неће битно утицати на питање повеља као извора Законика, будући да је јасно да је из постојећих повеља Законик преузео само први наследни ред – наслеђивање од стране потомака. Различита стилизација повеље и Законика не треба да наведе на закључак да је постојала разлика у погледу степена сродства који су могли да наследе. Јер, није изгледно да је формулација у повељи Ловретићима означавала да је баштина својевремено уписана *Жаретеве и његовим синовима који ће га наследити, односно њиховим синовима (његовим унуцима), ако синови умру први, односно унуцима синова ако и њихови очеви умру пре оставиоца*, и т.д., већ, напротив, *Жаретеве, и његовим синовима који ће га наследити, и њиховим синовима који ће њих наследити, и уницима Жаретевиних синова који ће наследити њихове синове*. Циљ ове формулације је, дакле, био управо да нагласи како ће баштина остати у породици дуги низ генерација. У оба случаја, претпостављао се редовни ток ствари – да ће деца надживети своје родитеље, а њихова деца њих, и тако даље – али се свакако подразумевало да ће следеће поколење добити наслеђе уколико је тај ток нарушен и претходна генерација настрадала пре својих родитеља.

Додуше, поставља се питање не само генерације, већ и пола наследника. Док повеља изричито помиње само синове, Душанов законик неутрално говори о деци. Иако је Новаковић испрва сматрао да се и формулација Законика односи само на синове, будући да је властеоска баштина била везана за војну обавезу⁵⁶⁴, и он је накнадно изнео "да за такву претпоставку мало има непосредних доказа"⁵⁶⁵, док је Тарановски јасно изнео да такви докази уопште не постоје. Додуше, он је допустио – из истог разлога војне обавезе – могућност да синови и ћерке нису

⁵⁶⁴ С. Новаковић 2002, 101, нарочито фн. 184.

⁵⁶⁵ С. Новаковић 1898, 172.

били равноправни у наслеђивању, то јест да су мушка деца имала првенство.⁵⁶⁶ Иако Тарановски није правио поређење ове материје са повељом Ловретићима, може се разумно претпоставити да ни у овом погледу Законик није донео иновацију, већ да се, као и по питању генерације, писац повеље осврнуо само на најчешће наследнике – мушке потомке – али да су и женска деца могла наследити уколико мушке није било, те да је у Законику само прецизније уобличен већ постојећи принцип.

Питање економског имунитета

Логично следеће питање које се поставља јесте на који су начин била регулисана властеоска имунитетна права. Законик већ два члана даље регулише економски имунитет: "И баштине вѣсе да соу свокодне отъ вѣсѣхъ работъ и поданькъ царства ми, развѣ да дань сокк, и воинскоу да воин по законуу."⁵⁶⁷ Овде нема никаквог упућивања на раније повеље, а једина драгоценост очувана, која је у малопређашњем случају била и вредан пример, сада није од помоћи: у њој нема никаквих одредби о ослобађању њених титулара од обавеза. Значи ли то, можда, да је овај имунитет – новина коју уводи Законик? Слично питање поставља и Тарановски, примећујући још да такве одредбе постоје у неким од повеља донетих *после* Законика.⁵⁶⁸ Ипак, он на њега даје негативан одговор. "Ћутање о економском имунитету у баштинским повељама никако не значи, да нису властеоске баштине тај имунитет уживале, ни потврда његова у Законику не може се сматрати као увођење неког новитета. Није се могла властела ни замислити без војне службе, а војна служба баш у оном облику, као што ју је вршила властела"⁵⁶⁹

---

⁵⁶⁶ Т. Тарановски 1996, 663.

⁵⁶⁷ Члан 42. Душановог законика, наведено према С. Новаковић 1898, 38.

⁵⁶⁸ Види Т. Тарановски 1996, 52-53.

⁵⁶⁹ Под тиме подразумева вођење одређеног броја људи са собом у војни поход, њихово опремање одговарајућим оружјем и оклопима, као и набавку и одржавање (без сумње, нешто квалитетније) опреме и бојног коња за себе. Ништа од наведеног није било јефтино, те је заиста морало захтевати да властелин има адекватну економску основу за финансирање своје ратне спреме.

Ипак, у погледу тога *кога* је властелин водио са собом у поход постоје различита мишљења. Тарановски сматра да је властелин у војску полазио "са извесним бројем војника, скупљених међу насељеницима његових имања и снабдених о његовом трошку пуном војном спремом." Т. Тарановски 1996, 56. То би, дакле, били зависни људи, претежно меропси, који највероватније не би имали нарочиту војну обуку, већ би своје војничко умеће стицали само непосредним искуством, услед чега би свакако чинили најбројнији, али лако заменљив део војних снага. Исто схватање, са војноисторичарске тачке гледишта, заступа и Шкриванић. Види Гавро Шкриванић,

[...] није била могућа без сталног и чврстог материјалног обезбеђења властеле; то су пак обезбеђење могле властели пружити само њихове баштине обезбежене економским имунитетом," тврди он.⁵⁷⁰ Ћутање појединих повеља о овој теми Тарановски објашњава чињеницом да је економски имунитет "улазио у само биће властеоске баштине и сачињавао [...] неопходни елеменат правног појма о њој."⁵⁷¹ Овом резонувању би се могло додати то да се по само једној очуваној повељи старијој од Душановог времена не може изводити општи закључак у погледу тога да ли је тада било уобичајено да се имунитетска права у повеље уносе или не, *поготово* пошто се по каснијим повељама види да има примера и једне и друге праксе.

"Организација средњовековне војске у Србији, Босни и Дубровнику", *Војноисторијски гласник*, 1/1967, 143-144.

Соловјев, са друге стране, има супротно мишљење. "Када би сви сељаци ишли у рат, феудално уређење не би могло да се одржи, пошто би они окренули оружје против феудалаца. Суштина је феудалног уређења у томе што феудалци као војничка класа могу да експлоатишу голоруке сељаке помоћу ванекономске принуде," каже он. А. В. Соловјев 1980, 209. Он сматра да су војници који прате властелина само његови дворани, у релативном малом броју (до десет, већ према материјалном статусу властелина), који су "стални пратиоци и слуге које с њим ратују, а и држе у послушности потчињене сељаке"; "заманичну војску", у коју би заиста били у већем броју укључени и обични сељаци, он сматра изумом периода деспотовине, а и тада реткошћу која се јавља у веома малом броју случајева. *Ibid.* Дакле, по Соловјеву би у пратњи властелина били малобројни, али професионални, добро обучени и квалитетно опремљени ратници, скоро сигурно коњаници, који су свакако имали сталну државину (својинска питања су овде потенцијално сувише компликована да би се сада у њих залазило) на сопственом оружју и опреми.

Оба схватања су добро поткрепљена упоредноправним примерима: они, дакле, сведоче само о томе да су обе могућности плаузибилне, јер су се обе јављале у другим државама из сличног периода. У корист – или против – обе се могу изрећи одређени аргументи. Са једне стране, ризик побуне који Соловјев наводи би могао бити смањен тиме што оружје и остала опрема којом их властелин снабде не би перманентно припадали сељацима: много је изгледније да би остали у власништву господара, који би их користио за сличне будуће прилике, делећи их сваки пут *ad hoc* међу својим потчињенима. Наравно, и даље је могуће да би сељаци могли покренути устанак и када им оружје буде подељено за војни поход, али то делује далеко мање изгледно у ратној ситуацији, него када би барем део потчињеног staleжа стално поседовао оружје и војну опрему. Са друге стране, не може се порећи да се већина сукоба у Средњем веку није ослањала на изразито масовне војске, као и да се при помену и опису било каквих ратних дешавања историјски извори изразито фокусирају на властелу и друге професионалне ратнике. Но, треба имати на уму да бројчани аргумент губи на значају и кредибилитету када се не зна који је заправо број људи – зависних или не – властела водила са собом у походе, док је фокус тадашњих историчара на властелу и витезове, знатне људе и славне догађаје више него разумљив.

Ово појашњење не претендује да да коначан одговор на ово несумњиво спорно, озбиљно и занимљиво питање, већ пре свега да укаже на његов значај. За потребе овог рада, међутим, тај одговор не би направио битну разлику. Који год облик војног одреда да је властелин водио са собом – да ли многобројне слабо опремљене и обучене људе, или малобројне ратнике у озбиљној војној спреми – то је морало повлачити са собом извесне организационе потребе и знатне материјалне трошкове.

⁵⁷⁰ *Ibid.*, 53.

⁵⁷¹ *Ibid.*

Што се тиче два друга облика имунитета – управног и судског – нема повода нити потребе да се они овде детаљно разматрају. Управни имунитет властеле није изричито регулисан нигде у Законику; о ономе што спада у судски, пак, ће бити више речи у одељку овог рада посвећеном судском поступку, будући да ће по много чему бити повезан са другим деловима материје која ће се тамо излагати.

Положај себара

Положај меропаха

Везаност меропаха за земљу

Ако не најбитнија, а оно најкарактеристичнија и најјучљивија особина положаја зависних људи (пре свега меропаха) је управо њихова везаност за свог господара и његову земљу. Душанов законик у чл. 115. прописује: "И кто естъ чиега чловѣка приель нь тоужде землк; а онъ к повѣгль отъ своего господара; отъ соуда ако даа книгоу милостноу цареву да се не потворин; ако ли нѣ дастъ милости, да моу се врати."⁵⁷² У вези са овим чланом постоји неколико недоумица. Прво, мишљења аутора се разликују по питању тога на шта се односи "туђа земља" која се у члану помиње. Новаковић сматра да тај израз означава туђе властелинство.⁵⁷³ Иако на датом месту не образлаже своје мишљење, његов резон се може извући из коментара које прави при поређењу изгледа овог члана у различитим рукописима Законика. Наиме, Раванички препис, осим донекле модификоване верзије горе наведеног текста⁵⁷⁴, уз овај члан⁵⁷⁵ садржи и додатак: "Иште ли оувѣгнет от некож ноужде или от соужьньства от иного царства въ землю нашу, такови да не възвратит се въспет, аште и много что та земля постраждеть."⁵⁷⁶ Новаковић га сматра накнадном изменом, наводећи да се овај члан

---

⁵⁷² С. Новаковић 1898, 88.

⁵⁷³ *Ibid.*, 215.

⁵⁷⁴ "И кто чловѣка приель нь тоужден земли, а онъ к повѣгль отъ своего господара, такови да нестъ приетанъ нь да возвратитъ се." *Ibid.*, 88.

⁵⁷⁵ Флорински га наводи као засебан члан, уникатан за овај препис (види Т. Флорински, Приложеније III, 44), док Новаковић сматра да је у питању "произвољан додатак" члану 115. "каквих имају пуно познији рукописи". С. Новаковић 1898, 89.

⁵⁷⁶ *Ibid.*, 88-89. Занимљиво је да је изузетак од оваквог правила много раније прописан за један од најповлашћенијих српских манастира – Хиландар. У првој од Милутинових повеља које је издао

бави "унутрашњим стварима, и није веровати да се онда осећала потреба да се законом што прописује за иностранце или бегунце из страних држава."⁵⁷⁷ На први поглед, ако се "туђој земљи" противставља "друго царство", заиста јесте логично да се први израз односи на поделу територије унутар државе.

Соловјев, међутим, износи супротно мишљење, подржавајући га текстом претходног члана 114, који говори о бежању од обавезе јемства, а садржи фразу: "Людје кон се враткоу изъ тоужде землк њ землю царства ми"⁵⁷⁸; дакле, овде се "туђа земља" супротставља царској земљи и означава иностранство. Логично је, заиста, да се онда и у наредном члану тај израз употребљава у истом значењу. Осим тога, Соловјев наводи и пример наизглед сличних одредаба у једној повељи – додуше, каснијег датума. У питању је повеља деспота Стефана манастиру Тисмену, у којој се дозвољава слободно враћање на манастирске поседе онима који су били побегли "отъ землк царства ми оу Оугрыскон земли или оу Българскон", изузев учинилаца одређених најтежих злочина, који не би могли тим путем добити амнестију.⁵⁷⁹

Осим тога, Новаковић подвлачи чињеницу да је овде регулисан релативно специфичан случај: наиме, ситуација када меропах побегне од господаревог суда – то јест да би избегао осуду за неку кривицу (или у неком спору), или извршење већ донете пресуде – а не и случајеви бекства из других разлога.⁵⁸⁰ У томе се са њим слаже и Соловјев. Можда би се могло расправљати да ли је под бежањем од суда законодавац заиста подразумевао обе могуће ситуације, али се то мора претпоставити у недостатку доказа супротног.⁵⁸¹ У сваком случају, исход је

овом манастиру стоји: "И коудѣ нѣ државе краљевства ми, кто доходе изъ тоужк землк кѣ светон цркви, соушти людик тезн землк, или к парикѣ, или блахѣ, или кто либо тоужземланинѣ, да си к њма света црква." С. Новаковић 1912, 390. Скоро идентична фраза је поновљена у његовој каснијој повељи, датираној између 1302. и 1309; види *ibid.*, 394.

⁵⁷⁷ *Ibid.*, 89.

⁵⁷⁸ *Ibid.*, 87.

⁵⁷⁹ Види С. Новаковић 1912, 753 и А. В. Соловјев 1980, 271.

⁵⁸⁰ С. Новаковић 1898, 215.

⁵⁸¹ Додуше, у више цитираном Призренском препису – ионако познатом по преписивачким грешкама – погрешно лоцирани интерпункцијски знаци могу довести читаоца у заблуду да помен суда припада другом делу реченице, то јест да се онај који (из било ког разлога) побегне од свог господара не мора овоме враћати уколико од суда буде прибављена царева милосна књига. Овакво схватање би било двоструко погрешно, будући да суд није био надлежан за издавање милосних књига, а да је из текста других преписа очигледно да он припада делу члана који говори о самом бекству. Тако нпр. у Хиландарском препису стоји: "И кто естъ чѣга чловѣка прѣель изъ тѣгк землк. а хнѣ ѣ повѣгль отъ свога господара отъ соудѣ. ако да книгѣ милостноу царевѣ. да се не потворит. ако ли не дастъ милосты."

недвосмислен – ако није било супротне царске заповести, одбегли меропах се морао вратити свом господару.

У другом делу Законика ова материја добија своје проширење. Чл. 140 категорички забрањује било коме, чак и самом цару или царици, да прими туђег човека: "Повелѣва царство ми; никто ничіега чловѣка да не прима; ни царство ми, ни госпожда царица, ни црква, ни властѣлинь, ни прочіи лнбо кто чловѣкъ да не пріми ничіега чловѣка безъ книгѣ царства ми; тако-зи да се каже кто лнбо како и невѣр'ныкъ."⁵⁸² Прекршиоцу ове одредбе се прети истом казном која погађа невернике⁵⁸³, што сведочи о значају забране. Мада би се из формулације "Повелѣва царство ми" могло претпоставити да се ради о новитету који уводи цар, извесно је да феудални односи у држави ни раније не би могли опстати да је она дозвољавала примање туђих одбеглих меропаха.⁵⁸⁴ Шаркић сматра да је узрок постојања овог члана то, што претходне забране нису биле довољно ефикасне и нису зауставиле бежање

да мѹ га врати чїи боудеть." А. Дероко 1981, 100. У Ходошком: "И кто етъ чїега чловѣка прїель изъ тоугк землек. а шнь е повѣгль шт свога господара шт соудд. аще дастъ книгѣ царевоу милостноу. да се не потворит. аще ли не дастъ милости. да мѹ га врати чїи боудеть." *Ibid.*, 138. У Бистричком препису овај члан гласи: "И кто кетъ чнїега чловѣка прїель изъ тоугк землек. а шнь кетъ повѣгль шт свога господара шт соудд. ако да книгоу. милостноу царевоу. да се не потворит. ако ли не дастъ милости. да мѹ га врати чїи боудеть." *Ibid.*, 198.

⁵⁸² С. Новаковић 1898, 108.

⁵⁸³ Иако казна за неверу није прописана ни у једном сачуваном писаном акту – сигурно јер је у обичајном праву била добро позната – општеприхваћено схватање науке, засновано на већем броју посредних информација, јесте да је у питању била казна конфискације имовине, највероватније примењивана кумулативно са смртном казном. Види Т. Тарановски 1996, 477-480, као и Нина Кршљанин, "Колективна одговорност у Душановом законнику", *Правни живот*, 10/2011, том 2, 416-417. Друго је питање како би и да ли би ова казна била извршавана ако би цар или царица заиста прекршили законску одредбу. Међутим, није ни изгледно да би владар лично учинио овакво дело – примити туђег меропаха или Влаха на имање је могао само онај ко се на њему непосредно налази, што би у случају владара био управник имања; вероватно би онда управо њега и погађала казна. Осим тога, Соловјев, правећи паралелу Душановог Законика са савременим *Maiestas Carolina*, сматра да се поступак против владара управо увек и водио против његових чиновника, па тако и у овом случају. Види А. В. Соловјев 1980, 289-290.

⁵⁸⁴ Поготово будући да се то не би свело само на примање оних који су сами побегли од господара и траже друго место за себе, већ би отворило врата за мамљење и подмићивање нечијих меропаха да побегну на друго властелинство. А познато је да је таквих поступака већ било – и то не само између властеле која се надметала међусобно. Цркве и манастири су, користећи свој економски повољнији положај због већег броја повластица које су уживали (слобода од војне обавезе, а често и од бројних новчаних и натуралних давања), свакако могли да понуде сељацима боље услове живота и рада од властеле која је била оптерећена додатним обавезама. Тарановски, осим тога, сматра да је и величина црквених поседа морала бити битан фактор, наводећи да је положај меропаха био бољи "на великим имањима где је експлоатација појединих меропашких ждробова наравно била мања, него ли на малим имањима, чији су господари захтевали од малобројних својих насељеника више работа и дажбина." Т. Тарановски 1996, 100. Овакво резонување делује логично, али га Тарановски не поткрепљује никаквим изворним подацима.

меропаха од својих господара.⁵⁸⁵ Међутим, на њега би се могло гледати и као на још једну потврду права властеле, гаранцију – налик већ поменутој гаранцији неприкосновености баштине – да ће меропси остати на поседима својих господара, а да ће онај ко их недозвољено прими пошто (можда и под његовим подстицајем или уз његову помоћ) одбегну, бити адекватно строго кажњен. Коначно, експлицитни помен цара и царице као могућих прекршилаца је битан новитет, у складу са општом идејом која се провлачи кроз други део Законика, а то је подложност и самог цара законским заповестима.⁵⁸⁶

Још у најстаријој сачуваној манастирској повељи – повељи Стефана Немање Хиландару – стоји: "И аке кьто одь манастирскихъ лоуди вѣжи, или влахъ, подь велнега жоупана, или кодь ннога кога, да се вракаю опеть; ако ли одь жоупанихъ лоуди приходе оу манастирске лоуди, да се вракаю опеть."⁵⁸⁷ Јиречек и Тарановски су сматрали да је ово – ако не првобитно, оно најстарије познато – везивање меропаха за земљу настало због велике оскудице радне снаге услед бројних фактора: ратова које је Немања водио, унутрашњих борби у земљи, глади због неплодних година и т.д.⁵⁸⁸ Никола Вучо, са друге стране, сматра да се овакво гледиште не може прихватити, јер "по њему, везивање не би постојало да је у Србији тада било довољно радне снаге. Тиме би се порицао и сам феудални начин производње који у своме систему експлоатације нижих класа неопходно захтева везивање тих слојева становништва за земљу као један од видова ванекономске принуде."⁵⁸⁹ Ни са његовим схватањем се не може у потпуности сложити. Његов први део јесте тачан – наравно да није истина да до увођења везаности меропаха за земљу не би *уопште* дошло да се у време Немањине владавине није задесила оскудица радне снаге. Међутим, погрешно је и тумачити да је постојала некаква историјска – а камоли судбинска – предодређеност да до овога дође (какав призив донекле

---

⁵⁸⁵ Срђан Шаркић, "Правни положај меропаха у средњовековној Србији", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 2/2010, 27.

⁵⁸⁶ Детаљније о овоме види у последњем делу рада.

⁵⁸⁷ С. Новаковић 1912, 385.

⁵⁸⁸ Види К. Јиречек 1923б, 171-176 и Т. Тарановски 1996, 99-100. "Да се у таквим приликама омогући и обезбеди непрекидни и интензивни рад на културним пољским имањима, зато су биле потребне принудне мере," наводи Тарановски. *Ibid.*, 100.

⁵⁸⁹ Никола Вучо, "Економика средњовековне Србије кроз Душанов Законик и манастирске повеље", *Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана*, Београд 1951, 189.

имају Вучове речи), зачетак феудализма који ван сваке сумње означава да ће се он развити до свог најчешћег и стереотипног облика. Према томе, требало би ублажити његову тврдњу и направити компромис између наведених схватања, те рећи да је оскудица радне снаге за владе Стефана Немање била само непосредни повод за везивање меробаха за земљу⁵⁹⁰, али да су се историјске социјално-економске прилике ионако слагале тако да би то тог везивања пре или касније дошло све и да није било ових конкретних околности.

Како год било, није предвиђена никаква санкција за кривце, већ само поништавање противправног акта, то јест враћање одбеглих меробаха законитом господару. Изгледно је, дакле, да је забрана постојала и раније⁵⁹¹, али да њено непоштовање није кажњавано, већ се само захтевао повраћај у пређашње стање.⁵⁹² Новина коју Душан уводи је управо казна, и то изузетно строга, што сведочи о томе да власт није више желела да трпи овакво поступање, али и о томе да га је пре доношења Законика свакако било.

Занимљива је напомена Тарановског да ова одредба повеље, ако се директно тумачи, укључује обавезу одбеглих манастирских људи да се врате са државних поседа (они који су одбегли под великог жупана) или поседа властеле (под некога другог), као и обавезу државних (владаревих) меробаха да се врате са манастирске територије, али *не* и обавезу властеоских људи (тј. оних који припадају "некоме другом") да се врате са земаља манастира на које су одбегли.⁵⁹³ Ипак, и он се слаже да је дотична обавеза – односно, из другог угла гледано, право властеле – свакако била присутна у српском праву⁵⁹⁴, па да и изостављање њеног изричитог помена у тексту повеље не значи њено непостојање у датом случају, већ само оставља простора за сумњу.⁵⁹⁵ У прилог том схватању би се могло рећи да није поменут ни случај када људи великог жупана одбегну на "нечије друге", то јест властеоске, поседе, па опет то нико неће покушати да

---

⁵⁹⁰ И то под условом да је до њега заиста дошло тада, а не раније.

⁵⁹¹ Могуће је да је постојала и по обичајном праву, али та претпоставка се не може потврдити.

⁵⁹² Тарановски истиче како је постојање овакве одредбе у дотичној повељи доказ тога да су меропси у Србији били везани за земљу и лишени слободе кретања много раније него у другим државама, мада не наводи упоредне податке. Т. Тарановски 1996, 97.

⁵⁹³ Види Т. Тарановски 1996, 97-98.

⁵⁹⁴ Што се види из других извора, укључујући и већ наведене чланове Душановог Законика.

⁵⁹⁵ *Ibid.*, 98.

тумачи тако да је српски велики жупан дозвољавао сопственим меропсима да побегну на земље његове властеле и тамо се задрже.

Другачије тумачење ове норме има Лујо Маргетић. Он сматра да различит избор речи у описивању догађаја у повељи није случајан: да то што је напоменуто да меропси са манастирске земље *беже*, а жупљани на манастирске поседе *приходе*, тј. долазе, значи различит степен обавезе. По том тумачењу, Хиландар би морао вратити владареве меропхе у сваком случају, чим они дођу на манастирски посед, док је враћање манастирских људи обавезно само ако *беже*, то јест противправно одлазе. Маргетић сматра да то значи да би сељак у оквиру свог односа са господаром могао да се ослободи својих феудалних обавеза и легално напусти његов посед, док би тек одлазак без таквог договора и испуњавања обавеза био сматран бежањем. Из овога произлази да су сељаци на владаревим земљама били везани строже од манастирских, јер нису могли напустити земљу све и када би испунили своје обавезе према господару.⁵⁹⁶ Резонујући даље како је дотична повеља *lex specialis* за *lex generalis* свакако супротног садржаја (који би објашњавао статус властеоских меропха), Маргетић закључује "да је Nemanja vrlo mudro stupnjevaо vezanost seljaka" у три категорије, те да тако владареви меропси не смеју ни у ком случају прелазити на имања других господара, манастирски не смеју "бежати", али смеју да напусте метох уз претходни договор и измирење обавеза, док властеоски меропси смеју слободно прелазити како на манастирске, тако и на владареве поседе!⁵⁹⁷ Мора се рећи да је ово Маргетићево схватање сувише категоричко. "Crkva kao saveznik vladara prošla je takvim reguliranjem dobro, vladar najbolje, a vlastela najslabije," закључује он.⁵⁹⁸ Црква свакако јесте била "савезник владара", али ипак је тешко замислити да он властели, која је такође итекако представљала његове савезнике и основну војну силу која је подржавала његову власт, не би доделио *никакве* привилегије и да би

---

⁵⁹⁶ Лујо Маргетић, "Биљешке о меропсима, сокалницима и отроцима", *Зборник Правног факултета у Новом Саду*, XXV/1991, 93. Своју хипотезу о постојању приватноправне обавезе меропха према господару Маргетић поткрепљује и одсуством прописа ове врсте у сачуваним повељама у наредних више од сто година (мада би му се ту могло приговорити да стање у сачуваним изворима не може бити апсолутан доказ), као и поменом давања која манастиру дугују "туђи људи" у Милутиновој повељи Светом Ђорђу Скопском. Види *ibid.*, 94-95.

⁵⁹⁷ *Ibid.*, 94.

⁵⁹⁸ *Ibid.*

оставио њихов извор економске моћи – меропхе на њиховим поседима – без икакве заштите.

Сходно томе, може се претпоставити да разлог за изостављање властеле у овој повељи није била намера да се властели одузме право да им буду враћени меропси који одбегну на поседе Хиландара, већ чињеница да је у контексту тај аспект био најмање битан – јер није било заинтересованих страна да се за његово истицање залажу. Суштина привилегије дате манастиру јесте била да се у повељи заповеди враћање меропха који побегну са његових поседа – наравно, било на владареве или на властеоске земље. Подједнако битно за самог Стефана Немању, ипак, је било и да се нагласи да се *њему* морају вратити људи који са његових територија одбегну на манастирска имања. Интереси властеле, у овом случају, нису имали непосредног заступника, па су тако и остали без експлицитног помена.⁵⁹⁹ Будући да се ради о појединачном правном акту, не треба мислити да је било икаквих претензија на систематичност, те да ово одсуство означава да такво право властели није (или не би) било признато. Исто је и са случајем бежања владаревих меропха на земље властеле – иако за великог жупана свакако битно, ово питање је контекстуално било потпуно ирелевантно за његове односе са манастиром Хиландаром. Наравно да повеља, како Маргетић наводи, јесте *lex specialis* у односу на општи правни поредак који је (у то време претежно неписан или садржан у већем броју партикуларних аката) постојао у држави; али то нипошто не би требало да буде довољно да се на основу њене садржине са сигурношћу утврди садржај општег закона. Стога се чини да је горње резоновање примереније, и да је вероватно и за властеоске поседе постојао већи број повеља које данас, нажалост, нису сачуване, којима су прописиване сличне одредбе поводом властеоских меропха, а потенцијално и бежања владаревих меропха на властеоске поседе.

Посредан доказ постојања забране преузимања туђих зависних људи се види у повељи краља Милутина манастиру Грачаници из 1321. године – по његовом обнављању – где се на неколико места помињу људи који су за манастир

---

⁵⁹⁹ Алтернативно тумачење би било да се у другом делу одредбе под "људима жупана" заједно са владаревим меропсима подразумевају и властеоски, будући да је властела потчињена владару, а њихови поседе се налазе на његовој територији, будући од њега добијени. Ипак, овакав начин размишљања, а са њим и форма изражавања, би били страни постојећем типу феудалних односа у средњовековној Србији.

"одспрѣни" – дакле, у парници добијени – од различите властеле.⁶⁰⁰ Логично је закључити да се радило о случајевима у складу са горе поменутиим одредбама – о људима који су одбегли са манастирских поседа на властеоске, или чак преведени код нових господара силом, о чему сведочи и сама повеља⁶⁰¹, али је у судском поступку доказано да су у питању црквени људи, те су враћени свом првобитном, законитом господару. Наравно, ова повеља није могла бити извор Законика, јер не садржи нормативне одредбе из ове материје, али она представља јасан доказ постојања прилично редовне праксе у овом погледу и век после Немањине повеље, без обзира на (вероватно привидан, због настрадалих повеља) размак у погледу регулисања ове теме у изворима.

У хрисовуљи Стефана Дечанског Призренској епископији се налази одредба: "И што к придало кралкѣство ми, или родителъ кралкѣства ми людик кон се соу прѣгк разышли, да се повракиаю сваки на свое мѣсто, а никто да их не подръжитъ, ни властелинъ, ни ина цркъвь, ни само кралкѣство ми."⁶⁰² У питању је прилично једноставна одредба којом се манастирски меропси штите од свих других земљопоседника који би их могли премамити. Нарочито је занимљиво што се први пут експлицитно предвиђа могућност да људи са једног црквеног поседа побегну на други, чиме се епископским људима (односно, прецизније и поштеније речено, економском интересу епископије) пружа потпуна заштита.⁶⁰³ За разлику од Немањине Хиландарске повеље, нема реципрочне одредбе која би налагала људима који су од других господара пребегли на поседе епископије, али с обзиром на природу даровнице као документа, ово не може бити повод за чуђење.

---

⁶⁰⁰ "А се людик конхъ к привелъ епискоупъ Игнѣтиѣ одпрѣвъ одъ властель оу Оливовон, триѣ братѣнци" (следе њихова имена); "а се што соу Градчанѣни одпрѣни одъ Оливера", "а се людик конхъ одпрѣсмо одъ Стрѣза, влахъ". Види С. Новаковић 1912, 633, 634, 635.

⁶⁰¹ Изгледно је да се није радило о класичном бежању, већ о томе да се, пошто је црква која се раније налазила на датом месту разрушена, отворио простор за самовољу околне властеле. Зато у завршници повеље и стоји "И видѣ кралѣвство ми насилнѣ на людехъ прѣсветыѣ Богородице одъ околныхъ и междоузовныхъ чловѣкъ, и створихъ милость цркви светон Богородици и людѣмъ кѣ при епискоупѣ Игнатиѣ кто нѣ прѣлъ и одпрѣлъ люди и извелъ, по семс сега да не прѣчи соуда за люди ни извода, не давамъ и праштамъ сии вси храмоу светыѣ Богородице." *Ibid.*, 636.

⁶⁰² С. Новаковић 1912, 641.

⁶⁰³ Наравно, не треба сматрати да се у Немањино време бежање меропаса са једног на други манастирски посед сматрало дозвољеним: оно се свакако подразумевало у случају бежања "под неког другог" господара.

Чак, напротив, необичније је што се у Немањиној повељи нашао и одредба којом се штите меропси, односно територије, под директном влашћу великог жупана.

Поредећи неке од ових одредби из повеља и наведени члан 140, Тарановски перцептивно запажа како се *забрана* примања туђих мерапаха први пут јавља у Законику, док све раније одредбе налажу враћање примљених људи, али не и иницијелно уздржавање од њиховог пријема. Он сматра да је то зато што државна власт дуго времена није желела или чак није била у стању да се меша у међусобно надметање феудалаца око вредног и релативно оскудног ресурса – радне снаге, и да је суптилним интервенцијама (не забрањујући дело, али дајући оштећеном право да тражи повраћај) фактички повлађивала крупној властели и црквама. По њему, држава је била приморана да интервенише експлицитном забраном "тек кад је мањак радних руку на имањима мале властеле постао јако осетљив, од чега је патила исправност властеоске службе" и то је представљало "одлучни преокрет у државној политици и у законодавству."⁶⁰⁴

Соловјев, са друге стране, не тумачи однос ових одредби тако строго, већ само доживљава да је санкција – односно, прецизније, правна последица – и до тада недозвољене радње у другом делу Законика поштрена.⁶⁰⁵ Ово би се заиста могло узети као валидан резон: јер, слични примери накнадног "пооштравања критеријума" постоје и у случајевима других установа регулисаних у Законику.⁶⁰⁶

---

⁶⁰⁴ Т. Тарановски 1996, 103. Он овде изводи поређење са коначним везивањем кметова за земљу у Русији. Међутим, како се ради о догађајима који су се одиграли не само у другој држави, већ и под доста другачијим друштвеним условима, у периоду од XV до XVII века, ово поређење се не може узети као јак основ у прилог тврдње Тарановског.

⁶⁰⁵ Види А. В. Соловјев 1980, 290.

⁶⁰⁶ Може се направити мала дигресија од ове материје и погледати, рецимо, пример чланова 105, са једне, и 171. и 172, са друге стране, и у њима садржаних одредби о поступању са царском одредбом која није у складу са Закоником. Тамо где се у првом делу наређивало судијама да се са спорном наредбом појаве пред царем и изнесу му проблем који је настао, други део им заповеда да такву противзакониту, односно неправедну наредбу, ма из ког разлога да је настала, игноришу, и суде по тексту Законика, не плашећи се при том цареве одмазде. (Види чланове 105, 171. и 172. Законика у С. Новаковић 1898, 80-81 и 134-135.) О овим одредбама, њиховом пореклу и месту у српском правном систему је писано много, и ти написи неће бити овде детаљно представљени јер нису у вези са темом овог рада. Вреди, евентуално, поменути аргументацију коју износи Мирјана Стефановски у прилог схватања како главни *ratio* одредбе садржане у члану 171. није сукоб царске наредбе као акта ниже правне снаге са Закоником као актом више снаге, већ очигледна неправда садржана у наредби донетој из разлога цареве пристрасности – беса, љубави или сажаљења према неком од заинтересованих лица. Види Мирјана Стефановски, "Вредност закона према Душановом законнику", *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора: зборник радова са научног скупа одржаног 19-21. марта 2009*, Београд 2009, 35-39 и даље.

Међутим, потребно је нагласити следеће: не може се, ипак, из тога што је други део Законика прописао да се царске наредбе које су противне закону не смеју поштовати (из чега, данашњим правним речником изражено, произлази да не производе правно дејство) изводити закључак да је

Не може се само из тога што су касније (у другом делу Законика у поређењу са првим или у Законнику у односу на повеље) уведене строге санкције закључивати да је раније право такво поступање дозвољавало, поготово будући да је извесно да је оно прописивало обавезно поништавање последица таквих радњи, то јест враћање мерапаха на поседе својих законитих господара. Према томе, може се закључити да се Законик по овом питању итекако угледао на раније повеље, инкорпоришући суштину одредби садржаних у актима Стефана Немање и Стефана Дечанског, али да их је и модификовао, и то троструко. Пре свега – формулисањем своје норме у виду експлицитне забране пријема туђих мерапаха; затим, укључивањем у круг те забране и самих цара и царице, у складу са новом политиком поштовања и наглашавања снаге закона; и, коначно – и у пракси вероватно најбитније – прописивањем изузетно строге казне за прекршиоца ове забране.

Треба напоменути да Законик не забрањује пријем одбеглих мерапаха само феудалцима. Већ следећи члан 141. прописује: "Такожде и тръговѣ и кнезовѣ и по градовѣхъ чіега чловѣка примоу, такожде образомъ да се кажоу и оддоу."⁶⁰⁷ Ово показује да

први део цару *дозвољавао* да заповеда шта год жели, то јест да је царска наредба тада још била веће правне снаге од законских одредби. Напротив, чим је прописано да судије не треба да донесу по таквој заповести пресуду, већ да се обрате владару, очигледно је да ово није случај: само се испрва још није давао судовима толики ауторитет да би они само могли прогласити царску заповест неважећом, већ су се морали обратити њему лично и скренути му пажњу на проблем, те би се од самог владара, свакако, очекивало да га реши тако што ће сопствени акт изменити. Другим речима, није цар ни тада био изнад закона, али судије нису у својој служби закону биле толико високо да саме имају овлашћење да спроводе закон изнад цара. Јесте измена овог прописа у другом делу Законика представљала значајан корак напред у погледу утврђивања снаге закона у држави и ојачавања онога што се данас назива владавином права, али она није представљала увођење *новог* принципа, већ само даље развијање старог. Нешто другачије мишљење о односу чланова 105. са једне и 171. и 172. са друге стране има Борислав Благојевић. Он сматра да је Душанов законик прокламовао "принцип строге законитости", укључујући и правило о неретроактивности. (Борислав Ив. Благојевић, "Решавање сукоба између Законика и осталих правних извора према одредбама у Душановом законнику", *Архив за правне и друштвене науке*, 3/1938, 245.) По његовом мишљењу, члан 105. се односи на повеље које су издате *пре* доношења Законика, и наставља да важи и после доношења другог дела Законика – јер би било "сасвим неправично да поседници царских повеља изгубе своја права због тога што један доцнији Законик другачије прописује", те да се у тим случајевима морало поверити самом цару, као ауктору повеље (односно аукторовом наследнику, али у сваком случају владару који иступа са истог сувереног положаја), да у конкретном случају разреши настали сукоб. (*Ibid.*, 244.) Члан 171, са друге стране, подразумева само повеље које су издате *после* Законика, те се ту подразумева да царева наредба која би била у супротности са законским одредбама не би имала правно дејство, што сасвим могу констатовати и саме судије, без потребе да се цар лично изјашњава и налази посебан начин решавања сукоба правних аката за конкретан случај. Види детаљније *ibid.*, 243-245.

⁶⁰⁷ С. Новаковић 1898, 109. Овај члан није присутан у свим рукописима Законика, али за то није тешко наћи резон, поготово кад су у питању рукописи тзв. млађе редакције. Прво, у време

је, упркос оштрини прописане казне, главни *ratio* ових одредби био не кажњавање онога ко је себи противправно прибавио себарску радну снагу (јер се по том питању не може повући потпуна паралела између феудалаца и градова, односно тргова⁶⁰⁸), већ спречавање њеног осипања од законитог господара.⁶⁰⁹ На први поглед, овај члан Законика је новитет, допуна у односу на оно што је раније прописивано повељама, будући да уводи нова лица која су прописана као учиниоци овог престапа. Међутим, синтеза наведена два члана управо сведочи о прихватању и продужавању *идеје* коју је и раније право носило: да треба законитом господару омогућити да задржи потчињене људе на свом властелинству. У претходном периоду је та сврха остваривана прописивањем обавезног враћања бегунаца, без нарочите казне за онога ко их прими, јер кажњавање није био примарни циљ творца нормe. У Душаново време је очигледно да је сматрано неопходним да се припрети веома строгом казном, али је и круг учинилаца проширен с обзиром на нове, промењене прилике у развијенијој држави.

њиховог настанка (угл. средином XVII века) државно уређење се, под османлијском влашћу, већ знатно променило и није било српских градова и тргова (а камоли кнезова) који би могли претендовати на преузимање туђих зависних људи. Осим тога, промена формулације чл. 140. у овим преписима је довела до тога да чл. 141. више не буде неопходан. Уклањањем *exempli causa* наведених учинилаца – на које се члан у већини преписа старије редакције фокусира – члан је заправо почео да обухвата шири, неодређен круг потенцијалних преступника, под који би се могли подвести и они који су раније били наведени у чл. 141. Тако, у Раваничком препису чл. 140. гласи: "Законъ царевъ. Повеленкъ царевъ; никто ничкга чловѣка да не приметь к себе безъ книги цареве," а у Текелијино-Софијском "Законъ царьскы: Повелѣніе царевъ. Нитко ничнега чловѣка да не приими, ни црква, ни властелинъ, ни чие безъ царевъ соудъ, тако да воудет тврдо царьско повѣленіе." *Ibid.*, 108-109.

⁶⁰⁸ Наравно, могуће је да би се казна примењивала на старешину, односно надлежног чиновника у месту. Тако Соловјев претпоставља да су кнезови који се у овом члану помињу, с обзиром на формулацију, не жупске старешине (како је сматрао Новаковић – види С. Новаковић 1898, 230.), већ кнезови по градовима. А. В. Соловјев 1980, 291, фн. 807. Међутим, када се текст члана ближе анализира, ипак се потенцијални учиниоци не могу свести само на појединце. Све и да "кнезове и по градовима" треба разумети као "кнезове по градовима", опет остају тргови који су поменути на првом месту, тако да није могуће да се кнезови односе на њих.

⁶⁰⁹ Наравно, и градови су били на економском добитку од досељавања у њих сељака одбеглих са властелинства; ипак, поређење које Соловјев прави са средњовековним градовима западног типа (види А. В. Соловјев 1980, 290-291) можда није до краја умесно. Како и сам аутор закључује да се та забрана није односила на "оне најповлашћеније, као Будва и Котор [...]" и да се чл. 141. односи само на тргове и мање градове" (*Ibid.*, 291.), мора се поставити питање колико је умесно на такве градове применити претпоставку о економској конкуренцији "између феудалаца и градске буржоазије." (*Ibid.*, 290.) Није Душан овде дао повластицу властели зато што му је њихова подршка била потребнија и значајнија од подршке буржоазије, како се чини да наговештава Соловјев, већ зато што никакве јаке буржоазије која би му могла служити као ослонац у Србији, барем у српским градовима у унутрашњости, није ни било.

Додуше, у владалачким повељама се може наћи и пример супротног – задржавања туђих зависних људи уз одобрење врховне власти. Ипак, пре него што се постави питање колико ове повеље треба разматрати и зашто се Законик није угледао на њих, треба напоменути да су посредни специфични, изузетни случајеви. Тако у Милутиновој повељи Хиландару донетој између 1302. и 1309. године стоји: "И коудѣ нѣ дрѣжаве краљевства ми, тизи кон доходе кь светѣи цркви нѣ тоужде зем'лк соуштни, лндик те землк, или к парнкѣ, или влахѣ или кто лнбо тоуждеземланинѣ, да си нхѣ имаа светла цркви."⁶¹⁰ Овде се, дакле, ради не о људима са поседа српске властеле, већ о странцима, зависном становништву које је побегло од својих господара са територија под ромејском влашћу и дошло на поседе манастира. Самим тиме, овим се ниуколико не умањује везаност за земљу српских мeroпаха, већ се ради о одредби примарно политичког карактера – којом краљ обећава да ће овакве бегунце правно признати, а фактички штитити, као зависне насељенике манастира Хиландара.

Затим, у Милутиновој хрисовуљи Светом Ђорђу Скопском стоји: "И кога си чловѣка приселилѣ нгоумень Светаго Георгиѣа отькоудоу лнбо, или изь Грѣкѣ, или изь Срѣблѣ, или свободна или господита, кон кетѣ проводилѣ ·Г· годишта безь господара, или село населити, все то милостиву краљевства ми даровахѣ и записахѣ вѣчно оу хрисовоуль си новы."⁶¹¹ Краљ је, дакле, дозволио игуману манастира да на својим поседима задржи све људе које је већ довео – и то не само слободне⁶¹², него и оне који су некеме већ припадали, под условом да су провели бар три године "без господара", то јест ван господаревог имања и његове непосредне власти, било управо на територији манастира Светог Ђорђа, или другде. Ипак, ово не значи да је у том периоду присвајање туђих мeroпаха било дозвољено: напротив, ради се о изузетку који потврђује правило, о случају где је краљ одлучио да, како би учинио дар манастиру, легализује постојећу ситуацију која је иначе била противправна. И из саме формулације се

---

⁶¹⁰ С. Новаковић 1912, 394.

⁶¹¹ С. Новаковић 1912, 617.

⁶¹² Маргетић, додуше, не сматра да се спомен *слободних* људи односи на, како се то најчешће у литератури тумачи, слободне баштинике, то јест сељаке који нису потчињени ниједном господару, већ по аналогији са Ромејским царством закључује да су у питању елевтери – лица која немају никакву имовину вредну помена, па су због тог степена сиромаштва "слободна" у смислу немања пореских обавеза. Види Л. Маргетић 1991, 95.

види да ту краљ *дарује* дотичне људе манастиру – дакле, не признаје да су они доведени по било каквом праву, већ их сада поклања као знак своје добре воље. Поређења ради, треба погледати одредбу из исте повеље у којој се ради само о досељавању слободних људи: "И цю приели кон либо нгоумень свободна, кон моу законъ оупише, да стон на томъ, да си не потвара записаник. Яко самохотин(sic) кто оузливи цркъовъ и придеть, да ксть ть чловѣкъ свободнь шт вѣхъ работъ кралѣвства ми, развѣ цркъви вѣдбоу .Г. дни оу годици."⁶¹³ Овде се не помиње никакво даривање тих људи, већ само уписивање "законом", то јест важећом правном нормом – дакле, потврда већ постојећег, али *легалног* стања, за разлику од легализације противправног.⁶¹⁴ И у повељама других владара се види да је досељавање слободних људи било нормална ствар која не захтева посебно одобрење. Тако, у повељи Стефана Дечанског Епископији Призренској на Левиши стоји "и по томъ колико си можеть населити светаѣ цркви да си населитъ люди, или црковныхъ или свободныхъ..."⁶¹⁵

Ипак, враћајући се тексту првобитно разматране одредбе из Скопске повеље, треба приметити да је за оне меропхе који имају господара постављен

---

⁶¹³ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 328. С. Новаковић 1912, 619.

⁶¹⁴ Маргетић и овде види разлику између две наведене категорије, па сматра да се први део одредбе односи на слободне људе – елевтере – које је игуман *принудно* насељавао на манастирским поседима (вероватно јер је манастиру недостајало радне снаге), док у другом случају сељак долази на метох добровољно, а "kralj ga (досељеника – прим. Н. К.) oslobađa svih dužnosti osim što taj čovjek, u zamjenu za te dužnosti, treba crkvi dati tri dana oranja uz davanje hrane" – дакле, овај део одредбе би се односио на ступање на манастирске поседе меропеха који су већ имали господара! Ј. Маргетић 1991, 96. Ово схватање је тешко прихватити, поготово што и сам Маргетић примећује да је одсуство ограничења у погледу насељавања свих сељака, укључујући и оне који су већ имали поседе потчињене другим господарима, одступа како од Милутинове дотадашње политике (видљиве и у горе цитираној одредби исте повеље са роком од три године), тако и од ромејске праксе којој се Милутин по Маргетићевом мишљењу приклањао. Он покушава да то објасни тиме што је "Milutin, nakon što je pravno osiguraо svoju vlast nad Skopjem, želio svojoj vojnoj i političkoј moći pridodati i snažnu crkvenu podršku." *Ibid.* Ипак, то се директно коси управо са Маргетићевом тезом о Милутиновој жељи да осигура себи добре односе са локалним ромејским феудалцима (види ниже), тако да је очигледно да ова аргументација није добро избалансирана. Стога се у даљем тексту ово Маргетићево мишљење неће узимати као валидно.

⁶¹⁵ С. Новаковић 1912, 639. Маргетић овде види насељавање елевтера или црквених људи (дакле, мора бити, са поседа других цркава или манастира), док насељавање властеоских или владачевих меропеха сматра имплицитно забрањеним. Ј. Маргетић 1991, 98. Он посматра ову одредбу по *пореклу* људи који се смеју доселити. Али, зар не би дозвола да се црквени људи населе на поседима Призренске епископије задрала у привилегије других цркава и манастира и тако нарушавала оно што је њима владар својевремено гарантовао? Боље је, онда, гледати на оно што је прописано у повељи као на коначно стање – да се ти људи могу доселити или у својству зависних, црквених меропеха, или у својству слободних земљорадника – баштиника. Наравно, у том случају би ови први долазили ради добијања земље од цркве у замену за свој рад уз који ће бити везани за земљу, док би ови други вероватно долазили до слободних поседа путем купопродаје или трампе.

услов да су били одвојени од њега барем три године – дакле, то су они сељаци чији господари су се дотад вероватно већ били помирили са чињеницом да су им меропси одбегли и престали да очекују да се врате назад. Иако није изричито поменуто, очито се тиме имплицира да се они људи који су имали господаре, али су на поседима Светог Ђорђа провели *мање* од три године, будући да се не дају у дар манастиру, морају вратити својим законитим господарима, јер је њихово пребивање на територији метохије противправно.⁶¹⁶ У обрнутом, пак, случају, ако би се манастирски човек нашао на туђем поседу, прописује се "*да се вракѣ, да моу нѣк старинѣ.*"⁶¹⁷ Дакле, док права других феодалаца да врате своје људе са поседа Светог Ђорђа застаревају за три године, манастир може своје људе⁶¹⁸ у било ком тренутку захтевати назад, јер је застарелост експлицитно искључена. Опет се види неједнакост у правима у корист манастира, али ни овде се не сме сметнути са ума да је извор тих одредби управо повеља издата Светом Ђорђу, те да један од њених главних циљева управо и јесте да манастиру додели повластице. Ни на какву правну једнакост титулара и других субјеката се не претендује – напротив, суштина је да он буде обдарен привилегијама какве доликују његовом положају.

Коначно, у Душановој повељи из 1332. године којом потврђује дар протосеваста Хреље манастиру Хиландару, а затим јој и прилаже цркву Свете Петке, стоји: "*И кто си полѣки одъ кгоѣхъ лѣди (манастира Хиландара – прим. Н. К.) или кто своѣодѣнь чловѣкѣ, да гредѣ своѣодно подѣ црѣкѣвѣ Светоу Петкоу.*"⁶¹⁹ Овде се, пак,

---

⁶¹⁶ Маргетић сматра како је разлог доношења ове одредбе била дискрепанца између правног и фактичког стања у областима које је Милутин освојио од Ромејског царства (укључујући и Скопље и његову околину) од њиховог заузимања 1282. године па све до правног признавања његове власти уговором са Ромејским царством 1299. У том периоду, док је српска власт фактички постојала на територији манастирских поседа, али још увек није била правно призната, је свакако било насељавања које није било правно одобрено – јер ромејска власт није имала могућности, а српска основа, да то учини. Ипак, Милутин не одобрава *сва* пресељења, већ само људи који су били слободни или већ три године без господара, из чега Маргетић закључује "*da је Milutin žeelo (sic!) da nađe prihvatljiv modus vivendi s onim imućnijim slojem ljudi, koji је ostao u Skopju i његовој околци i nakon повлачења Bizanta*", а пре свега у оквиру тога да им покаже "*da није osvajač, nego nastavljаč bizantskog društvenog i правног sustava.*" Л. Маргетић 1991, 95. Он сматра да је и рок од три године преузет по узору на ромејско право, како би се локалном племству нагласио континуитет власти. Види *ibid.*, 95-96.

⁶¹⁷ С. Новаковић 1912, 618-619.

⁶¹⁸ И не само људе – ова одредба се односи на све што спада у живу и мртву, покретну и непокретну имовину цркве. Види *ibid.*, 618. За овај рад је, ипак, релевантно само оно што указује на везаност меропаша за свог господара и друге правне последице које су са тим односом повезане или из њега произлазе.

⁶¹⁹ С. Новаковић 1912, 404.

ради о томе да је само хиландарским сељацима (од зависног становништва) дозвољено да пређу на поседе цркве Свете Петке. Будући да је она сама била директно подложена Хиландару, не може се рећи да би манастир тиме, укупно гледано, било шта изгубио: сељацима је само дозвољено да пређу са једне територије која му је припадала на другу. Осим тога, ни ово није било редовно дозвољено стање, али је одредба највероватније мотивисана потребом да се поседи нове цркве што је пре могуће населе радно способним становништвом, зарад чега је дозвољено да се део мерапаха, уколико желе, пребаци тамо са других хиландарских поседа.⁶²⁰

Одредба без прописана санкције, али која добро показује једну веома битну страну ових односа⁶²¹ јесте она садржана у чл. 22. Законика: "И людїе властѣлѣ шїи, кон гдѣ по црковѣ њихѣ селѣхѣ и по катонѣхѣ, да походи вѣсакѣ кѣ своему господарю."⁶²² По врсти наредбе налик на већ поменути одредбу из повеље Призренској епископији Стефана Дечанског, овај члан, занимљиво, донекле сужава опсег његове примене, будући да се односи само на оне меропхе који су побегли од властеле на манастирске поседе. На први поглед се може чинити чудним што се у Законнику само једној категорији одбеглих мерапаха налаже да се врате својим господарима, да би се нешто касније у тексту веома строгом санкцијом претило *свима* који су примили туђе меропхе.⁶²³ Ипак, овде је реч о

---

⁶²⁰ Може бити занимљиво што се оваква слобода не прописује и за цркву Светог Ђорђа, која се дарује Хиландару истим овим актом. Реч је, вероватно, о следећем. Уз цркву Свете Петке су приложене земље које је Карби који ју је сазидао, односно самој цркви, "далѣ господарнѣ и родителѣ краљкѣства ми", што је, с обзиром на датум издавања повеље, могло бити релативно недавно. За цркву Светог Ђорђа се напомиње само да ју је зидао извесни Берислав на селишту Србшору и да се она прилаже манастиру "сѣ виноградомѣ, и сѣ нивикомѣ, и сѣ вѣснѣ области цркве те", али без напомене о пореклу дотичних поседа, што може упућивати на то да се ради о старијој цркви која дотичне земље има већ дуже време. (Види С. Новаковић 1912, 404.) Самим тиме, црква Светог Ђорђа је, изгледно, већ на својим поседима имала сву потребну радну снагу за њихово обрађивање, док је новијој цркви Свете Петке могло недостајати мерапаха за обраду поседа, услед чега је и настала горе анализирана одредба.

⁶²¹ И управо допуњава оно што је, како је више разматрано, а указао још Тарановски, "недостајало" у Хиландарској повељи Стефана Немање.

⁶²² С. Новаковић 1898, 24.

⁶²³ Тарановски, поредећи члан 22. са више цитираном одредбом из хрисовуље Призренској епископији, из одсуства других предвиђених случајева какви у повељи постоје изводи закључак "да је Законик узео под заштиту неприкосновеност властеоских мерапаха и то против цркве." Т. Тарановски 1996, 101. Мада је ово у извесној мери тачно (о разлозима види ниже), Тарановски

пракси карактеристичној за старе законодавце – нормирање оних односа који су чести и проблематични, а не хипотетичких или ретких случајева. Очигледно је да је главни проблем код противзаконитог пресељења меропаха био управо њихово бежање на црквена са других имања – због већ поменутих повољнијих услова – па је овај *lex imperfecta* намењен само њима.⁶²⁴

Соловјев износи хипотезу да је овај члан донет "свакако на тражење властеле."⁶²⁵ Иако се тако нешто не може доказати, изглед и формулација одредбе чине ту претпоставку веома вероватном. Осим што делује да је осмишљен из властеоске перспективе, управо одсуство санкције може бити веома индикативно. Наиме, властела се, могуће, не би усудила да предлаже да се црквама и манастирима припрети некаквом казном за то што су примили њихове зависне сељаке на своју територију. У сваком случају, главно би им било да се законом⁶²⁶ меропсима нареди да се врате господарима.

Ипак, није *само* властела водила рачуна о овоме. "Сигурно су цркве и манастири премамљивали и преотимали властеоске меропхе, а држава је била заинтересована, да властела, који су држави давали војску и службено особље, не остану без радне снаге, дакле без прихода од њихових имања, који је приход омогућавао и обезбеђивао њихову исправну службу држави," наводи Тарановски.⁶²⁷ Ово можда не би требало једнострано поставити – тако да је

овде не помиње везу наведеног члана са члановима 115. и нарочито 140, а њу никако не треба игнорисати.

⁶²⁴ Маргетић, напротив, настављајући даље од својег тумачења одредби Скопске хрисовуље по којем су меропси било којих господара могли слободно остати на манастирским имањима, сматра да је такво поступање Душан сада забранио (из чега практично произлази да аутор прописе Скопске хрисовуље узима за опште правило?), мада само имплицитно, наређујући њихов повратак, а не забрањујући им директно пресељење. Колико год да је прво резонување тешко поткрепити чврстим доказима, Маргетићево образложење тона ове одредбе је свакако вредно помена. "Kao da je Dušan svjestan da ne može naprosto narediti vezanost meropaha za zemlju, jer bi to, po svemu se čini, bilo preduboko zadiranje u njihova prava," наводи он. Види Ј. Маргетић 1991, 100. Овоме би се могло додати још нешто: цар је вероватно био сигуран у спровођење реда у својој, ојачалој држави, али свестан да је *пре* његовог доласка на престо и реформи велики број властеоских меропаха напустио поседе својих господара и побегао на манастирска имања, очекујући боље услове – те се ова одредба примарно односи управо на те меропхе који су одбегли *пре* доношења Законика, а не и на оне који ће то тек учинити. Пред свршеним чином је *забрана* немоћна – неопходно је наредити да се ствари врате у правно обавезно стање.

⁶²⁵ А. В. Соловјев 1980, 190.

⁶²⁶ Не сме се заборавити на ауторитет који је закон као атрибут царске власти тада имао, као и на чињеницу да доношење општег правног акта који ће важи за територију *целе* државе никако није било редовна или обична ствар. Према томе, његов значај је био толики да би се поштовање његове заповести могло очекивати и без прописивања санкције, а да је властели свакако било веома битно да сви њихови интереси буду заштићени у Законику.

⁶²⁷ Т. Тарановски 1996, 101.

држави, односно владару, било стало да заштити властелу по сваку цену, те да је црква на неки начин била негативно обојена у њиховом виђењу – али стоји да је владар увек водио рачуна о томе да властела има добре услове за вршење своје основне службе. Ово је нарочито тачно у Душаново време, будући да се радило о периоду многобројних војних сукоба и великих освајања, тако да владар није смео дозволити себи да угрози ефикасност, а истовремено ни лојалност, основних носилаца снаге овог правца политике. Јер, властела је у војним походима можда примарни значај имала као непосредна војна снага – они који ће лично и са наоружаним зависним људима доћи у рат, на шта упућује и Тарановски у горенаведеном цитату – али била је веома битан фактор и у раду сабора, на којима се одлучивало о питањима рата и мира и покретању војних похода.⁶²⁸ Стога је цар при доношењу Законика могао бити додатно мотивисан да удовољи њиховим жељама, како би осигурао подршку у даљим планираним корацима изградње и ширења свог царства. Наравно, заснованост и ове одредбе на ранијим повељама се не може довести у сумњу – јер и она представља само донекле специфичну елаборацију онога што је већ утврђено у праву ранијих владара.

Работе и мера оптерећења

Следећа битна особина положаја зависних људи, барем подједнако (ако не и више) карактеристична као и њихова везаност за земљу, су биле обавезе које су дуговали свом господару.⁶²⁹ Било да су се састојале у работама вршеним на имању господара или у (новчаним или натуралним) давањима⁶³⁰, њихова количина је вероватно испрва зависила од воље господара – од тога колико је он желео и сматрао нужним да оптерети своје меропхе.⁶³¹ Ограничења тог

---

⁶²⁸ По подацима који су очувани је познато да су баш у Душаново време сабори одржавани изузетно често. Разлог томе је, свакако, управо била амбициозна и турбулентна политика младог цара, за чије остваривање је било неопходно да се бројним необичним, новаторским или ризичним одлукама прида легитимитет. Види детаљније Никола Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд, САНУ 1940, 116-145, нарочито 143-145.

⁶²⁹ С обзиром на ову карактеристику њиховог положаја, честа је примена на српско право поделе својинских овлашћења на земљи западног типа – на *dominium eminens*, *dominium directum* и *dominium utile*. Види за то нпр. Т. Тарановски 1996, 85-88. Ипак, оваква подела из више разлога није примерена српском праву, па се у овом раду неће користити.

⁶³⁰ На већини властелинастава је, наравно, било и једних и других категорија обавеза.

⁶³¹ Наравно, он је морао желети да од њиховог рада добије што више – али није било у његовом интересу да меропхе несразмерно преоптерети, будући да би то довело како до њиховог незадовољства, тако и до дугорочног смањења продуктивности.

оптерећења од стране врховне власти су постојала, али су испрва била појединачна – прописивана у повељама за оне територије које се конкретном повељом додељују, или евентуално за све поседе титулара – па су, наравно, и варијала међусобно. Тек Душанов законик у свом чл. 68. по први пут уводи униформно опште ограничење које важи на целој територији државе: "Меропъ хомь законъ по вѣсон земли оу неделѣ да работати два дѣни проиѣроу; и да моу два оу годинѣ перьпероу царевоу; и заманицомъ да моу сѣна коси дѣнь единъ и виноградъ дѣнь единъ; а кто не има виноградъ, а оны да моу работати инѣ работѣ дѣнь; и што оу работа меропъхъ, то-зѣи вѣсе да стежѣи; а ино прѣ-з-аконъ ништо да моу се не оузме."⁶³² Главне обавезе су, дакле, биле работе – редовне два дана недељно, ванредне онда када су потребне, али одређене на по један дан годишње, како не би могло бити експлоатације у том смислу, са могућом заменом оних обавеза које нису свуда присутне, како не би, рецимо, дошло до тога да количина оптерећења мерапаха зависи од тога да ли њихов господар има виноград или не.⁶³³ Једино давање је плаћање соћа, које је заправо дажбина која се дугује држави, односно цару, само наплаћивана посредно, преко феудалаца. Већ сама редакција овог члана – наглашавање да је то закон по целој земљи (иако се могло подразумевати да целокупан текст Законика важи на читавој територији Србије), напомена на крају да се меропсима не сме узети ништа преко норме прописане у овом члану, иако би се могло рећи да се и то само по себи подразумева – јасно упућује на то да је у питању модификација раније важећих норми у овој области. Или, како је то Михаљчић сликовито срочио, "нема изразитијег, речитијег примера уједначавања ранијих разнородних одредаба феудалног права."⁶³⁴

У вези са овим чланом постављају се два питања. Прво, о којем је већ било доста речи у литератури, се тиче формулације "да работати два дѣни проиѣроу": да ли то

⁶³² С. Новаковић 1898, 55.

⁶³³ О распрострањености винограда на територији средњовековне Србије види Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004, 106-115. По његовој процени, виноградни, воћњаци и вртови су у Србији заузимали далеко мањи проценат обрадивог земљишта него њиве, док је разлог варљивог чешћег помена винограда него њива у даровницама управо њихова већа вредност и отуда произашла потреба да се свако даривање винограда нарочито нагласи. Види *ibid.*, 75-76.

⁶³⁴ Р. Михаљчић, "Стари српски закон", 61.

значи да се овај члан односи само на поседе пронијара, или се односи на све, али је само пронијар из неког разлога наглашен? Изгледнији је други случај: будући да су пронијари у српском праву били ипак релативно страна категорија, слабије позната од баштиника, чији је положај од давнина регулисан како обичајним правом, тако и појединачним владарским актима, аутори Законика су сматрали за сходно да овде положај пронијара нагласе. Није се тиме хтело рећи да ова одредба важи *само* за њих, већ се, напротив, такав положај баштиника подразумевао.⁶³⁵

Пример који потврђује овакво схватање се може наћи у повељи цара Душана манастиру Светог Стефана у Бањској из 1346. године. Дарујући манастиру села која су раније припадала пронијарима, цар пише: "...село Кичикъ съ мегъли и съ всѣми правинами села того, како кооу дръжали пръво пронијаре, прѣжде приложениѣ царства ми цркви", "землю што кетъ дръжалъ Бен'чоуи, такожде и цркви да има и дръжи", "село Оулотино съ мегъли и отесомъ и съ всеми правинами села того, и съ планиномъ, и съ ливадами, како соу пронијаре дръжали, да има цркви Светаго Степана..."⁶³⁶ Види се да се свуда наглашава како ће манастир држати дотичне поседе исто као и пронијари пре њега – дакле, са истим правима и обавезама према самој земљи и зависном становништву на њој, не рачунајући, наравно, посебне повластице цркве. Ово се можда односи на појединачни случај, али је логично претпоставити да је тако било и у другима – да су се пронијари и баштиничи поистовећивали по свему, осим по врсти права која су имали на својим поседима.⁶³⁷

---

⁶³⁵ Види детаљније у С. Новаковић 1898, 188-189. Осим тога, могуће је, како Тарановски сугерише, да је закописац имао на уму управо да би пронијари требало да убиру исту, односно сличну, ренту као и баштиничи, па да су наведене обавезе уподобљене ономе што је на баштинским поседима било уобичајено. "Заиста циљ је био пронијари да обезбеди пронијару могућност да служи држави исто тако, као што је служио властелин са своје баштине. Зато је било потребно да пронијар прима од земље слични доходак као што и баштинич; а да би се то постигло, опет је требало, да меропси на пронијарској земљи тегле господару сличне терете, као што и на баштинској земљи властелиној. Дакле по пропису чл. 68. можемо судити о дужностима меропса у властелинским баштинама [*sic!*], и то да су биле исте, свакако сличне и приближно исте." Т. Тарановски 1996, 92.

⁶³⁶ С. Новаковић 1912, 631.

⁶³⁷ И у другим повељама има примера доделе у баштину посуда који су некада били пронијарски, али није толико изричито наглашено да ће нови титулар посед држати на исти начин како је и пронијар пре њега. Види нпр. у повељи краља Стефана Дечанског Епископији Призренској на Левиши: "Село Хочи близъ Лоуке што соу дръжали пронијаре, и съ лудми села того, и съ намѣстниѣми нхъ, и съ всѣми мегъли, ѡкоже кетъ и отъ испрѣва было, и съ виноградъ, и съ нивнѣмъ, все што кетъ тежано или нетежано, да си к има светла цркви ѡко и ина села црковна свободно и никимъ невѣдно." С. Новаковић 1912, 638-639

Даља потврда овог схватања се може наћи у другом делу Законика, у члану 139. "Шѣроп ѹомь въ земли царства ми да нѣсть волѣнь господарь оучинити прѣ-з-аконь ништа; развѣ што кѣтъ царство ми записало оу законнице, то-зи да моу работа и дава..." стоји у почетку овог члана.⁶³⁸ Овде се, дакле, понавља и наглашава забрана преступања већ прописане мере оптерећења меропаха, али овог пута са неутралном одредницом *господар*, без икаквог помена пронијара. Штавише, даље у истом члану се утврђује право меропха да у случају таквог преступања има право да се обрати суду и да се спори са "своимъ господаромъ или съ царство-м-и, или съ госпождомъ царцномъ, или съ цркъвомъ, или съ властѣли царства ми", док је судија дужан да јемчи да ће се господар ове пресуде придржавати.⁶³⁹ Из овог набрајања могућих господара⁶⁴⁰ је тек потпуно очигледно да се малопређашња забрана не односи само на пронијаре. Будући да овај члан упућује на пропис о томе шта господар може учинити меропсима, наведен раније у Законнику, а да се једини такав појављује управо у члану 68, онда је логично да се ни он није односио само на пронијаре, већ на сва лица која су могла имати меропхе уопште.⁶⁴¹

Друго питање, које се више тиче теме овог рада, јесте да ли је Душан увео потпуно нове мере оптерећења меропаха, или је за основу узео нека ограничења

---

⁶³⁸ С. Новаковић 1898, 106.

⁶³⁹ *Ibid.* Што се овог – изузетно значајног – другог дела члана тиче, не постоје подаци који би указали на његов извор у ранијем писаном праву. Тарановски износи могућност да оно није морало бити новина коју уводи Законик, већ можда "званична потврда једног исконског права, које је само фактички престајало због приморане неупотребе (*desuetudine*)", док апсолутним новитетима сматра обавезу судије да гарантује за извршење пресуде у корист меропха од стране његовог господара, као и забрану господару да се меропху свети за то што се обратио суду. Т. Тарановски 1996, 108. Ипак, због недостатка изворних података, ово резонување мора остати на нивоу хипотезе.

⁶⁴⁰ "Или" је у овом члану употребљено у значењу "било", тако да цар, царица, црква и властела нису противстављени меропховом господару, већ се само набрајају као примери потенцијалних господара. (Ово је очигледно и из чињенице да су све категорије исцрпљене: кад би се реч "или" појављивала у уобичајеном данашњем значењу, то јест даље набројане особе противстављале меропховом господару, не би остала ниједна у коју би дотични господар требало да спада.)

⁶⁴¹ Могло би се једино дискутовати о томе да ли је изворни смисао члана 68. био такав да укључује и владаре меропхе. Начелно, бацање акцента на подложност и самог цара праву је карактеристично за други део Законика, па би се могло сматрати новином 139. члана; опет, ако је циљ првобитне норме заиста био да изједначи меропашке обавезе у *целој земљи*, онда би се она морала примењивати на све зависне људе, независно од тога ком господару, укључујући и владара, припадају. Према томе, може се сматрати да се већ регулатива првог дела Законика односила на све феудалце, па и самог цара, али да је његова подложност закону тек у другом делу нарочито наглашена, у складу са тадашњом политиком.

која су раније постојала као локална, партикуларна. Као што је наведено раније, већ само читање одредбе јасно упућује на ову другу варијанту.

Пре свега вреди напоменути да већ сам начин на који су обавезе изражене представља преузимање система који је раније постојао у повељама. По подели коју је развио Влајинац још почетком XX века, у средњовековној Србији су постојала три система помоћу којих су се одређивале обавезе меропаха на земљи својих господара. Први је био систем работа одређених *количином земље* коју су морали обрадити за господара, други је био систем где су работе биле изражене у *количини радног времена* које су морали посветити земљи свог господара, а трећи је био систем *дажбина*.⁶⁴² Ову класификацију је Влајинац створио управо анализирајући начине на који су меропашке обавезе биле изражаване у манастирским повељама.⁶⁴³ Законик, дакле, преузима други начин одређења меропашких обавеза – по количини радног времена које су они дужни да проведу у раду за господара земље.

Да ли је овакав Душанов избор био повољан за меропхе или не? Новаковић сматра да између прва два система работа нема нарочите фактичке разлике, будући да се у сваком случају мера оптерећења сводила отприлике на исто.⁶⁴⁴ Тарановски, међутим, сматра да је временски – у Законику преузети – систем био "вероватно повољнији за тежака, јер је његову дужност одређивао прецизније и, што је главно, гарантовао је тежаку, да у најнужније за земљорадника време неће бити ванредно запослен на господарској земљи, него да му увек остају на расположењу његова четири радна дана у недељи."⁶⁴⁵ Ово тумачење је сасвим смислено. У првом систему, када је обавеза изражена у количини земље која се мора обрадити, то јест по квантитету готовог посла, увек би се могло десити да због неких непредвиђених околности⁶⁴⁶ тај рад траје дуже него што је предвиђено (то јест нормално уобичајено), па да меропху остане мање времена да се посвети сопственом делу земље. Наравно, могло би се приговорити да је теоретски могуће и обрнуто – да би меропх могао задати посао урадити брже него обично, за мање

---

⁶⁴² Milan Wlajinatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, Jena 1903, 189 и даље, нарочито 214-246. Види и Т. Тарановски 1996, 89-90 и 93.

⁶⁴³ О конкретним повељама и начину на који су обавезе у њима биле изражаване ће бити више речи ниже.

⁶⁴⁴ Види С. Новаковић 1898, 188.

⁶⁴⁵ Т. Тарановски 1996, 89-90.

⁶⁴⁶ Од здравствених прилика самог меропха до метеоролошких услова.

времена него што би био дужан да ради када би му обавезе биле временски изражене – па да би му тако могло остати више времена да се посвети сопственим пословима. Али ту се мора имати на уму да су мере оптерећења, када су одређиване, већ биле прорачунаване са уобичајеним односом утрошеног времена и радног учинка на уму, а да је овај свакако укључивао максимално⁶⁴⁷ залагање меропха на свом раду. Према томе, тешко да се меропх могао потрудити да ради брже и активније него што се имало на уму када се прописивала мера за његов рад, па га тако обавити брже него што би иначе. А тешко је замислити икакве ванредне околности које би омогућиле меропху да ради брже и ефикасније – свакако теже него оне које би га могле омести или успорити у раду.⁶⁴⁸ Осим тога, Никола Вучо у погледу овог метода (изражавања обавеза у количини посла који се мора обавити) истиче "да су постојали разни начини одмеравања величине једног мата, што је допуштало манастирском старешинству да врши злоупотребе приликом оцењивања извршеног посла на штету неупућених меропха."⁶⁴⁹ Мада овакво непоштено поступање свакако није могло бити примењивано у превеликој мери (јер су и феудалци морали пазити да не преоптерете зависно становништво до неподношљивости и тиме изазову његову непослушност – до чега би нарочито дошло ако би се приметило непоштење у одмеравању обавеза), не може се порећи могућност да је оно у пракси постојало. И такав ризик бива елиминисан ако су обавезе прописане у одређеном броју радних дана.

Надаље треба обратити пажњу на конкретне прописе о нормирању обавеза у појединим повељама. Међутим, овакви подаци су нам остали сачувани само у манастирским повељама. Могло би се поставити питање да ли је примерено користити их, будући да Законик говори о обавезама меропха пронијара (ово може бити шире тумачено као да се односи на властелу уопште, али тешко да може обухватити и цркве), односно да ли су у погледу обавеза зависних људи постојале разлике између властеле и цркава и манастира као господара. Овде је опет неопходно позвати се на члан 139, јер он непобитно указује на то да се ово

---

⁶⁴⁷ У реалистичним границама, наравно.

⁶⁴⁸ Говорећи о овоме ипак треба имати на уму да је Законик прописао *максималну* меру оптерећења меропха. Господар је вероватно могао своје људе оптеретити у мањој мери: самим тим је изгледно да је то могао исказати и на други начин. Међутим, ако се овај пропис заиста примењивао, тешко да је иједан властелин имао разлога да својим меропсима додели *мање* обавеза него што то закон прописује.

⁶⁴⁹ Н. Вучо, 185.

ограничење односило на све феудалне господаре, а не само пронијаре. А осим тога, све и када би се члан 68. односило само на властеоске меропхе, ништа не би спречавало законодавца да узор у нормама за њихово оптерећење потражи у повељама издаваним за манастирске поседе, те би их чак и у таквом случају ваљало прегледати.⁶⁵⁰

Наравно, засебно питање које се овде поставља јесте може ли се уопште и у периоду пре доношења Душановог законика говорити о оптерећењу меропаха од стране *господара*, ако су норме оптерећења биле прописиване владалачким повељама? Одговор је ипак позитиван, јер није у питању никаква супротност – напротив, за очекивати је да су владари својим повељама најчешће само потврђивали оне норме које су, с обзиром на локалне прилике које су далеко боље познавали, прописивали сами феудалци – у случају цркава, игумани и други великодостојници манастира. Благојевић овакав закључак изводи из примера повеље краља Стефана Душана о поклањању Хиландару цркве Светог Николе у Врању, у којој се помиње да су одређени закон донели ктитор цркве, жупан Маљушат, хиландарски игуман Арсеније и његова братија – из чега произлази да га је Душан само озваничио и дао му ауторитет краљевске власти.⁶⁵¹ (Вреди поменути да је аутентичност ове повеље дуго довођена у питање; ипак, упркос извесним недоумицама, актуелно схватање је да није у питању фалсификат, већ компилација настала спајањем трију у различито време донетих оригиналних повеља.⁶⁵²) "Не треба се много домишљати па закључити да су владари из династије Немањића, као ктитори многих цркава, доносили такве 'законе' на сличан начин," претпоставља Благојевић.⁶⁵³ Наравно, могуће је и обрнуто – да су се одређени феудалци, када су долазили у ситуацију да треба прописати правила за своје поседе, угледали на оне који су већ постојали код других у њиховој

---

⁶⁵⁰ Тарановски, приде, из тога што је у Законику за властеоске меропхе усвојен један од три система оптерећења који су присутни у манастирским повељама изводи закључак "да су остали системи, којих је било на властеоским земљама пре Законика, сигурно исто тако одговарали познатим већ нама системима меропашких дужности на црквеним земљама," те да је "сигурно положај меропаха на црквеним и световним земљама био сличан." Т. Тарановски 1196, 92-93.

⁶⁵¹ М. Благојевић 2007, 275-276. Види Смиља Марјановић-Душанић, "Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару", *Стари српски архив*, 4/2005, 73.

⁶⁵² Види Смиља Марјановић-Душанић, "О неким нерешеним питањима из повеље Стефана Душана за цркву Светог Николе у Врању", *Стари српски архив*, 4/2005, 238 и даље

⁶⁵³ М. Благојевић 2007, 276.

околини, било да су их они сами утврдили (што је затим актима владара потврђено) или да су им изворно установљени владалачким повељама.

У повељи Стефана Владислава Светој Богородици Бистричкој ове обавезе су врло детаљно описане. Меропси морају манастиру да ору "поль огме м'ти", то јест седам и по мати⁶⁵⁴, затим да косе сено све док га има и да проведу по три дана у жетви и плевљењу манастирских поседа.⁶⁵⁵ Како Благојевић истиче, ова обавеза "на посредан начин сведочи и о томе да су меропси били дужни најпре да оврху све што би пожњели, па би после вршидбе уследило чишћење од плевеве."⁶⁵⁶ Осим тога, били су дужни "дѣль да дѣлаю" колико је цркви потребно⁶⁵⁷, и да "сладъ сиплю" за Божић, такође колико је потребно, а имали су и још неколико натуралних ванредних дужности – давања поводом Божића, дана Велике Госпојине и других празника, углавном у виду хране и пића⁶⁵⁸ тада потребних за манастирску трпезу, мада су морали и ловити рибу за посебне прилике – празнике или посете краља

---

⁶⁵⁴ Мат је мера површине земљишта, вероватно настала од ромејског модијуса (modius, *μόδιος*), присутна у сличном облику у већем броју европских земаља. Влајинац је процењује на око 800-900 квадратних метара, узимајући за просек 840, колико је износио и ромејски модијус. Види Милан Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова*, III свеска, САНУ, Београд 1968, 568-571 и Сима Ћирковић, "Мерење и мере у средњовековној Србији", *Работници, војници, духовници: друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 158-160.

Занимљиво је што је обавеза орања за сокалнике у истој повељи била изражена као "поль дроуге м'ти всаке ралик", дакле, појединачно за сваку врсту житарица – док се меропашка обавеза изражавала у свом укупном обиму. С. Новаковић 1912, 590. Може се претпоставити, ипак, да је у питању само стилска неуједначеност, а не покушај да се означи да меропси нису равномерно распоређивали све три културе које су се користиле на површини коју су орали и сејали.

Гордана Томовић истиче како је ово прва повеља у којој су земљорадничке обавезе изражене у матима. Гордана Томовић, "Жупа Љубовића", *Краљ Владислав и Србија XIII века, зборник радова са научног скупа*, Београд 2003, 55. Међутим, како је заправо у питању најстарија повеља у којој су на било који начин конкретно одређене размере земљорадничких обавеза, ова изјава је унеколико редувантна – осим ако се тумачи као први помен мати уопште, што је приметио још Влајинац. М. Влајинац 1968, 568.

⁶⁵⁵ Овде је очито реч о работи заманицом, јер су у питању пољски радови које је требало обавити у одређено време и у кратком року. У повељи се чак за меропхе на тим работама наглашава "да имъ е да да кети." С. Новаковић 1912, 590. Дакле, претпоставља се да они те дане у потпуности проводе у раду на пољу, у којем случају се њиховом господару – манастиру, односно надлежним лицима у њему – налаже да их при том мора нахранити.

⁶⁵⁶ Милош Благојевић, "О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века", *Немањини и Лазаревићи: Српска средњовековна државност*, Београд 2004, 182-183. Види и М. Благојевић, *Земљорадња*, 293.

⁶⁵⁷ Благојевић сматра да се под овим подразумевају "различити послови, који не могу тачно да се прецизирају, али неопходно је да се благовремено обаве." М. Благојевић, "О аграрним односима...", 183.

⁶⁵⁸ Али и луча, јагњећих кожа и т.д.

или архиепископа – колико би им било наређено.⁶⁵⁹ Штавише, Благојевић сматра да је управо због ове обавезе риболова, која је била нестандартна и није се појављивала ни у једној другој повељи, меропсима њихова основна обавеза – орање – смањена на седам и по мати уместо осам или девет "колико би се очекивало."⁶⁶⁰

У овој повељи се одређују и обавезе сокалника. Мада оне нису потребне за поређење, будући да Душанов законик не нормира дужности ове категорије становништва⁶⁶¹, из овог дела повеље се може извести закључак о још једној (додуше, такође ванредној⁶⁶²) меропашкој обавези, будући да се наводи да сокалник мора "къги приходи кралаь или властелинъ, или гостъ, да приплака оу оброкъ како и мѣропъхъ."⁶⁶³

Гордана Томовић сматра да се наведени терет обавеза на метохији овог манастира касније испоставио као превисок и да је тешко падао црквеним људима, позивајући се на интерполацију ове повеље из Милутиновог времена, где се двојици одбеглих црквених бољара опрашта њихова кривица, како аутор

---

⁶⁵⁹ "Божики да даи хмелъ по оуборкоу и по брѣмевни лоуча и по шестъ жръди, и къбъа жита истрѣбвиъ и оумѣси. Такожде и Господиноу днєви ѡгнетине да даи на влако годиште и оужє. Риболови праздникоу, и кралу, и архиепископоу колико моу веле." С. Новаковић 1912, 590-591.

⁶⁶⁰ Милош Благојевић, "Посебни закони на манастирским властелинствима", *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора: зборник радова са научног скупа одржаног 19-21. марта 2009*, Београд 2009, 23-24. Додуше, очекивања базирана на касније донетим повељама би се могла сматрати дискутабилним, али заиста није изгледно да би се фактичке околности које утичу на меру оптерећења меропаша могле знатно променити од Владислављевог до Милутиновог времена, а исто важи и за политику државе према њима.

⁶⁶¹ О сокалницима види ниже у одељку о судском поступку. Због тога и у горе поменутој повељи, иако сокалник мора "гѣно да коси съ мѣропъхомъ кѣнако", он је дужан да оре мању количину, само "поль дроуге мѣти влаке ралик." С. Новаковић 1912, 590. Фраза "влаке ралик" означава сваку врсту пшенице која се оре. По Благојевићевом тумачењу, то значи да "за сетву озиме пшенице узорао би се један и по мат ујесен, а за сетву јарих житарица, најчешће овда, узорао би се још један и по мат сваког пролећа, док би се у мају или јуну узорала површина од такође једног и по мата за сетву проса. Укупно четири и по мата." М. Благојевић, "О аграрним односима...", 182. Сокалничке обавезе, дакле, нису биле вишеструко лакше од меропашких – како би се могло претпоставити ако би се један и по мат схватио као њихова укупна мера – али је ипак разлика између седам и по и четири и по мата значајна, тако да је лакши обим земљорадничких послова свакако омогућавао сокалницима да се посвете својим другим обавезама, шта год оне биле. (Благојевић помиње грађевинске и транспортне обавезе – види М. Благојевић, *Земљорадња*, 293 – али је и за њих изгледно да су посредни само ванредне и изузетне дужности.)

⁶⁶² И која није управљена директно према господару.

⁶⁶³ С. Новаковић 1912, 590.

сматра "више због недостатка радне снаге него због великодушности".⁶⁶⁴ Ипак, како ће се даље видети, из тога се не би смео изводити закључак да су управо наведени лимити представљали објективно претерано оптерећење меропаха, јер су веома сличне мере оптерећења присутне и у већем броју каснијих повеља другим манастирима, па на дотичним поседима није дошло до оваквих последица. Према томе, не могу се порицати проблеми са радном снагом Бистричкихседа, али њихов узрок се не може свести једноставно на претерано оптерећење од стране владара.

Једна занимљива одредба у повељи краља Милутина манастиру Светог Ђорђа Скоропостижног прописује оптерећење за људе "кто се обрѣтаю тоуги людие а не цркъвни сѣдеште на селиштихъ Светаго Георгиѣ" ⁶⁶⁵ – дакле, било је могуће да људи који припадају неком другом господару буду настањени на манастирској земљи. ⁶⁶⁶ Њима се налаже "да даю цркъви отъ жита четвърто, а отъ оулиштѣ десето, а отъ свинѣ десето, и да ороу цркъви дѣнь вѣдѣе и да жни дѣнь и да косе дѣнь." ⁶⁶⁷ Овде су, као што се види, примењене примарно натуралне мере оптерећења. Ово је сасвим очекивано, будући да се тај манастир налазио на свеже освојеној ромејској територији, те је у повељи (која је ионако инкорпорисала старије прописе) задржан уобичајен ромејски систем оптерећења, о чему ће бити више речи касније.

Ипак, далеко детаљнија по овом питању је Милутинова повеља манастиру Бањској, која у свом саставу садржи два посебна дела, "законъ людѣмъ цркъв'нымъ" и "законъ влахомъ", у којима се детаљно расписују обавезе (и повластице, али обавезе чине претежан део оба "закона") ове две категорије становништва. Основне обавезе меропаха су: да ору укупно осам мати (три мати јаре, две озиме пшенице

---

⁶⁶⁴ Г. Томовић 2003, 56. Ради се о следећем тексту: "И за тѣмъ азъ Яньдонык игоумнѣ господарина (sic!) краља и епископа Данила наидохъ закѣгше болѣе цркъвне оу тоугоу земли. И та говорыхъ господину краљу за нѣхъ. И да имъ роукоу и доушоу оу ѿтрочко имѣ Братосиноу, Иваноу." В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 509.

⁶⁶⁵ С. Новаковић 1912, 613.

⁶⁶⁶ Тешко би било претпоставити да се ради о слободним сељацима који су се на црквеној земљи настанили без ступања у феудално зависне односе, због формулације *туђи* људи.

⁶⁶⁷ С. Новаковић 1912, 613.

и три мати проса),⁶⁶⁸ да копају виноград – који мора бити окопан до Ускрса,⁶⁶⁹ да учествују у кошењу сена заманицом, с тим што је оно трајало укупно три дана – један дан за саму косидбу, један за плаштење и један за задевање сена⁶⁷⁰ – да ору једну бедбу на јесен, у износу једне мати по плугу⁶⁷¹ (чиме је њихова укупна обавеза орања, дакле, расла на девет мати⁶⁷²) и да жању српом три дана.⁶⁷³ Осим работа, меропси су и овде имали известан број додатних дужности, као и обавеза на давање одређених производа, нарочито у оквиру припреме за празнике.⁶⁷⁴

У повељи истог краља манастиру Грачаница се наводе нешто другачије мере оптерећења, које се, занимљиво, одређују као "законь стары Грѣлемь".⁶⁷⁵ По

⁶⁶⁸ "Кто соу мѣропѣ си да ору озим ралик трни мѣти, а њаре двѣ мѣти, а просоу три мѣти. Я сокалѣнникъ озиме ралик двѣ мѣти, а њаре мѣте, а просоу дѣвѣ мѣти." С. Новаковић 1912, 625.

⁶⁶⁹ "Я виноградъ всакъ да копаа, и попь, и днѣжкъ, и отрокъ, и всаци мансторик њако и прочии работѣнници. Кто ли га не оукопаа до вѣскрѣсеннѣа, да моу се вољ оупаде." *Ibid.* С обзиром на широк круг лица којима је прописана ова обавеза, нарочито попове – који нису укључени нпр. у обавезу сенокоса (види доле) – и дјаке, као и на санкцију прописану за оне који не изврше обавезу у року, очито је да је виноградарство била значајна привредна грана на поседима Бањског манастира. Управо сходно томе, специфичности ове одредбе треба сматрати изазваним економско-географским посебностима конкретнoг манастирског властелинства, услед чега је логично да нису извршиле нарочит утицај на каснију кодификацију.

⁶⁷⁰ "Я сѣно да косе, њако мѣропѣ си, и сокалѣнници, и мансторик вѣ си кдѣнако, и на накоицоу всакъ да излѣзе кѣто може косоу дрѣжати, за кдѣнѣ дѣнѣ, развѣ попа. Такожде и на сплаштеникѣ за кдѣнѣ дѣнѣ, и на зѣдѣвеникѣ." Затим се, као својеврстан закључак, каже: "И за г. дѣни да покосе и спласте и здегн." *Ibid.* Занимљиво је да се одређује да "ако ли боуде на далече, да по кдѣнѣ отъ коуште," што сведочи о свести аутора повеле да зависне људе не треба превише оптеретити, како би могли да се труде и на сопственој земљи, али и о величини манастирских поседа. *Ibid.*

⁶⁷¹ "Бѣдѣвоу да ору ксени кдѣноу. Я вѣдѣбе на плоуѣ мѣть. И что ору, да влече и возе а да не врѣоу." *Ibid.* Плуг овде не означава само пољопривредну справу за орање као такву, већ пре свега расположиве волове који су тај плуг могли вући. Види М. Благојевић, *Земљорадња*, 38-40. Плуг су најчешће вукла два или четири вола, мада је чешћа била запрега од два вола, за коју се користио ромејски назив – *зевгар*, од грчког ζευγαριον. *Ibid.*, 52-53.

⁶⁷² Види и М. Благојевић, *Земљорадња*, 294.

⁶⁷³ "Я насьпице всакъ да жѣне три дѣни." С. Новаковић 1912, 625.

⁶⁷⁴ "Сѣно да се не оузилаа лядемь оу манастирь, развѣ ако принде господарь и попитаа манастирь сѣно, този да се оузѣме. Работѣ мѣропѣхоу, лико сокалѣнникъ: житотрѣбление, оу магипѣнници стоѣнник, слаадѣ на годиште десетѣ цѣкъ, трни лакѣти дѣлга а комољѣ широка, по шестарю. Хѣмельѣ мѣропѣхѣ на годиште да даж. И оглави да дав. Я ине работѣ вѣсе кдѣнако, развѣ Зете и Плава, кѣре соу далече, а ине метоухик вѣсе да дрѣжи неделноу. Слаадѣ Стефаню дѣневи коѣмь метоухнѣа чинни, тазн да га и донесе и оточин. И всакъ да донесе трѣе кѣбле пѣшенице." *Ibid.*, 625-626. Осим овога, постоји и низ посебних обавеза најпре за сокалнике, али и за друге категорије зависног становништва, различите мајсторе и занатлије. Види *ibid.*, 626-628. За детаљнију анализу свих наведених обавеза види Гордана Томовић, "Властелинство манастира Светог Стефана у Бањској", у Ђорђе Трифуновић (прир.), *Повеља краља Милутина манастиру Бањска: Светостефанска хрисовуља, књига друга: Фототипије издања и пратеће студије*, Београд 2011, 243-246.

⁶⁷⁵ С. Новаковић 1912, 635.

овом "старом закону" – што је, вероватно, формулација која би требало да упућује на кодификацију старог обичајног права⁶⁷⁶ – меропси треба да ору чак девет мати, а сокалници шест.⁶⁷⁷ Надаље, заманицом су дужни – како се чини, и једни и други – да ору три мати по плугу, као и (највероватније) да врше и сеју на истој површини.⁶⁷⁸ Благојевић, правећи поређење са другим повељама (Бањском и Дечанском), сматра да се ове две дужности не сабирају као у случају Бањске хрисовуље (у којој варијанти би се морало узети да су меропси, уз остале обавезе, укупно дужни да ору чак дванаест мати), већ да је друга укључена у прву – дакле, да меропси треба да ору девет мати, од чега три мата бедбом.⁶⁷⁹ Осим тога, дужни су да косе, пласте и задевају сено,⁶⁸⁰ али и да три дана лове зечеве.⁶⁸¹ Као и у другим повељама, ту су и додатне обавезе – производња слада и хмеља, достављање дрва и луча за Божић, и т.д.⁶⁸²

⁶⁷⁶ Како Михаљчић истиче, "није логично да правни споменик из доба краља Милутина, пред крај његове владавине, добије назив *Стари српски закон*." Р. Михаљчић, "Стари српски закон", 59. Поређећи одредбе овог закона са *законом Србљем* из Душанове Светоарханђеловске хрисовуље – који, онда, сматра очито новом редакцијом исте материје – он уочава како су редактори овог другог "из најстаријег законодавног слоја преузели само једну одредбу: *И виноград да тежи свак по закону како у Студеници у Светаго Симеона*." (*Ibid.*, 60. Цитат у делу према С. Новаковић 1912, 696.) Он имплицира како је то вероватно упућивање на одредбу закона који је и Милутин називао старим – док остатак, нормално, представљају новоуведене Душанове одредбе, што и јесте разлог што овај закон нема епитет "стари" у називу.

⁶⁷⁷ "Законъ стары Срблемъ: меропъхъ оре ·д· мѣти а сокалнникъ ·с·," *ibid.*

⁶⁷⁸ Текст повеље овде није до краја сачуван, али може се разабрати следеће: "и заманицомъ вѣдвоу плуга ·г· мѣти да ороу, и тако да га по (...) зоу, поврхоу и оу роуоу оуспли и пакъ издаде." *Ibid.*

⁶⁷⁹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 296.

⁶⁸⁰ О каквом се тачно кошењу и осталом послу са сеном ради зависи од читања повеље. По тексту који усваја Новаковић, ова одредба гласи: "И ливадоу надъ Ждрѣнцомъ дѣлке да косе вѣдвоу накоицомъ сплети и здѣти." С. Новаковић 1912, 636. Из тога произлази да се ради о једној конкретной, поименце одређеној ливади. То би, даље, значило да је да се косидба обављала док посао – ограничен по простору, односно количини – не буде завршен, па да није ни чудо што обавеза није, као што је уобичајено, изражена у броју радних дана. Са друге стране, смисленије и прецизније је читање Бранислава Живковића, по којем почетак одредбе гласи: "И ливадоу наждрѣнцомъ дѣлке да косе..." (Бранислав Живковић, *Грачаничка повеља*, Београд 1992, 43-43, наведено према М. Благојевић 2007, 280) – дакле, делећи ждробом, коцком, који део посла ће коме припасти. Овакво читање је и логичније, па га усваја и Благојевић. (*Ibid.*, 280-281.)

⁶⁸¹ "И да лове три дни закце заманицомъ развѣ поповъ." С. Новаковић 1912, 636.

⁶⁸² "Меропъхъ сплае сладе триштити оу годиштити и да га охмели. Яко боуде веке трѣбѣ цркви сладе, да га попу охмели. И да носи меропъхъ поносоу до кралева стана. Кто коне има, Рождѣствоу Христовоу ваки меропъхъ да довози по возоу дрвьв. И да носи меропъхъ лоуча Рождѣствоу Христовоу и празнику светые Богородице." *Ibid.* Нешто касније у тексту повеље се наводи и да "кто има оулианникъ, да даж празнику светые Богородице оули; кто ли има а не да, да оузме попу самъ." *Ibid.*

Још један својеврсни меропашки закон – тачније "законь метохниамь црковниамь"⁶⁸³, постоји у оснивачкој хрисовуљи манастира Дечани. По њему, меропси треба да ору шест мати земље, и то по две на којима се сеје пшеница, овас и просо.⁶⁸⁴ За сокалнике је ова мера била упола мања.⁶⁸⁵ Занимљива је одредба која се односи на обрађивање винограда: "винограда мѣть мѣромь њко и по ннихъ црквахъ."⁶⁸⁶ Дакле, у време доношења ове повеле, мера оптерећења овом обавезом је на манастирским властелинствима – ако не на свим, оно барем на већини – била мат земље.⁶⁸⁷ За разлику од орања, ова мера није била умањена ни за сокалнике, што може, као и у случају манастира Бањске, да сведочи о значају виноградарства на овим поседима.⁶⁸⁸

Работа бедбом је такође постојала, али се она не одређује онолико квантитативно прецизно као и у другим повелемама: "Бѣдвоу да имаю, и што се оузоуе вѣдвомь, този да се вѣдвомь и с'врѣстоук."⁶⁸⁹ Не наводи се ни која се површина има орати и вршити, нити о колико дана орања се ради. Међутим, исто, само са елаборацијом "Бѣдвоу да имаю сваке ралик" стоји и у повели којом је Душан потврдио очеву хрисовуљу.⁶⁹⁰ Према томе, може се претпоставити да је у питању 'по једна бедба', то јест по један мат рада бедбом за сваку од раније наведене три пољопривредне културе.⁶⁹¹

Слично је, на први поглед, и са косидбом, јер се наводи само: "ѡ сѣно да коуе њко и мѣроп'си тако и сокал'ници тако и в'си мансторик."⁶⁹² Ипак, наредне одредбе ово

⁶⁸³ С. Новаковић 1912, 649.

⁶⁸⁴ "Мѣроп'си кон землю држе да ору :с· м'тти: пшенице ·в·, ов'са ·в·, проса ·в·" *Ibid.*

⁶⁸⁵ "ѡ сокал'никомь законь: п'шенице мѣть, ов'са мѣть, проса мѣть, винограда мѣть." *Ibid.*, 650.

⁶⁸⁶ *Ibid.*, 649.

⁶⁸⁷ *Ibid.*, 650, Иста мера оптерећења је важила и за разне врсте мајстора: "Ковачик и златарик и седеларик и шѣв'ци и в'си мансторик да работаю њко и сокал'ници..." *Ibid.*

⁶⁸⁸ Исти смисао, још ближи садржини Бањске повеле, се може извести и из нешто касније одредбе Дечанске хрисовуље: "ѡ виноградаь свако да копа, или попь, или кто либо к'то землю држи." С. Новаковић 1912, 650.

⁶⁸⁹ С. Новаковић 1912, 649.

⁶⁹⁰ С. Новаковић 1912, 649.

⁶⁹¹ Овако узима и Благојевић, који одмах рачуна укупну меропашку обавезу на девет мати орања. М. Благојевић, *Земљорадња*, 296-297.

⁶⁹² С. Новаковић 1912, 650.

донекле појашњавају: она села која имају сопствено⁶⁹³ сено, тј. ливаде за косидбу, треба да покосе онолико колико имају, док становнике других села игуман може за ову дужност послати где год у оквиру манастирских поседа пожели.⁶⁹⁴ Осим тога, ту су и обавезе попут требљења жита и производње слада – занимљиво, без осталих обавеза посебних давања о празницима које су присутне у другим повељама.⁶⁹⁵

Повеља краља Душана којом се манастиру Хиландару поклања црква Светог Николе у Врању са њеним поседима⁶⁹⁶ садржи, за разлику од наведених, мере оптерећења меропаха изражене, комбиновано, у количини семена које треба засејати (а не површини на којој то треба учинити) и броју радних дана. Меропси су, наиме, били дужни да сеју сто кабала пшенице за јесен и сто кабала овса и проса на пролеће.⁶⁹⁷ Још је било одређено да они меропси који сеју лан треба да га топе, суше и прераде, па коначан производ предају манастиру (иако количина није одређена)⁶⁹⁸ и да довозе по два воза дрва на Ускрс, Божић и Никољдан, као и тражену количину игуману или старцу Свете горе када посети цркву.⁶⁹⁹ Очигледно је да није посреди само специфичност у погледу тога што су обавезе изражене количином семена коју треба посејати уместо површином коју је потребно засејати одређеном културом⁷⁰⁰, већ много крупнија разлика у односу на раније повеље – чињеница да се количина обавеза одређује не по појединачном земљорадничком домаћинству, већ укупно, за целокупне црквене поседе. Количина која се помиње – две стотине кабала, односно мати – ни на који начин не може представљати нешто друго. Благојевић потенцијални разлог за овакво

---

⁶⁹³ Мислећи на територији села – оно и даље *припада* манастиру.

⁶⁹⁴ "И коњ села сѣно имаю, да га такози и косе. Я оу кокъмь селѣ нѣсть црковнога сѣна, и они да косе где е игоум'ноу х'тѣник." С. Новаковић 1912, 650.

⁶⁹⁵ "Иѣроп'ша равота: ч'тице житотрѣбљеник, сладъ да чине, и вса села конмь угоумень рече." С. Новаковић 1912, 650.

⁶⁹⁶ О питањима у погледу аутентичности ове повеље је већ било речи више.

⁶⁹⁷ "...меропси да погѣваю јесенине ралне ·р· кѣвьль п'шенице, а пролѣт'не ралк овса и проса ·р· кѣвьль..." Смиља Марјановић-Душанић, "Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару", 73.

⁶⁹⁸ "...и меропси што погѣваю льнь да га топе и свше и т'рѣд и да га прѣдаю зправ'лена..." *Ibid.*

⁶⁹⁹ "... мероп'си на п'разнике господьске ѿ вѣскрѣсени и ѿ Рождьстве и ѿ Николне дьни да довозе по ·б· вози дрѣвь (...) и кѣди п'риходи игомень или старьць изъ манастира и Свете горе, да мѣ возе дрѣва колико мѣ е х'теник" *Ibid.*

⁷⁰⁰ То је, могло би се рећи, само техничка разлика, будући да је било познато која је количина семена потребна за сејање које површине (као што је већ напоменуто, отприлике један кабао по мати), те се на ове начине изражавала иста количина посла.

рачунање обавеза објашњава на следећи начин: "Законодавце није у овом случају занимало колико ће који мерапах појединачно да уради, већ, пре свега, да се ове оранице, узору, засеју и да се обаве све (*sic!*) потребни послови око производње житарица."⁷⁰¹ То може бити адекватна интерпретација ове одредбе, али и даље не објашњава зашто је до таквог става уопште дошло, који је извор (у формалном, али и у материјалном смислу) ове норме. Вероватније је, према томе, да је ова необичност, слично као и код Милутинове Скопске хрисовуље, настала услед компилаторског карактера повеље Хиландару. За потребе овог рада, довољно је посматрати дотичну повељу као акт који у погледу земљорадничких обавеза садржи једно специфично решење, неуобичајено у осталим пределима и периодима. Сходно томе, није ни за нарочито чуђење што ова повеља са њеним необичностима није нарочито утицала на коначну општу регулативу ове материје у Душановом законуку. У вези са њом је занимљиво и што се поред мерапах одређују и обавезе отрока, и то сасвим другачије – оне су мањег обима, а у погледу сејања су и изражене у радним данима, а не у количини⁷⁰² – али о томе ће бити више речи у одељку о отроцима.

У хрисовуљи цара Душана којом је основан манастир Светих Арханђела код Призрена, као што је већ поменуто, такође постоји "законъ брѣвкъмъ". Михалчић у овом закону види "прелазне законодавне одредбе", настале "на путу уједначења" старог партикуларног и обичајног феудалног права, корак даље од осталих повеља које прописују обавезе за поједина властелинства и метохе, али опет још корак далеко од регулативе Душановог законика.⁷⁰³ По њему су основне обавезе зависних људи овог манастира да раде за игумана два дана недељно "надимицом", тј. по кући⁷⁰⁴, ору, врше и косе сено – одређено по потреби, а не квантитативно⁷⁰⁵ – и да раде у винограду "по законуу како оу бтоуденици оу бветаго

⁷⁰¹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 299-300.

⁷⁰² С. Марјановић-Душанић, "Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању", 93.

⁷⁰³ Р. Михалчић, "Стари српски закон", 61.

⁷⁰⁴ "Да работав оу недели два дњи надимицомъ што нмъ вели нгоумнъ." С. Новаковић 1912, 696.

⁷⁰⁵ "И да ороу бѣдоу всакога жита, и все свръстовавше оуоути. И сѣно цркви да косе колико к трѣбѣ." *Ibid.*

Симеона.⁷⁰⁶ Наравно, и овде су постојале обавезе давања у природи, као и плаћање духовног бира цркви.⁷⁰⁷

Осим овога, у Арханђеловској хрисовуљи се могу наћи и другачији прописи, предвиђени за појединачне случајеве. Тако, рецимо, набрајајући територије, села и цркве које дарује манастиру, цар на једном месту одређује меру меропашких обавеза, али не за целокупно становништво метохија, већ само за меропхе у селу Сењани. Њихова ситуација је специфична јер до Душанове интервенције при оснивању манастира нису имали довољно земље за обрађивање, будући да је највећи део земљишта припадао локалној цркви.⁷⁰⁸ Пошто им је поделио дотичну земљу, Душан одређује да цркви (и никома другоме) треба да работају заманицом по три дана орања на јесен и на лето, као и три дана сенокоса.⁷⁰⁹ Осим тога, имали су посебан однос обавеза у вези са оближњим виноградом – у замену за његово самостално обрађивање су били ослобођени неких уобичајених обавеза давања, као и слања на пут ван метохије у својству гласника или пратње⁷¹⁰ – али тек то се, с обзиром на начин настанка, не може сматрати никаквим општим правилом.⁷¹¹ Касније у истој повељи се може наћи још један изузетак – смањена мера оптерећења општим работама за зидаре који су поименце наведени у повељи. Будући да су дотични људи приложени манастиру како би обављали послове из своје струке, они само минимално учествују у

---

⁷⁰⁶ *Ibid.* Као што је већ напоменуто, Михаљчић ово сматра једином реципираном нормом из старог српског закона. Ово, иначе, није једино упућивање ове повеље на дотични закон. Када се говори о обавезама попова, такође се наводи: "А кто се обрѣтаю попове оу всен области Архангеловѣ да имь к законь о виноградѣ и о оранин и о инон работѣ како к законь оу Стоуденици и оу Светаго Симеона." *Ibid.*, 700. Из овог текста би се, додуше, могло закључити да су у питању два различита закона, али могуће је да се везник "и" ту нашао писарском омашком.

⁷⁰⁷ "И да дак старь ѡгнѣтиноу и испорькь, и льна тридесети повѣсьмь мѣрныихь. И да даю бирь доуховноу надрицомь, лоукно жита воля два динара. И да носе праздникоу дрьва, и цареву приходу и патриархову, такоге и о Божики, а Орѣдьскаа и села да даю лоучь." *Ibid.*

⁷⁰⁸ С. Новаковић 1912, 687-688.

⁷⁰⁹ "...да ороу цркви на Брьняшчи на стьпѣхь црковнихь што имь к законь, три дьни ксени заманицомь и три дьни прѣмалѣтин е и вѣдбоу, и три дьни сѣна да косе на Брьняшчи заманицомь, а инамо да ихь не женоу на сѣно ни на ораник. И все да сврьстоуи како имь вели игоумнь, а ине работе да имь нѣсть." *Ibid.*

⁷¹⁰ Види ниже у одељку о отроцима.

⁷¹¹ "И повѣдѣ царствоу ми прьвы игоумнь Архангеловь митрополитѣ сѣрскыи Іаковь како к оучинил оу Сѣньнехь виноградѣ великь а на малѣхь лядехь. И оучини царство ми Сѣньномь законь да онзи виноградѣ сами граде и теже, а да имь не оузимаю льна ни ѡгнѣтинь, ни коудра, ни да имь к далънѣга поути." С. Новаковић 1912, 687. Види такође М. Благојевић, "Посебни закони", 28-30.

радним обавезама, а ослобођени су обавеза давања.⁷¹² У сваком случају, не може се очекивати утицај ових норми на Законик, будући да су настале веома специфично, мотивисане искључиво посебним потребама једног конкретног случаја.

У хрисовуљи из 1353. године којом је Душан заједно са сином, краљем Урошем, манастиру Светих Арханђела даровао цркву Светог Николе на Пшини под Кожљем се такође наводи да свака кућа треба да ради цркви два дана недељно.⁷¹³ Ако се изузме то што је плаћање соћа сада, уместо цару, намењено цркви⁷¹⁴, никакве друге обавезе зависног становништва се не помињу. Очигледно је да су оне, ипак, постојале – јер се од тренутка када је црква Светог Николе приложена Арханђеловском манастиру на њу морала примењивати манастирска хрисовуља, па самим тиме и одредбе из "закона Србљем" о дужностима зависног становништва. Осим тога, ова повеља је издата већ после доношења првог дела Законика, тако да би се дотична одредба могла сматрати и само кратким упућивањем на у њему садржану одредбу општег карактера.

Михаљчић је одавно изнео гледиште о постепеном усавршавању српског права у овој области. "У нашим правним споменицима овог доба присутна је стална тежња законодавца да се работе и намети зависног становништва постепено саобразе у тачно одређене обавезе. Током времена све мање је нејасно утврђених одредаба које би феудални господар могао произвољно да тумачи. Ако се развитком привреде и друштва обавезе зависног становништва повећавају, њихова правна сигурност – бар у замислима законодавца – све је већа."⁷¹⁵ Очигледно је већ да овај преглед потврђује његове ставове. Време је, ипак, да се оде корак даље и покаже на који начин је дошло до коначног уопштавања и обличавања меропашких обавеза у Душановом законнику.

Овде вреди подвући запажање које је изнео још Благојевић – наиме, да је приметна тенденција да се у оним повељама где се помиње већи број природних

---

⁷¹² "И да имъ нѣ ннѣ работе развѣ зиданинъ, и вѣдѣе дѣнъ, и лѣха винограда, и да имъ нѣ никоѣ приплате жоупьске, ни позова, ни сокъа, ни п'са, ни диминне, ни льна, ни ѡг'нѣтине да не дав." С. Новаковић 1912, 696.

⁷¹³ "И да работан цркви оу неделн два дѣнн всака коукъа." С. Новаковић 1912, 704.

⁷¹⁴ "И што кѣтъ было на людѣхъ на црковннхъ сокъ царства ми, този приложни царство ни (sic!) Светомоу Николѣ." *Ibid.*

⁷¹⁵ Р. Михаљчић, "Стари српски закон", 60.

обавеза (десетака) углавном не записују велике радне обавезе, и обрнуто, да се тамо где је присутна радна рента великог обима углавном не помињу десети од жита и вина.⁷¹⁶ У неким областима је, дакле, била заступљенија радна, а у неким природна рента. Благојевић примећује и да је радна рента била заступљенија у оним областима "у којима се власт српске државе одржила учврстила", док је природна рента преовлађивала у касније освојеним крајевима.⁷¹⁷

Он ту раздваја три етапе освајања. У првој, најдужој, која обухвата период од Стефана Немање до доласка Милутина на власт, нема великих освајања, али је због умерено спорог темпа којим се проширивало на нове територије било могуће да се на њима утврди типично српски метод прописивања обавеза зависног становништва. Тако се у манастирима на територији која је већ тада припадала Србији (Света Богородица Бистричка, Бањска, Грачаница, Дечани) јасно прописује велика радна рента, слична на свим поседима. Другу етапу по њему чине освајања Милутина и Стефана Дечанског – када је већ брже заузимања пространија територија, па се нису могли одједном изменити већ постојећи друштвени односи. Коначно, трећу етапу представљају Душанова освајања, која су најопсежнија и најдинамичнија, а где је познато да је у највећој мери задржаван затечени ромејски режим.⁷¹⁸ Повезујући то са поделом територије царства на "српске" и "грчке" земље уобичајеном у Душаново време, Благојевић закључује да је радна рента управо била примарна у "српским земљама", док је у "грчким" задржаван ранији ромејски систем давања у природи.⁷¹⁹

У погледу количине меропашког посла коју је Законик увео вреди поменути како Благојевић сматра да је она – барем на први поглед – већа него раније изражаване норме у обрадивој површини; додуше, та његова процена је дата опрезно и отприлике. Поредиши обавезе меропаша у Светоарханђелској хрисовуљи са ранијима, он тврди: "Тешко је и поверовати да би на деоници земљишта од неких 8-9 мата требало утрошити 104 дана за производњу

---

⁷¹⁶ М. Благојевић, *Земљорадња*, 272-273.

⁷¹⁷ М. Благојевић, *Земљорадња*, 273. За детаљније информације о десетку као врсти природне дажбине у српском праву и његовом преузимању из Ромејског царства види М. Благојевић 2007, 255-266, нарочито 259 и 264-265.

⁷¹⁸ М. Благојевић, *Земљорадња*, 273-274 и даље.

⁷¹⁹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 276.

житарица."⁷²⁰ Ово мишљење је засновано на његовој ранијој процени да се једном запрегом један мат земље могао узорати за један дан – базираној, опет, на броју дана прописаних за орање одређене површине бедбом у појединим ранијим повељама.⁷²¹ Стога, он поставља питање упоредивости обавеза из Законика и сличних Душанових повеља са раније прописиванима.⁷²²

И ту, спроводећи детаљнију анализу производне моћи средњовековних земљорадника, Благојевић долази до закључка да заправо између старог и новог начина прописивања обавеза нема велике квантитативне разлике. Анализирајући податке о земљорадњи (површинама засејане земље и одговарајућим количинама житарица) из Дубровачког архива, где има далеко више очуваних појединачних података за дати период него у актима који се тичу територије Србије⁷²³, он налази да је просечна површина земљишта коју је једно земљорадничко домаћинство обрађивало у току године била она за чије сејање је било потребно 30 дубровачких копела, односно 22,5 српска кабла⁷²⁴ семена – односно око 22,5 мати земље. Највећа забележена количина је 36 копела, то јест 27 кабала, односно мати.⁷²⁵ Директна веза између ових бројки и потребног броја радних дана се не може успоставити, али, како Благојевић лепо примећује, трећина ових мера би варијала од 7,5 до 9 мати, што управо и одговара количинама које су прописиване у повељама. Дакле, може се рећи да се у њима радом у корист манастира оптерећивала трећина укупног труда зависних људи: само је од повеље до повеље варијало да ли се за норму узима просечна или максимална количина коју меропси могу обрадити.⁷²⁶ Вреди додати да је, можда (пошто се подаци ипак не могу сматрати потпуно поузданим), и то шта је (то јест колика је) норма била варијало између различитих феудалних поседа и области у држави, с обзиром на

---

⁷²⁰ М. Благојевић, *Земљорадња*, 306.

⁷²¹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 300.

⁷²² М. Благојевић, *Земљорадња*, 310 и даље.

⁷²³ Наравно, јасно је да се ти подаци не могу узети за апсолутно меродавне: било је то, без икакве сумње, јасно и самом Благојевићу. Ипак, прилике су довољно сличне да се барем опште ствари попут количина обрађиване земље по домаћинству могу узети за приближно једнаке: мале разлике, које су свакако постојале, на крупнијем плану нису ни значајне.

⁷²⁴ Један кабао је износио око 82 литра, односно нешто више од 62 килограма жита. Види М. Благојевић, *Земљорадња*, 261. Влајинац је истицао различите мере кабла, укључујући и једну од око 60 кг, али је и покушавао да кабао доведе у везу и са угарско-далматинским кубулусом (*cubulus*), за шта је дискутабилно да ли има довољно јаких индикација. Види М. Влајинац 1968, 239-336 и 488-491.

⁷²⁵ М. Благојевић, *Земљорадња*, 311.

⁷²⁶ М. Благојевић, *Земљорадња*, 311-315.

плодност земље, временске прилике и остале факторе који су могли утицати на брзину и квалитет пољопривредног рада. У сваком случају, како је и радна недеља износила шест радних дана (будући да је недеља била обавезан црквени празник – а могло их се задесити и мање када у току седмице падне још неки празник на који није било дозвољено радити), то је и норма од два радна дана недељно коју Душан уводи, заправо, суштински иста – искоришћавање трећине радног потенцијала меропаха за потребе феудалца.⁷²⁷

Штавише, Благојевић лепо примећује да је овакав начин изражавања радних обавеза (у радним данима) шири и версатилнији од њиховог обележавања количином посла коју је требало обавити. Будући да су обавезе у пољопривреди концентрисане у одређеним периодима године, само у њима су се та два дана работа недељно изједначавала са обавезом орања толико-и-толико мати земље прописаном у некој манастирској повељи. Са друге стране, у оним периодима када ратарски послови нису били у јеку, феудалац је могао искористити радну снагу својих меропаха за обављање неког другог посла који му је био потребан. Самим тиме, то се може сматрати и разлогом што Душанов законик не прописује неке од ситнијих радних обавеза које су се појављивале у повељама, већ набраја само оне од суштинског значаја – јер се подразумева да феудални господар може, онда када су потребне, издејствовати вршење и тих дужности у оквиру прописана два дана работа.⁷²⁸

---

⁷²⁷ М. Благојевић, *Земљорадња*, 317. Благојевићу се, додуше, може приговорити што се држи буквалног тумачења члана 68, по којем у њему прописана ограничења важе само за меропхе на поседима пронијара, али ово ниуколико не мења суштински квалитет његовог истраживања нити вредност резултата до којих је дошао. Види слично и у М. Благојевић 2007, 284-287.

⁷²⁸ Благојевић горе наведено илуструје тврдећи: "...да су пронијарима остављене широке могућности да сами одреде на који ће начин користити онај део радне снаге земљорадника који им бесплатно припада. Колико је ово тачно најбоље показује наведени податак из повеље цркве Св. Николе, у Добрушти. Тамо су земљорадници из три села морали да обављају транспортну службу у корист цркве, али је због тога њихова обавеза орања смањена на шест дана. Свакако да су на сличан начин могли да поступе и пронијари са својим меропсима. Бесплатни део радне снаге могао се искористити у производњи житарица, али и у друге сврхе. Према томе, 68. члан. (*sic*) Законика ни у ком случају није погоршао положај земљорадника, већ је озаконио постојеће стање, дајући му при том опширнији карактер." М. Благојевић, *Земљорадња*, 318. Наравно, уз напредовање научних достигнућа се неким од наведених податакамогу изнети извесне замерке: прво, у погледу помена пронијара важи више већ изнета примедба; друго, не може се говорити само о озакоњењу постојећег стања, јер је управо постављање униформне горње границе меропашког оптерећења представљало велику новину и корак напред у погледу регулативе њиховог положаја; коначно, повеља цркви Светом Николе у Добрушти на коју аутор упућује је највероватније фалсификат. (Види Жарко Вујошевић, "Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добрушти", *Стари српски архив*, 4/2005, 61-62.) Ипак, Благојевићев закључак је у својој суштини сасвим валидан – просечно оптерећење меропаха је остало исто и после доношења

Појединачна натурална давања, пак, која су толико распрострањена у манастирским повељама, нису нашла своје место у Законику. Бар делом се, свакако, то може приписати преласку на систем радне ренте, то јест увођењу Благојевићевог "српског система" дажбина зависних људи на целој територији државе. Осим тога, Тарановски има теорију да су некадашња натурална давања заправо замењена плаћањем соћа, односно *перпере царева*.⁷²⁹ И овакав резон има смисла, поготово када се узме у обзир колико се та давања у разним повељама разликују по својој врсти, мери и времену када се дугују. Нису те разлике резултат никакве произвољности или насумичног избора феудалаца, већ различитости привредних, демографских, геометеоролошких, црквених⁷³⁰ и других прилика на појединим властелинствима. Сходно томе, све и да су законописци желели да задрже натурална давања, било би изузетно тешко одредити њихову врсту и меру тако да подједнако одговара свим феудалцима – а неутрално одређење апстрактном нормом би било како некарактеристично за тадашњи ниво правног развоја, тако и потенцијално нејасно и проблематично у пракси. Много је лакше, дакле, било заменити га новчаним давањем, поготово што је Законик већ прописивао да је властела и сама дужна да плаћа соће владару.⁷³¹ И Радојковић, иако не сматра перперу из члана 68. соћем⁷³², закључује да је она уведена како би се унификовале ситне дажбине које су меропси раније

Законика. Онима који су имали беневољентне господаре се положај, највероватније, скоро уопште није променио после ступања Законика на снагу; они који су имали мање среће су, пак, добили повећану дозу правне сигурности и заштите од стране државе – финализоване, наравно, тек у другом делу Законика и члановима као што су 139. и 171, али то се већ удаљава од теме овог одељка.

⁷²⁹ Види Т. Тарановски 1996, 93.

⁷³⁰ Од тога ком светитељу је посвећен одређени манастир је зависило о којим празницима (осим Божића који се, будући један од главних хришћанских празника, појављује на више места, скоро редовно) меропси и остали зависни људи дугују прописана давања.

⁷³¹ Друго је већ питање да ли је обавеза властеле била само да соће које су меропси плаћали даље преда цару, или је било потребно да и сами плате (односно уз прикупљено додају) одређени износ. Из поменутог мишљења Тарановског би се готово могло закључити да он заступа ово друго становиште; ипак, другде у истом делу се може приметити да сматра како је властелин одговарао за меропашко плаћање соћа, без додатне личне обавезе. Види Т. Тарановски 1996, 96.

⁷³² По његовом мишљењу, поменута перпера је "приватно-правна" дажбина коју меропси дугују својим господарима, док је соће, као дажбина која се дугује владару, регулисано само у члану 198. и потпуно одвојено од малопре поменутог давања. Осим те основне, он примећује разлике и у погледу начина наплаћивања. Соће је, сматра Радојковић, било у основи житни десетак, који је меропаш тек ако је хтео могао исплатити у новцу. За соће се, даље, напомиње да га плаћа сваки човек (одрасли мушкарац), што доводи у везу са његовом војном сврхом, док за данак из члана 68. он подразумева да се плаћао од куће, јер су се тако у повељама плаћале остале дажбине феудалним господарима. Борислав М. Радојковић, *О сокалницима: расправа из социјалних односа у старој српској држави средњег века*, Београд 1937, 83-89.

дуговали господарима, а да је "новчана привреда, која се све више увлачила и у сељачка газдинства, гонила у правцу да се дажбине у природи замене дажбинама у новцу."⁷³³ Наравно, никако не треба сматрати да је тржишна привреда постала доминантна међу земљорадницима, али нема сумње да су у време привредне и трговинске експанзије у току Душанове владавине новчана давања добијала на значају.

Док су начин и количина прописаних обавеза мењани, колико год да промене нису биле драстичне, нешто је остало исто без икакве измене – а то је субјект оптерећења. Иако се у већини извора не помиње експлицитно, из бројних спорадичних помена у различитој материји како у повељама, тако и у Душановом законнику је јасно да је *кућа* – домаћинство – била основни носилац свих обавеза, од работа за феудалца, преко пореских давања до кривичне одговорности.⁷³⁴ Овде се, ипак, не може говорити о преузимању института из повеља у Законик, јер је очигледно реч о поретку насталом у обичајном праву.

Како је већ поменуто, фокус самог одмеравања обавеза је био на работама које земљорадник може обавити уз помоћ једне запреге волова, веома слично ромејском зевгару. Није немогуће да је, као што Благојевић претпоставља, управо тај ромејски систем утицао на формирање српског.⁷³⁵ Ипак, не треба беспоговорно усвојити ову хипотезу – треба узети у обзир да је сасвим могуће и да је овај начин одређивања обавеза самостално и спонтано настао у Србији. Јер, ипак се ради о основном и широко распрострањеном производном средству, које је баш због своје опште заступљене редовне употребе могло лако бити узето као основа мере радних обавеза и без икаквог консултовања уређења земљишних односа у Ромејском царству.

У сваком случају, чак и ако је зевгар (као економско-фискална јединица) утицао на формирање система работа у Србији, то се ипак не би могло рећи за

---

⁷³³ Б. М. Радојковић 1937, 83-84.

⁷³⁴ О последњој ће бити више речи ниже.

⁷³⁵ М. Благојевић, *Земљорадња*, 318-319. Упореди Иван Божић, *Доходак царски (поводом 198 члана Душановог законика Раковачког рукописа)*, Београд 1956, 15-16, Георгије Острогорски, "Аграрне прилике у византијском царству у средњем веку", *Сабрана дела – књига друга: Привреда и друштво у Византијском царству*, Београд 1969, 90-91, С. Ћирковић, "Мерење и мере", 160, Јелена Мргич, "Зевгар" у С. Ћирковић, Р. Михалчић, 234-235 и Mark C. Bartusis, "Zeugarion" у Alexander P. Kazhdan (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, volume 3, New York – Oxford 1991, 2225.

другу паралелу коју Благојевић повлачи – систем *capitatio-iugatio*.⁷³⁶ Сличност коју он налази је то што се у Србији при одмеравању обавеза пре свега водило рачуна о радним способностима земљорадника и једне сточне запреге, односно површини земљишта коју они могу да обраде, што асоцира на заједничко опорезивање главе, то јест човека, и земљишног поседа у Диоклецијановом систему, по којем је величина *iugum*-а такође зависила, између осталог, од радних способности једног земљорадника – односно, у случају ораница, његове сточне запреге.⁷³⁷ Ипак, колико год да стоји чињеница (коју Благојевић истиче) да је тај систем и даље постојао у РOMEЈСКОМ царству крајем VII века, то јест у време досељења Словена на Балканско полуострво, нема никаквих података да су га Словени у то време заиста преузели од РOMEЈА – а питање је какав би био његов даљи развојни пут све и да јесу, јер је временски распон о којем се ради прилично замашан. Коначно, овакав начин нормирања обавеза је можда примерен за немањихку Србију, али је питање да ли би и колико користи Словени у ранофеудалном друштвеном поретку у каквом су били у време доласка на Балкан имали од система прилагођеног далеко развијенијем друштву. И сам Благојевић признаје да "све што је речено о утицајима са стране не може да се прихвати без извесне ограде и резерве", поготово пошто су дажбине у рOMEЈСКОМ царству убиране испрва у природи, а касније у новцу – али никада претежно у виду радне ренте, која је у српским земљама преовлађивала кроз целу историју.⁷³⁸

Може се резимирати да је Душанов законик у погледу меропашких обавеза утврдио за територију целе државе меру која је итекако заснована на садржини ранијих повеља – како се видело, испробавана и усавршавана кроз праксу од барем века и по – уподобивши је притом по форми оном систему који се показао најквалитетнијим, најсигурнијим и, вреди напоменути, најпоштенијим за саме меропхе. Задржани су оне обавезе и начин рада који су били присутни на већем броју властелинстава, односно погодни за једнаку расподелу по читавој територији државе; друге обавезе, пак, које су биле ређе, су или подведене под генералну клаузулу⁷³⁹, или у потпуности избачене.

⁷³⁶ М. Благојевић, *Земљорадња*, 319.

⁷³⁷ *Ibid.* О овом систему у РOMEЈСКОМ царству види Г. Острогорски 1969, 61-62, као и Nicolas Oikonomides, "Capitatio-jugatio" у А. Р. Kazhdan 1991, volume 1, 377-378.

⁷³⁸ М. Благојевић, *Земљорадња*, 319-320.

⁷³⁹ Што је, вреди поменути, само по себи правно достигнуће.

Сирота кудељница

И поред екстензивних обавеза које су меропси имали према својим господарима, српско право је водило рачуна о томе да се угрожене категорије становништва не оптерете исувише. Бањска хрисовуља краља Милутина прописује: "Я сирота коѡа имаа мала сына да си дрѡжини в' се село дог' дѡѡ ки сынѡ поддрате; ако ли не има сына, да си дрѡжини селиште и вртѡ и најболю глав'ноу нивоу си."⁷⁴⁰

Душанов законик у члану 64. садржи нешто другачију одредбу, али у истом духу: "Сирота коѡдѡл'ница да кетѡ својодна, такожде како и попѡ."⁷⁴¹

Иако очигледно није реч о потпуно истој ситуацији, сличан дух обеју одредби наводи на мисао да се Душан могао угледати на регулативу свог деде при прописивању члана 64, па је потребно темељније их упоредити.

Што се субјекта норме тиче, у Бањској повељи је то очигледно удовица која је, у првом случају, остала без мужа са малолетним дететом – дакле, нема работника на имању, али ће га, по редовном току ствари, поново имати када дете порасте. Њена социјална угроженост је, сходно томе, привременог карактера. (Разлог што се овде помиње само син је, очигледно, то што ће само он остати на имању као работник; и ако удовица има ћерку, очекује се да она, као прво, не може бити способна за физичке послове једнако као и мушкарац, а, као друго, да ће се кад порасте удати и отићи у мужевљевоу кућу, поново остављајући мајчино имање без своје радне снаге.) У другом случају, у питању је удовица која нема деце – или барем синова, будућих работника – што је трајно стање.

Са друге стране, Душанов законик помиње само *сироту кудељницу*, не говорећи ништа о њеној деци. Термин *кудељница*, наравно, не треба схватати тако као да се члан односи само на жене тог занимања, већ пре као одређивање уз помоћ примера, не тако неуобичајено за стара права, будући да је у питању била активност уз помоћ које су се жене саме најлакше могле издржавати. Дакле, у питању је било каква сирота – то јест, удовица. Будући да њена деца нису поменута, мора се претпоставити да се ради о удовици без порођа. Самим тиме, проблем због којег је њој потребна заштита од стране владара је, као и у другом

---

⁷⁴⁰ С. Новаковић 1912, 627.

⁷⁴¹ С. Новаковић 1898, 52.

случају из Бањске хрисовуље, перманентног карактера, и трајаће све до њене смрти.⁷⁴²

Још занимљивије је, међутим, видети која су права ове социјално угрожене жене имале, односно који део имања им се остављао и поред одсуства радника. Удовица из Бањске повеље, ако има сина који ће у своје време израсти у радника, има право да задржи "цело село". Под *селом* се у овом контексту, наравно, не подразумева читаво насељено место (иако се ова реч, наравно, користила и у том значењу), већ целокупно обрадиво земљиште једног домаћинства.⁷⁴³ Дакле, удовица има право да задржи читаво имање свог покојног мужа, без обзира на то што не може испуњавати обавезе према феудалцу које је он могао, будући да ће њен син, када порасте, моћи да их преузме.

Бездетној удовици се, пак, не оставља целокупно имање, јер нема ни изгледа да ће оно добити радника, те би таква земља, ако би остала у њеним рукама, остала неискоришћена, од чега би феудални господар имао губитке – а ни сама удовица не би имала користи, јер не би могла да је целу обрађује. Она, зато, задржава само селиште, врт и "најбољу главну њиву". Реч *селиште* има више значења, али у овом контексту означава део имања на којем су се налазиле кућа и све помоћне зграде домаћинства, односно окућницу – како Благојевић то назива, "економско двориште једног земљорадника."⁷⁴⁴ Свакако је остављање овог комада земљишта удовици било апсолутно неопходан предуслов за опстанак и даље

---

⁷⁴² Наравно, у оба случаја (и Бањске повеље, и Душановог законика) је било могуће да се удовица преуда и тиме престане да се класификује као субјект поменутих норми – али таква ситуација је представљала изузетак, а ако би се догодила, лако би се решавала простим престанком примене норми о сироти из Бањске хрисовуље, односно члана 64. Законика на такву жену. Самим тиме, по средњовековним схватањима, законодавац двоструко није имао разлога да засебно предвиди овакав случај.

⁷⁴³ Термин је био у употреби до XIV века, када га потискују речи *стас* (од грчког *στασις*) и *имање*. Види К. Јиречек 1923б, 185, Никола К. Кондов, "О неких терминах болгарских и србских докумената поздног средњовековља", *Византијски временник*, 40/1979, 22-24, М. Благојевић 2007, 187 и М. Благојевић, *Земљорадња*, 277. Наравно, њиве одређеног пољопривредника нису морале бити једна поред друге и физички чинити један ступ (што је вероватно и био термин за баш три спојене њиве, мада можда и за више њих) како би биле сматране једним селом: припадност истој особи, то јест истом домаћинству, је била довољна. Види М. Благојевић 2007, 190-192.

⁷⁴⁴ Види М. Благојевић, *Земљорадња*, 277. На крупнијем плану, селиште је означавало место где су се налазиле све куће у селу, то јест територију села без обрадивих површина. (Извођење значења селишта као окућнице и села као обрадивог дела територије која припада земљораднику из текст Кончанског практика види у М. Благојевић 2007, 187-188.) Селиште је, међутим, могло бити и место где се некада налазило село, а у датом тренутку ту више нико не живи – јер су сељани отишли услед, рецимо, ратних дејстава, расељења (расапа) по наредби власти или неких других разлога. Таква места су често експлицитно називана и *пусто селиште*. Види детаљније Р. Михалчић 2006, 208-209, С. Новаковић 2002, 96-102 и К. Јиречек 1923б, 175.

привређивање, јер се ту налазила кућа и центар животних активности. Под вртом се у средњем веку подразумевао повртњак, место где се гајило поврће за основну исхрану домаћинства. За разлику од остале обрадиве земље, вртови се обично нису налазили ван насеља (селишта у ширем смислу), већ унутар њега, у непосредној близини куће и дворишта.⁷⁴⁵

Када је њива у питању, колико год да је лако лаички рећи како је свакако поштено и правично да удовици остане баш најбоља, главна њива, прилично је тешко утврдити о каквој се тачно њиви ради. Квалитетну анализу овог питања пружа Благојевић. Колико год да је изгледно да се радило о највећој и најквалитетнијој – то јест, најплоднијој – њиви, Благојевић умесно примећује да "плодност није могла да се одржи непромењена дужи низ година", те да је зато и најбољој њиви плодност са временом опадала, поготово уколико се користила непрекидно из године у годину.⁷⁴⁶ Будући да ниједна њива, ма на како квалитетном земљишту да је узорана, не би могла сама од себе избећи овакву судбину, Благојевић закључује како је могуће да је разлог повећаног квалитета наведених њива редовно ђубрење. Он истиче, додуше, да су могућности ђубрења биле веома ограничене и да "како изгледа, таквим поступком није могла да се одржава трајна плодност на већим површинама обрадивог земљишта", већ је једно земљорадничко домаћинство у просеку могло годишње да нађубри једну златицу земље.⁷⁴⁷ Колико год то значило да просечни земљорадник није могао ђубрењем повећати своје приносе на већем земљишту, то је вероватно било сасвим довољно за издржавање малог удовичког домаћинства. Осим тога, Благојевић претпоставља да је та једна њива била једна од управо три⁷⁴⁸, чиме се стиче нешто боља претпоставка о томе колико је законодавац сматрао да је удовици довољно да се издржава.

У Душановом закону се, наизглед, уопште не наводи шта од земљишта припада сиротој кудељници, већ се само одређује да је она *слободна* –

---

⁷⁴⁵ Види М. Благојевић, *Земљорадња*, 137-138 и даље.

⁷⁴⁶ Види М. Благојевић, *Земљорадња*, 147.

⁷⁴⁷ *Ibid.*, 148. Златица је дубровачка мера површине, која је износила 1680 м². Види Сима Ђирковић, "Мере", у С. Ђирковић, Р. Михаљчић, 396.

⁷⁴⁸ Овај закључак он изводи из присуства три њиве у извесном Вранином селу, то јест на Вранином имању, које се помиње у Кончанском практику, као и из чланова 31. и 65. Душановог законика, који говоре о додели њива поповима. Благојевић је сматрао да преостале две њиве припадају мушким рођацима удовичиног покојног мужа. М. Благојевић 2007, 188-190.

претпоставља се, од работа према господару земљишта. Ипак, одређење да је слободна "такожде како и попъ" ствара нешто јаснију слику о њеном имовинском положају. Ту се мора обратити пажња на 31. члан Законика, који говори о поповској баштини. Он гласи: "И поповѣ баштини да си имаю свою землю баштиною и да соу свободни; а инии поповѣ кои не имаю баштине, да имъ се даде три нивѣ законитѣ; и да естъ поповѣ ска капа свободна; ако ли векѣ оузме отъ те-зи землю, да работа цркъвамъ тѣ по законуѣ."⁷⁴⁹

Поставља се питање са којом од ових категорија попова се изједначује положај удовице? Трећа – попови са више од три њиве – се може одмах искључити, будући да су они дужни да работају, па сасвим очигледно нису слободни; за прве две ствар није толико једноставна. На први поглед, рекло би се да одредба о статусу удовице упућује на прву категорију, попове-баштинике: за њих се каже експлицитно да су слободни, а у случају удовице се и ради о (додуше, дотада потчињеној) баштини њеног покојног мужа, а не о томе да она добија некакав земљишни посед од феудалца. Међутим, потребно је запитати се – у светлу одредби Бањске повеље, па чак и независно од њих – да ли би законодавац заиста удовици без работника оставио целокупан посед који је држао њен муж? Или, боље, да ли би феудалци пристали на то решење? Колико год да би оваква одредба деловала импресивно са тачке гледишта социјалне заштите, зар не би она заправо била изузетно економски неисплатива – и то за све, од феудалца који је био најнепосредније заинтересован за обрађивање што већег дела земљишта, преко владара којем су од тога посредно зависили порески приходи, па чак и до саме удовице, која није имала ни довољно радне снаге да обрађује толики посед, ни потребе за толиким приносима за издржавање?

Ако се узме да је положај удовице изједначен са другом категоријом попова, којима је господар дужан да да три њиве, слика делује нешто логичније. Када се по страни остави дискусија о томе да ли слобода "поповске капе" значи потпуну слободу од обавеза или само слободу од работа⁷⁵⁰ и претпостави да је

---

⁷⁴⁹ С. Новаковић 1898, 29.

⁷⁵⁰ Новаковић не види разлику између ових израза, коментаришући да је и друга категорија попова имала "то исто ослобођење, које се поповској капи као таквој чинило." С. Новаковић 1898, 164. Тарановски сматра да између ова два израза мора постојати суштинска разлика, те да је су попови

удовица у сваком случају слободна, члан 64. се уклапа у ову премису. Јер, њена потчињена баштина и јесте земља коју је феудалац доделио њеном мужу или његовим правним претходницима; једино што у овом случају, за разлику од попа, удовица не *добива* три њиве (а да претходно није имала земље), већ од имања свог покојног мужа *задржава* само три њиве, док остатак поново припада господару земље, који је слободан да га подели другим меропсима, како би сва земља била адекватно искоришћена.

И ово тумачење поставља да је Душан оставио удовици троструко више земље него Милутин. (То што се селиште не помиње у Законику, наравно, треба тумачити тако да се оно подразумевало; слично може важити чак и за врт, будући да је он био пратећи део поседа уз селиште и није представљао ни приближну економску снагу као обрадива земља.) Могуће би било ово оспоравати и тврдити да је можда реч само о различитој интерпретацији – односно, да је Милутинова једна (најбоља) њива заправо представљала исто што и Душанове три – један комад земљишта који је служио за прехрану уобичајене мале инокосне породице, али који се могао поделити (и, заправо, редовно делио) на три дела који би се наизменично обрађивала. Са друге стране, могуће је и да је Душан проценио да је социјално оправдано оставити три њиве удовици, и то не зато што једна није била довољна да се она прехрани, већ баш из разлога на које је и Благојевић указао – што је квалитет једне њиве, ма колико добра она првобитно била, морао са временом опадати ако би се она континуирано користила без паузе потребне да се земљиште опорави и обнови. У недостатку потврде у изворима за горњу теорију о једнакости појмова, ова би се морала прихватити.

Може се закључити, дакле, да је Душанов законик за извор одредбе о сиротој кудељници имао Бањску хрисовуљу краља Милутина и њену норму о сироти без сина, с тим што је оригиналну одредбу (највероватније) модификовао тако што је повећао количину земље која се остављала удовици.⁷⁵¹

баштаници слободни од свих работа и дажбина, док фраза *да је поповска капа слободна* "има у виду само слободу попове личности, што би значило, да није парохиски ждреб уопште слободан од свију терета, него да је поп слободан од ма којег личног рада." Т. Тарановски 1996, 153. Ово мишљење подржава и Соловјев: види А. В. Соловјев 1980, 197.

⁷⁵¹ Додуше, могло би се поставити и питање зашто први део норме из Бањске повеље није реципиран. Једно могуће тумачење је да се та норма дотад већ учврстила у обичајном праву, то јест да се подразумевало да ће меропашко имање остати нетакнуто ако постоји син који ће наследити обавезе на њему, макар и малолетан.

Положај отрока

Под отроцима се у средњовековној Србији најчешће (па тако и у смислу који је овде релевантан) подразумева најнижи, неслободан слој становништва – у положају најсличнијем некаквом еволуираном облику патријархалног ропства.⁷⁵² Ипак, како Шаркић умесно истиче, чињеница да правни споменици порд речи *отрок* познају и израз *роб* потенцијално указује на то да је сваки од ових израза представљао засебну категорију.⁷⁵³ Како би се анализирале норме које говоре о положају отрока, неопходно је имати у виду да је та реч имала више значења, што је лепо приказао Ђорђе Бубало у свом раду "Шта значи *отрок* у српским повељама?"⁷⁵⁴ Како он истиче, "свођење једног сложеног друштвеног феномена на поистовећивање са ропством или не, најмање може да задовољи захтеве историјске науке."⁷⁵⁵

Изворно значење термина *отрок* јесте "дете"⁷⁵⁶, па су и његова остала значења, која представљају различите облике потчињених особа, заправо изведена из овог првобитног. Сама по себи етимологија је логична, јер сродни случајеви еволуције израза постоје и у другим словенским језицима, па и у латинском и

---

⁷⁵² Схватања, по којима су се отроци изједначавали са робовима који су постојали у приморским градовима, или по којима су у Србији постојали и такви робови поред отрока, данас су превазиђена. Види Божић Петрановић, "О ропству. По српским споменицима и штатутима приморско далматинских градова", *Рад Југославенске академије знаности и умјетности*, 16/1871, 66-75 и М. Полићевић 1923, 12-13.

⁷⁵³ С. Шаркић 1995а, 42-43.

⁷⁵⁴ Ђорђе Бубало, "Шта значи *отрок* у српским повељама?", *Зборник Матице српске за историју*, 56/1997, 19-58.

⁷⁵⁵ Ђ. Бубало 1997, 19. Пре њега се овом тематиком већ позабавио Раде Михаљчић, указујући први пут на разгранатост употребе термина *отрок*, али његов чланак је био примарно мотивисан Радојчићевим преводом отрока као робова у његовом издању Душановог законика. Михаљчић указује како се положај отрока не може изједначити са робовима уопште, па у том погледу указује на разне чињенице и примере који не могу не натерати истраживача да одступи од овог тумачења. Види Р. Михаљчић, "Отроци". Ипак, тек је Бубало својим чланком отишао корак даље и директно анализирао бројна суштински различита значења овог израза као одвојене установе, а не само као један чешћи и један ређи облик употребе овог термина, како би се из Михаљчићевог текста најпре могло закључити. (Он при крају рада закључује: "У нашим средњовековним документима под овом речју најчешће се подразумевају насељеници без личних права, али не тако ретко и људи којима њихов господар препушта поверљиве послове," подвлачећи како је реч отрок "особен израз са суштински супротним значењима." *Ibid.*, 228, 229.) Нема сумње, додуше, да је Михаљчић својим радом поставио вредну основу за Бубалово истраживање, што он и изражава, подвлачећи да "највећа вредност Михаљчићевог труда лежи управо у чињеници да је развејао, чврстим аргументима, дуго укореењу илузију о само једном значењу термина отрок у средњовековним српским документима." Ђ. Бубало 1997, 20.

⁷⁵⁶ Види етимолошки преглед у Ђ. Бубало 1997, 22-23. Упореди и Franz Miklosich, *Etimologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien 1886, 274-275. Такође види етимолошко поређење речи *отрок* и *роб* у Карло Кадлец, *Првобитно словенско право пре X века*, превео и допунио Проф. Д-р Ф. Тарановски, Београд 1924, 66.

грчком⁷⁵⁷, и указују на патријархално порекло наведених установа.⁷⁵⁸ Анализирајући помен отрока у постојећим изворима, Бубало закључује да се он појављује у следећим значењима: слуге или помоћника уопште, без импликација нарочитог социјалног, а камоли ропског, положаја⁷⁵⁹; слуге или потчињеног од посебног поверења⁷⁶⁰; припадника посебне друштвене категорије становништва "јакко ограничених личних права", положаја налик на ропски⁷⁶¹; поданика (владара, властелина, или цркве односно манастира) уопште⁷⁶².

Конечно, Бубало истиче и постојање отрока као судског извршног органа, али ту је већ могуће оспорити његово резонување. Аутор покушава да докаже своју тврдњу путем примера Милутинове повеље Светом Ђорђу Скопском, где сматра да је помен отрока у судском поступку заправо рецепција затеченог ромејског правног уређења из неке од ранијих повеља ромејских царева, само са преводом неког грчког термина који је означавао дотичну судску функцију уз помоћ најближе српске речи, за време Милутина или чак његових претходника.⁷⁶³ "Изричито помињање отрока као судског органа иде у прилог претпоставци о њиховом значају у судском процесу, а тим пре се улога отрока не може свести на безначајног помоћника или вршиоца било које друге ниже судско-административне функције," тврди Бубало.⁷⁶⁴ Ипак, ни он не пориче да је у

---

⁷⁵⁷ Додуше, у овим класичним језицима су то пре били колоквијални изрази којима су се робови називали или ословљавали у свакодневном говору него стручни правни термини који су формално означавали робове.

⁷⁵⁸ Види Ђ. Бубало 1997, 24. Аутор закључује да то сведочи, са једне стране, о чињеници "да су под неограниченом влашћу оца породице сви чланови једног дома, а посебно они најмлађи, били потпуно бесправни, па самим тим да је поступање са укућанима (децом) и робљем било скоро идентично", али и, са друге стране, "да су се облици ропства које срећемо код словенских народа развили из установе кућног ропства и да су такав специфичан облик углавном и задржали." Види и Р. Михаљчић, "Отроци", 228.

⁷⁵⁹ Ђ. Бубало 1997, 25-27.

⁷⁶⁰ *Ibid.*, 27-28, 37-40. Аутор овде наглашава како се "суштинско значење речи (слуга, помоћник), [...] није променило, али је утолико више, с обзиром на општи карактер, оно применљиво за разне положаје и звања. [...] Речју отрок, дакле, превасходно се наглашава служба, помоћ или корист некоме." *Ibid.*, 27.

⁷⁶¹ *Ibid.*, 44, 46-7. Аутору би се, можда, могло замерити што овом значењу речи посвећује најмање пажње, али то је ипак оправдано с обзиром на чињеницу да се о отроцима као слоју становништва у науци до тада (па и до сада) убедљиво највише писало, и да је циљ дотичног рада управо био да се разбије заблуда о томе да се таквим тумачењем исцрпљује значење термина *отрок* и укаже на његова друга потенцијална значења.

⁷⁶² *Ibid.*, 43-46. Види и Владан Тријић "О сокалницима", *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 1-4/2002-2003, 21-22.

⁷⁶³ Види детаљније Ђ. Бубало 1997, 28-32.

⁷⁶⁴ *Ibid.*, 32.

основи свега и даље значење отрока као слуге или помоћника.⁷⁶⁵ Ту би се управо и могло оспорити његово категоричко резонување: не може се порећи да се отрок појављује као актер у судском поступку, али изгледније је да је и овде посредни генерички израз који означава помоћника или слугу званичног службеног лица, него да је у питању посебно звање или функција.⁷⁶⁶ Чак ни Бубалово резонување о томе како се Никита Педијасим у фамозном спору између Зографа и епископа Јерисоа из 1369. године појављује у својству отрока не доказује да је отрок био назив судског извршног органа.⁷⁶⁷

---

⁷⁶⁵ "Изгледа да се и у овом случају термином отрок желео нагласити положај службеника, слугу, помоћника, особа од користи и поверења лица на положају у црквеној и државној организацији." *Ibid.*

⁷⁶⁶ Поготово и имајући у виду да се у овом значењу отрок не појављује ван Скопске хрисовуље. Тако и Радојковић, разматрајући положај отрока, закључује да је отрок (осим значења потчињених, полуслободних људи) био широк назив за чиновнике у вези са судством и суђењем, са временом изведен и транспонован од назива сталежа којем је велики број њих припадао. Ипак, он не даје довољно убедљиву аргументацију за ово мишљење. Види Борислав М. Радојковић, *Још неколико речи о сокалницима*, Београд 1941, 44-46. Ово схватање, али узгред поменуто, заступа и Шаркић. Срђан Шаркић, "Гајева подела лица у средњовековном српском праву", *Зборник Матице Српске за класичне студије*, 4-5/2002-2003, 111. Он иначе за отроке сматра да су "сталеж чији је правни положај био између кметског и робовског." С. Шаркић, "Правни положај Влаха и отрока...", 50.

⁷⁶⁷ Познато је да је деспот Јован Угљеша у својој повељи написао како Никиту Педијасима шаље да изврши пресуду и преда земљиште манастиру Зографу "*ὡς ὀτρόκου*". А. В. Соловјев и В. Мошин, 278. Будући да се ова фраза користи само у другом делу, везано за извршење, а не и првобитно, када Педијасим треба да саслуша сведоке (када је назван "*φιλαλήθη*" истинољубивим – види *ibid.*, 274), Бубало закључује да је овоме "поверена улога извршног органа деспотовог суда", напомињући како "Никиту Педијасима никако не можемо назвати отроком, већ се он у тој улози јавља само у једном конкретном случају." Ћ. Бубало 1997, 35. Иако признаје и да се у употреби овог термина одражава присност и нарочито поверење у односима између деспота Угљеше и његовог дворанина, Бубало инсистира на томе да "сама природа функције коју врши поменути властелин '*као отрок*' наводи на закључак да се термином отрок обележава управо положај судског извршног органа." *Ibid.* Он иде и корак даље, па износи као могућност да "потреба да термин непреведен уђе у страни језик може значити да се мислило управо на једно специфично значење извршног владаревог органа." *Ibid.*, 36. Зар није логичније резонување да је израз употребљен управо да означи поменуто поверење и блискост у обављању важних послова, независно од њихове врсте? То што је на првом месту назван истинољубивим, а на другом отроком, не мора значити да је реч *отрок* употребљена у смислу нарочите функције, већ може само бити да су на оба места употребљени похвални епитети који треба да покажу Педијасимове квалитете и његову блискост са деспотом. (Јер, да ли би се у супротном требало запитати да ли и оно његово одређење као истинољубивог има нарочито формално значење у вези са испитивањем сведока – или, напротив, зашто у контексту *те* процесне радње он није уподобљен са оним органом који би у редовном поступку требало да је обавља?) Очито је да је и аутор свестан слабости своје првобитне аргументације, јер, закључујући расправу о овој повељи, одустаје од категоричких тврдњи о отроку као о извршном органу и резимира: "Иако се сва три наведена значења могу са оправдањем прихватити, ми ипак не можемо до краја бити сигурни на шта је заиста деспот Угљеша мислио поверавајући одговоран задатак Никити Педијасиму као отроку. Оно што је ипак најбитније и у шта можемо бити сигурни, јесте да се појам од свог првобитног значења није суштински удаљио, већ је, напротив, овај пример још једном показао велику растегљивост његове употребе." *Ibid.* Далеко је једноставније тумачење Острогорског, који тврди да је деспот, називајући Педијасима својим отроком, желео да нагласи "присност свог односа

Законик не садржи ниједну конзистентну скупину норми о отроцима, али се из више њих, распоређених на различитим местима већ у складу са другом материјом коју садрже, може закључити какав су општи положај имали. Први члан који их експлицитно помиње је 44, који на најопштији начин регулише положај властeosких⁷⁶⁸ отрока: "И отроке што имаю власт'ѣле, да нмь соу оу баштиноу, и ныхъ д'ѣце оу баштиноу в'ѣч'ноу, нъ отрокъ оу прикык да се не дае никъда."⁷⁶⁹ Одредба о забрани прикисања отрока је доживела различита тумачења, од којих ниједно, нажалост, није необориво потврђено⁷⁷⁰, али њена главна суштина јесте да је властела на својим отроцима имала наследиву, незастариву својину. Нешто даље, у члану 46, се потврђује право господара да своје отроке ослободе: "И отроке што си кто имаю, да нхъ имаю оу баштиноу; тѣкмо што кѣ власт'ѣлинъ простити, а или моу жена, а или сынъ, то-зін да кѣтъ свободно, а ино ништо."⁷⁷¹ Господар је, дакле, могао ослободити свог отрока када год то пожели, а његова жена и син су, иако би се из формулације могло закључити да је ово право подједнако припадало њима, њега вероватно стицали тек као наследници, после властелинове смрти.⁷⁷² Ова два

према њему као свом личном поверенику". Г. Острогорски 1965, 86, напомена 21. Ово мишљење Острогорског је подржао и Ферјанчић; види Божидар Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд 1994, 84-85.

⁷⁶⁸ Додуше, иако се само властела помиње у овом члану, изгледно је да је он био намењен регулативи положаја отрока уопште. Како Тарановски напомиње, "није то једини случај да одређујући положај нижег реда према вишим Законик истиче као виши ред само властелу." Т. Тарановски 1996, 115. Као пример сличног поступања, Тарановски наводи одредбе о меропашким обавезама (чланови 68. и 139. Законика), где се у првом случају помиње само пронијар, а у другом се подразумева да норма важи за све феудалце. *Ibid.*

⁷⁶⁹ С. Новаковић 1898, 39-40.

⁷⁷⁰ Соловјев претпоставља да се овде ради о ограничењу присутном у ромејском праву – да се под отроком у овом члану подразумева само *мушки* отрок, то јест да "мушко робље не сме да прелази у туђи род", уз дискутабилно примерен доказ да је познато да су се у Дубровнику у мираз давале робине. Ипак, остали упоредноправни примери које даје (из Теодосијевог Кодекса и Литовског статута, у којима су се аграрни робови сматрали припатком земљишта и нису се могли одвојено отуђивати), као и општи закључак да "пошто се робови у XIV веку искоришћавају као земљорадници, они сачињавају део феудалне баштине", заправо могу упућивати и на супротно, шире схватање – да су отроци уопште били неотуђиви, јер су припадали одређеној властeosкој породици чију баштину и радну снагу су представљали. Види А.В. Соловјев 1980, 211. Ово тумачење подржава и Тарановски: Т. Тарановски 1996, 116.

⁷⁷¹ С. Новаковић 1898, 41.

⁷⁷² Соловјев сматра да се овде алудирало примарно на ослобођење отрока пред смрт господара, како би се овај молио за његову душу, што је био обичај познат у Ромејском царству, као и другим словенским државама. Он ово нарочито види у помену властелинове жене и сина, па износи следеће тумачење ове норме: "Не можемо претпоставити да би жена или син могли ослободити робове за живота старешине породице, него ту одредбу треба разумети на следећи начин: ослободити робље може властелин на самрти својом изјавом воље (писменом или усменом), а ако

члана заједно стварају недвосмислену слику о отроцима као о потпуној својини својих господара. Њу само потврђује и члан 72, по којем се једино (властеоски) отроци изузимају од права да на царском двору траже исправљање неправде која им је учињена: "И кто невольнъ донде на дворѣ царевѣ, да се въсакомоу оучини правда, освѣнъ отрока властеоскога."⁷⁷³ У складу са свиме наведеним је и одредба члана 21, која прописује: "И кто прода христианина оу иновѣрною вѣроу, да моу се роука отгѣче и еззык оуреже."⁷⁷⁴ Иако се отроци у њој не помињу поименце, очито су они једини слој становништва који је могао бити продат, тако да се, по свему судећи, о њима ради.⁷⁷⁵

је умро без завештања, онда то може учинити његов син или његова удовица (у средњовековним српским споменицима о удовици обично се вели 'жена')." А. В. Соловјев 1980, 212. Наравно, он не покушава да имплицира да господар није могао за живота актом воље ослободити свог отрока, већ напротив, сматра да се то подразумевало. *Ibid.*, 213. Ово тумачење се може поткрепити и самим завршним делом норме из 46. члана: "то-зи да ксть свокодно, а ино ништо." Наиме, ако би се говорило о праву властелина на ослобађање отрока уопште – чак и ако се остави на страну могућност да се овакво право по средњовековном обичајном праву напросто подразумевало – чему би служио овакав крај одредбе? Зар би било неопходно поменути да су само они отроци које господар експлицитно (за живота, рецимо) ослободи били слободни, а да они које није – нису? Али, ако се претпостави да се у овом члану прећутно подразумевала смрт властелина, то појашњење добија потпуно другачији смисао. Наиме, овим чланом се хтело нагласити да власт и својина властелина на отроцима нису везани за његову личност, то јест да не постају сви отроци слободни у тренутку смрти њиховог господара. Напротив – наглашава се да њих властела има у баштину, то јест наследну својину. Они које је господар експлицитно ослободио, или којима су евентуално после властелинове смрти ту слободу подарили његова удовица или син-наследник, сада постају слободни људи; али остали нису слободни, већ остају отроци властелинових наследника.

⁷⁷³ С. Новаковић 1898, 58. Новаковић није знао како да тумачи помен властеоских отрока у овом члану. "Изгледа, даље, да се то ограничење тицало само отрока властеоских, а да су отроци осталих господара могли користити се овим правом, али за то доказа немамо. Могло би се разумети и да се ту каже да *отрокá* осим властеле ни у кога другога ни било није. Али пошто не знамо како је управо у самом животу било, не можемо пресудити које је разумевање тачно." *Ibid.*, 190.

⁷⁷⁴ С. Новаковић 1898, 24. Призренски препис, који Новаковић примарно користи, има "ноу невѣрною вероу" уместо "иновѣрною вѣроу" и "осече" уместо "отгѣче", али овакво читање постоји у неким пажљивије састављеним рукописима.

⁷⁷⁵ Још је Соловјев указао на вероватно ромејско порекло овог члана, поредећи га са одредбом из Василика која забрањује – додуше, без прописивања санкције за своје кршење – Јеврејину и сваком другом јеретику да држи хришћане као робове. Види А. В. Соловјев 1980, 188-189. Занимљиво је што је ова норма из Василика ушла у текст Синтагме Матије Властара, али није задржана у његовој скраћеној српској редакцији – док је веома слична одредба укључена у Душанов законик. Очито се радило о томе што су српски законодавци хтели да за овај прекршај пропишу казну, и то прилично строго и тешку; осим тога, главна ризична популација у смислу ове одредбе у Србији Душановог времена нису били Јевреји, већ католици. Са једне стране, из тог разлога није било сврхе да се Јевреји у норми нарочито наглашавају. Са друге стране, из дипломатских разлога се најчешће избегавало да се католици назову јеретцима (Законик за њих чешће користи мање увредљив термин "полуверци"), а то би био случај ако би се покушало да се они обухвате одредбом из Василика, то јест Синтагме.

Одредба члана 103, ипак, баца и траг повољног светла на њихов положај. "Иште соу отроци, да се соуде прѣдъ своим господарин како лѣвѣ за свое дълговѣ; а за царевѣ да гредоуть прѣдъ соудіе, за кръвь, за враждоу, за тати, за гоусарѣ, за прѣемь людьскыи."⁷⁷⁶ Дакле, отроци ипак нису били потпуно обесправљени, и не само што су се могли судити пред својим господарима – из чега са сигурношћу произлази да су имали правну и пословну, односно процесну способност – већ им се признаје и право да им за царске дугове – најтежа кривична дела – суди професионални државни судија⁷⁷⁷, а не њихов господар.

Из свега овога се да закључити да су по нормама Душановог законика отроци слој који суштински представља робове: господари на њима имају потпуну својину, могу се наслеђивати или продавати (ово последње произлази из члана 21. – чим је продаја отрока *иноверцима* била забрањена, аргументом *a contrario* се да закључити да је продаја уопште, то јест лицима православне вере, била дозвољена), а уколико је господар вољан, може им подарити слободу. Имају правну и пословну способност, али највероватније не и било какву имовину знатније вредности. Подложни су суду свог господара, па и државном суду у случају царских дугова, као и слободни зависни људи, али немају право одласка на царев двор да траже милост уколико им је учињена нека неправда. Вреди поменути, ипак, да и поред свега тога не треба усвојити реч *роб* као синоним за отрока – што је, рецимо, учинио Никола Радојчић у свом преводу Душановог законика⁷⁷⁸ – јер се тиме губе бројне горе поменуте специфичности положаја отрока у Србији, замењене у представи читаоца стереотипном сликом класичног ропства.⁷⁷⁹

---

⁷⁷⁶ С. Новаковић 1898, 79.

⁷⁷⁷ Под "професионалним" се, наравно, жели рећи само да је у питању неко ко је од стране државне власти постављен да врши судијску функцију, а не да је у питању образовани правник, тим пре на било какав нарочит начин едукован за судијски позив.

⁷⁷⁸ Види Н. Радојчић 1960, 100-101.

⁷⁷⁹ У вези са овим ипак треба рећи да је примедба коју Михаљчић износи Радојчићевом преводу сувише оштра и није сасвим истинита. Наиме, разматрајући положај отрока као најнижег слоја зависног становништва, али поред њега и већ поменуто појављивање отрока у изворима као особа од поверења, Михаљчић закључује: "И поред два супротна значења исте речи, Никола Радојчић је отроке Душановог законика превео као робове. Тиме се, на овом месту, у иначе успешном преводу, удаљио од оригинала." Р. Михаљчић 2006, 200. Радојчић заиста јесте направио грешку и удаљио се од оригиналног значења овим поступком, али то је само из горе наведених разлога, а не због тога што је наводно испустио једно од два различита (тешко је сложити се се да су баш супротстављена) значења – или једно од више њих, ако се узме у обзир Бубалова студија. Јер, ако

Члан 67. Законика, међутим, приказује отроке у нешто другачијем светлу: "Отроци и мероп'си кон сѣде заедно оу едному сѣлѣ, вѣсакѣ плакѣ коѣ приходѣ, да плакѣмъ вѣси заедно; на людѣи како платоу плакѣмъ и работоу работѣи, тако-зи и землю да дрѣже."⁷⁸⁰ Ради се, дакле, о отроцима који се налазе у селу заједно са меропсима, свакако из разлога што је њиховим господарима радна снага на земљи била потребнија од класичне послуге, па су и изједначени са њима у погледу земљорадничких права и обавеза.⁷⁸¹ Тарановски сматра да је овакво заједничко насељавање ове две категорије становника побољшало положај отрока, али погоршало меропашки. Наиме, он тумачи овај члан тако да у њему види не само принудну пореску заједницу у оквиру села, већ и могућност господара да одузме земљораднику (меропху или на земљи насељеном отроку) део поседа у случају да се смањи количина работа и плаћања које овај даје.⁷⁸² Соловјев правилно указује како је ово тумачење, иако у складу са ромејским репартиционим системом епиболе⁷⁸³, у супротности са одредбом наредног члана 68, у којем се јасно види да су порез и

се погледају одредбе Душановог законика, постаје јасно да се у *свима* њима отроци појављују управо као потчињени слој становништва, а ниједном у смислу гласника од поверења, или било ком трећем значењу.

⁷⁸⁰ С. Новаковић 1898, 55. Новаковић је сматрао "да се ова једнакост није могла извести свуда, него нарочито онде где су меропси били без баштине, те је тога ради разлика права сводила се на голу разлику форме. Могла би се примити и друга претпоставка; да су се овако сматрали за једнаке меропси и отроци тек као држаоци властеоске земље, пошто би се меропашка баштинска земља, као засебно лично имање, оставила на страну." *Ibid.*, 187.

⁷⁸¹ Ово је свакако нарочито морао бити случај са црквеним отроцима, будући да је унутар цркава и манастира потреба за послугом морала бити крајње сведена или чак у потпуности одсутна. Осим тога, како Благојевић истиче, "било би крајње неморално да на поседима православних цркава постоје, живе и раде робови православне вере". Милош Благојевић, "Терминологија Душановог законика и савремени језик", *Законик цара Стефана Душана: зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година од проглашења*, САНУ, Београд 2005, 11. (Благојевић, додуше, ову изјаву износи у прилог схватања да отроци уопште нису били робови, већ лично неслободни сељаци; види *ibid.*, 10-12.) Могуће је, штавише, да одређење отрока као *властеоских* у неким члановима Законика није случајно. Тако, властеоски отроци су били у наследној својини, вероватно са заостацима патријархалне везе са породицом, из које би могли произлазити како забрана давања у мираз, тако и немогућност отрока да се обрате двору, јер би се тиме прекорачили оквири њихове припадности породици. Све ово, наравно, не би могло имати везе са црквеним отроцима, па се може претпоставити да су они претежно били управо у положају који предвиђа члан 67, то јест изједначени са меропсима. То уједно и чини логичнијим текст члана 72, јер је у супротном, ако су у осталим стварима сви били у истом положају, тешко наћи образложење за то што је само властеоским отроцима ускраћено ово право. У вези са овим види Т. Тарановски 1996, 120-121 и А. В. Соловјев 1980, 235-236. Како Тарановски лепо објашњава, "због тога стари законодавац, који уопште пази само на оно, *quod plerumque fit*, ћути у чл. 72. Душановог законика за црквене отроке и истиче само отроке властеоске." Т. Тарановски 1996, 121.

⁷⁸² Види Т. Тарановски 1996, 104-105 и 118-119.

⁷⁸³ О њему види N. Oikonomides, 1031, Rosemary Morris, *Monks and Laymen in Byzantium, 843-1118*, Cambridge 2002, 243 и А. Harvey, XIV и 63-64.

работе подељени међу сељацима равноправно и по кућама.⁷⁸⁴ Ипак, он се слаже са Тарановским у погледу основног тумачења овог члана – како је у питању "постепени прелаз од ропства у кметско стање", поредећи ситуацију у Србији са другим средњовековним правима у којима је овај феномен познат.⁷⁸⁵

У прилог оваквом схватању положаја отрока на манастирским властелинствима свакако говори и одредба Хиландарско-студеничког типика Светог Саве: "Отрокъ недостоинно имѣтъ влѣкъ."⁷⁸⁶ Радојковић сматра да се иза назива отрок крило више различитих врста потчињених људи, у зависности од тога коју делатност су примарно обављали, па пошто се више поменута одредба у типик у налази у глави под називом "О брати не имѣти работъника", то он сматра да је монасима било забрањено да држе отроке у смислу слугу.⁷⁸⁷ Колико год да је његова пратећа аргументација помало незграпно и несрећно изражена (то што су отроци обављали различите делатности и службе за своје господаре ипак не значи да је постојала некаква њихова мање или више формална подела у зависности од дотичних послова), основна мисао је и овде јасна. Калуђерима, дакле, није било непримерено да уопште на манастирским поседима имају људе који спадају у социјалну категорију отрока, већ да имају и користе отроке у ужем смислу – неслободних слугу, личне послуге – јер то није било у складу са монашком смерношћу.

Тарановски истиче како ову категорију отрока, чији положај је *de facto* изједначен са меропашким, није "створио Душанов законик, него ју је потврдио и узаконио."⁷⁸⁸ Као примере постојања оваквог положаја отрока и раније, то јест у обичајном праву, он наводи две Хиландарске хрисовуље – Милутинову из 1300. године⁷⁸⁹ и Душанову, донету између 1334. и 1346. године – дакле, обе старије од

---

⁷⁸⁴ А. В. Соловјев 1980, 229.

⁷⁸⁵ *Ibid.*, 228.

⁷⁸⁶ Глава 15. Хиландарско-студеничког типика; наведено према С. Новаковић 1912, 361.

⁷⁸⁷ Б. М. Радојковић 1941, 37-38.

⁷⁸⁸ Т. Тарановски 1996, 118.

⁷⁸⁹ У овој повељи се само набраја петнаест отроких имена, заједно са тридесет три паричка, у својству људи које је краљ подарио манастиру. Види С. Новаковић 1912, 392. Тарановски вероватно баш из њиховог заједничког набрајања (као и чињенице да је неизгледно да су отроци у функцији послуге, нарочито у толиком броју, били потребни на манастирском властелинству) изводи закључак да се овде ради о отроцима-земљорадницима који се налазе у положају сличном меропашком.

Законика. Међутим, може ли се заиста рећи да је Законик само утврдио постојеће решење, без увођења измена?

Најстарији забележен помен отрока у повељама⁷⁹⁰ је у повељи Светог Саве манастиру Светог Николе на Врањини: "И кок чловѣке тѣзи посаде на томъ мѣсте, кок мѣ съмь азъ далъ, да не има надъ ними властъ ни вельможа, ни архиепископъ ни кѣгоуь ѡтрокъ, ни инъ кѣто ни малъ ни великъ..."⁷⁹¹ Отрок се ту појављује као потчињено лице, али не мора нужно означавати слој становништва. Напротив, с обзиром на то да је у питању поверавање отроку веома значајне функције, фактичког вршења архиепископове власти у његово име, овде се очигледно ради о потчињеној особи од поверења уопште.⁷⁹² У питању је "слуга и поверљив човек архиепископов коме овај, уздајући се у поверење и верност, поверава извршавање јавних послова"⁷⁹³, али правни статус дотичног слуге се у тексту одредбе ни на који начин не прејудуцира.

У Милутиновој повељи Дубровчанима из 1302. године постоји одредба: "И ѡ кога се вѣрѣте ѡд ѡтрокъ, тере ѡо комѡ испакости, да ѡ томъ господарѡ не ишѡ, нѣ да си ишѡ кривъ ѡца."⁷⁹⁴ Очигледно је да се и овде отроци помињу као потчињена лица.⁷⁹⁵

---

⁷⁹⁰ Први помен уопште је у типичу манастира Хиландара и Студенице, и односи се на забрану држања отрока монасима: "отроке недостоинно имѣтъ вѣм." С. Новаковић 1912, 361. Очигледно је да се овде отроци помињу у својству слугу или робова. Види и Ђ. Бубало 1997, 25.

⁷⁹¹ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 127.

⁷⁹² Није немогуће да би архиепископ овакав задатак могао поверити и отроку у смислу припадности најнижем сталежу становништва, робу – не постоје никакви докази да би му постојеће право такав поступак забрањивало (види ниже) – али би било крајње нелогично претпоставити да општа правна норма предвиђа да ће управо отроку као робу, и никоме другом, бити поверено ово овлашћење, па да у том смислу употребљава израз отрок. Тарановски је сматрао да се овде ради о дворским отроцима – робовима, и то не онима који су представљали просек и редовно стање, већ "онима од њих који су избијали на површину и заузимали особити положај." Т. Тарановски 1996, 119. Ипак, тешко да би одредбом општег карактера, па макар на Врањинском поседу у тренутку издавања повеље заиста и постојао такав отрок, био регулисан појединачни изузетак од општег правила.

⁷⁹³ Ђ. Бубало 1997, 27.

⁷⁹⁴ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 345. Види и С. Новаковић 1912, 162.

⁷⁹⁵ Следећа одредба, која представља наставак ове, се вероватно не односи на отроке, јер не само што је употребљен други израз, већ је и последица учињеног деликта овог лица суштински другачија: "Яко ли крѣвь ѡчини дѣтникъ, да га пода господарѡ; ако ли га не пода, да да (sic) плати господарѡ (sic) враждѡ, како и ѡси плаканъ." В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 345. Соловјев не прави диференцијацију између ових одредби, већ сматра да су отрок и детић синоними који означавају роба, а да је на господару увек избор да ли ће платити штету или предати роба оштећеном. А. В. Соловјев 1928а, 146. Бубало, са друге стране, сматра да је из контекста "са великом вероватноћом може закључити да се под господаром детића подразумева Дубровчанин, а да је господар отрока

По помену отрочког господара је могуће да је у питању неслободан сталеж, али се поставља питање – с обзиром на то да се као господар потенцијално појављује Дубровчанин – да ли је и у том случају реч о отроцима у значењу те речи као чисто српске установе, или се домаћа реч употребљава за потчињене Дубровчана који су, заправо, робови са другачијим положајем или пак слободне слуге? По тумачењу Ђорђа Бубала, међутим, не ради се ни о каквом дубровачком отроку или робу, већ о случају кад српски отрок, то јест потчињено лице неког српског господара, причини штету Дубровчанину, што решава наведену дилему.⁷⁹⁶

У Дечанској хрисовуљи отроци се изричито помињу на два места. "Отроци кон с игуџм'номь на поутѣ гредоу, а или съ конь калоуџкромь по црѣковнои работѣ, да се одь коуџк не храни, ньъ црѣков'нимь брашноь. Я кто самь гредѣ по црѣковнои работѣ, да се одь кѣкѣ храни."⁷⁹⁷ На први поглед делује да је пресудан фактор у овом разликовању присуство, односно одсуство, игумана или калуђера као сапутника отрока: ако отрок иде у пратњи ових лица, за која ће већ – сигурно – бити обезбеђена храна из манастира, онда ће и он имати прехрану. Ако, пак, иде сам, онда је на њему да обезбеди дотичне путне трошкове, то јест да понесе храну од куће. Ипак, може се приметити још један – свакако са тиме повезан – чинилац, а то је важност посла за обављање којег је послато изасланство из манастира. Послови које би обављао неки калуђер или чак игуман лично су свакако битнији од оних на које би послали самог отрока, па је додатно логично да би у оним важнијим случајевима изасланицима, укључујући и отроке, била обезбеђена храна за пут. Ни овде се, међутим, не мора радити о отроцима као слоју становништва, већ може бити да одредба назива отроком свако потчињено лице коме се поверава таква улога у посланству или црквеним пословима. Штавише, други део норме – где се особа која путује сама не назива отроком, већ се одређује неутралним *ко* – још више упућује на вероватност таквог тумачења.

био поданик српског краља". Ђ. Бубало 1997, 56, фуснота 120. Мирковић, пак, сматра да се код деџића не ради ни о каквим робовима, већ да је у питању "начин укључивања домаћих људи у рударску (*sic!*) насеља, тако што би радници били третирани као чланови фамилије Саса, која уживајући аутономију, преузима за њих одговорност." З. С. Мирковић 2002, 175.

⁷⁹⁶ Ђ. Бубало 1997, 56.

⁷⁹⁷ С. Новаковић 1912, 650.

У случају другог помена отрока се ради о обавези помагања у изградњи, односно реновирању, у случају да пожар нанесе штету манастиру: "И ако се по нѣкокомъ грѣхоу нанесе погорѣти манастиру, отроци да помаган работати дѣла."⁷⁹⁸ Очито је да и у овој, као и у претходно поменутој одредби, отроци имају потчињен, али не класичан ропски положај. У задатак им се стављају дужности помоћне природе, али оне нису ни на који начин карактеристичне за неслободне људе. Већ када је у питању пратња игумана или калуђера на путу из манастира, нема разлога зашто та дужност не би могла бити поверена слободном манастирском човеку. То тим пре важи за случај када се дотични сам шаље на пут, а када је у питању рад после пожара, апсолутно се подразумева – нити је логично да би само отроци радили на обнови, нити се то може извући као закључак из наведене формулације. Напротив, из тога да они треба да *помажу* се намеће управо супротно – да отроци треба да учествују у радовима које већ обавља неко други.

Додатну аргументацију налазимо у тексту повеље којом је Душан потврдио хрисовуљу свога оца. Наиме, неке одредбе су у тој потврди преформулисане, па и ове две међу њима: на оба места је "отрок" замењен "сваким, било киме". Тако у првом случају уместо "Отроци кон с игоум'номъ на путъ гредоу" стоји "И кто ходе на поутъ съ игоумномъ", а у другој одредби уместо "отроци да помаган работати" пише "да бѣакъ поможе дѣла".⁷⁹⁹ Очито је, дакле, да је Душан желео да подвуче универзалност ових обавеза. С обзиром на горе наведене аргументе, очигледно је да није Стефан Дечански хтео да из наведених обавеза изузме све осим отрока, па да је његов син то изменио. Напротив, чини се да Душан само напомиње и извучи у први план оно што се у оригиналном тексту хрисовуље подразумевало. Могуће је, дакле, како Бубало истиче, "да је реч отрок, као скупна именица, у Дечанским повељама употребљена да означи све манастирске поданике."⁸⁰⁰

---

⁷⁹⁸ С. Новаковић 1912, 650.

⁷⁹⁹ Види С. Новаковић 1912, 650 и Павле Ивић и Милица Грковић (изд.), *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 46 и 271. Дотични аутори сматрају да дотична промена стилизације, као и још неке у истој повељи, оставља утисак "да је у међувремену [...] обављен значајан законодавни посао." Види *ibid.*, 51.

⁸⁰⁰ Ђ. Бубало 1997, 48.

У Душановој повељи Хиландару, донетој око 1332. године, а која се тиче дара протосеваста Хреље и града Штипа, у одељку насловљеном "законь подьградни" се прописују релативно опсежне обавезе отрока: "кон соу отроци съ коньми, да имь ксть законь, кьги похуди икономь краљу или на котороу годѣ работоу, а они съ нимь на конехъ, а да имь се кони не оузимають ни подь товарь да се не подьлаганть, нь сами съ ними да походеть на кон годѣ посоль цркъвни, а кон соу бесъ конен, да ороутъ днь есенне и днь пролѣтине, и да го пожноутъ и изврхоутъ, и днь оу виноградаѣ да работяуть."⁸⁰¹ Види се да се овде већем делу отрока (то јест онима који немају коње, али њих је морала бити већина) намећу пољопривредне обавезе, док дужности оних са коњима донекле подсећају на типичне дужности Влаха. Не види се овде ни положај отрока као робова, али ни њихово изједначавање са меропсима. Како је још Ћирковић утврдио, овај назив је употребљен да би се означило читаво становништво предграђа.⁸⁰²

У повељи којом краљ Душан поклања Хиландару цркву Светог Николе у Врању отроци се помињу несумњиво као категорија зависног становништва, јер се помињу у контексту прописивања њихових пољопривредних обавеза. Основна је, наравно, земљорадничка: "отроци ксени ·г· дьни да посеваю и чет' врьти бед' бе, а пролѣти такоге ·г· дьни и чет' врьти бедбе."⁸⁰³ Осим тога, у погледу лана им се прописује "да га збиряю и да га топе и сше, а да га не трѣ", а за сваки од три главна празника који су се у цркви обележавали (Ускрс, Божић и дан Светог Николе) да достављају "по возѣ" дрва.⁸⁰⁴ Ако би се разматрале искључиво самостално, ове одредбе заиста не би могле много тога рећи о положају отрока осим већ поменутог – да су представљали зависно становништво на поседима цркве и да се њихов рад користио у пољопривреди. Могло би се, можда, чак и погрешно помислити да су

⁸⁰¹ С. Новаковић 1912, 402.

⁸⁰² "Очигледно је да је овде реч *отрок* употребљена у широком смислу, за становнике града, подједнако за оне који имају бољарске повластице и оне који тегле работу..." Сима Ћирковић, "Хрељин поклон Хиландару", *Зборник радова Византолошког института*, XXI/1982, 104, фн. 3. Види и Ђ. Бубало 1997, 44.

⁸⁰³ С. Марјановић-Душанић, "Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању", 73.

⁸⁰⁴ *Ibid.*

то биле њихове основне обавезе, то јест да је реч о отроцима налик на оне који се помињу у члану 67. Законика – чији је положај изједначен са меропашким. Међутим, кључ – који ће открити да ово није случај – се налази управо у поређењу обавеза меропаша и отрока по овој повељи.

Као што је више већ наведено у одељку о меропсима, они су били дужни да сеју укупно двеста кабала житарица у току године⁸⁰⁵, да лан који су сами прикупили и осушили (што су морали чинити и отроци) још и тару и обраде, а за сваки од празника су дуговали по два воза дрва.⁸⁰⁶ Основну обавезу је, с обзиром на различите начине њеног изражавања, најтеже упоредити: можда је лако, као што и Благојевић чини, израчунати да су отроци дуговали рад на укупно осам мати земље – дакле, приближно осам кабала – годишње⁸⁰⁷, али то је и даље мера по глави становника, односно домаћинству – а таква рачуница се за меропхе не може конструисати из расположивих података. Ипак, у погледу лана и дрва отроци имају очигледно мање обавеза, па се може претпоставити да је то посредни и у првом случају. Како год било, отроци по овој повељи бар у извесној мери, а можда и у свим областима, имају мање работа од меропаша. Подразумева се да то не значи да су отроци били на неки начин привилеговани у односу на меропхе, те да су били укупно мање оптерећени. Напротив, свакако је посредни исти случај као са сокалницима и занатлијама у бројним другим повељама: њихове пољопривредне обавезе су мање зато што земљорадња за њих - за разлику од меропаша – није једина, а највероватније ни примарна, активност коју су дужни да обављају за господара. Будући да се никакве друге њихове обавезе у повељи не помињу, очигледно јер су општепознате, може се само претпоставити да су то били отроци у прелазној фази између мање-више 'класичног ропског' положаја – који је подразумевао употребу њиховог рада у пословима црквеног домаћинства, у обиму који није познат – и положаја зависних земљорадника, који се огледао у обавезама које су им у повељи наметнуте. Зашто би црквени отроци били у оваквом положају – и мање примереном, и мање практичном за феудалца којем

---

⁸⁰⁵ Што је, као што је поменуто, била норма за све црквене меропхе заједно, то јест количина коју су они укупно морали посејати.

⁸⁰⁶ С. Марјановић-Душанић, "Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању", 73. Вредно пажње је и мишљење Николе Вуча да су само меропси, а не и отроци, трли лан, јер је у питању био посао који захтева извесну вештину и стручност у његовом обављању. Н. Вучо, 195.

⁸⁰⁷ М. Благојевић, *Земљорадња*, 300.

припадају – чак у Душаново време, није засигурно познато, али на основу расположивих података се не може извући другачији закључак. Треба имати на уму и да је повеља издата на основу раније повеље Стефана Дечанског, те је могуће да су у питању потврђени прописи који су се сачували од његових дана. Најизгледније тумачење је да су ти људи били отроци у власништву ктитора цркве Светог Николе, жупана Маљушата, па су, наравно, и пошто их је он приложио цркви, остали у истом статусу.⁸⁰⁸

Како се може видети, сачувани помен отрока у средњовековним српским повељама не представља добар директан извор за одредбе Душановог законика које регулишу њихов положај. У великом броју случајева повеље заправо и не говоре о отроцима у смислу потчињеног слоја становништва, већ користе тај израз или да означе потчињене, слуге у ширем смислу, или чак за целокупно зависно становништво одређеног поседа. Чак ни у оно мало њих где се отроци заиста спомињу као најнижи себарски слој нема материјала који је могао послужити као извор више наведеним члановима Душановог законика. Закључак који се намеће је, онда, да одредбе Законика нису засноване на ранијем владалачком праву, а то схватање је свега један неопрезан корак далеко од идеје да уопште нису засноване на ранијем праву и да представљају новитете цара Душана.

Међутим, било би потпуно апсурдно извући овај други закључак. Душан јесте својим Закоником уводио многе новитете у дотадашњи правни систем; међутим, ти новитети су претежно били концентрисани у областима кривичног права и судства – материји која је била значајна за безбедност и правну сигурност у држави, где се јасно одражавао њен ауторитет и коју је било неопходно уједначити, али истовремено и материји у којој се лакше спроводе измене од стране врховне власти. Са друге стране, веома је тешко поверовати да би он било покушао, било имао потребе да то учини у погледу основа функционисања једног од слојева становништва који су чинили окосницу производње у држави. Промене у материји ове врсте су у средњем веку биле постепене, еволутивне и најчешће изазване реалним друштвено-економским потребама, а не наметане одозго и изненада.

---

⁸⁰⁸ М. Благојевић 2007, 282.

И ако се пажљивије погледа, види се да су одредбе о отроцима у повељама и Душановом законнику, иако се не поклапају по конкретној садржини, у суштини истог духа и засноване на истим принципима. И једне и друге су, несумњиво, засноване на обичајном праву и положају отрока по њему. Из сачуваних норми писаног права се може видети да је дотични положај био у процесу еволуције од лица налик (патријархалним) робовима, до зависних земљорадника у тек нешто лошијем положају од меропашког – и да је тај процес и у време доношења Душановог законика био далеко од завршеног.

Вреди поменути и да су се норме о забрани меропсима да беже од свог господара, па и о њиховој везаности за земљу (у случају отрока посађеног на меропашки положај) свакако примењивале и на отроке. Јер, како и Радојковић лепо примећује, одредбе како повеља, тако и Душановог законика које регулишу дотичну материју говоре само о *људима* или *властеоским људима*, а не поименце о меропсима.⁸⁰⁹ А несумњиво је да су се отроци називали људима свог господара и да им није било правно могуће да га напусте без допуштења. Према томе, све што је више у одељку о меропсима речено о њиховој неслободности, примећује се, *mutatis mutandis*, и на отроке, те нема потребе засебно писати о овом аспекту њиховог положаја.

Положај Влаха и установа травнине

У Раковачком препису Душановог законика, у члану 197, је прописано: "Воемоу властелиноу принде да зимоуе чловѣкъ, да дава травннноу: отъ 100 кобиль кобилоу, отъ овц овцоу съ аганцемъ и отъ 100 говедъ говедо."⁸¹⁰ Одредба је сама по себи прилично јасна; вреди једино поменути да је у погледу оваца у њој највероватније начињена преписивачка грешка. Свакако није била намера законодавца да олакша положај сточарима који су гајили овце и од њих узме само једну животињу без обзира на величину стада, док би од осталих узимао једну на сваких сто: много је изгледније

⁸⁰⁹ Види Б. М. Радојковић 1937, 33-34.

⁸¹⁰ С. Новаковић 1898, 145.

да је преписивач Раковачког преписа напросто омашком прескочио да у ову формулацију упише број.⁸¹¹

Иако овај члан не спомиње експлицитно Влахе, познато је да је травнина⁸¹² данак који су власници стоке – најчешће пастири⁸¹³ – плаћали за употребу пашњака њиховом власнику, а пастири су у Србији били Власи и Арбанаси.

Овде треба учинити терминолошку напомену. У погледу Влаха и Арбанаса као пастира се ради о транспоновању назива етничких група на уобичајено занимање њихових припадника. Јиречек, рецимо, наводи да су Срби под именом Власи подразумевали "1) Румуне Кнежевине Влашке, 2) румунске пастире Балканског Полуострва, 3) градске становнике на далматинској обали, пореклом Талијане; на првом месту Дубровчане."⁸¹⁴ Овде је од интереса друго значење, које се очигледно потврђује бројним личним именима румунског порекла која се за ове људе јављају у изворима; међутим, како Јиречек примећује, "румунски пастири били су постепено пословењени, реч је престала да означава народност и добила је обично значење п а с т и р а."⁸¹⁵ Дакле, Влах (донекле и Арбанас, али у далеко мањој мери⁸¹⁶) је остао синоним за сточара, као што је и реч Србин

---

⁸¹¹ Поређења ради, у Душановој повељи манастиру Светог Николе у Добрушти – донетој 1355. године, дакле после Законика – постоји одредба: "Яко ли кто начне пасти по воли монастырскои, да платни цркви отъ сто кобыль кобылоу, и отъ сто овьць овцоу, и отъ сто говѣдь говедо." С. Новаковић 1912, 719. Казнена одредба везана за ову одређује да онај ко би напасао стадо силом, то јест против воље цркве, мора платити петсто перпера или петсто овнова. *Ibid.*, 720. Као што је горе већ поменуто, бројни елементи – погрешно написани година и индикт, сумњив и граматички неисправан потпис, неаутентичан печат и стилизација аренге карактеристична за време цара Уроша, а не Душана – указују на то да је у питању фалсификат. (Види Ж. Вујошевић, 61-62.) Ипак, та чињеница заправо не умањује квалитет ове повеље у погледу овде потребног тумачења Душановог законика, будући да је и даље крајње изгледно да је садржина фалсификоване одредбе преузета управо из Законика – то јест, да је изворна одредба у њему подразумевала и плаћање једне од сто оваца на име травнине, исто као и код остале стоке.

⁸¹² Грчки *ἐννόμιον*, латински *herbaticum*. Види А. В. Соловјев 1980, 332. Благојевић сматра да је само први (ромејски) део овог повезивања смислен; види Милош Благојевић, "Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)", *Историјски гласник*, 2-3/1966, 6, нарочито фн. 10.

⁸¹³ Види *ibid.*, 87-88; Благојевић овде разликује травнину као део феудалне ренте и као закупнину манастирских испаша.

⁸¹⁴ Константин Јиречек, "Власи и Мавровласи у дубровачким споменицима", *Зборник Константина Јиречека, том 1* (ур. Михаило Динић), Београд, САНУ, 1959, 193.

⁸¹⁵ *Ibid.* Сама реч *Влах* је германског порекла, и испрва је означавала негерманске народе – прво Келте, па затим романске народе. Од Германа је прешла Словенима, који су је одмах употребљавали за означавање припадника романских племена, док је преко њих, вероватно, стигла и до Ромејског царства. Детаљније види Стојан Новаковић, *Село*, Београд 1965, 29-30 и даље. Види и D. Obolensky, 206.

⁸¹⁶ Види Милош Благојевић, "Арбанаси у светлости најстаријих српских извора", *Зборник Матице српске за историју*, 75-76/2007, нарочито 14 и даље.

наставила да означава земљорадника, иако се реални етнички састав ових категорија са временом мењао.⁸¹⁷

Ипак, све и кад овог мешања националности не би било, односно ако се разматра период пре него што је настало, назив који се везао за занимање, наравно, није значајно да су *сви* припадници ових националности били пастири. Тако се, рецимо, супротан пример види у следећој одредби Арханђеловске хрисовуље: "И Арбанаси кон се обрѣтаю оу цркви да работат како и Србѣлкѣ, и да даю отъ одра динарь воля полоукницоу жита."⁸¹⁸ Будући да су по свим обавезама изузев духовног бира, који је за њих упола мањи, изједначени са Србима, тј. меропсима, очито је да ови Арбанаси нису били сточари, већ ипак земљорадници.

Могло би се, онда, поставити питање да ли је уопште правилно у горњем поднаслову помињати Влахе? Будући да Душанов законик овај назив не спомиње, већ само неутрално говори о људима који зимују са својим стадима, а како је већ речено да је припадност сточарском слоју становништва престала да носи етничке импликације, није ли немогуће онда да је термин Влах у Законику изашао из употребе за означавање пастира? То, ипак, није случај, будући да се у члану 32. појављује фраза "а прогнали соутъ меропъхѣ црковне, или влахѣ."⁸¹⁹ Овде је очигледно да се Власи појављују као противстављање земљорадницима, а заједно са њима у категорији зависних људи – према томе, у горе објашњеном значењу те речи. Дакле, то што је у члану 197. употребљен израз *човек* уместо *Влах* не прави никакву суштинску разлику: у оба случаја се ради о зависним људима – сточарима, и ни у једном случају њихова етничка припадност није релевантна.

Већ Новаковић у свом коментару Законика примећује како "хрисовуље спомињу доиста како травнину тако и стари закон о њојзи, али без појединости."⁸²⁰ Први помен је у Скопској хрисовуљи краља Милутина, где се прописује да "кто испланиноук на црквнио планинѣ, да подак цркви травниноу законноу."⁸²¹

---

⁸¹⁷ Упореди М. С. Филиповић, 45-46 и 50-58. Он прави разлику између Влаха као етничке заједнице и влаха (са малим В) као назива за пастире и сточаре.

⁸¹⁸ С. Новаковић 1912, 697.

⁸¹⁹ С. Новаковић 1898, 30.

⁸²⁰ С. Новаковић 1898, 264.

⁸²¹ С. Новаковић 1912, 618. О појму планине види М. Благојевић 1966, 8-15.

Никаквог детаљнијег објашњења о томе шта је травнина, у којем износу и по ком се то закону плаћа, заиста, нема. Међутим, ова одредба се налази у суседству две сродне: о плаћању накнаде за прехрану других крупних животиња – оваца и свиња. Накнада за држање и прехрану оваца у торовима, торовнина, је такође само одређена као законито давање.⁸²² Жировнина за свиње је, међутим, одређена као једна свиња од десет.⁸²³ Из овога никако не би требало извући закључак да је исти износ важио и за крупнију стоку, напротив. Са једне стране, свиње су биле животиње далеко мање вредности, па је давање већег процента у овом случају за свињара било мањи губитак, а за власника поседа је било неопходно ако је желео да добије адекватну накнаду за поједени жир. Са друге стране, сама чињеница да се у овом случају наводи износ накнаде, уместо да се она само одреди као законита, као што је био случај са претходне две, сведочи о томе да је у питању новитет. На први поглед се чини да сигурно није сама институција нова, јер је подједнако тешко замислити да се свиње раније у тим крајевима нису гајиле као и да се за њихово напасање није дуговала накнада. Из тога би се могло извести да је нов само *износ* жировнине, те је могуће и да је он раније био нижи, а да је сада повећан.⁸²⁴ Што се тиче тог ранијег закона по којем је травнина већ била прописана, није немогуће да је он постојао у некој повељи, али је барем подједнако изгледно да је реч о дажбини и њеном износу који су били утврђени обичајним правом.⁸²⁵ За претпоставити је да се и ту радило о давању једне животиње на одређен број њих који су се напасале, али скоро сигурно не десет. Није немогуће да се радило управо о једној од сто, као што је касније прописано у Душановом закону, али ово се не може тврдити са сигурношћу.

Али, нешто касније у истој повељи, када се говори о глобама које је манастир овлашћен да задржи, читалац наилази на следећу одредбу: "На людехъ црѣквнѣхъ црѣква да оузима торовштинѣу и травнинѣу."⁸²⁶ Намећу се две претпоставке о природи ове одредбе. Прва је да је она, иако укључена у састав исте повеље,

---

⁸²² "И кто љгни на црѣквнѣи земли, црѣква да си оузме торовнинѣу на немъ законѣу." С. Новаковић 1912, 618.

⁸²³ "И кто свинѣ ижируѣ оу црѣквнѣхъ горахъ, црѣква да си оузми на нѣхъ жировнинѣу десети бравъ." *Ibid.*

⁸²⁴ О овоме, наравно, нема прецизнијих података.

⁸²⁵ Тако сматра и Срђан Шаркић, "Правни положај Влаха и отрока у средњовековној Србији", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 3/2010, 40.

⁸²⁶ С. Новаковић 1912, 619.

хронолошки одвојена од малопре поменутих прописа, и то вероватно да је од њих старија. На овакав закључак наводи како одсуство помена жировнине, чији елемент новог је већ у претходној одредби констатован, тако и нешто другачији назив једне од накнада – *торовитина* уместо *торовнина*. Друга хипотеза јесте да се ова норма, с обзиром на свој положај у оквиру повеље, односи на плаћање наведених накнада не као добровољне радње у складу са правом, већ у виду глобе, у случају када неко неовлашћено напаса своју стоку или чува овце у торовима на црквеној земљи. Одсуство разлике у називима у ова два случаја није аргумент против оваквог схватања, нити треба да чуди: исти називи за сродне институције су чест елемент у средњовековном српском праву. Ако се иста реч може користити да означи како кривично дело, тако и санкцију за њега (нпр. вражда, потка⁸²⁷), тим пре се чини логичним да би се један назив могао употребити да означи плаћање које се дугује за одређену радњу, било да је учињена овлашћено или не, нарочито будући да је у другом случају такође у питању давање, а не нека друга врста санкције. Осим тога, травнина у виду санкције се јавља и у каснијим документима. У повељи цара Душана манастиру Светих Арханђела у Леснову стоји: "Иште ли кто начнеть по силѣ пасти или зимовати, да дак травниноу цркви по законоу."⁸²⁸ Наравно, ова одредба се може тумачити и тако да није у питању некаква посебна казна коју ће учинилац у овом случају платити⁸²⁹, већ, напротив, да се само одређује да онај који почне са илегалним напасањем или чувањем стоке мора са том радњом наставити легално, то јест да мора плаћати накнаду исто онако, како то чини онај чији су поступци од почетка законити – евентуално да мора платити и ону травнину коју *би* плаћао да је од почетка легално напасао стоку, то јест надокнадити штету.

Ако се поглед врати на прве три одредбе Скопске хрисовуље које регулишу ове облике давања и обрати пажња на *њихову* околину, може се наћи још аргумената у корист горе наведеног становишта. Наиме, ове одредбе окружује низ норми које регулишу обављање других активности (нпр. лов и риболов, орање или сађење врта, вађење воде...) на црквеној земљи, као и накнаду која се за то

---

⁸²⁷ О овоме ће детаљније бити речи ниже, у одељку о глобама.

⁸²⁸ С. Новаковић 1912, 681.

⁸²⁹ Тј. која би била другачија од редовног износа травнине који плаћа онај пастир који напаса своје стадо у договору са власником пашњака.

дугује. У свакој од тих одредби је, одмах после прописане накнаде (која је, где год је то примерено, у натури), одређена и санкција (која је углавном комбиновано пеналног и конфискационог карактера) која се плаћа у случају да се дотична радња врши без игумановог благослова, то јест неовлашћено – чиме се чини кривично дело потке.⁸³⁰ Ове три одредбе, пак, следи једна заједничка норма казненог карактера, којом се санкционише неовлашћен улаз на црквена пасишта са било каквом стоком, за шта кривцу следује новчана казна, трећина које припада манастиру, као и обавеза да надокнади штету уколико стока са поседа Светог Ђорђа те зиме буде умирала због недостатка хране.⁸³¹ Очито је да се у случају *ових* деликата не плаћа цркви ни торовштина, ни травнина. Сходно томе, и у ранијим споменима би је требало примарно посматрати као накнаду за коришћење пашњака, а не као глобу која се плаћа за деликте у вези са њим.

Дечанска хрисовуља помиње давање које одређује као "цену" планина које се додељују манастиру, али које како по својој форми, тако и по формулацији санкције за непоштовање одредбе у којој се наводи, прилично јасно упућује на закључак да је у питању травнина: "и сикъ все планине [...] а цѣна имъ одъ стада ·в· овъна и ·в· њгнети, и сирѣ, и динарь; кто ли забрани и не дастъ, да плати кралкъ^в створѣштоумоу ·е· сътъ овънь."⁸³² Реч *цена*, наравно, није овде употребљена у смислу купопродајне цене за наведене планине, већ у смислу накнаде за њихову употребу, то јест напасање стоке; а прописана казна је, као и у горе наведеним ситуацијама, предвиђена за оне који противправно напасају стоку на туђим планинама, не плаћајући притом наведену накнаду. Оно што не одговара сасвим појму травнине, како га видимо што раније у Скопској хрисовуљи, што касније у Законику, јесте што се природно давање одређује само у овцама, а не и у другој врсти стоке, што би имплицирало да је у питању накнада само за њихово напасање, а могло би створити конфузију и са више поменутом торовнином из Скопске повеље, која се такође плаћала у овцама. Ипак, очигледно је да је код травнине и торовнине реч о

⁸³⁰ Види С. Новаковић 1912, 617-618. О овом кривичном делу ће бити више речи ниже.

⁸³¹ "Ако ли кто оудѣзе оу цркъвна пашништа безъ игоумнова благословакниа съ коньмъ либо добиткомъ, да плати оу цариноу ·р· перьперѣ, а отъ тѣхъ глобъ цркъви третикъ. И што помре цркъви добитка тон зимѣ, да все плати тизи кон боудоу попалин пашништа цркъвна." *Ibid.*, 618.

⁸³² *Ibid.*, 647.

накнадама за суштински различите врсте накнада у сточарском послу, те се то у којој су врсти стоке изражене може сматрати само као навођење примера ради. Такође је могуће да у том крају нису одгајани коњи нити рогата марва, или барем да је њихов број у поређењу са овцама био занемарљив. Друга чињеница због које је травнина у Дечанској хрисовуљи донекле специфична је то што садржи и друга давања осим дела стада – и то не само у производима који уз сточарску делатност природно иду, већ и у новцу.

И за време Душанове владавине пре доношења Законика, осим у већ наведеној Лесновској повељи, има помена травнине. Најстарији су у другој и трећој повељи манастиру Трескавцу, које је Душан донео као краљ - једну око 1337. године, другу после тога.⁸³³ Међутим, овде се очигледно не крије извор Законика, јер се не ради о регулисању ове установе, већ само о повластици којом се њено убирање додељује цркви: "И приложн краљ трѣвниноу (*sic!*) всоу, што к по метоухехъ всехъ црѣквнихъ, да збира црѣковъ, а инь да нема печаль отъ владоуштихъ."⁸³⁴ И у другом случају се само потврђује иста привилегија: "Травнина што к по всѣхъ метоухнахъ, жидовнина, все то дакѣт кралѣвство ми црѣкви."⁸³⁵

У оснивачкој хрисовуљи царева задужбине, манастира Светих Арханђела код Призрена, стоји одредба комбинованог карактера: "И на сикъ забѣле кто оуждене пасти по игоуменовоу речениу, всакъ да дакъ травниноу како к законъ; кто ли оуждене посланкми, да плати цароу ·т· перперъ, а црѣкви доходоу по законоу."⁸³⁶ Закон који се помиње, по времену доношења повеље, никако не може бити Законик, јер се ова одредба налази само у његовом другом делу, који у време издавања ове повеље још није био донет, али тешко и да је у питању исти онај "стари закон" на који се позивала Скопска хрисовуља. Овде наведени помен закона се највероватније

---

⁸³³ Види *ibid.*, 667 и 670.

⁸³⁴ *Ibid.*, 670. Како Благојевић истиче, ова норма је показатељ да су травнину иначе, редовно, убирали државни органи, то јест владареви потчињени. М. Благојевић 1966, 86.

⁸³⁵ С. Новаковић 1912, 671.

⁸³⁶ С. Новаковић 1912, 694. Травнина се помиње и другде у повељи, али посреди је појединачна привилегија ослобођења од њеног плаћања: "И дожиткъ црѣковни, овце, да пасоу Бротиане, а ине работе оу жоупоу да имь нѣ, а да ороу црѣкви и сѣно коге дома, а да имь се дакъ мѣсечина за овце, и травнина да имь се не оузима." *Ibid.*, 699.

односи на "законъ влахомъ" који се налази касније у повељи и који прописује сточарима "да даю отъ петъдесетъ овцоу съ ѡгнѣтемъ, а другоу ѡловоу и съ роуны, и да даю годиште прѣстоупавкѣ воля тринадесети перперъ како соу давали царствоу ми, а по семь царю да не даю. И да даю отъ клѣтишта ѡгнѣтиноу и испорькъ."⁸³⁷ Наставља се у Дечанској хрисовуљи започета тенденција давања новца и сточарских производа уз саму накнаду у грлима стоке, иако се конкретна садржина одредбе са поменутом не поклапа.

У повељи којом је цар Душан заједно са краљем Урошем 1353. године овом манастиру даровао цркву Светог Николе на Пшињи, такође стоји: "И власи кон оуґоне зимѣ добитъ къ на землю на црковноу оу зимиште, да даю цркви травниноу по закону; такожде и Србик."⁸³⁸ Дакле, ове одредбе су се могле примењивати и на Србе, који су такође могли имати своју стоку, али је из формулације очигледно да су оне првенствено биле намењене Власима, као претежно сточарском становништву.⁸³⁹ Измена у погледу састава и износа травнине, пак, нема.

Очигледно је да је у самој институцији травнине Душанов законик преузео већ добро утврђену правну установу. Она је свакако била регулисана повељама, али већ сама чињеница да се на њу и њен износ на више места упућује као на нешто опште познато сведочи о томе да је била утемељена и у обичајном праву. Ни "закон" на који се позива Скопска хрисовуља – а теоретски можда чак и прва Лесновска – не мора нужно бити писани правни акт: чак је вероватније да није. Нема података о травнини у повељама пре Скопске, но, све и да је постојала нека која се није сачувала до данашњих дана (а која би, рецимо, садржала неки Закон Влахом још старији од ових који су до данас сачувани), тешко да би се друга повеља на њу позивала, јер су у питању били акти који су важили само за одређено властелинство.⁸⁴⁰ И Новаковић, када говори о појављивању забрана и забела у повељама – који су, као приватна пасишта, јасно повезани са

---

⁸³⁷ С. Новаковић 1912, 700-701. Прописано је ту још обавеза за различите категорије влашког становништва, али више ниједна од њих нема везе са плаћањем травнине. Види *ibid.*, 701

⁸³⁸ С. Новаковић 1912, 703.

⁸³⁹ Такође би се могло спекулисати, у виду више већ реченог, да се овде ради о томе да назив *Власи* више није апсолутно означавао сточаре, већ да се одвојено помињу Власи и Срби сточари.

⁸⁴⁰ А будући да је Бањска хрисовуља оснивачка повеља дотичног манастира, онда се не може изражавати сумња у постојање неке раније повеље која би важила за поседе истог титулара.

институцијом травнине – закључује: "Дало би се мислити да се тим наредбама штити некакав старији правни обичај, на који се почело устајати у име појединих приватних права, а закон га је узео у заштиту."⁸⁴¹ (Вреди поменути да Новаковић реч *закон* овде не употребљава у њеном средњовековном смислу, већ за означавање писаног права.) Сходно томе, законита травнина на коју наведене хрисовуље упућују не појашњавајући износ је вероватно била раније утврђена обичајним правом које је било општепознато, те није било ни потребе да се њен износ напомиње.⁸⁴² Он је одређиван само онде где је одступао од устаљених обичаја.

Што се самог износа тиче, није ни чудо што Законик ту није имао повеље за извор, управо јер је износ морао варирати од случаја до случаја⁸⁴³: Скопска хрисовуља га ни не прописује, ослањајући се у том погледу на обичајно право, док Дечанска и Лесновска установљавају веома специфичне износе, прорачунате до у ситна натурална давања у сточарским производима. У првом случају се није имало шта реципирати, док у друга два случаја постојећа партикуларна регуларива, прилагођена условима и потребама одређеног манастирског поседа, није била погодна за употребу у читавој држави. Сходно томе, Законик је самостално прописао нов износ травнине за читаву државу: да ли је он представљао рецепцију старог обичајног права на које се позива Скопска хрисовуља или потпуни новитет, могло би се само нагађати.

Осим овога, Законик садржи веома мало одреби у вези са Власима и њиховим положајем (осим нешто узгредних помена Влаха заједно са осталим себрима⁸⁴⁴, једине одредбе које се тичу управо Влаха и Арбанаса су оне којима се

---

⁸⁴¹ С. Новаковић 1965, 25.

⁸⁴² И начин формулације упућује на то. У Бањској хрисовуљи се не говори о травнини која се дугује *по закону* (било неком конкретном или неодређеном), већ о *законитој* травнини. Овај израз, дакле, може да означава само травнину која се дугује *у складу са правом*. С обзиром на горе напоменуто одсуство одговарајућих писаних извора, дотично право је, по свему судећи, обичајно.

⁸⁴³ Благојевић, тако, сматра да се за травнину тачно знало "у коликом се износу плаћала, зависим од тога шта је и колико дуго сточар користио, односно колико је времена проводио на нечијим пашњацима и клики (*sic!*) је број стоке имао. Свакако да није било свеједно да ли испаше користи преко зиме или преко лета, а могло је бити и других чиниоца који су у одређеној ситуацији (*sic!*) утицали на износ травнине." М. Благојевић 1966, 89.

⁸⁴⁴ Власи се, како је већ наведено, *помињу* у члану 32; осим тога, о катунима се, паралелно са селима, говори у члановима 22, 94. и 146. Законика, али ту нису посредни одредбе које би директно регулисале положај баш Влаха као засебне групе становништва, већ само њихов помен у оквиру осталих категорија себара.

одређују специфична сточарска кривична дела потке и попаше⁸⁴⁵, о чему ће бити бише речи ниже), иако у повељама постоји прилично опсежна регулатива њиховог положаја, послова, плате коју за њихово обављање примају и (других) давања која су дужни да плаћају господару.⁸⁴⁶ То свакако не значи да су њихово присуство или значај у средњовековној Србији опали, те да регулатива није била потребна, већ најпре да су у овом погледу и даље важиле општеприхваћене норме обичајног права које су биле и даље погодне за употребу у Душановом царству, па он није осећао потребу да их на било који начин мења. Са овим на уму се може изнети још једна претпоставка – да је у горњем случају травнине ипак вероватније да одредба члана 197. садржи барем некакву измену у односу на обичајно право, чим су Душанови редактори од целокупне материје везане за сточаре, коју иначе нису кодификовали, препуштајући је обичајном праву, ипак одабрали да је уврсте у Законик. Ова претпоставка се не може потврдити на основу постојећег стања у изворима, али у тренутном случају делује као највероватнија од расположивих могућности.

Градозиданије

Једна од обавеза која је погађала и властелу, и себре – али ове прве само финансијски, а друге непосредно – јесте градозиданије: подизање и оправљање утврђења. Душанов законик о томе каже само: "За града зиданије: гдѣ се градъ овори или коѹла да га направѣ граждани тога-зѣн града и жоупа што кѣтъ прѣдѣлъ тога града."⁸⁴⁷ Мада формулација ове одредбе може навести на мисао да је ова обавеза важила само за утврђене градове у данашњем смислу, то јест световне насеобине – што и јесте оно што законодавац у *датом случају* има у виду – заправо су за градозиданијем свакако имали потребе и цркве и манастири на својим поседима, па зато његовог помена има у сачуваним манастирским повељама. Сам термин *град* је, наиме, ширег значења од утврђене насеобине, и означава уопште тврђаву, односно

⁸⁴⁵ У питању су чланови 77. и 82. Душановог законика; види у С. Новаковић 1898, 62 и 65.

⁸⁴⁶ Види нпр. Закон влахом у Светостефанској хрисовуљи (С. Новаковић 1912, 628-629.) . У литератури о положају Влаха види Т. Тарановски 1996, 108-114 и Предраг Мутавцић, "О етнониму Власи у значењу 'Срби'", *Зборник Матице српске за славистику*, 74/2008, 297-299.

⁸⁴⁷ Члан 127. Душановог законика; наведено према С. Новаковић 1898, 97.

ограђени и заштићени простор.⁸⁴⁸ Сходно томе, главни фактор у распоређивању ове обавезе није био тип насеобине, односно установе, већ њена практична потреба за утврђењем. Тако, рецимо, Михаљчић сматра "да се работе *градозиданија* и *градобљуденија* у стабилној држави више односе на погранична утврђења него на, по правилу, запуштена утврђења у унутрашњости."⁸⁴⁹

Тако, у хрисовуљи краља Милутина манастиру Светог Стефана у Бањској стоји: "И како вси које сѣно, такожде да и гради граде."⁸⁵⁰ Дакле, та обавеза је, као и обавеза сенокоса⁸⁵¹, важила за све становнике метохије који су физички способни да је обављају, са изузетком попова који се од ње изузимају због свог статуса. Са друге стране, није логично претпоставити да се градозиданије, као и кошење сена, обављало један дан сваке године, већ је вероватније да се обављало онда када за њиме има потребе и трајало све док се неопходни посао не обави, то јест зидине не саграде или поправе.

На први поглед би се могло помислити да ове одредбе немају међусобне везе, то јест да друга никако није могла послужити за узор првој, будући да повеља говори о граду у чисто физичком смислу, о утврђењу, и то у контексту манастира (дакле, о манастирским зидинама), док се Душанов законик бави градовима као световним насеобинама у држави. Али, овакво резонување не би било тачно. Не сме се заборавити да градови у унутрашњости српске државе⁸⁵² нису имали никакав посебан статус, тако да се и они свакако помињу као утврђења, одвојени од других насеобина својим физичким карактеристикама, а не

---

⁸⁴⁸ Како Тарановски наводи, "првобитни град је у Србији, као што и у другим земљама, био ограђено па дакле утврђено место, куда се становништво склањало у случају непријатељског напада." Т. Тарановски 1996, 122. Још експлицитније ово објашњава Марко Поповић: "Реч *град*, у старосрпском, као и у другим словенским језицима изворно се односила на ограђени, брањени, односно фортификацирани простор, без обзира на његову величину или сложеност структура. Чак су и манастирска обзиђа током средњег века означавана тим појмом. [...] Развојем насеља, појам града се шири на утврђена подграђа, односно урбанизоване просторе, а потом и на неутврђене урбане насеобине, добијајући тако своје садашње значење." Марко Поповић, "Замак у српским земљама позног средњег века", *Зборник радова Византолошког института*, 43/2006, 190.

⁸⁴⁹ Р. Михаљчић 2006, 207.

⁸⁵⁰ С. Новаковић 1912, 625.

⁸⁵¹ Види више у одељку о меропашким обавезама.

⁸⁵² А овде се свакако ради о њима, будући да би све што се тиче приморских градова (чији се положај, с обзиром на њихове засебне статуте, у Законику уопште не регулише) или оних освојених од Ромеја било нарочито напоменуто или барем имплицирано у контексту, будући да су и једни и други имали посебан правни положај. Примера и поређења ради види чланове 124. и 176. Законика у С. Новаковић 1898, 95 и 137-138.

некаквим засебним правним положајем.⁸⁵³ А када се то има у виду, делује веома логично да су и манастирске повеље могле послужити као извор законодавцу. Ово можда не важи у случају самог манастира Светог Стефана у Бањској, будући да је он основан као српски манастир, али на ширем плану се као логичан закључак намеће могућност да су Срби начин старања о градским зидинама преузели од свог суседа који је имао како највећи утицај на српско право, тако и бројна квалитетно подигнута утврђења – Ромејског царства. Неизгледно је, међутим, да би најпре биле преузете норме које су регулисале ову обавезу у (световним) градовима, јер нити су Срби са њима имали највише контакта (нарочито у прво време и нарочито мирољубивог), нити су се српски градови – чак и у Душаново време, а камоли пре њега! – по својој величини, конструкцији и унутрашњем устројству могли мерити са ромејским метрополама, па да та регулатива буде у Србији потребна примарно зарад њих. Са друге стране, логично је да би се такорећи од самог прихватања хришћанства, односно од узимања на себе бриге о манастирима (било оним које су српски владари сами подигли, било онима за које су само преузели старање и ктиторство) у српском праву осетила потреба да се на неки начин нормира и осигура одржавање њихових зидина, а узор за то се сигурно могао наћи у ромејском праву.⁸⁵⁴ Према томе, може се претпоставити да

---

⁸⁵³ Било сопственим (као заједнице), било свог становништва. Александар Дероко средњовековни град одређује као "утврђење које је служило за одбрану једног насељеног места, обично управног центра једног краја – 'жупе', каквог трга или рудника, стана владара и властелина, какве комуникације или најзад целог једног краја земље." Александар Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 5. Синиша Мишић одређује (у складу са више наведеним у фн. 845) да појам града у средњем веку "пре свега означава насеље са тврђавом, опасно бредима, а подразумева и његову примарну управну функцију. С јачањем привреде јављају се градови код којих се истиче привредна функција, па се често називају и *тргом*..." Синиша Мишић (ред.), *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, Београд 2010, 11. Што се, пак, српских градова тиче, он наводи да (они градови који су нам релевантни за период пре доношења Законика – дакле, не рачунајући оне који су настали и развијали се после слома Царства, или специфично настала рударска насеља) спадају у групу коју чине "јака утврђења на важним стратешким тачкама" код којих се "често запажа потпуно одсуство привредне функције или је она пак у другом плану." *Ibid.*, 13. Очито је да се у таквим градовима не може говорити ни о каквој самоуправи или некој другој врсти посебног статуса. Упореди Божићар В. Зарковић, *Тргови и урбанизација Србије крајем средњег и почетком новог века*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2012, 57-61.

⁸⁵⁴ У Ромејском царству је градоизданије (*καστροκτίσις*) било раширено као обавеза још од X века, чиме се гарантовало да ће утврђења бити у добром стању и обезбеђивала дефанзивна моћ државе. Види Nikolas Bakirtzis, "The practice, perception and experience of Byzantine fortification", *The Byzantine World* (ed. by Paul Stephenson), Abingdon 2010, 355. Тамо се, додуше, већ у XI веку из положаја кастроктисије у хрисовуљама, увек поред новчаних обавеза, види тенденција да се она, као и гефировзис (*γεφύρωσις* или *γεφυρωκτίσις* – обавеза изградње мостова) и ходостросија (*δόστρωσις*)

одредба сачувана у Бањској хрисовуљи представља рецепцију ромејског права, а да је затим од стране Душанових законописаца преузета и за потребе утврђења световног карактера. Иако је формулација знатно другачија, суштина одредаба Законика и повеље се у овом случају поклапа. Хрисовуља налаже да *сви* имају обавезу да учествују у градозиданију, као што су дужни да косе и сено: управо ова компаративна напомена уклања евентуалне нејасноће које су могле бити изазване употребом ове прилично широке одреднице. Поређењем са одговарајућом другом одредбом повеље⁸⁵⁵ се лако може доћи до закључка да је ова обавеза теретила сво зависно становништво манастира: на другачији начин речено, све његове неповлашћене становнике. Управо то прописује и Душанов законик: сви становници одређеног града и околне жупе (који су, наравно, припадали себарском сталежу⁸⁵⁶) су имали обавезу да учествују у поправкама оштећених зидина.⁸⁵⁷

У многим повељама се, додуше, градозиданије помиње у оквиру обавеза од којих се манастирски људи ослобађају.⁸⁵⁸ Наизглед би се могло помислити да су ове одредбе суштински различите од онога што је прописивала Бањска повеља: међутим, није тако. Њих баш и треба схватити тако да су манастирски себри слободни од радова на световним утврђењима у оквиру жупе на чијој територији се налази манастир, односно села која му припадају, а не као да нису имали обавезу да раде на поправкама манастирских зидина.⁸⁵⁹ У складу са тиме је и

– изградња путева) претвори у новчану обавезу: са временом је све чешћа замена обезбеђивања радне снаге новчаном исплатом. Види Alan Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989, 109 и Nicolas Oikonomides, "The Role of the Byzantine State in the Economy", *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* (ed. by Angeliki E. Laiou), Washington D.C. 2002, 1000. За детаљнији развој и изглед ове установе у ромејском праву види S. Trojanos, "Kastroktisia: Einige Bemerkungen über die finanziellen Grundlagen des Festungsbaues im byzantinischen Reich", *Byzantina* 1/1969, 41-57, нарочито 45-56.

⁸⁵⁵ О овоме је већ било више речи у одељку о меропашким обавезама.

⁸⁵⁶ Види Т. Тарановски 1996, 126.

⁸⁵⁷ Додуше, *могуће* је и тумачити одредбу члана 127. тако да се односи на све становнике било којег града, чиме би овде било укључено и становништво манастирских поседа, али изузетно је неизгледно да је то била намера законодавца. Како употреба израза *грађани*, која имплицира постојање града у смислу нарочитог насељеног места, тако и учешће жупе у наведеној обавези одступају од уобичајене правотворне праксе када су у питању манастири и чине овакво тумачење крајње дискутабилним. Осим тога, ни положај члана у Законнику не иде у корист таквој хипотези, будући да су одредбе које се тичу цркава и манастира груписане у првом делу Законика, док овај члан следи за неколицином других одредби о градовима, из неких од којих је крајње очигледно да се не могу применити на манастире.

⁸⁵⁸ Овакве норме су већ цитиране на почетку рада, у одељку о повластицама манастира.

⁸⁵⁹ Како Благојевић наводи: "Од ове обавезе [градозиданија – прим. Н. К.] била су у начелу ослобођена манастирска и црквена села и поред тога што су се налазила по жупама. [...]"

Радојковићев став да се ово могло релативно транспоновати на целу земљу. "У случају, дакле, опасности од инвазије непријатељске на земљу сви манастирски људи били су дужни ићи на работу градозиданија, и то они који нису имали свој град на оправку државних градова, а који су имали свој град на оправку (*sic!*) свога града," сматра он.⁸⁶⁰

Управо у овом смислу у Душановој Светоарханђеловској хрисовуљи стоји нешто детаљнија одредба: "И ако се згодін вѣѣмь црѣквѣмь на градѣ, а они да не идоу; да направѣли свои градѣ."⁸⁶¹ Дакле, све цркве су дужне да шаљу своје људе да обављају градозиданије – очито, на жупским утврђењима – док се људи Светих Арханђела изузимају од те обавезе – они морају градити само свој, то јест манастирски, град. Иако одредба у овом облику асоцира на то да је привилегија манастира специфична, заправо је она иста као и ослобођење од градозиданија у случају свих других манастира који су имали сопствене градове.

Више наведено није ни у каквој супротности са чланом 127. Душановог законика: не може се говорити ни да је он прескочио да реципира оваква ослобођења из ранијих повеља, ни да њихово појављивање у каснијима представља незаконит акт. Могућа су два тумачења уз помоћ којих се наведено може ускладити. Прво, ако се одредба члана 127. уско тумачи, може се сматрати да у "жупу" која је дужна да учествује у градозиданију – то јест, у жупљане – црквени насељеници и не спадају, будући да су захваљујући манастирским привилегијама *a priori* у посебном положају, то јест да имају сопствени (манастирски) град, па не спадају у пределе ниједног другог. Ипак, и ако је тако, остаје чињеница да такво тумачење није сасвим очигледно и недвосмислено – па се поставља питање зашто законодавац није ипак нагласио да се становништво црквених поседа у оквиру жупе изузима од ових обавеза. Могућ одговор је да се овакво изузимање законодавцу подразумевало, те да није осећао потребу да га напомене. Могло би се рећи, онда, да је ослобађање цркава од ове обавезе у каснијим повељама сувишно; ипак, познато је да је наглашавање свих привилегија

Ословажање је било релативно, па ако је манастир имао своје утврђење, што је била честа појава, зависни људи су своју дужност 'градозиданија' извршавали на манастирској тврђави." М. Благојевић 2007, 297.

⁸⁶⁰ Б. М. Радојковић 1937, 101.

⁸⁶¹ С. Новаковић 1912, 698.

– биле оне нове или само потврђивање старих – у повељама било сасвим уобичајено и, такорећи, ствар реда, те да је присутно и у погледу регулативе која је већ *експлицитно*, а камоли имплицитно, била садржана у Законнику. Отуда ни ово не представља валидан контрааргумент.

Друго би било да дотична норма Законика, будући да ништа другачије није напоменуто, прописује обавезу и за људе оних манастира који се налазе на територији одређене жупе. Наравно, они би од тога могли бити ослобођени партикуларним прописима – за шта се види да је пре Законика била честа пракса – али то није морао бити случај, то јест, неке цркве су могле остати подложне овој обавези, што би се утврђивало повељама у сваком појединачном случају.

Општи појам баштине

Покушаји да се својински односи (на земљи) у средњовековној Србији објасне уз помоћ западноевропских феудалних категорија – *dominium eminens*, *dominium directum* и *dominium utile* – већ су одавно превазиђени. Иако су ове познате категорије *упоредиве* са системом који је постојао у Србији, њихово вештачко калемљење на тло које је имало засебан, другачији развојни пут није могло довести до суштинског научног доприноса. Српски систем се, као што је показао Тарановски, може уклопити у ове оквире⁸⁶²: међутим, тиме се не посвећује довољно пажње његовим специфичностима.

Мада није настала у средњовековној Србији, већ је конструисана из горепоменутог система, нешто боља је тенденција разликовања између слободне, односно независне – властеоске и манастирске – и потчињене или зависне – себарске – баштине.⁸⁶³ Ако се не тумачи као чисти превод термина *dominium directum* и *dominium utile*, већ се независно од тога разматра положај баштиника различитих слојева⁸⁶⁴, може се рећи да ова подела има своје суштинско утемељење у изворима. Ипак, покушај објашњавања баштине на овај начин – преко имунитетних права код слободне баштине и обавеза према феудалцу које је имао титулар потчињене – пати од једног методолошког дефекта. Наиме, такав

---

⁸⁶² Види Т. Тарановски 1996, 85-88.

⁸⁶³ Називи *слободна* и *потчињена* су чешћи; за *независна* и *зависна* види нпр. С. Новаковић 1898, 173 и исти 2002, 102-103 и даље.

⁸⁶⁴ Упореди Т. Тарановски 1996, 88 и 598-599.

приступ представља одређивање онога што је *differentia specifica* сваког од ова два појма, док оно што је њихов *genus proximum* остаје релативно површно покривено, са импликацијама да се неизречено подразумева или барем са недовољно детаљном анализом. Оно у чему се истраживачи слажу јесте да се под изразом *баштина* начелно подразумевало отуђиво (нарочито с акцентом на наследивост) право на земљи⁸⁶⁵, нешто најближе данашњем појму својине што је постојало у средњовековном праву.⁸⁶⁶ Ипак, на томе се не сме стати, јер пажљивија анализа показује да се дотични израз употребљавао у неколико сродних значења, од којих су нека шира, а нека ужа, што ће овај текст и покушати да покаже. Овде, дакле, неће бити речи о разлици између слободне и потчињене баштине (осим онолико колико буде потребно за дефинисање саме баштине), јер су оне њихове засебне карактеристике где су повеље послужиле као узор Законнику већ разматране у одговарајућим одељцима овог рада, док је општа разлика већ добро постављена у стручној литератури.⁸⁶⁷ Напротив, циљ овог одељка је да покаже оно значење израза *баштина* и њене особине које постоје независно од тога да ли се ради о независној или зависној баштини.

Пре свега, већ поменуто најчешће значење баштине подразумева право на непокретности са најширим могућим (у оквиру постојећег правног поретка) овлашћењима уживања и располагања. Ако се погледа етимологија речи, то јест њено порекло од *башта* – отац, јасно је да она означава очевину, наследство – и то пре свега наслеђено земљиште, али и уопште оно које ће се наследити, које треба да остане у породици.⁸⁶⁸ У овом смислу баштина се противставља пронији –

---

⁸⁶⁵ Нарочито детаљну анализу садржине права својине види у Т. Тарановски 1996, 608-622. Он у оквиру овог права налази право државине, право уживања и право располагања: колико год да је у питању распоред овлашћења аналоган онима у римском праву, није конципиран као његова копија, већ изведен из постојећих одредби о баштини у повељама и Законнику.

⁸⁶⁶ Израз *баштина* је у српском праву коришћен да значи својину на непокретностима чак и у терминологији Српског грађанског законика. Тако, његов параграф 212, став 2. одређује: "Ово право сопствености на непокретна добра, назива се право баштинско, или једном речју баштина." Наведено према Иван Д. Петковић (прир.), *Грађански законик за Краљевину Србију, објашњен одлукама Касационог суда у Београду*, Београд 1939, 118. Види такође Бранислав Недељковић, *Историја баштинске својине у Новој Србији од краја 18 века до 1931*, Београд 1936, 1.

⁸⁶⁷ Види Т. Тарановски 1996, 47-62 и 84-108.

⁸⁶⁸ Види Ф. Miklosich 1886, 8, Ђуро Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских, дио први: А-К*, Београд 1863, 30-31, Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, svvezak I*, Zagreb 1908, 45-48, Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knjiga prva: A-J*,

поседу преузетом из Ромејског царства код којег је врховну својину задржавао владар, док је пронијар имао право само да користи дату му земљу, али не и да њоме располаже, било за живота или за случај смрти.⁸⁶⁹ Није чудно да је први помен проније у српском праву – у Скопској хрисовуљи краља Милутина – учињен управо у виду дистинкције између баштине и проније: "И Драготино мѣсто оу Рѣчицахъ обрѣте се царска прониа а не баштина Драготина. И даде к краљевство ми цркви, и того ради Манота, зеть Драготинъ, видевь ере отъстоупи отъ него тѣстна прикиа и прѣдаде се цркви да си дрѣжи тѣстниноу и да работа цркви оу воиничьски законъ, да моу се конь не товари и товара да не води. Яко ли Манота и егова дѣца и оуноучник отъстоупеть отъ цркве, да соу лиси Драготина мѣста, да си га дрѣжи цркви ѡкоже га и обрѣте краљевство ми оу старихъ хрисовоуцлѣхъ царске проник а не Драготиноу баштиноу."⁸⁷⁰ Ово двоструко наглашавање да је поменути посед пронија, а не Драготина баштина је у време доношења хрисовуље свакако имало за циљ да се нагласи легитимност располагања поседом од стране краља⁸⁷¹, али данашњем истраживачу може послужити за расветљавање супротстављених појмова – од којих је, иронично, онај који је домаћег порекла и који је Србима Милутиновог времена био далеко боље познат данас слабије научно расветљен. Ипак, већ из само овог помена се може закључити да су права баштиника била шира од пронијаревих, те да би, да је Драготин посед био баштина, његово прикисање било легално и да би посед припао Маноти, без овлашћења краља да га потчини цркви. Постоји у истој хрисовуљи и помен прилагања нечије баштине манастиру, али ту је вероватно реч о потчињеној баштини: "И Калогорѣгна зѣ дѣтнѣ и съ баштиномъ ихъ да краљевство ми цркви, да

JAZU, Zagreb 1971, 120 и Александар Лома (ур.), *Етимолошки речник српског језика, свеска 2: БА-БД*, САНУ, Београд 2006, 282-284.

⁸⁶⁹ Детаљније о пронији види пре свега Георгије Острогорски, *Пронија: прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, САНУ, Београд 1951; за пронију у Србији 127-151. Наравно, треба имати на уму да је пронију могао имати само феудалац, док је баштина могла припадати свим слојевима становништва.

⁸⁷⁰ С. Новаковић 1912, 614-615; такође В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 324.

⁸⁷¹ Не би се могло рећи да је у питању наглашавање природе проније, евентуално (као нове установе у српском праву) непознате домаћем становништву, јер нити је она била непозната на територији где се хрисовуља примењивала – у околини Скопља, свеже освојеној од Ромејског царства – нити се у самом тексту види икакав покушај да се значење проније боље објасни; напротив, подразумева се да је краљ имао право да дотичним поседом располаже будући да је у питању била пронија.

работаютъ Светомоу Георгию оу воиничьскы законъ а да имь се конь не товари ни товара да воде."⁸⁷² Као што је већ поменуто, војници о којима је овде реч су вероватно Власи, а не властеличићи.

После забране ексоприка у селу Речице у истој хрисовуљи, за који се прети казном за потку⁸⁷³, та забрана је проширена следећим речима: "Такожде и по вѣхъ селѣхъ цркъвнихъ во воднѣ и въ Нерѣзихъ, понжеже цркъвна проппа кетъ, а не ничина вацина."⁸⁷⁴ Поново се наглашава разлика између ова два облика поседовања земље, где је очигледно да је баштина та којом се може слободно располагати.

Наравно, карактер баштине се може приметити и без њеног директног поређења са пронијом. Тако, у Бањској хрисовуљи, после поделе извесног броја села одређеним лицима у чијој формули се не помиње сам израз баштина, стоји и: "И села кога даа краљество ми: Вонтѣхоу Болетинно, Боудои Дол'на Быстрица, Жалжоу Кривоцоула, Радомироу Юл'шевинь, и Влахоу Пьклални, догдѣ соу вѣр'ни цркви и краљествоу ми, и по м'нѣ господьствоуцоумоу, и догдѣ се не вѣрѣтоу татик црков'ни, да соу имь и ихъ дѣти по нихъ оу вациноу в'егда."⁸⁷⁵ Вреди приметити да се и пре и после тога појављују фразе, очито, истог значења, али другачије сročене.⁸⁷⁶ Из саме формулације ("њима и њиховој деци") се очигледно види наследни карактер баштине; чињеница да се сам израз *баштина* не користи у свакој одредби којом се она додељује сведочи о томе да он није доживљаван као неизоставни правни технички термин, већ да је било прихватљиво изразити исту суштину и на друге начине.

---

⁸⁷² С. Новаковић 1912, 615.

⁸⁷³ "И оу Рѣчицахъ ексоприка да нѣстѣ, ни да се прода нива ни виноград изъвьнь. Кто ли се вѣреще оу Рѣчицахъ ексоприкавѣ или продаѣ нивоу или виноград изъвьнь, шно продакшв и ексоприкасно да к ъзмк (sic) цркви, и продакн ексоприкасно (sic) да плакта поткоу цркви .vi. перьперъ." В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 324. Детаљније о овоме види у оквиру анализе кривичног дела потке.

⁸⁷⁴ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 324; такође С. Новаковић 1912, 615.

⁸⁷⁵ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 464.

⁸⁷⁶ Тако нпр.: "Село Вонтѣшина попа Церов'ца, съ цркви и съ своими мегтами;" "...како ксоу др'жалн оу матере краљества ми такози да си к држе и оу цркве синк," "...дахъ село оу Рагѣ стран Бѣкова, гдѣ си к и прѣгѣ држаль, и догдѣ к вѣр'нѣ цркви да си к имаа и дѣт'ца кгова." В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 463-464.

У истом смислу се наследни карактер баштине види и у Милутиновој повељи Ловретићима: "Видѣвъ кралевство ми записаник и ѿтвержденик светопочив'ших родителъ кралевства ми що сѿ записали и ѿтвердили Жаретеви и ѿговѿ сынѿ архиепискоупѿ Маринѿ и Ловретеви, и ихъ сыновомъ и ѿнѿчимъ ихъ, такѡжде и кралевство ми потврѣди Ловретик'мъ, ѿн'дрѣкѣ сѣ братиномъ, що имъ ѡтѣць дрѣжалъ и стрѣць имъ Маринъ ѿ матере кралевства ми, тогѣ да си и ѡни дрѣже, тѣмъ же ѿтвержденикомъ и заклетикомъ, догдѣ сѿ вѣрни кралевствѿ ми..."⁸⁷⁷ Наведено је не само да је баштина већ била у породици, те се потврђује наследницима, већ чак и како је експлицитно записана као наследно добро – титулару, његовим синовима (очигледно већ одраслим и у зрелој доби, чим је један имао архиепископско достојанство), а затим и њиховим (можда постојећим, а можда будућим, још нерођеним) синовима и унуцима.⁸⁷⁸

У Дечанској хрисовуљи постоји релевантна одредба у вези са планинама изнад Дечана које је краљ приложио манастиру: "Да к'то дрѣзне прѣввимъ наоучкомъ, доклоу нѣ было цркви одданѡ ставъ везѣ ѿгоумнова хтѣнниа, рек'ше: баштина ми кѣ и прѣгѣ смъ тоузи стогалъ, да плати кралев'ствѡуиштоумѡу ·е· ст ѡв'нъ, понѣже ѡу планинахъ не има никторѣ баштине развѣ кралѣ и црк'ви коимъ соу кралѣ дали."⁸⁷⁹ У питању је наглашавање да на дотичним планинама нема приватних баштина, већ да је одувек припадала само краљу и манастиру, којим се под претњом казне спречава било какво изношење претензија ка поменутој територији. За потребе ове анализе то је значајно јер се види да се термином *баштина* означавају не само поседи приватних лица, већ и земља која је припадала владару. Слична идеја се види и у повељи којом је краљ Душан продао Дубровнику Стонски Рт и Превлаку, где је проглашено: "И тоизи все да имъ кралевство ми ѡу баштиноу и дѣцамъ ихъ и ѡуноучью ихъ, а опѣина доуѣровачка да ми даѣ на вѣако годиште на великѣ Данкѣ ·е· сѣть перперъ..."⁸⁸⁰ Иако формулација по којој дотична територија припада Дубровчанима, њиховој деци и

⁸⁷⁷ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 452.

⁸⁷⁸ О значају ове одредбе за утврђивање тадашњег наследног реда је већ било речи у одговарајућем одељку.

⁸⁷⁹ С. Новаковић 1912, 647.

⁸⁸⁰ С. Новаковић 1912, 297-298.

унуцима личи на оне којима су дариване приватне баштине, очигледно је да се овде не ради ни о каквим приватним лицима, већ о самој Дубровачкој републици.

Најчешћи су, ипак, помени баштине у оквиру једноставних даровних формула, не само без поређења са другим установама, већ и без посебних елаборација. Тако, баш у Дечанској хрисовуљи стоји: "И присели краљевство ми челника Радана и з братномь, и дахь моу заселькь Чабикю Добродоле да си населе и да имь к оу баштиноу..."⁸⁸¹ Баштина челника Радана се помиње и у додатку повељи после потписа, као и у потврди архиепископа Данила.⁸⁸² У повељи краља Душана манастиру Хиландару од 28. марта 1343. године стоји: "Село Бороуево што моу есть дало краљевство ми, съ людми и съ всомь баштиномь своимь, и што си има оу градоу и оу Банстѣ двѣ нивѣ и (...) приложи и записа краљевство ми Богородици Хиландарскоу..."⁸⁸³ Иако би се из формулације могло помислити да је у питању баштина *села*, ипак је изгледније да је посреди само кратка формулација која је означавала баштине свих људи у дотичном селу.⁸⁸⁴

У Лесновској хрисовуљи цара Душана се наводи прилагање цркава са баштином: "приложи (...) црковь Свѣтаго Николи Поп-Сификвоу съ всомь баштиномь, и съ земломь, и съ нивикемь и съ виноградн и ·к· чьбьрь и съ вѣлмь оттесомь цркви те," а такође: "Оузе светое царство ми оу градоу ·к· коукь, и то приложи светое царство ми подь црковь

---

⁸⁸¹ С. Новаковић 1912, 648.

⁸⁸² "И видѣвъ краљевство ми правовѣрно поработаник челника Радана домоу свѣтаго Пан'дократора (...) и наге краљевство ми землю именемь Ибланицоу, и дахь моу да си насели, и да моу к оу баштиноу, и кговоу в'ноучни и прав'ноучни, а меге земли тон..." записује владар. С. Новаковић 1912, 653-654. Данилова потврда гласи: "Тѣмь же и азь, с'мѣрен'ни Даниль, по милости кожикн ар'хиепископъ, видѣвъ милость господина краля челникоу Раданоу и кговѣ брати и свѣтованик господина краля смѣреник ми и прьваго игоумена Яргѣнна за тоузи землю, како моу ю да господинь краль оу баштиноу и кговѣ братни, и кговѣ дѣти, и в'ноучни и прѣв'ноучни; того ради и смѣреник ми благослови и потврди, тако да моу се никимь не оузме ни одь господьствоуштихъ ни одь игоумень, ни одь кого либо, паче и заклинаю прѣди реченними и записан'ними въ сикмь хрисовоули," после чега се наставља текст: "И пакн моу прида краљевство ми планиноу Самачинь Вран, и съ вчлми меглами, и да моу к оу баштиноу, кмоу и кгове братни и кгове дѣти и нихъ в'ноучни и прѣв'ноучни, и кто се оверѣте ставь на нки безь негова хотѣнна, рек'ше баштина ми к или како либо, да плати краљевствоу ми ·ф· обьнь, понже моу ю дла краљевство ми оу баштиноу, да моу с'ене оуз'ме ни оть господ'ствоуштихъ ни одь игоумень, и заклинаю и запрѣштаю прѣжде речен'ними въ хрисовоули сьмь." С. Новаковић 1912, 654.

⁸⁸³ С. Новаковић 1912, 410.

⁸⁸⁴ О овоме ће бити више речи ниже.

Светаго Архистратига Лѣоновскаго, да оу цркви съ вѣми ваштинами своимн што си имаю оу градоу томь."⁸⁸⁵ Наравно, ту се заиста мисли на баштине цркава, правно нимало различите од оних које су додељиване великим манастирима и црквама којима су мање могле бити потчињене. У истој повељи се појављује и општа формула о неповредивости баштине: "И таже въписана было въ хрисовоули сѣмь, намѣстна и баштине и отчѣси, и (...) да не боудеть отклекмо ни отъ кого обладѣствоушѣта въ земли тон, нь и оште больше да оутверждаемо нмы боудеть светык ради цркви и повелѣникмь светаго царства ми."⁸⁸⁶

Баштина се помиње више пута и у Душановој повељи Хиландару из 1348. године, у оквиру списка метохија – села у Србији и "Романији" – које припадају манастиру. Док се сама *села* на више места помињу са међама, правинама, засеоцима и т.д.⁸⁸⁷, поседи појединаца се наводе као баштине. Тако манастиру припадају "люде оу Градоу съ баштинами си", "долѣ оу Кориши чловѣкѣ Драгнѣи съ баштиномъ си", "оу Призрѣнѣ чловѣкѣ Ранко съ баштиномъ си"⁸⁸⁸ и "баштина Бардинѣ"⁸⁸⁹. За ову последњу Тарановски сматра да се "може мислити, да је властеоска", очигледно због различите формулације – будући да се помиње само прилагање нечије баштине, а не *човека* са његовом баштином.⁸⁹⁰ Овај резон је смислен, али треба напоменути да то не означава да су дотичне баштине имале другачији правни режим. Напротив – из овога можда произлази да су сами *људи*, то јест баштинници у овим случајевима имали другачији правни положај, али у погледу самих баштина се не види никаква разлика. Осим тога, из поменутих формулација би се дало закључити да (упркос више поменутој формулацији из Хиландарске повеље из 1343. године) села нису имала сопствене баштине, до чега је дошао већ Новаковић.⁸⁹¹ Такође, из наведених примера се види да су баштином сматрани не

---

⁸⁸⁵ С. Новаковић 1912, 678. После следи списак имена дотичних људи, односно породица.

⁸⁸⁶ С. Новаковић 1912, 679-680.

⁸⁸⁷ Види С. Новаковић 1912, 420-423.

⁸⁸⁸ С. Новаковић 1912, 421.

⁸⁸⁹ С. Новаковић 1912, 423.

⁸⁹⁰ Т. Тарановски 1996, 602.

⁸⁹¹ С. Новаковић 2002, 122-125. Треба имати на уму да је Новаковић прихватио могућност да је колективна својина села постојала у даљој прошлости, али да је до времена немањића већ нестала, док Тарановски одступа и од те идеје, тврдећи да је она била раширена у Новаковићево време, али да се у његово првобитни аграрни комунизам већ "у најмању руку узима под озбиљну сумњу". Т. Тарановски 1996, 604.

само сеоски поседи, већ и непокретности у граду. Још јасније исту идеју изражавају хрисовуље цара Душана манастиру светог Пантелејмона од 12. јуна 1349. године. У првој цар манастиру прилаже: "Село Драгошта и прочаа, што кетъ баштина Язгидова, коуке оу градоу, зев'гелатин, Преспан'ѣгоу, Коцакъ и ино што кетъ дръжалъ, мало много..."⁸⁹² док у другој хрисовуљи само стоји: "приложи царство ми баштиноу Язгида Калоѣна Жиуьньскаго..."⁸⁹³

И Светоарханђелска хрисовуља цара Душана обилује даривањима појединачних баштина, у којима се виде већ поменуте карактеристике овог института.⁸⁹⁴ Занимљив новитет терминолошке природе који се у њој појављује јесте придев баштинни, баштински. Он се двапут појављује у контексту села, тако да је очигледно да је у питању властеоска баштина. У првом случају би се то могло закључити и из тога што се прилагање обавља путем царске милости: "И съ милостин и хот'ѣніемъ царства ми приложин мати Братослала село баштинно Плочицоу, съ мегтами и правинами села тога за гробъ Братослалъ,"⁸⁹⁵ док је у другом и експлицитно наведено да је дародавац властеличић: "И кште приложи любовни и в'ѣрніи властеличичъ царства ми Никола Оутоличичъ село свок баштин'но Либочево и съ црковниъ Светымъ Николомъ

---

⁸⁹² С- Новаковић 1912, 506.

⁸⁹³ "...и што е дръжалъ село Драгоштоу, и коуке оу градоу, зевгелатин, Прѣспан'ѣгоу, Коцакъ, и ино все што се оверѣта, или коупеница, или виногради, или нивикъ, или воденице, или люди што е где дръжалъ, или оу градоу или оговѣнь града, в'се записа царство ми цркви роушкон." С. Новаковић 1912, 508.

⁸⁹⁴ Тако, у хрисовуљи се наводи: "Село Рав'ча съ попомъ Главатомъ и съ попомъ Ранкомъ, съ нихъ родомъ и съ нихъ баштинами, а мегта моу на стлпникъ на Сини Киръ (...) село Бродъ и други Бродъ съ попови Дикановики и съ нихъ родомъ и съ нихъ баштинами и съ заселкомъ Грѣмлани..." С. Новаковић 1912, 689. На једном каснијем месту стоји: "Такогк приложи царство ми Орлан'доу Янцовикта зъ баштиномъ, съ винограды, съ млинны и съ люд'ми и съ веѣмъ што си има оу градоу и съ юговѣмъ селомъ баштиннимъ Селчани." *Ibid.*, 695. "И присели царство ми зъд'це ось Пноуки, на име (...) и да имъ царство ми землю оу Дмитолав'ѣхъ што е дръжалъ Калоганъ Янкоуговомъ братъ, нивикъ и ливаде и млинны, и винограды на рѣцѣ Янкоуговъ, и да си имаю синези все оу баштиноу, и дѣт'ца ихъ." *Ibid.*, 696. Затим: "И благословениемъ игоумена хиландарскога и все братк приложи царство ми Прьвоу сынови и зъ баштиномъ." *Ibid.*, 700. Још једна потврда постојања градских баштина се налази у фрази: "И приложи царство ми Владимира Чрѣпникта и Конка Петровикта съ всеомъ баштиномъ што си имаю оу градоу, и кште имъ придамо црковне землек отъ Посоугта..." *Ibid.*, 701.

⁸⁹⁵ С. Новаковић 1912, 696.

и съ заселкомъ бѣховцемъ, и съ овошникемъ, и съ млини и съ всѣми правинами сель тѣхъ."⁸⁹⁶

Осим тога, у хрисовуљи постоји и одредба о католичким поповима где се поменути придев односи на винограде: "И попове латиньци кон соу оу Шикли тере дрѣже винограде баштинне, да дакь всаки попъ чьб'рь вина цркви, а ине работе да имь нѣсть ни подан ка."⁸⁹⁷ Остављајући по страни друге аспекте ових одредби, може се закључити да није било суштинске разлике између овог придева и именице *баштина*, већ да се придев само користио уз одговарајућу другу именицу како би се детаљније означило на којој врсти непокретности титулар има баштину.

Наравно, вреди нагласити и да овакво право већ по самој својој природи није могло застаревати – што се конкретније види у случају поменутом у Душановој потврди Дечанске хрисовуље: "Алтингане да си сток на свомъ законѣ старомъ, и гдѣ лубо се обрѣта Ал'тинганине да моу нѣ старине, да иде свободно на свом баштиноу къ цркви."⁸⁹⁸

Душанов законик у свом члану 40, већ поменутом у контексту правне природе повеља, говори о основним карактеристикама баштине – тачније, о овлашћењима баштиника: "И взи хрисоволие и протаг'ме, што ксть комоу оучинило царство ми, и што ке комоу оучинити, и те-зи баштине да соу тврѣдѣ, како-но и прѣвнихъ правовѣрнихъ царь; да соу вол'ны ными и подѣ црковь дати, или за доушоу одати, или

---

⁸⁹⁶ С. Новаковић 1912, 691. Овај случај је правно интересант и из других аспеката, јер је дародавац за себе и своју мајку резервисао право доживотног уживања на баштини датој манастиру; наставак више наведеног даривања гласи: "И такози приложн Никола и кгова мати синѣзи село оу законъ: догдѣ ксть живѣ Никола и кгова мати, да си дрѣже онози село и црковь како всакоу баштиноу и да прилаганъ свѣштоу на навечерне Архаггела всако годиште петъдесетъ литръ воска, до нихъ живота да не метѣха нгоумъ нѣ онѣмъ'зи селомъ ни црковню, ни инѣ кто лубо отъ владоуштинъ домоу Архаггелова нѣ да си они дрѣже и направанъ оноузи црквиноу како всакоу баштиноу, а по Николинѣ животѣ и кгове матере да не влаге никто онѣмъзи селомъ ни црковню тькмо цркъвь царства ми Архаггелъ и тази села съ всѣми мегали и правинами како соу прѣжде дрѣжали мегъ говомъ отьколе соу заселкны." Упореди пре овога поклон жупана Радослава у којем нема оваквог одлагања, мада је тему овог поглавља интересантније да се ни црква ни село не помињу као његова баштина, а за село се чак наглашава да се прилаже, између осталог, "съ коупкинцими". С. Новаковић 1912, 690.

⁸⁹⁷ С. Новаковић 1912, 691.

⁸⁹⁸ С. Новаковић 1912, 655.

иномоу продати комоу ливо."⁸⁹⁹ Чини се да набрајање овлашћења не треба да буде исцрпно, већ само *exempli causa*, те да је смисао овог члана управо у томе да баштиници могу слободно располагати својим баштинама на било који начин, а не само на оне који су у норми набројани. Соловјев, међутим, сматра да је овај члан новитет који је проширио овлашћења баштиника и дозволио им да располажу својом баштином у корист цркви и манастира, што раније, по његовом мишљењу, није било дозвољено, јер би тиме владар губио соће и војну обавезу који су му се са те баштине дуговали. Овај члан Соловјев доживљава као уступак на који је Душан пристао "на тражење црквеног сталежа, а и властеоског, коме је та слобода располагања била по вољи."⁹⁰⁰ Ово схватање би се дало оспорити. Наиме, у изворима пре законика нема никаквог изричитог помена о томе да властела не сме отуђивати своје баштине црквама; одсуство тог помена, пак, се не може сматрати довољно чврстим доказом у ситуацији кад постоји свега једна очувана властеоска повеља, док су остале управо и издаване црквама и манастирима, где се такво питање не би могло поставити. Осим тога, Соловјев сматра да су сва три у члану набројана располагања усмерена према црквама, па тако тврди: "Баштиник има право да својину не само остави у наследство (...), него може и да подложи под цркву, тј. да за живота створи баштински манастир чији ће бити ктитор; може и да завешта своју баштину цркви ("за душу"), може и да прода коме хоће, тј. и манастиру."⁹⁰¹ Међутим, формулација "или иномоу продати комоу ливо" више асоцира управо на продају неке *осим* претходно поменуте цркве – јер би у супротном наглашавање да се може продати било коме *другом* било сувишно. Самим тиме, у норми се не види наглашавање слободе продаје манастирима – што, наравно, не значи да ове није било, већ само да законодавац не осећа потребу да је акцентује. А ако се одредба о продаји протумачи као опште овлашћење продаје баштине било коме, без посебног наглашавања цркве, онда је мање уверљива и идеја да цео члан представља иновацију. Сходно томе, овде ће се прихватити идеја да члан 40. Душановог законика преузима ранију ранију

---

⁸⁹⁹ С. Новаковић 1898, 36.

⁹⁰⁰ А. В. Соловјев 1980, 206. Ипак, он не износи никакав доказ наводно супротног ранијег стања.

⁹⁰¹ А. В. Соловјев 1980, 206.

регулативу баштине и опсег овлашћења баштиника који је већ постојао у обичајном праву и повељама.

Члан 59, који регулише материју проније, показује да је разлика између баштине и проније иста каква произлази и из садржине повеља: "Пронию да нѣсть вол'нь никто продати ни коупити кто не има баштиною; отъ прониар'ске землек да нѣсть вол'нь никто подложити подъ црковь; ако ли подложи, да нѣсть тврѣдо."⁹⁰² Додуше, први део ове нормe је неко време задавао истраживачима проблеме у тумачењу, будући да је заиста – поготово за данашње схватање – прилично конфузно сročен. Новаковић ју је, рецимо, тумачио буквално, закључујући како је могуће "да су права работе која су се пронијару давала везана била за нечије баштине", те да је смисао ове забране био да се пронијарима не дозволи да куповином⁹⁰³ сопствене проније постану баштиници, док су они који су већ имали своје баштине "могли куповати као сваку другу и ону баштину на којој је била пронија, јер се таком куповином пронијарски терет није слабио ни уништавао."⁹⁰⁴ Међутим, овај став је одавно превазиђен. Већ Тарановски је навео како је Новаковићево објашњење компликовано, па и само нејасно, и предложио далеко једноставније: да ова формулација напросто значи да пронијар не може располагати својим поседом управо зато што је то *пронија, а не баштина*, зато што он нема баштину, већ само пронију.⁹⁰⁵ Наравно, одабир врста располагања која су пронијарима забрањена, иако нипошто не делује *случајно*⁹⁰⁶, не треба сматрати исцрпним: и овде га треба

---

⁹⁰² С. Новаковић 1898, 50.

⁹⁰³ То јест откупом – куповином од владара или, како Новаковић спекулише, крупнијег властелина, земљишта које је овоме припадало, а на којем је пронијар за време своје службе имао државину.

⁹⁰⁴ С. Новаковић 1898, 183. У својој расправи *Пронијари и баштиници* Новаковић је испрва сматрао да се ради о продаји проније као такве, то јест преношењу пронијарског права: види С. Новаковић 2002, 183-184.

⁹⁰⁵ Види Т. Тарановски 1996, 64-65. Соловјев ову дилему, очигледно, сматра потпуно решеном, будући да је у свом коментару Законика и не помиње. Види А. В. Соловјев 1980, 222-223.

⁹⁰⁶ На први поглед, други део члана делује као елаборација првог, казуистично набрајање још једне од врста располагања поседом које пронијарима нису дозвољене. "Што пронијар није смео продати, па ни цркви дати оно што није било његово, разуме се само по себи," наводи Новаковић. С. Новаковић 1898, 183. Тарановски, пошто објасни проблематични први део овог члана, не осећа потребу да се на други ни осврне, сматрајући га јасним. (Са изузетком кратког објашњења значења фразе "да нѣсть тврѣдо", учињеног у загради одмах по цитирању члана.) Види Т. Тарановски 1996, 64. Соловјев, међутим, сматра да је оваква формулација одредбе показатељ постојећих злоупотреба, односно њихових покушаја, "да су поједини пронијари продавали и подлагали црквама своје проније као да су то наследна имања." А. В. Соловјев 1980, 223. Иако се не осврће *само* на други део члана, овај став Соловјева очигледно показује његово мишљење о томе на шта у

тумачити само као примере који треба да покажу да је свако располагање пронијом забрањено и да, као такво, не може производити правне последице.

Члан 174, који регулише располагање потчињеном (меропашком) баштином, прописује: "Индіе землане кон имамъ своѣ баштиноу, земљу и виноградѣ и коупкинице; да соу волѣны отъ своихъ виноградѣ и отъ землек оу прикиѣ отдать, или цркви подложити или продати, а виноу да кетъ работникѣ на томъ-зи мѣстѣ; оному-зи господароу чіе воудѣ село; аште ли не воудеть работника на ономъ-зи мѣстоу оному господароу чіе воуде село да кетъ волѣнь оузети оне-зи виноградѣ и нивіе."⁹⁰⁷ Као што се види, располагање баштином од стране зависних сељака је било ограничено обавезом да за феудалца – господара села – и код новог баштиника буде обезбеђен потребан број работника, што је била сасвим разумна последица постојања радне ренте⁹⁰⁸; међутим, ако је тај услов био испуњен, сељак је могао отуђивати своју баштину на све теретне и бестеретне начине, исто као и властелин.⁹⁰⁹ Сходно томе, разуман је

одредби треба бацити акценат: на покушаје пронијара да своје поседе отуђе, било продајом или давањем цркви за душу, а не на њихове евентуалне жеље да проније откупе и тако претворе у баштине. Ово је и логично: јер, отуђити пронију би њен држалац (фактички) могао самостално или уз учешће другог *приватног* лица као стицаоца, док би за њену куповину и претварање у баштину било неопходно да држава, односно владар, на тако нешто пристане и учествује у трансакцији као продавац. Тешко је замислити да се тако нешто могло, ма и у једном случају, догодити у пракси. Сходно томе, забрана куповине пронија је пре требало да послужи томе да подвуче да пронијар нема право да на било који начин мења правну судбину поседа који му је додељен, као и да обесхрабри евентуалне узалудне молбе пронијара да им се дозволи да пронију откупе. Забрана располагања – продаје и подлагања црквама – са друге стране, је била предвиђена да свима стави до знања да ће такви, у пракси могући, правни послови бити *a priori* ништави.

Ипак, да ли је осим тога било неког разлога да се управо за поклањање проније цркви, односно њено давање у задужбину, нарочито нагласи да неће производити правно дејство? Једна могућност пада на ум. Колико год да је то произлазило из саме природе проније, владарима је морало бити прилично незгодно да црквама и манастирима, најповлашћенијим лицима у држави, наизглед одузимају поседе које им је неки властелин подарио, макар он на такво располагање и немао право. Циљ овог наглашавања би, онда, био да се тиме што су унапред упозорени да правни посао неће имати ефекта од њега одврате како сами пронијари, тако и цркве и манастири којима би посед могао бити понуђен – што би владаре поштедело не само губљења времена и средстава на повраћај сопствених поседа, већ и дипломатски непријатних ситуација у односима са црквом.

⁹⁰⁷ С. Новаковић 1898, 136.

⁹⁰⁸ Како Тарановски умесно истиче, ова обавеза је вероватно имплицитно подразумевала пристанак феудалца на трансакцију. Т. Тарановски 1996, 618-621.

⁹⁰⁹ И овде списак треба сматрати наведеним чисто примера ради, тако да се не треба чудити што је прикија поменута само код меропаха, а не и код властеле. Тарановски је, додуше, умесно приметно да овај члан наизглед садржи противуречност: наиме, за све облике отуђења је као услов постављена неопходност постојања работника за господара села, који не би могао бити испуњен и случају подлагања баштине под цркву. Он је нашао објашњење у томе "што није се обично поклањао цркви цео насељенички ждреб, него један његов део 'за душу', и то се из побожних разлога допуштало." Т. Тарановски 1996, 621-622. Могуће је, можда, и другачије тумачење: да се овде под *селом* није подразумевало насељено место, већ лично имање одређене породице,

закључак да у природи слободне и потчињене баштине нема никакве суштинске разлике и да за средњовековне Србе оне нису биле два различита правна института, већ су само неслободној баштини додавана ограничења која је требало да штите интересе феудалног господара.⁹¹⁰

У вези са тиме, вреди поменути члан 67. Законика, јер су у њему многи научници видели одступање од ранијег својинског система. Већ навођен у контексту положаја отрока, тај члан гласи: "Отроци и меропци кон сѣде заедно оу едномъ сѣлѣ, вѣсакъ плаќа коѣ приходи, да плаќаю вѣси заедно; на людѣи како платоу плаќаю и работоу работи, тако-зи и земљу да дрѣжѣ."⁹¹¹ Новаковић је за овај члан сматрао да је једино место у српском средњовековном праву које се може сматрати поменом некакве имовинске заједнице села, али је он њега доживљавао као пропис о додели властелске земље насељеницима беземљашима, те није сматрао да има везе са режимом баштине; напореда са присуством колективне својине у средњовековном српском праву, оспоравао је и тада популарну идеју аграрног комунизма у словенским земљама уопште.⁹¹² Расправу о овом члану закључио је речима: "Али ако су ти отроци (момци, аргати познијега времена) и меропци (насељеници) били људи безбаштинци, ова основа њихова плаћања и работе служи само као начин у распореду туђе земље, јер је и ту земља имала господара и нити је била сеоска ни њихова."⁹¹³

Тарановски је приметио две битне грешке у наведеном Новаковићевом резону – чињеницу да нема довољно основа да се сматра да се члан 67. примењивао само на безбаштинике, као и то да припадност земље властелину није искључивала могућност постојања меропашке баштине, јер се радило о

меропашка баштина (упореди више поменуту одредбу о сироти из Бањске хрисовуље); у том случају би се подразумевало да *нови* господар села – имања – то јест црква, такође мора имати работнике – дакле, да се и земља која се подложи под цркву мора даље, сада за њу, обрађивати.

⁹¹⁰ Лепо поређење (неслободне) баштине и проније, у којем се види суштинско разумевање ових појмова, даје Новаковић: "Пронијар је имао само работу, и то у одређеној мери, и ништа више. Чак је мали, потчињени баштиник који је у пронију дат имао више права, јер је он своју потчињену баштину, с њеним теретом прописане работе пронијату, могао продати, поклонити, или у прђију дати, а то ништа није могао учинити пронијар, ма колико да је он био већи господин и богатији човек..." С. Новаковић 2002, 184.

⁹¹¹ С. Новаковић 1898, 55.

⁹¹² Види С. Новаковић 2002, 120-128, нарочито 124-125.

⁹¹³ С. Новаковић 2002, 124.

различитим нивоима дотичног права.⁹¹⁴ Он је као суштину овог члана која је Новаковићу промакла истакао формирање колективне имовинске заједнице села у склопу новог репарационог пореског система. По мишљењу Тарановског, село је било обвезник дажбина и работа, које је расподељивало између својих припадника – сељачких породица – али је исто тако било предвиђено као прави, колективни власник целокупне земље на својој територији, коју је расподељивало исто као и обавезе – тако да се количина земље коју је одређено газдинство држало могла мењати у зависности од тога да ли је растао или се смањивао број радно способних људи у њему. Додуше, Тарановски је приметио како нема никаквих сачуваних података који би сведочили о томе да су овакве својинске промене заживеле, али то га није учинило мање увереним у то "да је чл. 87. Душ. законика створио могућност за постанак колективне земљишне својине села."⁹¹⁵ Соловјев је изнео како је тумачење Тарановског, аналогно ромејском систему *ἐπιβολή*, "доста убедљиво", али је истакао и како је оно у директном нескладу са наредним чланом Законика, који одређује разрезивање работа и пореза на сваку меропашку кућу, те је, изневши хипотезу да је могло бити и изузетака од правила из члана 68, закључио да стање у сачуваним изворима не дозвољава потпуно расветљавање овог питања.⁹¹⁶

Чини се да је Соловјев прилично добро приметио мане у теорији Тарановског, једне од којих је овај и сам био свестан, иако то није навело ниједног од њих да ову теорију одбаца. Пре свега, потпуно одсуство икаквог (другог) помена колективне својине села у изворима, иако *може* бити и сведочанство о реформи која није заживела, мора опоменути истраживача да преиспита првобитно тумачење и провери да ли је норма заиста прописивала оно што се чини да јесте. Али садржину члана 68. би требало сматрати још јачим аргументом против теорије Тарановског него што је то Соловјев истакао – јер он не само што прописује потпуно супротан систем расподеле меропашких обавеза, већ експлицитно наглашава да је то закон за меропхе *по целој земљи*; дакле, као да напомиње да у том погледу није могло бити изузетака.

---

⁹¹⁴ Види Т. Тарановски 1996, 606-607.

⁹¹⁵ Т. Тарановски 1996, 604-606.

⁹¹⁶ А. В. Соловјев 1980, 229. Упореди члан 68. Душановог законика по С. Новаковић 1898, 55-56.

Како би, онда, требало тумачити овај члан? Може се предложити помало радикално, али уверљиво тумачење, по којем је оно што је већина истраживача сматрала претходним питањем потребним за његову интерпретацију – однос положаја мерапаха и на сеоску земљу посађених отрока – заправо његова главна тематика. Јер, заправо, овај члан *не* говори не само о томе да селу припада земља, већ чак ни о томе да је *село* то које сноси плате које долазе. За разлику од бројних казненоправних чланова где се село сматра (примарно или секундарно) одговорним за одређени преступ, где се редовно наводи да је управо *село* (или, на сличан начин, неки други колективитет) дужно да плати одређену глобу⁹¹⁷, овде се само наводи да су отроци и меропси дужни да сnose све плате заједно. Очигледно је да, ако у Законнику већ постоји устаљен начин на који се говори о обавезама чији субјекат је село, а од којег члан 67. драстично одступа, онда дотични члан ни не покушава да установи село као субјекта обавеза – а тим пре, изведено из тога, као баштиника.

Према томе, фокус норме је управо на сталешки мешовитом саставу села, то јест на заједничком пребивању отрока и мерапаха. Пошто су меропси били редовно сеоско земљорадничко становништво, чији положај је детаљно регулисан како ранијим повељама, тако и самим Закоником, очигледно је да нису они били ти чије присуство је захтевало доношење овог члана. Статус отрока чији рад је господар користио у земљорадњи, међутим, још није био јасан нити писано регулисан, тако да делује најлогичније да је циљ овог члана био управо да установи режим једнаког третирања мерапаха и оваквих отрока, у ком смислу је и коришћен више у одељку о положају отрока. Одредба о плаћању свих дажбина *заједно* није требало да послужи за формирање посебне пореске заједнице (јер је за те сврхе недовољно јасна), већ да значи да дажбине плаћају и једни и други, на исти начин, јер се ради о отроцима којима је господар наменио дужност истоветну меропашкој. Други део, пак, наглашава да уз исте обавезе морају ићи и истоветна права – то јест, да отроци-земљорадници, будући да имају исте терете као и меропси, морају тако (по меропашком обрасцу) и држати земљу. Дакле, како је више већ речено, суштина овог члана се своди на то да је господар отроке које је употребљавао у земљорадњи морао по свему изједначити са меропсима. То је

---

⁹¹⁷ Види детаљније ниже у одељку о одговорности колектива.

можда представљало новитет у погледу обавеза дотичне категорије становништва и правило јаз у оквиру ње, али није ни на који начин представљало промену дотадашњег режима баштине.

У виду свега наведеног, може се закључити да је основна природа баштине у њеном најчешћем значењу, као и овлашћења располагања њоме и однос баштине и проније у Законику регулисана на исти начин који постоји у правном корпусу повеља. Јасно је, наравно, да је баштина класичан пример института обичајног права, али она је добила своју кристализацију кроз повеље, а коначно утврђивање у одредбама Душановог законика.

Засебно питање које се у вези са овом тематиком може поставити јесте питање располагања нечијом баштином од стране владара – а нарочито питање њене замене. Из већ поменутих случаја прилагања манастиру нечије проније са напоменом да је у питању пронија, а не баштина, је јасно да одузимање баштине није било дозвољено ни пре законика. Међутим, у Светоарханђелској хрисовуљи цара Душана се помиње случај замене цркве Спаса у Призрену Младена Владојевића и друге цркве Андрића у Охриду ("цркъвь за цркъвь, села за села, винограде за винограде, млине за млине"), па у вези са тиме стоји: "И записахъ Младѣноу и кгоу матери да си дрѣже вѣмѣсто сегази оу баштиноу, како к дрѣжалъ Спаса такози да си дрѣжи Андричу, а Младѣнъ ни кгова родимъ да векк не поиште онези баштине ни цркъве Спасове иже ксть оу Призрѣнѣ."⁹¹⁸ Као што се види, нигде се експлицитно не помиње пристанак заинтересованих лица. Душанов законик, пак, у члану 43. наводи и замену међу располагањима која се не могу спровести без пристанка баштиника, у формулацији из које је јасно да власт не може инцирати никакво располагање без дотичног пристанка: "Да нѣсть волѣнь господинъ царь, ни краль, ни госпожда царица никомоу оузети баштине по силѣ, ни коупити, ни заменити, развѣ ако си кто самъ

---

⁹¹⁸ С. Новаковић 1912, 683-684. У истој хрисовуљи постоји случај где је наглашено да замене нема, иако је дотични посед остао опкољен територијама подареним манастиру: "А што се обрѣта мегу двѣижномъ и мегу Посоугомъ и Игледницомъ баштина Дмитра Оутоличика, тогази моу царство ми не оузе, да си дрѣжи Дмитръ и кгова дѣтца како вѣлакоу баштиноу." *Ibid.*, 686. Види и Т. Тарановски 1996, 601.

поливни."⁹¹⁹ Иако би се простим језичким тумачењем могло закључити да у случају из Светоарханђеловске хрисовуље није било пристанка баштиника – те да то значи да је право пре Законика дозвољавало замену баштине и без пристанка њеног власника, све док овај буде 'обештећен' другом баштином – сагледавање шире слике доводи до супротног закључка. Наиме, то што пристанак није поменут у хрисовуљи може значити и баш да се подразумевао, јер без пристанка баштиника до замене не би могло ни доћи. Будући да је Светоарханђеловска хрисовуља по времену изузетно блиска доношењу Законика, мала је шанса да би Душан у њој примењивао принцип који ће убрзо затим забранити. Пошто се за насилно одузимање баштине из повеља јасно види да је било забрањено, може се закључити да се исти принцип примењивао и на замену, то јест да је друга страна слободног располагања баштином од стране њеног титулара била управо забрана насилног утицања на то располагање од стране владара – што је потом и преузето и јасно формулисано у Душановом законуку.

Други смисао, нешто ужи од првог, представља баштину као не само наследиву и уопште отуђиву својину непокретности, већ одређену управо по начину на који је стечена. Пре свега, то може бити *наслеђена* својина на земљи. У овом случају етимологија речи добија још већи изражај, јер није у питању само земља коју отац *може* оставити својој деци у наслеђе, већ која је заиста на тај начин и стечена. Уобичајен антоним овог значења израза *баштина* је *купљеница* – земљиште које такође спада у баштину у ширем смислу (јер је на њему стечена потпуна, отуђива својина), али које је прибављено купопродајом, а не наслеђем. Заправо, може се чак рећи да се ово значење израза *баштина* добрим делом и изводи из постојања израза *купљеница* – јер, као што ће се видети, расположиви извори не садрже ништа што би сугерисало да купљеница као врста земљишта *не* спада у баштину у малопре разматраном, ширем смислу. Осим наслеђивања, баштином у ужем смислу се такође морало сматрати земљиште добијено директно од владара у баштину. Може се претпоставити да су та два начина сматрана редовним током правне судбине баштине, док је до других начина

---

⁹¹⁹ С. Новаковић 1898, 39.

прибављања долазило тек уколико је баштиник одлучио да искористи своје право располагања и отуђи баштину.

Најстарији пример противстављања баштине и купљенице се такође налази у Скопској хрисовуљи: "Что се вѣрѣтакъ вноутрь мене вишеписанне, или чина годѣ воуде вѣщина, или коупленица, или виноград, или млинь, или нива, или сѣнокосъ, или периволь, или врьтъ или водоваге, кто нѣсть втприль при игоумене Исацѣ и Ѵзель и при архимодритѣ Никодимѣ, по одъшѣсти Никодимовѣ, никто да не оузицетъ цркви Светаго Гевургина ни игоумень настокцихъ: ни в людехъ, ни оу комъ либо дльгоу бившимъ до Никодимова вѣдшѣствна. Кто ли се вѣрѣте възискавъ или вѣщиноу, или коупленицоу, или нивоу, или винограда, или млинь, или сѣнокосъ, или водовагк, или ино что, да плати оу цариноу .Ф. перьперъ."⁹²⁰ Иако се овде не прави јасна дистинкција између наведене две категорије, већ се оне само набрајају међу различитим примерима права на земљи и врста непокретности, очигледно је да је између њих ипак постојала некаква разлика чим се наводе одвојено.⁹²¹ Сличан пример постоји у хрисовуљи Стефана Дечанског епископији Призренској на Левиши: "И кште приложи краљѣвство ми цркъвь Светаго Симеона оу Ѵшоутиштихъ съ людьми и съ виногради и съ млины и съ намѣстнами люди тѣхъ, зъ вѣштинами и съ коупеницами."⁹²² Овде је чак реч о таквој формулацији да се баштине и купљенице јасно издвајају као две врсте поседа људи цркве светог Симеона – очигледно, главних имања, одвојених од помоћних непокретности као што су виногради и млинови.

Јаснија разлика се појављује у Милутиновој хрисовуљи Хиландару о келији свете Петке у Тморанима. Ту се наводи како је краљ приметио да келија има мало земље, па услед тога "вѣрѣте се земля по внон странѣ Велике оу Цциновѣхъ

---

⁹²⁰ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 321-322; такође С. Новаковић 1912, 612. Ово није једина купљеница која се помиње у овој повељи, али другде се не прави поређење са баштином: "И цо кетъ Пасарелове коупенице оу Соушници и въ Барвѣ, и (...) все то езданмо дахъ Светомоу Гевургину, и кетъ писано в том выше." В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 327.

⁹²¹ Маркантно је и што се набрајају заједно, пре преласка на конкретније примере, и то увек тако да је баштина на првом месту, што потенцијално указује на њен већи значај.

⁹²² С. Новаковић 1912, 641.

коупленица хтитора синези келик протосѣваста Приба, ноу (sic) кетъ была завалена вѣрѣмен
‘ными прѣмѣнницами. Да кѣди ъ вѣрѣте кралеѣвство миѣ оузехъ ъ оу цариноу, ѡ нзискаѣ ѡ кѣре не
би ничиѣ башина, нѣ ѡ кетъ коупил протосѣвастъ Прибо ѡт Ярвела и ѡт Калогирѣга.”⁹²³ Овде
се наглашава да дотична земља није баштина – не у смислу да је пронија, да њен
титулар нема право располагања на њој, већ управо у смислу да није стечена
наслеђем – и чини се као да баш из тог разлога краљ има право да присвоји. Иако
се и баштином и купљеницом могло правно располагати, такво тумачење би
указивало на то да је право на купљеници било мање чврсто него на баштини у
најужем смислу – то јест, да је њен власник имао слободу располагања, али не и
неприкосновеност у односу на врховну власт. Ипак, још Тарановски је дао једно
умереније и смисленије тумачење – да је краљ имао право да преузме земљу зато
што је она у немирном међувремену које се помиње остала неупотребљавана,
запуштена, а да је код наглашавања тога да се ради о Прибовој купљеници, а не
нечијој баштини, кључни био овај други део – то јест, да од тренутка кад је Прибо
дотичну земљу купио нико други није на њој стекао баштину, те да је она као
запуштена слободна за краљево располагање.⁹²⁴ Ако се то тумачење усвоји, онда
се и овде израз *купљеница* има схватити само као ознака порекла баштине у
ширем смислу, али без очигледне разлике у правном режиму.

Још детаљније диференцирање од дотадашњег постоји у Лесновској
хрисовуљи цара Душана: "Отъ рѣке жрьновштичске такози оутѣкнисмо: *Шорозвиздъ*

---

⁹²³ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 333; такође С. Новаковић 1912, 392. И у овој повељи се,
између осталог, набраја да Хиландару припадају "оу селѣ оу вѣршаѣхъ земље коупленице на четири мѣста
на .Р. кѣ вѣ ль". В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 333.

⁹²⁴ Т. Тарановски 1996, 560-561 и 630-631. Додуше, Тарановски на последњим наведеним странама
о Прибовој купљеници расправља (и на њој и заснива добар део своје аргументације) у одељку о
престанку својине "кад је имање стицајем околности постало запуштено", па изводи овакав
закључак: "Приба је нестало, а његова је купљеница постала запуштена. Наредио је краљ Милутин
истрагу, није ли та земља чија баштина. Истрага је показала, да није ничија баштина, него Прибова
купљеница. Али није та последња констатација износила неку правну титулу за Приба, кога је већ
нестало, ни за његове наследнике, за које се није знало, него је сведочила, да је земља запуштена,
те због тога ничија. Баш као запуштену заузео ју је краљ и укључио у владаочеве, тј. државне
земље." *Ibid.* Али, зар се ово не би могло и другачије тумачити – тако да запуштеност није сама по
себи разлог престанка својине, већ само показатељ чињенице да наследника није било, те да је
онда из *тог* разлога баштина припала краљу? Са једне стране, том тумачењу би се могло
приговорити да се нигде не помиње да је баштина одумртна – али, са друге стране, нема
експлицитног помена ни о томе да је купљеница преузета *зато* што је запуштена. Друга два
случаја која Тарановски наводи, из Душановог времена, нису савршено упоредива, јер се о њима
радило о запустелим црквеним имањима – манастиру и епископији. *Ibid.*, 632.

Жр̃новштицомь како к было и прѣжде при Гр̃цѣхъ, тако и съги да си др̃жи ваки свою баштиною и коуплнициоу и прикию, Морозвиждане оу Жр̃новштици и Жр̃новштане оу Морозвиздѣ."⁹²⁵ Осим купљенице, овде се од баштине разликује и имање добијено као прикија.⁹²⁶ Из контекста је, додуше, јасно да су сва три израза овде употребљена скупа како би заједно представили баштину у ширем смислу, тако да је логично што разлике између категорија нису наглашене. Ако би се узело да су икакве правне разлике постојале (што нипошто није извесно), могло би се претпоставити или да је прикија у овом смислу поистовећивана са купљеницом, то јест да се на исти начин као и ова разликовала од баштине (будући да је и прикији и купљеници заједничко то што су за живота власника прибављене са стране, а не стечене наслеђем), или да је свака категорија имала свој, засебан, правни режим.

У Законнику се ова дистинкција види у већ поменутом 174. члану: "Дюдіе земліане кон иманю свою баштиноюу, землю и виноградѣ и коуплницие..."⁹²⁷ Чак је и манир сличан као у повељама – заједно са категоријама које су различите по начину набавке се набрајају и врсте пољопривредних добара која су, наравно, могла бити стечена на било који од наведених начина. То је очигледан показатељ наставка традиције започете у повељама; међутим, њено значење је нешто мање јасно. Наиме, овај члан – једини у којем се помињу купљенице – не прописује никакву разлику у правном режиму купљенице и баштине, па се не може засигурно знати да ли то значи да икакве разлике и нема, или да се она напосто подразумевала, будући добро позната у обичајном праву. Како ни повеље нису идеалан индикатор ранијег стања (јер се само из једне евентуално може закључити да постоји правна разлика у погледу неприкосновености права, али и то једино ако се усвоји мање уверљиво тумачење), остаје да се примети како Душанов законик помиње купљенице и говори о њима на сличан начин као и раније повеље, што

---

⁹²⁵ С. Новаковић 1912, 678.

⁹²⁶ Додуше, Зигелъ се сматрао да се под прикијом може подразумевати имање стечено не само као мираз, већ и путем било које врсте доброчиног располагања, позивајући се притом на Даничића. Види Љ. Зигелъ, 189-191 и Ђуро Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских, дио други: Л-П*, Београд 1863, 450. Данас, ипак, преовладава схватање да су у питању миразна добра. Види Душанка Динић-Кнежевић, "Прикија" у С. Ђирковић и Р. Михалчић, 583-584.

⁹²⁷ С. Новаковић 1898, 136.

свакако значи да преузима и разлику између купљенице и баштине која је постојала у ранијем праву, али да природа те разлике није довољно позната. Са тренутним стањем изворне грађе се не може основано тврдити да су сви овде поменути термини (баштина у најужем смислу, купљеница, прикија) означавали ишта више од начина стицања одређене непокретности, што се може узети као показатељ већ спроведених правних радњи, али не повлачи за собом било какве даље правне последице у режиму наведених земљишта.

Становиште супротно од овде изнетог закључка је заступао Зигел, који је сматрао да је за располагање баштином, као породичном имовином, био потребан пристанак целе породице, да је прикијом самостално располагало лице коме је припадала, док је начин располагања купљеницом зависио од начина и сврхе њене набавке: ако ју је прибавио појединац заједно са својом породицом, зарад увећања породичног имања, онда је она припадала истом правном режиму као и баштина; ако ју је, пак, појединац купио самостално, за себе, онда је самостално њоме могао и располагати.⁹²⁸ Мањкавост теорије Зигелја је у томе што ју је он засновао на аналогијама са другим словенским средњовековним правним системима (руским, чешким, пољским, правом Пољичког статута), а не на постојећим правним актима из Србије – што и замера Тарановски, тврдећи како овој теорији "недостаје најглавније, и то директни или бар индиректни изворни подаци у српским правним споменицима."⁹²⁹ Сам Тарановски је прихватио и убедљивије доказао Зигелјеву идеју да је за располагање баштином (у ширем смислу) била потребна сагласност породице⁹³⁰, али је закључио да је противстављање баштине и купљенице једино "бележило правну титулу и привредну историју прибављања појединих делова имања, а утицај задруге на располагање имањем био је исти, да ли је у питању била баштина или купљеница."⁹³¹

Према томе, може се закључити да баштина у ужем смислу није представљала суштински правну категорију: правни поредак је на исти начин тренирао баштине и купљенице. Наравно, притом се мора имати на уму да је за саме титуларе наглашавање о којој се подврсти непокретности ради могло бити

---

⁹²⁸ Види детаљније О. Зигел, 177-193.

⁹²⁹ Т. Тарановски 1996, 564.

⁹³⁰ *Ibid.*, 564-565.

⁹³¹ *Ibid.*, 566.

итекако значајно. Код појединаца је тај значај свакако могао бити на емотивно-психолошком плану (наглашавање дуге припадности одређеног земљишта породици и везе са прецима уколико је у питању била баштина, истицање сопственог материјалног положаја када се радило о купљеници), али су и за њих и за правна лица ове напомене могле бити технички значајне – као евиденција за крупније земљопоседнике, или као доказно средство у случају евентуалног спора, чиме се тема враћа на правни терен. Тарановски је, рецимо, разматрајући честе помене купљеница у пописима манастирских имања дошао до закључка да је навођење купљенице са напоменом од кога је купљена служило управо за потенцијалне доказне сврхе, док је за (ипак бројније) случајеве где су се купљенице наводиле без имена претходног власника сматрао да су "само од газдинског, привредног значаја, да се види ширење и просперитет манастирског властелинства."⁹³² Ипак, овоме би вредело додати да и ти једноставнији помени нису били без икаквог значаја у случају спора: ако ништа друго, могли су упутити заинтересовано лице на то где да тражи конкретније доказе. Помен купљенице у одређеном документу је, тако, могао упутити на то да се дотична купопродаја одиграла не тако дуго пре састављања документа (поготово ако су у питању појединци), што би могло олакшати налажење сведока и исправа о купопродаји. Са друге стране, помен баштине је означавао или да је непокретност стечена наслеђивањем – о чему у средњем веку нису састављане исправе, али је заинтересовано лице тиме морало знати да треба да се ослони на старије исправе или сведоке-старинике – или да је за живота стицаоца добијена од владара, у ком случају се лако могла наћи даровна повеља. На крају, вреди имати на уму и већ поменути примедбу да је баштина у ужем смислу изгледно представљала редовно стање ствари, те да су људи напросто могли имати осећај да је потребно нагласити како је од њега одступљено.

Коначно, може се навести и треће, најшире, значење овог појма, у којем он означава потпуну, отуђиву власт на било којој врсти ствари, а не само на непокретностима. Ово значење је недвосмислено присутно у члановима 44. и 46. Душановог законика, који говоре о отроцима. Први се бави управо правом

---

⁹³² Т. Тарановски 1996, 566.

властеле на њима: "И отроке што имаю властѣле, да имь соу оу баштиноу, и ныхъ дѣце оу баштиноу вѣч'ноу, нъ отрокъ оу прикык да се не дае никъда."⁹³³ Други се тиче ослобађања отрока, али понавља основну идеју из првог: "И отроке што си кто имаю, да ихъ имаю оу баштиноу; тѣкмо што кѣ властѣлинъ протити, а или моу жена, а или сынъ, то-зѣи да кетъ свободно, а ино ништо."⁹³⁴ Новаковић је употребу израза *баштина* у овим члановима преводио као *наследство*⁹³⁵, док је Тарановски већ извео закључак да ова реч "има и апстрактни значај те онда означава својину уопште."⁹³⁶ Исто тумачење подржава и Соловјев.⁹³⁷

На први поглед, могло би се рећи да је у питању новитет Законика, јер се реч *баштина* у повељама не појављује у контексту ни отрока, ни покретних ствари. Међутим, Тарановски износи претпоставку да управо "од апстрактног значаја баштине полази и придев 'баштини', тј. сопствени, и именица 'баштиник', тј. сопственик."⁹³⁸ Ово би ваљало подробније размотрити. Колико год да ова конструкција сама по себи делује плаузибилно (не понајмање зато што подсећа на модерну правну терминологију), треба ипак имати на уму да се дотични изведени термини увек појављују управо у контексту непокретности – и то не само у повељама (што је већ показано), него и у Законнику. Једина два члана где се појављује придев *баштински* су члан 31, који говори о различитим обавезама попова у зависности од тога имају ли своју баштину ("И поповѣ баштини да си имаю свою землю баштиноу и да соу свободни..."⁹³⁹) и члан 45, који говори о баштинским црквама ("И властѣле, и иньи людіе кои имаю цркви баштинне оу своихъ баштинахъ; да нѣсть вол'нь господинъ царь, ни патріархъ, ни инъ светитель те-зѣи цркве подь велію подложити црковь; развѣ да сі е вол'нь баштинникъ да си стави свога калоуѣра..."⁹⁴⁰), што се у оба

⁹³³ С. Новаковић 1898, 39.

⁹³⁴ С. Новаковић 1898, 41.

⁹³⁵ *Ibid.*, 174 и 176.

⁹³⁶ Т. Тарановски 1996, 603.

⁹³⁷ А. В. Соловјев 1980, 211.

⁹³⁸ Т. Тарановски 1996, 603.

⁹³⁹ У неким преписима овде стоји "поповѣ баштини", а у неким (конкретно у Атонском, Бистричком и Ходошком) "поповѣ баштинници". С. Новаковић 1898, 29-30.

⁹⁴⁰ С. Новаковић 1898, 40.

случаја јасно односи на непокретности. Именица *баштиник* се, осим у малопрено наведеној норми, појављује и у члану 65, који из другог угла говори о истим категоријама попова као и 31. члан, па се такође односи на власника непокретности: "...ако ли воудѣ попь баштин'ныкъ, да га нѣсть вол'нь отгнати, тѣк' мо да ксть свобод'нь."⁹⁴¹

Овим се, наравно, не изражава сумња у то да су се наведена два израза, у време када је постојало и ово најшире значење речи *баштина*, могли употребити да означе власништво на било којој врсти ствари; али сама чињеница да је придев *баштини* постојао и пре Законика, нажалост, није довољно снажна импликација да је дотично значење такође било присутно у том периоду. Етимологија речи, додуше, јесте начелно неутрална у погледу врсте ствари на коју се односи (јер и покретност може бити нечија очевина у било којем од прва два смисла), али, опет, не сме се заборавити да је значај непокретности у средњем веку био изузетно велики – довољан, можда, да то значење настане као примарно, те да се од њега развију и изведене речи. Очигледно је, с обзиром на ћутање правне грађе, да ово питање већ добрим делом залази у област лингвистике, те је најбоље до настанка истраживања у овој области која би могла бити од помоћи признати да се на њега још увек не може дати коначан одговор.

Установе казненог права

Када се говори о кривичном – или, неутралније и шире речено, казненом – праву у средњем веку, неопходно је имати на уму да је подела и терминологија која се притом користи искључиво модерна. Колико год да то важи и за остале области средњовековног права, овде је додатно потребно нагласити да се тада није правила никаква диференцијација не само између кажњивих дела различите тежине и значаја (нпр. данашњих кривичних дела и прекршаја), већ и између

---

⁹⁴¹ С. Новаковић 1898, 53. Осим ових, Тарановски налази још два случаја употребе израза који се појављују само у Раваничком препису (види Т. Тарановски 1996, 603), али и они су искоришћени у контексту непокретности.

онога што би се данас звало кривичним делима и онога што би било сврстано у грађанскоправне деликте. Према томе, у разматрању појединих кажњивих дела треба имати на уму да ће у њима бити измешани (бар са тачке гледишта модерног посматрача) принципи заштите од опште опасности од стране државе и заштите приватног интереса. Осим тога, вреди учинити термиолошку напомену: изрази кажњиво дело, кривично дело и деликт (а исто тако казнено право и кривично право) ће се у даљем тексту, а у складу са више реченим, користити као условни синоними, без обзирања на разлику која између њих постоји у модерним правима.

Додуше, ако би се у овом делу излагања главна пажња обратила на поједина кривична дела, не би се створила баш најјаснија слика о утицају повеља на Законик. Истина је да се велики број кривичних дела која Законик регулише помиње и у повељама, али ради се о крајње сумарној регулативи – често повеље само набрајају одређена дела, односно глобе за њих, подразумевајући да су све појединости по обичајном праву већ познате. Стога, овакав приступ би можда могао показати да Душанов законик регулише велики број дела која су већ постојала у повељама, а већина којих корене свакако вуче још из обичајног права – и то би било такорећи све. А ово, реално гледано, чак и не би сведочило о неком нарочитом преузимању норми или установа из повеља од стране твораца Законика, јер се претежно ради о општепознатим кривичним делима, која су законодавци свакако могли преузети и директно из обичајног права, те чије регулисање би било потребно без обзира на то да ли су се повеље претходно бавиле њима.

Далеко бољи приступ јесте да се акценат у овом делу рада баци на опште установе кривичног права – врсте санкција, облик казненоправне одговорности, утицај сталешке припадности учиниоца и жртве на кажњавање, и томе слично. Присуство и карактеристике ових института ће далеко боље представити врсту и домет утицаја повеља на Законик у овој области права, без обзира на то што се оне у дотичним изворима, можда, неће огледати кроз иста кривична дела. Чињеница јесте да средњовековном праву није био својствен степен апстракције потребан за законско регулисање ових општих института као таквих, али све док се то не испушта из вида и посматра као алатка за квалитетније разумевање, а не

принцип који се приписује разматраном периоду, нема разлога да се овакав приступ сматра неисторијским.

Наравно, и у оквиру овог приступа ће бити могуће – а стога и потребно – обратити нарочиту пажњу на неколико конкретних кривичних дела, односно за њих прописаних казни, али то ће се чинити само у оним случајевима где постојећа грађа даје довољно података да таква анализа буде задовољавајуће научно заснована.

Систем казни

Средњовековно српско право је познавало широк асортиман казни за кривична дела. Већина основних врста ових казни је присутна како у повељама, тако и у Душановом законику: имовинске, често новчане, казне (глобе), телесне казне (лакше, то јест казне батинања), затварање у тамницу⁹⁴², конфискација целокупне имовине, Ове прве квантитативно драстично претежу над осталима: то се може рећи чак и за Душаново доба, када је утицај ромејског права у српско донео велики број телесних и других сурових казни, а пре њега је апсолутно несумњив.⁹⁴³ Тарановски то објашњава на следећи начин: "Систем композиције, за који је старо српско право некад знало и од којег је рано прешло на систем јавног кажњавања од стране државе, оставио је у старом српском праву, као што и другде, извесне трагове. Ту на првом месту долази превлађивање имовинских, евентуално новчаних глоба над осталим јавним казнама."⁹⁴⁴ Овом објашњењу се ништа не може приговорити, а на неке његове аспекте ће бити обрађена додатна пажња у одељку посвећеном глобама, а нарочито вражди.

---

⁹⁴² Ова казна се, додуше, у српском праву појављује релативно ретко, и тада чешће као притвор или привремена мера, него као права санкција лишења слободе, па је и њено трајање обично одређено у складу са тиме. С обзиром на то да се у повељама помиње крајње спорадично (једном као казна, а једном се помињу тамнице као такве), а ни у Законику не заузима значајно место, нема нарочитог смисла покушавати да се конструише да ју је он преузео из повеља. Детаљније о дотичној казни види Т. Тарановски 1996, 418-423.

⁹⁴³ Тарановски износи рачуницу по којој од 79 казних одредби Душановог законика "од њих 37 одредаба падају на појединачне имовинске казне." Т. Тарановски 1996, 403.

⁹⁴⁴ Т. Тарановски 1996, 363. Аутор у наслеђе система композиције убраја и чињеницу да су се кривична дела, по правилу, гонила по приватној тужби (са изузетком неких општеопасних злочина, код којих се могло појавити покретање поступка по службеној дужности), као и могућност мирења – чије постојање ван, то јест пре покретања, судског поступка, он види у забрани поротницима да умире странке у току процеса. *Ibid.*, 363-365.

Казне као што је смртна казна, тешке телесне казне (сакаћење) и губитак части, односно одређених грађанских права (присутан само у виду губитка кредибилитета и права на брак у случају поротника који се криво закуну⁹⁴⁵), се не појављују у повељама. Смртна казна је, могуће, постојала у обичајном праву⁹⁴⁶, док су телесне и инфамне казне у Законик стигле директно из ромејских извора. Осим тога, у оквиру његових одредби се налази и извесни број црквених казни преузетих из канонског права⁹⁴⁷; колико год да се оне појављују и у неким повељама, јасно је да нису у њима настале, већ да су такође у њих стигле рецепцијом. Сходно томе, нема потребе да се било једне или друге од ових казни разматрају.

Осим тога, у повељама се веома често јављају духовне казне – најчешће у виду проклетства за будуће владаре који прекрше одредбе повеље, то јест одлуче да их измене на штету адресата, али каткад и за преступе против неких

---

⁹⁴⁵ Члан 154. Законика гласи: "Кон се поротници кљноу и оправѣ онога-зи по законуу, и ако се по тоо-зин оправѣ полниѣ обрѣте истин'но оу онога-зи оправ'чиѣ кога-но к оправила порота; да оузме царство ми на теѣ'-зи поротницѣх по тысоуштоу перперѣ; а веќе по томѣ да несоу ты-зи поротници вѣрованѣн; ни да се кто отѣ нихъ ни моужи ни женин." С. Новаковић 1898, 120-121. У сваком случају, није могуће сложити се са хипотезом Тарановског да "можда не би било погрешно" претпоставити да се случајеви прогонства у Душановом законнику могу изједначити са губитком грађанских права само зато што је у средњем веку инфамија начелно често била везивана са прогонством. (Види Т. Тарановски 1996, 531.)

⁹⁴⁶ Тарановски, посматрајући упоредно права са сличним развојним путем, сматра да је ова казна постојала у српском праву и пре Законика, највероватније за учиниоце невере (кумулативно са конфискацијом имовине), мада признаје да се она, могуће, примењивала "само у тежим случајевима". Види Т. Тарановски 1996, 412-413. Он такође, у покушају да побије романтичну словенофилску идеју да је смртна казна била страна словенској природи и да представља само (негативан) ромејски утицај, напомиње како су Словени свакако убијали "политичке злочинце, извршујући на њима јавну освету, те су дакле знали за смртну казну и без византијског утицаја." *Ibid.*, 414. То је несумњиво тачно, али тема овог рада и није српски (а тим пре уопштено словенски) морални *став* према смртној казни, већ њено присуство у српском правном систему, за шта чисто политички мотивисане (а не по важећим прописима спроведене) егзекуције нипошто нису меродавне. Правно је само интересантно да ли је смртна казна била присутна у правном систему (а за сврху овог рада - у владалачким повељама) пре Душановог законика, како би је он могао одатле – а не из ромејског права – преузети. Будући да је одговор на то питање негативан, било какво даље разматрање овде не би било примерено. Слично, Шаркић истиче да се у *Житију светог Симеона* Стефана Првовенчаног помиње смртно кажњавање јеретика, али истиче да се овом извору, будући да је наротивни, а не правни, не може поклонити пуно поверење. Срђан Шаркић, "Кривичноправне одредбе у средњовековном српском праву (Општи преглед)" у Мирјана Милосављевић, Мирјана Живојиновић (прир.), *Шеста казивања о Светој гори*, Београд 2010, 97. И у овом случају би се могло истаћи да су таква погубљења, ако их је било, вероватно била извршавана на основу *ad hoc* донетих владаревих одлука, а не општих правних норми које су од раније постојале у правном систему.

⁹⁴⁷ Мада је њихов број прилично мали – Законик у оваквим случајевима у погледу казне много чешће упућује на "Закон светих отаца". Види кратак преглед у Т. Тарановски 1996, 427-430.

конкретних одредби.⁹⁴⁸ Чак и у Законнику постоји један случај њиховог појављивања. Тако, члан 30. прописује: "Отселѣ да не оуѣрѣ вѣ ниедина властѣ калоуѣкѣра или црѣковнаго чловѣка; и кто потвори сѣ при животѣ и по сѣмрти царства ми, да нѣсть благословенъ..."⁹⁴⁹ Ипак, било би погрешно тврдити да је у питању преузимање материје из повеља, будући да су, пре свега, и повеље – а, дакле, и Законик – ове врсте санкција преузеле из канонског права. Када се то узме у обзир, довољно је обратити пажњу на чињеницу да ни у једној повељи нема прописивања духовне санкције за деликт исте или барем сличне врсте, па да буде јасно да је заиста бесмислено спекулисати о пореклу ове одредбе извученом из повеља.

Имовинске казне - глобе

Глобе се у средњовековном српском праву – како у повељама, тако и у Законнику – појављују у два вида: као натуралне (најчешће се давао одређени број грла стоке) и новчане. Плаћање глоба у природи је, логично, старија пракса, присутна не само код Срба, већ и многих других народа док су били на степену развоја натуралне привреде: обично се за такво плаћање користила крупна стока, чија је вредност била очигледна и непролазна, јер је представљала основу успешног функционисања привреде.⁹⁵⁰ Са развојем робноновчаних односа и тржишне привреде сва друштва пре или касније прелазе и на новчано изражавање имовинских казни у кривичном праву. Ако се српске повеље прате хронолошки, истина је да се са временом појављује све више глоба изражених у новчаном износу. Међутим, чак и Душанов законик, иако претежно садржи новчане казне,

⁹⁴⁸ Види детаљније С. Станојевић 1922, 28-29 и 31-45.

⁹⁴⁹ С. Новаковић 1898, 28-29.

⁹⁵⁰ Реч *добитак*, иако уобичајено означава имовину (или, ближе данашњем значењу, добит), има и – скоро извесно старије – значење стоке. Види Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik, svjezak II*, Zagreb 1909, 251, Н. К. Кондов 1979, 24-25, Ђуро Тошић, "Добитак" у С. Ђирковић, Р. Михаљчић, 160-161, Ђ. Бубало 2010, 175. Чак и у Душаново време се, рецимо, у Светоарханђеловској хрисовуљи може наћи формулација: "И завѣлъ црѣковноу добиткоу на Овчи Поли..." С. Новаковић 1912, 694. Детаљнији преглед употребе овог израза у изворима види у Т. Тарановски 1996, 555-556. У сличном значењу се појављивао и израз *благо*: види Ђ. Даничић 1863, 49, V. Mažuranić 1908, 65-66 и Р. Skok 1971, 166-167. Није посреди појава уникатна за наш језик, будући да је стока у свим друштвима на нижем степену развоја представљала најважнију врсту (покретне) имовине. Тако је, на пример, испрва било и у старом Риму, где је латинска реч *pecunia*, која је касније (у правној терминологији) почела да означава имовину, а такође новац, изворно била само израз за стоку. Види Adolph Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, New York 1953, 624-625.

задржава у два случаја и глобе изражене у природи. Већ на први поглед делује да је реч о одредбама насталим под утицајем ранијег (обичајног или писаног) права; но, ово питање је потребно детаљније размотрити, видети које су казне и за која дела остале у природном виду, те одакле су писци закона могли узети свој узор. При свему томе, додуше, треба имати на уму како еволуција казног права није нужно текла правом узлазном линијом, па неки реликти прошлости нису за чуђење чак и ако за њих модерно око не може да нађе логичан разлог. "Нису се казне стварале рационалистички, него емпирички и то путем обичаја, праксе, преседана, те у законским споменицима, који садрже многобројне казнене одредбе, наилазимо на шарену слику казни разновременог постанка, различитог порекла и разноврсне природе," наводи Тарановски.⁹⁵¹ Отуда неке одредбе Законика због својих природних казни могу деловати знатно архаичније од оних у којима су прописане новчане глобе.

Први деликт за који Законик прописује глобу у природи је престој, за који је у члану 56. прописана глоба од шест волова – ако је учинилац властелин: "... и кто воудѣ позванъ прѣгкѣ овѣда съ приставомъ и не прїде на овѣдѣ, да кѣтъ кривѣ и прѣстои властѣлиноу ·S· воловъ."⁹⁵² И чињеница да је глоба изражена у природи, и да се санкција за ово дело одређује само за властелу⁹⁵³ упућују на то да је оно старо и пореклом из обичајног права.

Друго кривично дело које се на овај начин кажњава је попаша, и то само у случају да је умишљајно учињена, као пенални додатак накнади штете коју би плаћао онај који попашу учини из нехата: "За попашоу; ако кто попаше жито или виноградъ, или ливадоу грехомъ; тоу-зиѣ попашоу да платиѣ што рекоу доушевници кон цѣне;

---

⁹⁵¹ Т. Тарановски 1996, 394. Аутор, додуше, ову реченицу није употребио са сврхом да објасни присуство природних имовинских казни у Душановом законнику, већ како би објаснио одсуство систематске градације тежих и блажих казни у односу према озбиљности кривичних дела за које су прописане у целокупном српском средњовековном кривичном праву. Ипак, она је крајње примерена и у тренутном контексту, будући да он не излази ван граница смисла у којем ју је првобитно употребио Тарановски, већ се само од свега онога што је он имао на уму концентрише на један ужи сегмент.

⁹⁵² С. Новаковић 1898, 48.

⁹⁵³ Могло би се приговорити да је цео овај члан посвећен позивању властеле на суд – али за себре ништа није одређено ни другде у Законнику.

ако ли нахвалицомъ попасе; да плати попашоу и ·С· воловь."954 С обзиром на то да се ради о деликту који би пре свега могли да учине сточари, сасвим је могуће да је управо зато задржана глоба у натури – јер је на тај начин изражена у 'валути' за коју је много извесније да ће је учинилац имати и моћи да исплати него адекватну своту новца.⁹⁵⁵

О оба наведена дела ће, ипак, бити више речи касније, па овде није неопходно залазити у детаље њихове конкретне регулативе. На општијем нивоу, довољно је рећи да се глоба ове врсте појављује у већем броју повеља. Већ су познате глобе изражене у коњима и воловима из Жичке повеље – што је најстарији помен ове врсте глоба – али још изразитији показатељ се налази у Скопској хрисовуљи, где се међу глобама набрајају и "глоба шестыволна, ·вн-волна".⁹⁵⁶ Може бити да је само обавеза да се плати шест, односно дванаест, волова изражена стилски другачије него у другим повељама, али могуће је и да су ови изрази значили да су глобе у том износу већ биле честе и уобичајене. У сваком случају, може се закључити да је Законик у наведена два случаја прописао архаичну, али засигурно добро познату санкцију.

Новчане глобе су многобројне већ и у повељама, а нарочито у Законнику, у којем представљају доминантан облик. Најстарији очувани помен новчане глобе је у хрисовуљи (сумњиве аутентичности) Стефана Владислава Светом Николи Врањинском из 1242. године: "Кто ли се окрѣте прѣслоушавъ синъ моѣ, испакости что въ земли или въ людехъ, да приме гнѣвъ и наказаниѣ отъ кралевѣства ми, и да да кралевѣствоу ми ·т· перьперь."⁹⁵⁷ а најстарији поуздани подаци о њима постоје у Скопској хрисовуљи из 1300, где се на више места појављују казне изражене у новчаном износу.⁹⁵⁸ Међутим, нема сврхе анализирати све новчане глобе у повељама заредом у

⁹⁵⁴ Члан 76. Душановог законика; наведено према С. Новаковић 1898, 61. У Призренском препису стоји дупло "то-зи попашоу тоу-зи попашоу", али очигледно је да је ово преписивачка грешка, па зато горе није навођена.

⁹⁵⁵ Вреди поменути да је у млађим преписима Душановог законика (Раваничком, Текеликином-Софијском) ова одредба интерполирана тако што је натурална глоба у њој замењена новчаном. Види С. Новаковић 1898, 61.

⁹⁵⁶ С. Новаковић 1912, 617.

⁹⁵⁷ С. Новаковић 1912, 578.

⁹⁵⁸ Неки од примера новчаних глоба из ове повеље су већ навођени у другим секцијама овог рада.

покушају да се у свакој сличности нађе њихов утицај на Законик. Као што је из Дубровачког статута познато, новчане глобе су у Србији постојале и у обичајном праву.⁹⁵⁹ Сама чињеница да оне постоје како у повељама, тако и у Душановом законнику сведочи само о све већој употреби новца и лаганом формирању тржишне привреде, а не о било каквој директној рецепцији. Ову последњу ваља тражити само у појединим институтима – који су у средњовековној Србији обједињавали кривично дело и глобу у једно – али и ту ће, наравно, врста и износ глобе играти тек малу споредну улогу у поређењу са осталим карактеристикама одређене установе.

У Скопској хрисовуљи краља Милутина постоји једна занимљива одредба: "Всакоу глобоу да оузмиа црква на своихъ людехъ; отъ ·S· воловь ·г· перпера."⁹⁶⁰ Грујић је то тумачио као "да се у место глобе у натури – у воловима, може узимати глоба и у новцу, по размеру 3 перпера за 6 волова."⁹⁶¹ Ако би се то тумачење прихватило, могло би се поставити питање зашто оваква одредба није била реципирана у Душановом законнику – када је могућност да се натуралне глобе исплате у новцу свакако била у складу са интересима јачајуће тржишне привреде. Постоји неколико могућих разлога за ово. Прво, могуће је да је оваква конверзија била специфичност властелинства Светог Ђорђа код Скопља⁹⁶² која се није проширила даље и није била пожељна у остатку земље. Са друге стране, могуће је и обрнуто – да се некаква пракса конверзије натуралних глоба у новчани износ у време доношења Законика већ била усталила у обичајном праву, те да није било потребе да се ишта о томе додатно нормира. А у сваком случају, изгледно је да због малог броја натуралних глоба које су опстале у Законнику за оваквом конверзијом није било велике потребе. Коначно, није незамисливо ни да су – нама непознати – разлози због којих су баш у више поменутих случајевима задржане натуралне глобе били такви да су се противили било каквој новчаној исплати тих глоба,

---

⁹⁵⁹ Види детаљније напред у одељку о вражди.

⁹⁶⁰ С. Новаковић 1912, 619.

⁹⁶¹ Р. М. Грујић 1925, 21. Уверљивост овог износа је дискутабилна. Сачувани су подаци о ценама волова на дубровачком тржишту у другој половини XIV и почетком XV века, и одатле је познато да се један во за орање продавао по цени од 9-10 перпера. Са једне стране, оволика разлика (чак двадесет пута – од само пола перпера до чак десет за једног вола) би могла изазвати сумњу у валидност Грујићевог тумачења; са друге стране, географска и временска дистанца не дозвољавају да се овај закључак потпуно сигурно донесе.

⁹⁶² Можда преузета у неком облику од стране Милутина из повеља ранијих ктитора.

макар и у појединачном конкретном случају, мада је ово последње ипак неизгледно.

За крај вреди рећи да је и сам термин *глоба*, општеприхваћен у Законику за означавање имовинских казни, био у повељама веома раширен. Најстарији забележени помен овог израза се налази у хрисовуљи краља Стефана Уроша I манастиру Светог Петра и Павла на Лиму "И глобе нитькорѣ да не възыма на црквиномь чловѣца, развѣ кога изволи светы Петрь апостоль, быти светителя, да своимы селн владактъ како к кгова вола."⁹⁶³ Очигледно је да је већ овде овај израз употребљен генерички, да значи било коју врсту имовинске казне, као и да је то његово значење већ узето као датост, општепознато, те се не осећа потреба за његовим објашњавањем. На сличан начин се овај термин користи и у многим другим повељама све до Душановог времена: Милутиновој Скопској, Бањској и Грачаничкој хрисовуљама, повељама Стефана Дечанског својој задужбини и цркви Светог Николе Мрачког, у повељи краља Душана манастиру Трескавац, као и у Хтетовској, Лесновској и Светоарханђеловској хрисовуљама које је Душан донео као цар.⁹⁶⁴ Логичан је закључак да овај термин води порекло још из обичајног права, из којег је, наравно, прешао у писане акте – повеље – а из како првог, тако и других, у Законик.

Вражда

Вражда спада у најстарије установе средњовековног српског казног права. Као што је и код многих других кажњивих дела било уобичајено, овај назив означава како кривично дело убиства, тако и санкцију за њега, глобу коју је убица морао да плати.⁹⁶⁵ Несумњиво је да је појам о недозвољености убијања далеко старији од дотичне санкције, али за сво време у којем се српско средњовековно

---

⁹⁶³ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 230, С. Новаковић 1912, 596.

⁹⁶⁴ Детаљније одредбе ових повеља види ниже у одељку о прикупљању глоба. Такође види ову материју и у Т. Тарановски 1996, 396-397, где аутор расправља о томе да ли је вражда убрајана у појам глобе или не.

⁹⁶⁵ Види Раде Михаљчић, "Вражда" у С. Ћирковић, Р. Михаљчић, 106-107 и Ђ. Даничић 1863, 154. Некад се истиче како је означавала и судски поступак поводом кривичног дела вражде. Władysław Namysłowski, "Serbskie prawo karne w wiekach średnich", *Czasopismo prawnicze i ekonomiczne*, 10-12/1923, 56.

право изучава они су неодвојиви. Додуше, у погледу *природе* вражде као глобе су у литератури постојала различита мишљења.

Петрановић је сматрао, полазећи од општег словенског схватања значаја породичних веза и утицаја Германа на Словене⁹⁶⁶, да је вражда испрва представљала добровољно мирење којем су посредовала трећа лица, "пријатељи мира и поредка" који би предлагали оштећеној породици да уместо освете прихвати неку материјалну накнаду. По њему, та накнада би се потом делила међу сродницима жртве, али је део ишао и самим посредницима, јер без њих до мирења није дошло; у каснијем периоду посредовање је прешло на народне старешине и владоце.⁹⁶⁷ За српске обичаје у том погледу он конкретније тврди како је мирење било "као неко добротинство, што га уживао зликовац; јер при ондашњему грађанскоме неустројеном стању наших праотаца, може се јамачно казати да се правда дијелила не толико ради заштите невиних, колико да се обране увредитељи од увријеђених"; управо у томе Петрановић види разлог постојања смртне и телесних казни за политичке прекршаје – јер се радило о злочину против целог друштва, па учиниоца, изложеног "обштој освети", није имао ко да заштити.⁹⁶⁸ Коначно, он закључује да се у последњем степену, када држава преузима улогу посредника, лагано развија идеја да је држава та која има право да казни, односно да се моћ освете и кажњавања од породице жртве пребацује у руке владара, а нагодба и плаћање вражде постају обавезни.⁹⁶⁹

Постојање крвне освете код Словена уопште је сматрано неспорним међу истраживачима историје словенских права крајем XIX и почетком XX века.⁹⁷⁰ Веснић је, чак, сматрао да се она код Срба задржала најдуже од свих Јужних Словена⁹⁷¹, али то је управо због тога што је вражду тумачио као израз који

---

⁹⁶⁶ Божидар Петрановић, "О освети, мирењу и вражди по негдашњему србско-хрватскоме правном обичају", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 6/1869, 1-7.

⁹⁶⁷ *Ibid.*, 7. "По томе новчана казан у начелу није друго до мирење, и представља цијену освете, на коју друштво признаваше подпуно право увријеђенима," закључује он на истом месту.

⁹⁶⁸ *Ibid.*, 11.

⁹⁶⁹ *Ibid.*, 11-12.

⁹⁷⁰ О питању крвне освете, њеним зачецима, еволуцији и нестанку код Словена уопште види Franz Miklosich, *Die Blutrache bei den Slaven*, Wien 1887, нарочито 14-39, Milenko R. Wesnitsch, *Die Blutrache bei den Südslaven: Ein Beitrag zur Geschichte des Strafrechts*, Stuttgart 1889, нарочито 16-39 и К. Кадлец 1924, 90-97.

⁹⁷¹ M. R. Wesnitsch 1889, 31 и даље.

означава крвну освету или откуп уместо ње.⁹⁷² Он је и одредбама у којима се говори о предавању учиниоца или плаћању глобе придавао значај избора између откупа или извршења крвне освете⁹⁷³, а сматрао је да су чак и нове јавноправне казне за убиство, прописане у Душановом закону, релативно ретко примењиване, јер је велики број случајева и даље решаван применом крвне освете, без покретања судског поступка.⁹⁷⁴ Ипак, тешко је наћи доказе који би поткрепили овако смелу тврдњу.⁹⁷⁵

Ђорић је, позивајући се на Миклошића, сматрао како је крвна освета представљала уобичајен феномен за почетну фазу у развоју казненог права сваког народа, па тако и Срба.⁹⁷⁶ По његовом мишљењу, на њено укидање је утицало више фактора: слабљење родбинских веза са настанком територијалних заједница, стварање државе која се трудила да сузбије крвну освету зарад очувања мира и прихватање хришћанства које ју је сматрало паганским обичајем.⁹⁷⁷ За вражду је, ипак, и он сматрао да представља "*Sühnegeld*" – откупну суму, то јест глобу за умир крви.⁹⁷⁸ И Намисловски (Namysłowski) је сматрао да је вражда као казна заменила крвну освету тако што се владар трудио да уз помоћ свог ауторитета помири сукобљене стране (породице убијеног и убице) и наређивао плаћање одштете.⁹⁷⁹

Јиречек сматра да еволуција ових института није ишла тако директно и једносмерно. Он наводи како Душанов законик нигде не забрањује крвну освету, како у дубровачком архиву постоји неколико предмета из времена цара Душана и Уроша у којима се помиње крвна освета и мирење крви, те како још у његово (Јиречеково) време у неким местима у Херцеговини, Боки Которској и Албанији важи обичај да "судском казном за убиство не уклања се ни најмање обвеза за освету, јер је крвна освета приватна ствар, и она тражи неку нарочиту одмазду по

---

⁹⁷² Он изричито за вражду каже да означава "*Blutsühne wie auch Blutrache*". *Ibid.*, 33. Веснић је, сходно томе, крвну освету сматрао живим обичајноправним институтом још у време краља Милутина и његове познате несугласице са Дубровчанима у погледу кажњавања за убиство.

⁹⁷³ *Ibid.*, 32-33.

⁹⁷⁴ *Ibid.*, 34-35.

⁹⁷⁵ Види тако и Т. Тарановски 1996, 353-354.

⁹⁷⁶ Svetislav Djoritsch, "Verbrechen und Strafen im Gesetzbuche des serbischen Zaren St. Dušan", *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, 30/1913, 362-364.

⁹⁷⁷ *Ibid.*, 364-365 и даље. Упореди F. Miklosich 1887, 11-13.

⁹⁷⁸ S. Djoritsch 1913, 395.

⁹⁷⁹ W. Namysłowski, 57.

обичајном праву."⁹⁸⁰ Међутим, како Тарановски истиче, ово нису довољни докази – дубровачка документа нису меродавна за стање у Србији, а то што Законик не забрањује – тачније, уопште не помиње – крвну освету тим пре може значити да она више није постојала.⁹⁸¹

Тарановски је такође сматрао да ова установа води порекло од крвне освете. По његовом мишљењу, "ако припадник једне заједнице изврши кривично дело против припадника друге заједнице, између те две заједнице настаје непријатељство, или као што се то говорило на старом језику, *вражда*."⁹⁸² Овоме се језички не може ништа приговорити. Реч *вражда* је позната како у старословенском и црквенословенском, тако и у руском и бугарском.⁹⁸³ Она води порекло од речи *враг*, која је у старим словенским језицима означавала непријатеља, душманина – а у неким од њих се и даље задржала, сама или са својим изведеницама уз или уместо себе.⁹⁸⁴

Како Тарановски наводи, стварање превеликог броја малопре поменутих непријатељстава је шкодило стварању мира у оквиру племена, па се приступало мирењу и плаћању сатисфакције оштећеној страни.⁹⁸⁵ Али, он сматра да крвна освета више није била на снази у држави Немањића, а да је и мирење нестало крајем XIII века, те да је вражда испрва била композиција, а затим постала државна казна.⁹⁸⁶ Овај закључак он изводи путем анализе тога коме је припадала вражда – видевши да је постојао стари обичај по којем је наводчија

---

⁹⁸⁰ К. Лиречек 1923б, 159. Из свега овога он закључује да је крвна освета у Србији још у Душаново време била важећи, легалан институт обичајног права који се примењивао паралелно са кажњавањем кривца од стране суда. Када би ово било тачно, то би пружило занимљиво објашњење за то зашто се вражда као једина казна за убиство толико дуго одржала у српском праву – али за Лиречекову теорију не постоје довољно јаки докази, нити иоле блиски упоредноправни примери који би подржали њену плаузибилност.

⁹⁸¹ Т. Тарановски 1996, 356-357.

⁹⁸² Т. Тарановски 1996, 346.

⁹⁸³ Види Р. Михаљчић 2006, 188.

⁹⁸⁴ Тако *враг* и у модерном руском и бугарском језику означава непријатеља; на украјинском то је *ворог*, на белоруском *вораг*, на пољском *wróg*, на словеначком *sovražnik*. *Vražda* на чешком и данас значи убиство. И модерније српско значење речи *враг*, које представља ђавола, потиче од истог суштинског корена, мислећи на ђавола као непријатеља Бога и људи. Види F. Miklosich 1866, 395, Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, svjezak X*, Zagreb 1922, 1598-1599 и 1602-1604.

⁹⁸⁵ Додуше, то није значило да је освета одједном укинута, већ само да се од два (оба легална) начина реакције на убиство фаворизовала композиција. *Ibid.*, 347. И Тарановски, налик Ђорићу, признаје постојање различитих фактора који су покушавали да сузбију крвну освету, али сматра да је то често био спор и дуготрајан процес. *Ibid.*, 348-349.

⁹⁸⁶ *Ibid.*, 357-360.

(највероватније лице које заступа интересе оштећеног⁹⁸⁷) имао право на половину вражде, он закључује да таква подела вражде "означава важни стадијум у историји старог српског кривичног права, и то прву етапу у преласку од приватних композиција к јавним глобама. Она сведочи, да је раније постојао систем потпуно приватне композиције, кад је вражду наплаћивала оштећена странка."⁹⁸⁸

Може се закључити, дакле, да је вражда од обештећења породице убијеног код крвне освете, а затим и мирења када освете више није било, постала казна у правом смислу речи. Вражду помиње велики број повеља, али све оне само напомињу пред којим се судом за убиство суди, односно коме припада износ плаћене вражде као глобе. Ниједна не регулише вражду као кривично дело, не садржи материјалноправне одредбе у вези са њом: самим тим, повеље у овом погледу нису могле бити извор Законика.

Ни конкретан износ глобе се не помиње ни у једној повељи. Податак, да је вражда износила 500 перпера⁹⁸⁹, стиже до нас из статута Дубровника, где се спомиње неуспешан покушај апеловања млетачких власти на краља Милутина да стари обичај плаћања вражде за убиство замени смртном казном убици, која се примењивала у Дубровнику.⁹⁹⁰ Хипотеза Ђорђа Ђекића да се ту ради о некаквом "закону о вражди" који је донео краљ Милутин се не може прихватити, будући да уопште није заснована на чињеницама.⁹⁹¹ Ђекићева тврдња "да је за време краља Милутина прописана вражда у случајевима проливања крви између држављана Рашке и Дубровачке Републике"⁹⁹² је потпуно нетачна. Статут у наведеним главама (које и јесу једине одредбе на које се Ђекић позива, иако их погрешно

⁹⁸⁷ О овоме види детаљније у одељку о припадности глоба.

⁹⁸⁸ Т. Тарановски 1996, 361.

⁹⁸⁹ Како би се имала јаснија представа о износу ове глобе (и других које ће се даље помињати), може се поређења ради навести чињеница да се соће у Душаново време плаћало у износу од једне перпере (то јест дванаест динара) или једног кабла жита. (Види члан 198. Душановог законика у С. Новаковић 1898, 146.) Кабао је, опет, износио око 82 литра, односно нешто више од 62 килограма жита. Види Милош Благојевић, "Соће – основни порез средњовековне Србије: Једна перпера или кабао жита", *Глас Српске академије наука и уметности СССХС, Одељење историјских наука*, књига 11/2001, 32-33 и М. Благојевић 2004, 261.

⁹⁹⁰ Види *Liber statutorum Civitatis Ragusii*, liber VIII, capitulus LVIII: *De pena vrasde* и LIX: *De iusticia facienda de illis qui occiderint Sclavos et Tenor literarum domini ducis Veneciarum super pena vrasde*; наведено према Анте Шољић, Здравко Шундрица и Иво Веселић (прир.), *Liber statutorum Civitatis Ragusii – Статут града Дубровника*, Дубровник 2002, 466-470.

⁹⁹¹ Штавише, Ђекић сматра да је у питању закон "међународног карактера", што показује произвољну и непрецизну употребу правног категоријалног апарата. Ђ. Ђекић, 98.

⁹⁹² Ђ. Ђекић, 14.

назива члановима) не само што не спомиње никакав закон, већ говори, на више места, само о старом обичају (*antiqua consuetudo*) вражде.⁹⁹³ Једино ново дешавање у овом погледу јесте молба Дубровчана да Милутин тај обичај укине и прихвати смртну казну, до чега није дошло управо због његовог инсистирања на поштовању обичаја. Узевши у обзир да и сам Ђекић признаје да овај хипотетички закон не садржи никакве новине, већ да је у њему само записано већ постојеће обичајно право, не може се поново не поставити питање шта уопште доказује на постојање таквог закона – на које се не може наћи задовољавајући одговор. Ђекићев аргумент да је обичајно право "записано управо због тога да би се заштитило од покушаја реформи и измена"⁹⁹⁴ није поткрепљен никаквим чињеницама, те не може остати било шта осим ауторове неуверљиве хипотезе.

Једина засигурно донета норма краља Милутина која се тиче вражде јесте следећа одредба Скопске хрисовуље: "Вражда да се не оузима или оу градоу или оу селоу, развѣк на оуџници кто в оучини, и то соудомъ."⁹⁹⁵ Соловјев је умесно приметио да је овде посредни рецепција ромејске правне традиције, иако примењене на изворно словенски облик санкције – вражду. Како је он доказао, вражда је као обичај затечена код Словена под ромејском влашћу, где је из ње израсла посебна глоба - *φόνος* или *φονικόν* – која је, пак, као таква поново преузета од стране Словена (испрва Бугара, па затим Срба), када су те територије касније доспеле натраг у њихове руке.⁹⁹⁶ Напомена да се вражда узима судом највероватније означава да

---

⁹⁹³ Могуће је да се Ђекић, који се у раду доста позива на Шаркићеву монографију о средњовековном појму закона на нашим просторима, повео за његовом напоменом о новим одредбама Дубровачког статута везаним за вражду, у којој стоји: "Последица овог спора био је закон (подвукла Н. К.) који је донела дубровачка општина..." С. Шаркић 1994, 162, напомена 17. Ипак, и ако је то разлог, свеједно је посредни озбиљна грешка, јер Шаркић говори о Дубровачком статуту, а не о некаквом Милутиновом закону.

⁹⁹⁴ Ђ. Ђекић, 107.

⁹⁹⁵ С. Новаковић 1912, 617.

⁹⁹⁶ Види Александръ Василъевич Соловьевъ, "Вара за убийство въ византийскомъ и славянскомъ правѣ", *Записки Русскаго Научнаго Института въ Бѣлградѣ*, 7/1932, 347-351 и Александар Василъевич Соловјев, "То фоникон: Један словенски утицај у византиском праву", *Архив за правне и друштвене науке* 42/1932, 22-33, нарочито 29-33. Соловјев истиче и занимљивост да је у случају Србије грчки назив преузет за повеље територијама које су изворно биле ромејске, али је у документима за српске територије остао стари назив *вражда*, док се у бугарским повељама види да је страни назив продро у домаћи језик, те се појављује као *фунъ* или *фоунъ*. (У овој форми се појављује и у једној српској повељи – повељи Стефана Дечанског манастиру светог Николе Мрачког – али очигледно је да се ту ради о понављању формуле из ранијих бугарских повеља истом манастиру. Види *ibid.*, 32-33.) Са друге стране, у случају српских института који су тек у време српске власти уведени у некадашњим ромејским земљама није долазило до превођења назива у грчким повељама; види

се у погледу вражде мора водити потпун (регуларни) судски поступак, а не краћени поступак, то јест удава.⁹⁹⁷ Више наведена норма би се могла тумачити тако да се њоме укида раније постојећа одговорност шире заједнице за убиство које је учинио њен припадник, али треба имати на уму да се ради о режиму који је постојао у РOMEЈСКОМ царству.⁹⁹⁸ Модификовање вражде у ромејском систему би могло да представља недостајућу копчу у више изложеном схватању Тарановског – подстицај за претварање вражде из приватне композиције у јавну глобу.

Заиста, глоба под називом *φόνος* или *φονικόν* се помиње у већем броју Душанових грчких повеља – али у оквиру дажбина од којих се манастирски поседи ослобађају.⁹⁹⁹ На први поглед ово може деловати необично, али, посреди је заправо исти принцип који је важио на ромејским територијама, а који је већ поменут у Скопској хрисовуљи – ослобађање становника манастирских поседа за плаћање вражде (фоноса) за убиство чији учинилац *није* нађен, а нипошто ослобађање учинилаца убиства од казне.¹⁰⁰⁰

Душанов законик, нормирајући више различитих лакших и тежих облика убиства (у зависности од степена кривице, сталешког положаја учиниоца и жртве¹⁰⁰¹ и нарочитих својстава жртве) и њихово различито кажњавање, уз раније присутну глобу уводи још две врсте казни – тешку телесну казну одсецања обеју руку и смртну казну, извршавану на различите начине. Ове новине, несумњиво преузете из ромејског права¹⁰⁰², иако представљају начин кажњавања убице, ипак не би било могуће подвести под појам вражде, који очито у свим очуваним повељама представља новчану глобу.

Љубомир Максимовић, "Порески систем у грчким областима Српског царства", *Зборник радова Византолошког института* 17/1976, 114-115.

⁹⁹⁷ О удави ће бити више речи ниже.

⁹⁹⁸ "Глоба за убиство не сме се наплаћивати ни од града ни од села, само од убице (...). Опет краљ Милутин, настављајући грчку традицију, стара се да глобу за убиство ограничи на индивидуално одговорног убицу." А. В. Соловјев 1932б, 31.

⁹⁹⁹ У питању су хрисовуље светогорским манастирима – Ивирском манастиру, манастиру Филотеју и манастиру Зографу – све издате у априлу 1346. године, индикта 14, манастирима Ксиропотаму и Есфигмену, издате у априлу или мају исте године, и Лаври светога Атанасија од децембра 1347. године, индикта 1. Види А. В. Соловјев и В. Мошин, 48-51, 60-61, 68-69, 90-91, 100-101, 120-121.

¹⁰⁰⁰ Види А. В. Соловјев 1932б, 30-31.

¹⁰⁰¹ О овоме детаљније види ниже.

¹⁰⁰² Види нпр. S. Djoritsch 1913, 400, А. В. Соловјев 1932а, 345-346, исти 1932б, 29, исти, 1980, 248-249 и 256, Т. Тарановски 1996, 409-412 и 414-418, Љ. Кркљуш 2000, 144-145 и Здрава Стојановић, "Кривично право Душановог законика и византијско право", *Душанов законик – 650 година од његовог доношења*, Бања Лука 2000, 372-373. Нова регулатива убиства у Душановом законнику ће бити детаљније разматрана у одељку о класној диференцијацији у кривичном праву.

Новаковић сматра да се враждом може називати само стара глоба од 500 перпера, а не и нови износи глобе за убиство од 300 и 1000 које прописује Законик, нити малопре поменуте телесне казне, сматрајући да све оне показују "правно схватање о злочину убиства у основу супротно ономе које се узимало при старом обичају вражде".¹⁰⁰³ Ипак, то што се садржина одређеног института изменила током његовог постојања не сме бити разлог за извлачење сувише оштрих закључака. Телесне казне се, заиста, не би могле сматрати враждом, али за глобе не би требало да постоји таква препрека ни поред измењеног износа. Како и Тарановски лепо примећује, у неким преписима Душановог законика – Атонском и Бистричком – се глоба од 1000 перпера прописана у члану 154. за поротнике који се криво зајуну назива враждом.¹⁰⁰⁴ То што остали преписи то не чине није доказ супротног, јер употреба једног или другог термина није правно релевантна; ипак, његово присуство макар и у малом броју преписа сведочи о томе да је израз вражда остао у употреби за новчану казну за убиство ма колики био њен износ – и да се у том смислу користио да означи и друге глобе истог износа. У прилог томе говори и чињеница да Законик, иако само убиство назива и дотичним именом, а не увек враждом¹⁰⁰⁵, термин вражда и даље користи да означи санкцију, чак и кад се она јавља за друга кривична дела.¹⁰⁰⁶ Са Новаковићем се може сложити тек у томе да Душанов законик "зна за вражду само као за извесну меру глобе."¹⁰⁰⁷

Иако је вражда институт који је широко заступљен и у повељама, и у Душановом законнику, може се закључити да прве у овом погледу нису извршиле нарочити утицај на потоњи. Вражда је имала свој дуг и специфичан еволутивни пут, од српског обичајног права где је представљала компензацију код крвне освете, преко ромејског система где је претворена у глобу за убиство, па до њеног

---

¹⁰⁰³ С. Новаковић 2002, 65-66.

¹⁰⁰⁴ "... да оузме царь на теҳ"-зін поротѣцѣхъ враждоу по тысоушти перперь..." С. Новаковић 1898, 121. Види и Т. Тарановски 1996, 400.

¹⁰⁰⁵ Модерном терминологијом речено, израз *убиство* се у Законнику користи у материјалном кривичном праву, а израз *вражда* у процесном. (Види чланове 86-87. и 94-96. Законика за *убиство* и 103. и 183. за *вражду*.) Самим тиме, могло би се спекулисати да се реч *убиство* користила пре као опис радње извршења кривичног дела, док је *вражда* остала као његов формални назив.

¹⁰⁰⁶ Осим већ поменутог случаја поротника који се криво зајуну, вражда се наплаћивала и у случају ископавања наводних вампира. Члан 20. Законика прописује: "И лѣдѣи кок съ вѣхъоу'ствоу оузимли изъ гробовъ, теѣ ихъ съжигоу; село кок то-зѣи оучини, да плати враждоу; ако ли боудѣ попъ на то-зи дошълѣ, да моу се оузме попов'ство." С. Новаковић 1898, 23. Упореди и S. Djoritsch 1913, 395-398.

¹⁰⁰⁷ С. Новаковић 2002, 65.

повратка у том измењеном виду у српске законе. Од старе установе је остала само најосновнија суштина и назив – који се, примењен на глобу, сада појављује и код других кривичних дела – док је детаљнија регулатива карактеристика овог кривичног дела и начина његовог кажњавања претрпела битне измене, пре свега под утицајем ромејског права.

Мехоскубина

Једно од кривичних дела веома специфичних за средњовековно српско право била је и мехоскубина – чупање браде. Душанов законик је регулише у два узастопна члана. Први, чл. 97, гласи: "Кто се обрѣте искоубъ брадоу властѣлиноу или довроу чловѣкоу; да се томоу-зін овѣ роуцѣ отѣкоу."¹⁰⁰⁸ Наредни члан прописује да "ако се искоубѣта два себра; мехоскоубине ·s· перперъ."¹⁰⁰⁹ Види се да је и код овог кривичног дела глоба која је плаћана као санкција називана исто као и сам преступ.

Мехоскубина се помиње у Милутиновој хрисовуљи манастиру Светог Стефана у Бањској, али само по износу глобе: "мѣхоскоубина њко и отвои"; а глоба за одбој је износила осамнаест динара.¹⁰¹⁰ Међутим, у каснијој повељи истог краља манастиру Грачаница иста ова глоба износи само шест динара.¹⁰¹¹ Ово троструко опадање износа глобе у кратком року, а при том за владавине истог краља, је зачудило још Михаљчића. "Висина казне током времена се повећавала, поготово ако се има у виду блага инфлација која није непозната у средњовековној српској држави," констатује он, примећујући како би било логично да је шест динара најстарији износ ове глобе, за којим би ишло осамнаест динара, па коначно шест перпера (то јест седамдесет два динара¹⁰¹²) из Душановог законика.¹⁰¹³ Ову нелогичност Михаљчић објашњава претпоставком да је "законъ стари Бръвлемъ" у Грачаничкој повељи, у оквиру којег се налази и ова одредба, изворно старији (као што је више већ поменуто, изгледно из доба Стефана

¹⁰⁰⁸ С. Новаковић 1898, 75.

¹⁰⁰⁹ *Ibid.*

¹⁰¹⁰ С. Новаковић 1912, 628.

¹⁰¹¹ "Мѣхоскоубина ·s· динарь." С. Новаковић 1912, 636.

¹⁰¹² Један перпер је износио дванаест динара. Види Ружа Ћук, "Новац" у С. Ћирковић, Р. Михаљчић, 441-444. Упореди И. Божић, 36-42.

¹⁰¹³ Р. Михаљчић, "Стари српски закон", 62. Упореди С. Јигећек 1900, 164.

Немање и светог Саве), те да је у нову повељу имплементиран без модификација, откуд и нижи износ глобе.¹⁰¹⁴

Очигледно је да је Законик преузео институт из наведених повеља у свом члану 98, а сасвим је изгледно да је мехоскубина постојала и пре тога, у обичајном праву. Како Соловјев наводи, "примитиван, нешто подруглив израз (ц.-сл. "мѣхъ" значи длака, крзно) показује да је то старински појам из обичајног права."¹⁰¹⁵ Осим тога, појам се у повељама уопште не објашњава, што само сведочи о томе да је морао бити добро познат. Што се тиче деликта из 97. члана – за који се намеће јасан утисак да представља посебан, квалификован облик истог кривичног дела – за њега нема никаквог упоришта у изворима старијим од Законика. Будући да је у питању злочин према властелину, можда је неизгледно да би он био регулисан у повељама (поготово у онима које су до данас сачуване), али и сама казна која је за њега прописана – казна сакаћења, по угледу на ромејско право – јасно указује на то да је реч о, ако не потпуно новом (тј. први пут прописаном) облику кривичног дела, оно барем о потпуно новој казни за њега, те је сасвим очигледно да се у овом погледу Законик није угледао на раније српско право.

Потка

Потка представља како кривично дело повреде сеоских међа, то јест знака којима су обележене, тако и глобу која се у том случају плаћала.¹⁰¹⁶ Соловјев истиче како је треће, и то најстарије, првобитно, значење – заправо, било управо белег, ознака којом су се међе одређивале.¹⁰¹⁷ Он наводи цитат Бобчева, по којем

---

¹⁰¹⁴ *Ibid.* Додуше, аутор начелно напомиње како је приметно да наведени закон "није страно тело, механички преписан правни текст", већ да је део њега "свакако прилагођен добу краља Милутина, односно развоју привреде и друштва крајем XIII и почетком XIV века." Ипак, овог прилагођавања у тренутно релевантној материји није било, па и сам Михаљчић примећује како су неке одредбе "старог српског закона" архаичне "управо због мањих работа, намета и глоба у поређењу са одредбама исправа временски блиским Грачаничкој повељи." *Ibid.*, 63.

¹⁰¹⁵ А. В. Соловјев 1980, 256.

¹⁰¹⁶ Види Ђ. Даничић 1863б, 398 и А. В. Соловјев 1980, 238. Новаковић је овај појам погрешно тумачио као "сваћ[у], сукоб, бој", па је за биће кривичног дела узимао случај "[а]ко би се села, каквим год поводом, међу собом побила". С. Новаковић 1898, 192. Тарановски, изгледа, комбинује оба тумачења, па сматра да се овде ради о случају "сукоба и туче због међа". Т. Тарановски, 379.

¹⁰¹⁷ А. В. Соловјев 1980, 238. Детаљније о изгледу и функцији сеоских међа види у С. Новаковић 1965, 65-67, Мирко Р. Барјактаровић, *О земљишним међама у Срба*, Београд 1952, 7-16 и нарочито 38-42, Снежана Божанић, "О земљишним међама српског средњовековног села", *Истраживања* 20/2009, нарочито 58-63 и С. Божанић, "Српско средњовековно властелинство: микротопонимија

је још двадесетих година XX века међу сељацима у околини Софије било уобичајено рећи "отишли да си турят потка на ливадетѣ, т. е. да ги разграничат."¹⁰¹⁸

Прва српска повеља у којој се појављује ово дело – додуше, рашчлањено у већи број посебних случајева – јесте хрисовуља Светом Ђорђу Скопском краља Милутина. У њој се потка испрва спомиње у оквиру набрајања глоба које не смеју световни владалци узимати на црквеним поседима и од црквених људи, под за ову повељу уобичајеном претњом кумулативно религијског проклетства и световне глобе од петсто перпера: "Ни пот' коу да ђзима на нѣм ники владал'ць...", односно "кто ли се наге сднвѣ чловѣкѣ Светаго Гѣургина (*sic!*) или га свезавѣ или на работѣ из'гнавѣ, или пот'кѣ оузевѣ на нѣмь..."¹⁰¹⁹ И касније у повељи, у оквиру бројних понављања по којима је ова хрисовуља позната, има спомена потке на сличне начине – у оквиру забрана световним властима да се мешају у црквене послове у погледу судства, или пак одређења надлежности цркве и набрајања глоба које су се наплаћивале.¹⁰²⁰ Очигледно је да се радило о, бар на територијиседа Светог Ђорђа, честој и познатој глоби. Ипак, и другде се, разбацано по повељи, појављује неколико – сада суштински описаних – посебних случајева у којима се потка помиње као глоба која се плаћа, а чија природа омогућава да се стекне општа слика о карактеристикама овог кривичног дела.

простора", *Истраживања* 21/2010, 111-115. О значају међа види и М. Благојевић 2005а, 7-28. Битно је имати на уму и да су сеоске међе биле стабилне, трајне установе у тадашњем свакодневном животу – пошто се једном устале, касније се нису мењале "без неких крупнијих разлога, или кад би се, на пример, иселило стариначко становништво због неке тешке невоље коју није могло избећи, а ново које би дошло не би познавало раније међе, те би их наново морало воспостављати." Бранко Перуничкић, *Српско средњовековно село*, Београд, без података о години издања, 8.

¹⁰¹⁸ Види С. Бобчев, "Староврѣмска и сегашна потка", *Юрид. прѣгледѣ*, свеска XXVI, 1/1925, 3-11; наведено према А. В. Соловјев 1980, 238.

¹⁰¹⁹ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 317.

¹⁰²⁰ На једном месту, очигледно репетитивно, стоји: "... ни соудити чловѣкоу Светаго Гѣургина посланикѣ, ни поткоу да ђзима на нѣмь, ни роукоу ни вдбон, ни коу глобоу, или поткоу, или роукѣ..." На другом, пак, наилази одредба: "Ѡ вѣрѣхѣ метохинахѣ Светаго Гѣургина коа се ђдава оудак на црковномѣ чловѣцѣ, или потка, или впаданикѣ, да не оузима никон владоуци краљкѣства ми, ни ннихѣ господствоуцихѣ по краљкѣствоу ми, развѣ да си ђзима цркъвь на свомѣ чловѣцѣ. Кто ли се сврѣще от владоуцихѣ краљкѣства ми оузьмѣ поткоу, или..." Коначно, помиње се и на просто у набрајању глоба: "Понѣже ко вѣака глоба црковна кѣтъ: роука, печатѣ, послоухѣ, вправа, втбон, потка, глоба шестыволна, .Ѡ. волна..." В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 324 и 326.

Први помен је следећи: "И вода црковна да се не изводи из мекч чрѣшевске. И ни оу коки метохни, ни оу кокмь селѣ Свѣтаго Гевурѣа, ни на кою потрѣвоу краљства ми, ни нинимь господьствоушимь по краљствоу ми. И възбраняки водѣ теци на црковноу землк, идеже кетъ и ѿт испрѣва текла законнаа вода, да плати поткоу севастоу .XI. перьперь."¹⁰²¹ Реч је о веома очигледној и тешкој повреди међа – одвођењу воде са црквеног земљишта уз помоћ копања канала, што је захтевало опсежне радове на земљишту који се сасвим сигурно нису смели изводити без дозволе власника.¹⁰²² Овде треба имати на уму да се фраза "из међе" може двојачко тумачити – као одвођење воде са територије која се налази унутар међа, али и као одвођење воде *из саме међе*, то јест рече, потока или друге водене површине која се појављивала у својству међника. Ово није уопште необично, напротив – хидроними разних врста су у средњем веку представљали најчешће објекте на међама.¹⁰²³

Други случај је у оквиру регулативе положаја села Речице, и донекле је специфична: "И оу Рѣчицахъ експриказъ да нѣтъ, ни да се прода нива ни виноград извьнь. Кто ли се швеще оу Рѣчицахъ експриказавъ или продаъ нивоу или виноград извьнь, шно продакшъ и експриказано да к ѝзмк (sic) цркви, и продаки експриказани (sic) да плакка поткоу цркви .XI. перьперь."¹⁰²⁴ Ова одредба је важила и за друге територије које су припадале цркви у својству проније.¹⁰²⁵ Тешко је преступ из ње повезати са преходним. Теоретски, било би замисливо тумачење да је *потка* био прилично широк појам који је означавао било какве преступе, односно прекорачења овлашћења, у вези са земљиштем и његовим међама, било да су фактичке или правне природе, али нема доказа који би овакво схватање поткрепили¹⁰²⁶, тако да се оно не може прихватити. Остаје као највероватнији одговор да се израз потка, као и вражда, некад користио да означи глобу исте фиксне величине (у овом

¹⁰²¹ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 322.

¹⁰²² Детаљније о бићу овог кажњивог дела види ниже у оквиру његовог поређења са следећим сличним.

¹⁰²³ Види Сениша Мишић, *Коршићење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007, 66-69.

¹⁰²⁴ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 324.

¹⁰²⁵ "Такожде и по вѣхъ селѣхъ цркъвнихъ во (sic) водитъ и въ Нерѣзихъ, понкже црковна прониа кетъ, а не ничија бащина." В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 324.

¹⁰²⁶ То јест – сви остали познати случајеви се уклапају у већ наведени, ужи појам потке.

случају – дванаест перпера), без обзира на то што се могло радити о потпуно другој врсти кривичног дела.

Коначно, на још једном месту се појављују заједно три одредбе које се тичу престапа сличних првом помену потке – неовлашћеног орања њива или сађења вртова, вађења воде и сечења дрва на црквеном земљишту. Израз *потка* се овде, додуше, не спомиње, али их због своје природе, као и глобе у истом износу од дванаест перпера, Соловјев убраја у спомен потке.¹⁰²⁷ Ипак, ове случајеве треба пажљивије размотрити како би се проверило да ли се заиста несумњиво могу убројати у појам потке.¹⁰²⁸

Први се тиче орања или сађења црквене земље: "И кто нивоу црковноу повореть или врьть оучинитъ на црковнои земли, да дають цркви четврто. Яко ли безъ игоумнова благословакнииа нивоу поворе или врьть оучини на црковнои земли да плати оу цариноу .Ѡ. перьперъ, а врьть и жито да оузме црква. Такожде и за гоумна запрѣщакмь: такожде глоба .Ѡ. перьперъ а цркви жито."¹⁰²⁹ Види се да повеља прописује да је за то неопходна дозвола игумана и плаћање четвртог дела плодова манастиру. Ако би, пак, неко то учинио недозвољено, плаћао би казну еквивалентну потки и не би имао никаквих даљих права на земљи коју је неовлашћено обрадио.

Следећа одредба се односи на воду, па се неизоставно мора повући паралела са првом одредбом у којој се појављује потка: "И кто влди водомь коа се изводи оу црковна мѣста главе, да подаетъ цркви оу рала кьб'ль водоващиноу, и оу врьта .Ѡ. динара. Яко ли безъ игоумнова благословакнииа поведе кто оу црковне главе водоу да плати .Ѡ. перьперъ оу цариноу, а цркви двоиноу да дастъ. Яко ли съ оупросомь водоу поведе а водоващиноу оудрѣжи, да плати .Г. перьперъ, и такожде жито цркви двоиноу."¹⁰³⁰ Како би се схватила разлика између ове и прве поменуте одредбе о потки, потребно је објаснити

¹⁰²⁷ А. В. Соловјев 1980, 238-239.

¹⁰²⁸ Истовремено, помен глобе од дванаест перпера која се *не* назива потком, без обзира на то да ли дотични случајеви спадају у ово кривично дело или не, чини мање вероватним друго тумачење наведено горе у вези са потком прописаном за Речице – да је у питању само означавање глобе у том износу. Нажалост, како је ова повеља позната по својој компилаторској несистематичности, то ни ово не треба узети као сасвим сигуран знак.

¹⁰²⁹ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 327.

¹⁰³⁰ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 327.

средњовековну техничку терминологију везану за наводњавање. Крупни, главни канали који су доводили воду су се називали *извод*, јер се њима вода изводила из природне водене површине ка земљишту које је требало наводњавати.¹⁰³¹ Под водавањом су се обично подразумевали помоћни канали за наводњавање, који су спроводили воду од поменутих извода до појединих њива и вртова; у употреби је такође био израз *бразда*, а нешто ређе и *вада*.¹⁰³² Коначно, под *главом* се подразумевало место на којем почиње одређени канал.¹⁰³³

Дакле, у првом наведеном случају се радило о недозвољеном прокопавању потпуно новог извода – то јест, основе за нови систем канала – преко (или из) црквене међе, узимању црквене воде која *уопште* није била предвиђена за развођење зарад наводњавања других територија. У другом случају се, пак, ради о узимању – то јест спровођењу путем помоћних канала – воде од већ постојеће главе на црквеном земљишту – дакле, на месту где је предвиђено да се вода користи за наводњавање и већ постоји извод као основа иригационог система. То би, уз дозволу игумана и адекватну накнаду¹⁰³⁴, било допуштено. У случају илегалног обављања ових активности, прописано је плаћање глобе и, поново, давање жита – овога пута у двоструком износу. Овде се, за разлику од горе наведеног неовлашћеног обрађивања црквене земље или следећег сечења дрва, није могло тек тако заплени и манастиру вратити оно што му је учинилац одузео, јер се потрошена вода физички не би могла повратити. (Из истог разлога је и накнада за дозвољено узимање воде изражена као фиксна, а не, као у осталим одредбама, у виду четвртине.¹⁰³⁵) Стога је предвиђен други део санкције, који се плаћао у плодовима узгајеним уз помоћ дотичне илегално коришћене воде; двоструки износ је вероватно требало да послужи томе да ова санкција подједнако

---

¹⁰³¹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 151.

¹⁰³² М. Благојевић, *Земљорадња*, 151-152. Види и С. Мишић 2007, 78-82.

¹⁰³³ М. Благојевић, *Земљорадња*, 152.

¹⁰³⁴ Занимљиво се што је у случају наводњавања њива предвиђена накнада у натури (кабао, очигледно жита, од рала, то јест, вероватно, количине земље која се једном запрегом могла обрадити), док је у случају вртова новчана. Ово би се могло, можда, објаснити тиме што су вртови најчешће били мали и у њима се гајило поврће за личну употребу (Благојевић претпоставља "да већих разлика у површинама вртова није готово ни било", М. Благојевић, *Земљорадња*, 153.), као и чињеницом да су манастири имали своје вртове за потребе исхране монаха, а да поврће, за разлику од жита, односно брашна, није могло дуже да се очува у јестивом стању и отуд није било погодно за прикупљање у већим количинама од непосредно потребних.

¹⁰³⁵ Колико год да би давање четвртине извађене воде назад цркви, физички узев, могло бити изводљиво ако није већ утрошена, од такве "плате" манастир не би имао никакве користи.

тешко погоди учиниоца као и заплена окупираног земљишта, односно одсечених дрва у осталим случајевима.

Вреди обратити пажњу и на то да се једино у овом случају прописује још један облик дела – случај када неко лице, додуше, узима воду са манастирског земљишта *са* дозволом игумана, али свеједно не плаћа прописану накнаду за то. У том случају се види да је новчана глоба нижег износа, док део казне намењен цркви остаје исти. Није толико само по себи необично што овакав облик постоји – коначно, свако би се сложио да је заиста реч о мањем преступу, па да је и поштено да он буде блаже кажњен – колико је помало чудно што он постоји само у погледу једног од неколико веома сродних деликата, прописаних на истом месту. Одговор се поново мора тражити у природи овог специфичног кривичног дела – односно, још пре, дозвољеног облика ове активности у поређењу са другима. Наиме, може се претпоставити да је у ситуацијама када је игуман дао некоме дозволу да обрађује манастирско земљиште или сече дрва у манастирској шуми, а овлашћени почео то да чини не плаћајући притом накнаду на коју се обавезао, манастир могао дозволу повући и одузети, то јест узети натраг, обрађено земљиште, односно одсечена дрва. Код водовађе, пак, је очигледно да се једном узета вода није могла вратити натраг, па је морао бити прописан неки други начин кажњавања.

Коначно, у погледу сечења дрва повеља прописује: "И кто лѣѣ сѣче или дрѣва оу црковномъ вѣдѣ, да даѣ цркви четвѣрто дрѣво. Яко ли безоу (sic) игоумнова благословленна сѣче що либо да плати .ѡ. перьперь цариноу, а цркви лѣсъ вѣсъ да моу оузме."¹⁰³⁶ Ова одредбе су такорећи идентичне са онима о обрађивању манастирског земљишта, па не захтевају засебан коментар.

Дакле, у погледу ових одредби треба имати на уму следеће. Прво, глоба од дванаест перпера у набројаним случајевима није једина санкција. Напротив, уз њу увек иде конфискација оне користи која је прибављена делом. Такође, у случају вађења и спровођења воде постоји и додатни, лакши, облик са блажом новчаном казном. Ипак, ниједна од ових особина није сама по себи довољна да се тврди како се у овим случајевима не ради о кривичном делу потке. У горе наведеном

---

¹⁰³⁶ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 327.

случају потке који је узет за основни се ради о делу где акценат није бачен на корист коју је учинилац прибавио за себе – штавише, ирелеватно је да ли је и колико он од свог поступка имао користи – него на штету коју је причинио цркви, јер се ради о лишавању целокупног добра преусмеравањем тока воде. Што се поменутог лакшег облика тиче, већ је објашњено каква је његова природа, а ништа слично, опет, у првом случају није могло постојати, будући да се не ради о недозвољеном предузимању нечега што би под другим условима била легална радња, већ о акту који је у потпуности и апсолутно илегалан.

Међутим, проблем би могла представљати чињеница да ове три одредбе нису једине свог типа – већ постоје још две, са њима очигледно сродне, у којима су прописане другачије санкције. Прва се односила на лов и риболов у ловиштима која су истом приликом подарена манастиру: "И кто оулови оу томъ ловищи рибѣ или звѣрѣ, да даеть цркви (sic) четврьто, нь оупросивъ игоумѣна. Кто ли оулазе оу ловища тла и по всѣхъ мѣтохнахъ Свѣтаго Георгіа или рибна или звѣрина безъ игоумнова благословѣннѣа, да кеть проклетъ ѿт Господа Бога всѣдръжетѣла (sic) и ѿт прѣсвѣтнѣа Богородице, и да моу кеть Свѣти Георгіа въ мѣ мѣсто (sic) помощи соупостать зде и на страшноу пришествіи Христовѣ, и да плати оу царинуу .Н. перьперъ."¹⁰³⁷ Иако одредба почиње на сличан начин као и остале – са дозвољеним обављањем делатности уз претходну дозволу и плаћање четвртине улова манастиру – прописана казна је много строжа. О томе сведочи не само више него четвороструки износ, већ и са њим скопчана религијска санкција која – реалне последице на страну – очигледно показује колики се значај придавао овој забрани и колико је она представљала тежи преступ од осталих, из разлога који се данас не могу утврдити.

Други случај није овако драматичан, али се и даље разликује од претходно наведена три: у питању је деликт за који је уобичајен назив *попаша*. "Такожде кто испланиноук(sic) на црковнои планинѣ да подак цркви травниноу законноу. И кто свинк ижироук оу црковныхъ горахъ, црква да си оузима на нихъ жировниноу десети ерѣвь. Яко ли кто оулазе оу црковна пашища безъ игоумнова благословѣннѣа с конимъ либо добитъ комъ да плати

---

¹⁰³⁷ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 327.

оу цариноу .Р. перьперь, а ѡт тѣхъ ꙗко гловь цркви третик. И що помре цркви цркви (sic) довитка, тон змиѣ да все платѣ тизи кон коудоу попали пашица црковна."¹⁰³⁸ Уз већ познати износ травнине, као и жировнину као нарочиту плату за употребу црквене земље¹⁰³⁹, очигледно је да се ово дело издваја као засебно институционализован облик; а висока накнада од сто перпера (мада, за разлику од криволова, без пратећег проклетства) и посебна напомена о надокнађивању евентуалних тежих последица сведоче о томе да се заиста радило о преступу који је теже погађао црквена добра.

Како би се засигурно утврдило шта од свих наведених преступа спада у потку, треба погледати још један документ, који је највероватније представљао узор овој повељи – ранију бугарску повељу цара Константина Асена истом манастиру из 1258. године. У њој се прописује следеће: "ѡце кто вьлезѣ на метохне Свѣтаго Гевургиа 8 кожмь либо селѣ, везь архимандритова вьпрошения, или вь планинои, или пашица, или вь забѣлж, или вь ловица роибна или звѣрна, или лѣсь и дрѣво 8сѣци вь црковномь вьдѣ, или водѣницж поставити на црковнои водѣ, кога тече ѡт црковна извода, или конен пасти на црковнои земли, или родж поведе прѣзь црковнжж земниж, или нивж, пошравь везь игѣменова благословенниа, клѣт'ва Божиа на немь и Свѣтаго Гевургиа, и светоухъ правовеѣр'ноухъ царен и крален, вошеписаноухъ, и да ѡ продасть вь демосниж .S. пер'пер."¹⁰⁴⁰ Ако се изузме чињеница што је глоба шест, а не дванаест перпера, што није суштинско питање, очигледно је да је ова општа одредба послужила као основа за већи број Милутинових посебних. У њој описани случајеви су они исти који се помињу у Милутиновој хрисовуљи – изузев промене тока воде тако да не тече на црквену земљу, што је очито новина, па није ни чудо што је засебно истакнута; осим тога, односила се на конкретну територију која је додељена манастиру. Сви случајеви наведени у повељи се, дакле, могу сматрати потком, јер је очигледно да су како суштински сродни, тако и потекли из истог извора. Чињеница да се неки конкретни од њих другачије кажњавају или детаљније регулишу сведочи само да

¹⁰³⁸ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 327.

¹⁰³⁹ О овоме је било речи више.

¹⁰⁴⁰ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 257.

је реч о посебним случајевима које је Милутин из тада познатих – а за садашње опште разумевање чак конкретно не претерано битних – разлога желео да теже казни или прецизније нормира.

Потка се касније спомиње још само у Светостефанској хрисовуљи, али само као глоба – овог пута, у износу од шест динара.¹⁰⁴¹ Будући да не даје никакве материјалне податке о овом кривичном делу, нити објашњење за разлог снижења санкције, дотична повеља у овом погледу не може бити од велике користи. Ако је рецепције било, очигледно је вршена из Скопске хрисовуље.

Душанов законик у свом члану 77. регулише потку на следећи начин: "Потъ ка мегю селъ ми ·н· перперъ, а влахомъ и арбанасомъ ·р· перперъ, и те-зін потъ ке цароу половина, а господароу половина чіе воудѣ село."¹⁰⁴² С обзиром на то да потка ни у једној повељи осим хрисовуље Светом Ђорђу није суштински (материјално) регулисана, логично је да је она послужила цару за узор. Изгледно је да творци Законика нису желели да приступе материји са толиком партикуларношћу као хрисовуља, у којој је сваки појединачни случај (међу којима су, као што се видело, неки били регулисани такорећи идентично) засебно нормиран, те да су одлучили да пропишу кратку и једноставну општу одредбу са само једним посебним (тежим) обликом.

Соловјев сматра да је повећавање основне глобе испрва са шест на дванаест, а затим и на педесет перпера "у вези са развитком феудализма" и да је учињено у интересу феудалаца.¹⁰⁴³ То је могуће, мада треба узети у обзир још један константно присутан и неизбежан фактор – инфлацију, која је и у средњем веку морала бар у извесној мери бити присутна. Надаље, сада већи проценат глобе припада феудалцу, па је могуће да је она повећана како ни царска, ни приватна благајна не би биле оштећене.

Коначно, треба обратити пажњу и на чињеницу да Законик говори о потки управо "међу селима", што, по свему судећи, означава повреду међе не од стране појединца, него од стране већег броја становника једног села у односу на друго – то јест одређивање овог кривичног дела као искључиво колективног. Ово је још

---

¹⁰⁴¹ "Я о глобахъ: отъгон ·ни· диннаръ; а роука, печать, потъ ка, самогоудъ по ·с· диннаръ." С. Новаковић 1912, 628.

¹⁰⁴² С. Новаковић 1898, 62.

¹⁰⁴³ А. В. Соловјев 1980, 239.

очигледније у случају Влаха и Арбанаса – не ради се нужно о појединачном припаднику ових група, већ, могуће, о повреди међе од стране групе пастира који спроводе своје стадо на пашњаке или су, пак, у процесу селидбе између летњих и зимских станишта.¹⁰⁴⁴ Могло би се, додуше, тумачити и да се фраза 'међу селима' односи само на одређивање међе која је повређена, а не и на то како је село одређено као, ако не учинилац, оно у најмању руку субјект одговорности – али овакво тумачење се не би могло прихватити. Као прво, Тарановски подвлачи да је оно у складу и са одредбом суседног члана 79, где се села појављују као странке у парници око међа.¹⁰⁴⁵ Осим тога, не би било разлога да се у једном случају (меропаха, односно сељана) исти деликт одређује као индивидуални, а у другом (Влаха и Арбанаса) као колективни. Ипак, као што ће се разматрати ниже, треба имати на уму и да у случају сточара није њихов број био од круцијалне важности, већ количина стоке коју су водили са собом.

Не треба испуштати из вида ни чињеницу да је глоба од педесет перпера већ постојала у хрисовуљи Светом Ђорђу – додуше, само за тежи облик дела, у случају криволова, и то кумулативно са религијском санкцијом. Наравно, ову последњу је логично да Душан не би реципирао, будући да је Законик такорећи у потпуности световни акт, али није немогуће да су законописци оценили да нема разлога да се прави диференцијација између наведеног и осталих (редовних) облика дела¹⁰⁴⁶, а да је – баш из неког или свих горе наведених разлога – примереније да се за све пропише виши него нижи износ казне.

Што се тиче двоструко већег износа глобе коју су плаћали Власи и Арбанаси, Соловјев сматра да је ово "вероватно стога што се они селе читавим катунима и када се спуштају у хладно време на зимовишта по селима, чине већу штету ливадама."¹⁰⁴⁷ Додуше, из излагања Соловјева се нигде не види да он први случај потке доживљава као колективни деликт – те делује да он управо овде види

---

¹⁰⁴⁴ О овоме је већ било речи у Н. Кршљанин 2011, 422-423. О кретањима Влаха са стоком коју су чували види Јован С. Трифуноски, "Географске карактеристике средњовековних катунa", *Симпозијум о средњовековном катуну, одржан 24. и 25. новембра 1961. г.*, Сарајево 1963, 34-35.

¹⁰⁴⁵ Види С. Новаковић 1898, 63-64 и Т. Тарановски, 379.

¹⁰⁴⁶ Јер је врло могуће да је разлог за онако строгу одредбу у Скопској хрисовуљи постојао управо због неких посебних околности везаних за поседе на којима су се налазили манастирски рибњази и ловишта.

¹⁰⁴⁷ А. В. Соловјев 1980, 239. Треба, додуше, имати на уму да је вероватно било и катуна који су представљали стална насеља у која су се Власи враћали после миграције са стоком; види С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, 79.

разлику између првог и другог дела члана, то јест да сматра да је деликт из првог дела индивидуални, а из другог колективни. Ипак, ова примедба важи и уколико се оба облика кривичног дела посматрају као колективни, будући да су Власи и Арбанаси са својом многобројном стоком у сваком случају морали причињавати већу штету него меропси који би повредили међу. Соловјев такође, повлачећи паралелу са чланом 82, који регулише ограничења у погледу пребивања сточара у селима (па представља комбинацију потке и попаше)¹⁰⁴⁸, закључује да се Душанов законик и начелно "стара да поштраним казнама обузда опасне сукобе између настањеног и полуномадског становништва"¹⁰⁴⁹, што је став који је заступао и Тарановски.¹⁰⁵⁰ Ипак, не треба заборављати да се овде – иако је реч о већем износу казне него код основног облика дела – притом не ради о њеном поштравању у односу на одредбе Скопске хрисовуље, већ о задржавању износа који је у њој био прописан. Истина, повеља не помиње Влахе и Арбанасе поименце, али очигледно је да се о сточарима радило када се помиње улаз на пасишта, травнина и жирење свиња.¹⁰⁵¹ Могло би се чак и рећи да је овај случај ублажен у односу на стање у Милутиново време: износ глобе више није, релативно гледано, толико висок у односу на ону за редовни облик потке (сада је само двоструко виши, док је по хрисовуљи Светом Ђорђу био више него осам пута већи), а Душанов законик није ни усвојио допунску обавезу надокнаде штете. Ово последње је, додуше, због тога што је попаша у Законику нормирана као засебан деликт, са нипошто занемарљивом санкцијом.

Све у свему, може се рећи да је веома изгледно да регулатива потке у Душановом законику за свој извор има хрисовуљу манастиру Светог Ђорђа Скопског краља Милутина (мада је вредно помена да је и ова основ за дотичне

---

¹⁰⁴⁸ "Гдѣ прѣстон влахъ или арбанасинъ на селѣ; на томъ-зѣн селѣ да не прѣстон другоу гредѣ за нимѣ; ако ли по силѣ стане, да плати потъ коу, и што к испасъль." С. Новаковић 1898, 65.

¹⁰⁴⁹ А. В. Соловјев 1980, 239.

¹⁰⁵⁰ "Ако би продрли у село без споразума, онда би учинили *потку*, која се у датом случају кажњава дуплом глобом, јер се законодавац брине да поштраним казном уклони опасне по јавни мир сукобе између настањеног и номадског становништва." Т. Тарановски 1996, 466. Као што се види, Соловјев је прихватио његово мишљење, учинивши само корекцију у погледу тачног начина живота Влаха и Арбанаса.

¹⁰⁵¹ Исто тако би се могло рећи да Законик не кажњава поштрено исто што је чинила и хрисовуља, већ било који облик потке учињен од стране Влаха и Арбанаса, али то је било погрешно. Није овде кључан статус учинилаца, већ врста и последице дела какво би они, с обзиром на своју делатност, у редовним околностима могли учинити, а то је управо оно исто дело које је било нормирано у Скопској хрисовуљи.

одредбе наша у својој бугарској претходници), али да компликовану и замршену Милутинову регулативу – која можда садржи једну основну санкцију, али нормира само већи број појединачних облика дела – замењује далеко једноставнијом. Један општи облик, без икаквих нарочитих појашњавања (очигледно је да се од Милутиновог времена барем *појам* потке одомаћио у народу, те да није било потребе за детаљнијим објашњавањем шта све спада у ту врсту деликта) је био довољан да покрије раније одвојене различите, али истоврсне случајеве. Задржан је само један тежи облик – потка учињена од стране сточара са њиховим стадима – без сумње, управо из разлога што је код њега у пракси долазило до доношења највеће штете повређеном поседу.

Попаша

Иако би се, строго гледано, могла сматрати само посебним обликом потке, попаша је довољно пута одвојено регулисана у различитим повељама и Законику да се може рачунати као посебно – мада из потке израсло – кривично дело.

Најстарија регулатива овог дела – која и сведочи о његовом пореклу – јесте малопре наведена одредба Скопске хрисовуље, по којој је учинилац морао да плати глобу од сто перпера (од које црква добија трећину) и надокнади насталу штету ако, евентуално, услед тога што је његова стока превише попасла црквена нема довољно за исхрану, па угине.¹⁰⁵²

Следећи помен је у Дечанској хрисовуљи; ова одредба је такође већ помињана када је било речи о травнини: "И сик в ње планине своими мегтами до хрисовуља светостефаньскога и градъчьскога и светогорьскога; а цѣна имь одь стада ·в· овъна и ·б· пагнѣти, и сирь, и динарь; кто ли забрани и не дасть, да плати кралъ кь створѣшшоумоу ·е· съть овънь."¹⁰⁵³ Санкција у овој одредби је заиста необична, не само по томе што је изражена у натури (што, као што је показано, ипак није усамљен случај дугог задржавања природних глоба), већ пре свега по заиста изузетно високом износу. Пет стотина ована је већ само по себи било стадо не тако занемарљиве величине: свакако ниједан пастир не би могао лако поднети овакву санкцију. Са

¹⁰⁵² В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 327.

¹⁰⁵³ С. Новаковић 1912, 647.

расположивим чињеницама, могућа су два тумачења порекла ове одредбе. Прво би било да је творац норме хтео да уз помоћ веома оштре санкције, застрашивањем учинилаца, ефикасније оствари генералну превенцију. Ако ово и јесте био случај – мада драстично другачије кажњавање овог деликта у другим повељама чини ту могућност мање изгледном - није познато зашто је баш Стефан Дечански сматрао да попашу треба толико строго казнити. Друга могућност је да је саставилац повеље при стварању норме већ рачунао са њеним најизгледнијим прекршиоцима и казном која би њих требало адекватно да погоди: конкретно, са пастирима са територија суседних манастира. Несумњиво је да овај износ не би безизлазно тешко погодио економску моћ манастира Светог Стефана у Бањској, а камоли Хиландара, са његовим бројним поседима, али да би опет представљао економски губитак који би они, односно пастири у њиховој служби, итекако осетили.

Светоарханђеловска хрисовуља цара Душана садржи следећу одредбу: "И на сик забѣле кто оуждене пасти по нгоуменовоу речению, всакъ да дак травниноу како к законъ; кто ли оуждене посланикъ, да плати цароу .т. перпера, а цркви доходкъ по законоу."¹⁰⁵⁴ Ова одредба веома подсећа на регулативу из Скопске хрисовуље. Основна казна је у оба случаја сто перпера, с тим што је у Скопској повељи експлицитно речено да две трећине тог износа припадају владару, а трећина цркви, док у Светоарханђеловској то није сасвим јасно. Из формулације би се пре могло закључити да свих сто перпера иде цару, док се цркви дугује неки други доходак, чији се износ подразумева – очигледно травнина, коју је учинилац требало да плаћа, па то није чинио.

И Душанова повеља манастиру Лесново, такође блиска по свом датуму издавања Законнику¹⁰⁵⁵, садржи једну далеко блажу одредбу од више наведених: "И што ксть планина црковна и Пашница и зимовишта, вцѣмь тѣмь да обладак цркъвь Светаго Архангела. Иште ли кто начнетъ по силѣ пасти или зимовати, да дак травниноу цркви по

¹⁰⁵⁴ С. Новаковић 1912, 694.

¹⁰⁵⁵ С обзиром на разлижење између године и индикта у повељи, могуће је да је донета 1347. или 1350. године. Види С. Новаковић 1912, 676 и 681.

законоу."¹⁰⁵⁶ Реч је, заправо, не о казни, већ о накнади штете – учинилац попаше је само требало да плати манастиру травнину коју би плаћао да је своје активности обављао легално, и то је све. Тарановски сматра "да строго правно гледиште уступило је ту неким разлозима опортунитета, који нам нису познати."¹⁰⁵⁷ Ово је толико необично у поређењу са ранијим повељама (нарочито Дечанском и њеном глобом од пет стотина овнова) да се скоро сама нуди и спекулација да је посреди писарска грешка: да је – можда из нацрта, односно радне верзије, а можда баш из неке раније повеље – било потребно преписати формулацију да је учинилац дужан да плати одређену глобу *и* да даје цркви травнину по закону, а да је преписивач први део случајно прескочио. Али, наравно, за овако нешто не постоје озбиљније индикације.

Душанов законик у члану 76. регулише попашу на следећи начин: "За попашоу; ако кто попасе жито или виноградъ, или ливадоу грѣхомъ; тоу-зін попашоу да плати што рекоу доушевници кон цѣне; ако ли нахвалицомъ попасе; да плати попашоу (и)¹⁰⁵⁸ ·с· воловь."¹⁰⁵⁹ Сам деликт можда јесте преузет из повеља, али његово нормативно уређење је претрпело многе измене. Не само што је градација између нехатног и умишљајног поступања очигледно новитет – јер се о степену кривице у повељама уопште није водило рачуна – већ ни у погледу казне нема поклапања. Док се санкција за нехатни облик још и може протумачити као сродна регулативи из Лесновске повеље (у оба случаја се, суштински, ради о накнади штете), казна прописана за умишљајни облик се ни квалитативно, ни квантитативно не поклапа са раније прописанима. Необично је, приде, што је у две раније повеље (од којих је прва више од сто година старија) казна прописана у новцу, док је Законик доноси у натура. Могуће је управо да се ради не о новитету, већ о прихватању

---

¹⁰⁵⁶ С. Новаковић 1912, 681.

¹⁰⁵⁷ Т. Тарановски 1996, 468.

¹⁰⁵⁸ Дотично "и" се у овом члану налази само у Бистричком и Студеничком препису. Новаковић га је додао у свој основни текст базиран на Призренском препису, како тврди, "јер без тога текст не би имао смисла." С. Новаковић 1898, 62. Са овом тврдњом и овим тумачењем се не мора сложити: чак напротив, како први део члана каже да учинилац који је делао из нехата треба попашу да плати "што рекоу доушевници кон цѣне", сасвим је могуће да онај који дело учини из нехата треба *попашу* да плати шест волова, а не да плати попашу *и* шест волова.

¹⁰⁵⁹ С. Новаковић 1898, 61.

санкције из старијег – знатно старијег – обичајног права, мотив које није сасвим јасан.

Ипак, иако би се могло чинити да чак ни увођење диференцијације по степену кривице, а нарочито разлика у казни, не чине суштинску разлику у погледу општих обележја института, Тарановски управо из овог последњег изводи закључак да су раније повеље и сада Душанов законик предвидели два потпуно различита облика овог дела. "Манастирске хрисовуље предвиђају попашу, али није то обична појединачна попаша, која наноси просечно малу штету и може се десити сваког дана, него попаша, тако рећи, на велико, која јако оштећује и чак упропашћује известан део газдинства," тврди он.¹⁰⁶⁰ Са друге стране, по његовом мишљењу "обична појединачна попаша на мало, која се дешава, такорећи, у комшилуку, долази на писму тек у Душановом законнику."¹⁰⁶¹ Заиста, ако се пажљивије погледа, повеље говоре пре свега о попаши од стране сточара – деликту који је колективно извођен и свакако производио тешке материјалне последице, с обзиром да се радило о напасању многобројних грла стоке и то, како термин *зимовање* указује, током дужег времена. Законик, напротив, говори о појединачном учиниоцу, не помињући ни Влахе и Арбанасе, ни зимовање и травнину. Осим формулације која очито има у виду појединца, и набрајање поседа наводи на исти закључак: помен жита је можда и двосмислен, али виноград и ливада у једнини много пре упућују на мало приватно имање него на манастирски или властеоски велепосед.

Могуће је да је Душан сматрао да нема посебне потребе за кодификовањем оног крупнијег облика деликта који је постојао у повељама, већ да је неопходно попунити правну празнину или изменити постојеће обичајно право (много изгледније ово друго, и то најпре у погледу увођења различитих санкција у зависности од степена кривице) у погледу попаше учињене према појединцу. Могуће је чак и да је овај први облик попаше у Законнику заправо био конзумиран потком, односно регулисан члановима 77. и 82: текст Скопске повеље је доказ да су оне некада представљале један деликт, а из 82. члана се види да је веза између њих и даље изузетно јака, а граница између њих флуидна. Али, у сваком случају,

---

¹⁰⁶⁰ Т. Тарановски 1996, 467.

¹⁰⁶¹ *Ibid.*, 468.

може се закључити да члан 76. Законика који регулише потку на малим приватним поседима не представља рецепцију раније регулативе из повеља.

Конфискација имовине, односно расап

И ова врста казне је присутна како у Законику, тако и у повељама. За разлику од глоба, она је на оба места релативно ретка и прописује се за прилично мали број кривичних дела¹⁰⁶², која се притом у овим изворима уопште не подударaju међусобно. Вреди је, сходно томе, размотрити као засебну институцију.

Од познатих преступа за који је ова казна била прописана, она се свакако најпре везује за неверу, вероватно због значаја и тежине овог дела који остављају утисак на људе. Међутим, ни у једном од очуваних правних споменика нема никакве одредбе која би прописивала ову – или било коју другу – казну за неверу. Постоје случајеви у којима се помиње да је ова казна примењена, које представљају довољно евидентан доказ да је норма овакве садржине постојала у српском средњовековном праву¹⁰⁶³, али се из тога не може закључити да ли је она

---

¹⁰⁶² Што је и логично, с обзиром на њену тежину, јер она не само што је озбиљно доводила у питање материјалну егзистенцију учиниоца, већ је то чинила и његовој породици – што је, у условима раширености задружне породице у средњем веку, могао бити прилично велики број људи – до десетак, а у неким случајевима и петнаест и више мушких глава. О карактеру и бројности средњовековних задруга види Алекса С. Јовановић, *Историјски развитак српске задруге, са додатком – Приноси за историју старог српског права*, Београд 1896, 1-3, 64-65 и 71-72, С. Новаковић 2002, 149-159, Т. Тарановски 1996, 583-589, Сима Ћирковић, "Задруга" у С. Ћирковић, Р. Михаљчић, 202-204 и Александар Ђорђевић, "Породична задруга у српском средњовековном праву", *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 124-126. Квалитетну анализу из нешто каснијег периода, по подацима из отоманских пописа становништва у XVI веку, даје Е. А. Hammel, "The zadruga as process", у Peter Laslett and Richard Wall (ed.), *Household and Family in Past Time: Comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe*, Cambridge 1972, 335-362.

¹⁰⁶³ Тако у Скопској хрисовуљи постоји следећа одредба: "И кште прида краљество ми верихино мѣсто и Драгинькь лоугь; изневѣри бо се вериха краљествоу ми и повеѣже къ севастократору Калогану Гиндинуу. Да што се оверѣта верихево где ливо, дахъ к цркви святаго Георгиа." С. Новаковић 1912, 613. Очигледно је да су невернику Верихи сви поседи били одузети због његовог злочина, па се сада слободно дарују манастиру.

И у Бањској повељи се појављује сличан податак: "Село оу Расѣ Тоушимла и оу Зетѣ Храстник оверѣтохъ записано отъцемъ ми и матерю и съ мониль хѣтѣникь Прици, тако да ниль не оуз'моу развѣ невѣре, да краљествоу ми изневѣрише се, зато узъмь нхъ и записахъ цркви святаго Стефана." *Ibid.*, 623. Осим што је очигледно да се и овде ради о одузимању поседа услед невере, могло би се помислити и да су дотична села дата са посебном одредбом ("записанијем") да се не могу одузети осим у случају невере – то јест, да то није био општи случај. Ово се, услед бројних других доказа, никако не би

била само неписана норма обичајног права, или је ипак била прописана у неком акту који није сачуван до данашњих дана. Ипак, с обзиром на то да се ради о кривичном делу чије кажњавање је од суштинског значаја за опстанак и просперитет средњовековне – феудалне и војничке – државе, те да је оно свакако морало бити строго кажњавано још од старих времена, далеко је изгледније да се ради о обичајноправној норми.

Оправдано би се могло поставити питање – ако је један од најстаријих злочина за који је ова казна била прописана био регулисан обичајним правом, да не значи то можда да ју је и Законик – као пре њега повеље – преузео директно из обичајног права, не консултујући раније писане изворе? Ипак, одговор на то питање је највероватније негативан. Као прво – уопштено речено – вреди напоменути да је изгледно да су творци Законика при његовом писању консултовали барем најкрупније и најбитније од ранијих писаних правних аката (а конфискација имовине се, као што ће се ниже видети, као санкција појављује управо у некима од нормативно најзначајнијих повеља), баш као што су и писци повеља обично при њиховом састављању консултовали барем претходне повеље које су ранији владари доделили истом титулару. Као друго, конкретније гледано, маркантно је да Законик у члановима 140. и 144. напомиње да учиниоци у њима прописаних дела (пријема туђих зависних људи¹⁰⁶⁴ и пљачке имања одбеглог властелина¹⁰⁶⁵) треба да се казне исто као и неверници, не напомињући притом о каквој се казни ради. Овде је очигледно да је у питању чак не рецепција, већ директно упућивање на и даље живо обичајно право којим је невера као кривично дело регулисана. Са друге стране, у члановима који ће ниже бити наведени Законик експлицитно говори о конфискацији имања (обично формулацијама "да се плени", "да се распе" или "да му се све узме што има"¹⁰⁶⁶), а да се приметити да

могло прихватити, те би формулацију само требало приписати специфичном стилу старог нормотворца, не придајући јој никакав други нарочити значај.

¹⁰⁶⁴ "Повељава царство ми; никто ничіега чловѣка да не прима; ни царство ми, ни госпожда царица, ни црква, ни властѣлинъ, ни прочіи лѣво кто чловѣкъ да не прими ничіега чловѣка без книгѣ царства ми; ако ли га кто прими, тако-зи да се каже кто лѣво како и невѣр'ныкъ." С. Новаковић 1898, 108.

¹⁰⁶⁵ "Яко се обрѣте властѣлинъ, или властѣличникъ повѣгльць, и инъ кто лѣво царства ми, тере оустаноу на гравленіе окол'на села и жоупа на неговоу коуки и на еговь доветькъ што боудѣ оставиль; они-зиі кон то-зи оучиніе да се кажоу како невѣр'ниціи царства ми." С. Новаковић 1898, 110.

¹⁰⁶⁶ Да се ради о барем веома сродним казнама, које се могу сврстати у исту категорију, указује и формулација из српског превода 13. главе Ф-састава Властареве Синтагме, где се ова казна

у њима регулисани деликти далеко више подсећају на оне какви се појављују и у повељама, те је за претпоставити да су управо дотичне биле извор одакле је таква казна имплементирана. Ради се, дакле, о институту који је пре Законика био активан и жив како у обичајном праву, тако и у писаним законима у повељама. Наравно, то неумитно води ка питању зашто би постојала оваква разлика у нормирању када би посреди била једна те иста казна – а, сходно томе, каква је тачно била казна за неверу и да ли је укључивала и друге елементе поред конфискације имовине – али таква питања се већ удаљавају од теме овог рада.

У хрисовуљи краља Милутина манастиру Светог Стефана се може наћи следећа одредба: "И лште к'то оукраде ч'то въноутрь цркъве, до свѣште воска или тьминана, да моу се коушта распе."¹⁰⁶⁷ Очигледно је да се ради о тешком кривичном делу – јер овде није суштина дела у крађи као деликту против имовине, већ у додатном елементу обесвећења и непоштовања светог места, односно увреде према цркви и Богу, садржаном у крађи црквених ствари.¹⁰⁶⁸

У санкцији повеље цара Душана манастиру Светих Арханђела у Јерусалиму од 29. априла 1348. године се за онога ко прекрши одредбе повеље прописује: "да се распе и накаже, и да плати царьствоу ми рв перьперь."¹⁰⁶⁹ Већ на први поглед је ова казнена одредба двоструко маркантна. Прво, она садржи екстремно висок новчани износ глобе од две хиљаде перпера – највиши у свим Душановим актима. Без сумње, разлог овоме је посебан религијски значај манастира у Јерусалиму. Друго, у њој су кумулативно прописани глоба и казна расапа. На први поглед се прописивање новчане казне за учиниоца коме ће ионако бити одузета целокупна имовина може учинити апсурдним, али то је тако само уколико

објашњава на следећи начин: "да распеть се, рекше да разграбитъ се имѣнїе его". С. Новаковић 1912, 457. То лепо примећује и Т. Тарановски 1996, 405, фн. 1. Новаковић даје следећу дефиницију: "Расути је казна, која је за села значила да се раселе и да им се имање попали или одузме, а за поједине је значила одузеће свега што би имали." С. Новаковић 1898, 161.

¹⁰⁶⁷ С. Новаковић 1912, 627.

¹⁰⁶⁸ Ова забрана има свој корен у канонском праву. Тако, рецимо, 72. апостолско правило прописује: "Ако који клирик, или свјетовњак, понесе из свете цркве воска или уља, нека се одлучи, и петероструко нека поврати од онога колико је узео." Никодим Милаш, *Правила (канонес) православне цркве с тумачењима, књига I*, Нови Сад 1895, 145. Наравно, оно је ушло и у Законоправило: "Да отьлоуचितъ се нже воскъ или маило оть цркъве оукрадын и да положитъ петернице." Миодраг М. Петровић, Љубица Штавланин-Ђорђевић (прир.), *Законоправило Светога Саве, књига I*, Београд 2005, 150.

¹⁰⁶⁹ С. Новаковић 1912, 708.

се посматра искључиво из његове перспективе. Са тачке гледишта државе (односно владара), то, пак, није било тако – јер је глоба припадала њој, док се одузета имовина (како то и горе наведени примери из Скопске и Бањске хрисовуља показују) највероватније додељивала неком другом титулару.¹⁰⁷⁰

Законик прописује ову казну на више места. Први помен је у 24. члану, који се бави примањем мита од стране црквених владалаца: "И ако се нанде владдл'ць црковны оузьмь мито, да се распе."¹⁰⁷¹ Иако се ради о суштински другачијој одредби, очигледно је да се ради о подједнако тешком делу као и у случајевима који су постојали у повељама. Чак се може повући извесна паралела са одредбама Светостефанске хрисовуље: у оба случаја се ради о кривичним делим против цркве, и то у оба случаја – без обзира на то што би их модерна систематика ставила у различите групе дела – о делима у којима се нешто одузима од цркве, а њено достојанство омаловажава. У случају из повеље црква трпи материјални губитак у виду украдених ствари потребних за верске обреде, а тај чин аутоматски представља и скрнављење. У Законику је, пак, предвиђено дело којим подмићени владалац пружа одређеном лицу некакву незаслужену повластицу, на тај начин оштетивши цркву, док је сасвим јасно какве то последице може имати по углед и достојанство.

Члан 34, који нормира слободу црквених људи од изгона на меропшину, садржи следећу казнену одредбу: "...кто ли се нанде изыгнавь метохію на мероп'шиноу, и прѣчиок законь царства ми, тѣ-зи властникъ да се распе и накаже."¹⁰⁷² И овде се ради о веома тешком преступу – кршењу црквеног економског имунитета – па није чудно што је прописана овако тешка казна. Осим тога, наглашава се да је у питању супротстављање царском закону, што је у свим општим санкцијама повеља главни разлог за кажњавање учиниоца. Стога се по обе линије може видети паралела са прописивањем ове санкције у повељи манастиру Светих Арханђела у Јерусалиму. У случају повеље се ради о ширем кругу кршења

---

¹⁰⁷⁰ Ово је, могуће, тим пре од значаја за наведени манастир, с обзиром на то где се налазио – али, овог пута, не због верског значаја Јерусалима, већ због његове удаљености од територије српске државе. Лице које би било у позицији да прекрши одредбе ове повеље би вероватно био неки локални великаш, те одузимање његове непокретне имовине не би лако било од непосредне користи владару у Србији.

¹⁰⁷¹ С. Новаковић 1898, 25.

¹⁰⁷² С. Новаковић 1898, 32.

имунитета, док је Законик ову казну прописао за само један конкретан деликт, али општи принцип – конфискација имовине онога ко прекрши царску заповест која се тиче црквеног имунитета – је у оба случаја присутан.

Сличну казну за два сродна кривична дела – одбој и срамоћење судије – прописују и чланови 107. и 111. "Кто се наиде отбивъ соудина сокал'ника, или пристава, да се плѣни, и да моу се вѣсе оузмѣ што има," прописује први¹⁰⁷³, док други наглашава разлику између две категорије учинилаца, али одређујући за њих суштински исту казну, различиту само по начину извршења специфичном за појединог властелина, односно село као заједницу: "Кто се наиде соудію осрамотивъ; ако воудѣ властѣлинъ, да моу се вѣсе оузме; ако ли село, да се распѣ и плѣни."¹⁰⁷⁴ Ово су први забележени случајеви у којима се помиње конфискација, а да кривично дело за које је прописана нема некакве везе са црквом и њеним повластицама¹⁰⁷⁵, али се чини да су у питању дела приближно једнаког значаја, то јест тежине. Судство и његово детаљно уређење је било велика новина и изузетно значајан корак у институционализацији државе у Душаново време, и из већег броја одредаба Законика је јасно да му он посвећује нарочиту пажњу. Стога није необично што су оваква два кривична дела – којима се показује непоштовање суда – а самим тиме, посредно, и опирање увођењу и утемељивању стабилног судског система – заслужила да се за њих пропише овако строга казна.

Надаље, Законик прописује расап села – што је већ речено да је ништа друго до конфискација имовине усклађена са одговорношћу ових заједница као колектива – у случајевима у којима се у селу нађе неки од учинилаца кривичних дела која се држава веома активно трудила да искорени – познати разбојник или лопов¹⁰⁷⁶, или пак илегални златар¹⁰⁷⁷. Када се узме у обзир значај дотичних кривичних дела за државу, као и строге индивидуалне казне које су биле прописане за њихове учиниоце лично (ослепљивање за лопова, вешање

---

¹⁰⁷³ С. Новаковић 1898, 82.

¹⁰⁷⁴ С. Новаковић 1898, 85.

¹⁰⁷⁵ Невера се неће рачунати из више већ поменутих разлога.

¹⁰⁷⁶ "...оу коемъ се селе нагѣ татѣ или гоуцарѣ, то-зи село да се распе, а гоуцарѣ да се обѣни стрѣмоглавъ, а татѣ да се ослѣпи..." Члан 145. Душановог законика; наведено према С. Новаковић 1898, 112.

¹⁰⁷⁷ "Яште ли се обрѣте златарѣ освѣнѣ градѣвъ и трѣговѣ царствѣ ми оу коемъ селѣ; да се то-зи село распе, и златарѣ иждеже." Члан 169. Душановог законика; наведено према С. Новаковић 1898, 133.

стрмоглавце за разбојника и спаљивање за златара), не чини се необичним што је село које није успело или желело да ухвати и пријави дотичне злочинце државним властима кажњавано на тако строг начин.

Упркос релативно шареном кругу кривичних дела за које је конфискација прописана (делимично, вероватно, изазваном њеном оскудном присутношћу у очуваним повељама), да се запазити и у повељама, и у Законнику једна закономерност. Она се прописује за тешка дела, али не таква у којима постоји висок степен опасности по живот и тело људи, односно њима нанете штете – где се види да барем Законик не преза од строгих ромејских казни, попут сакаћења или чак смртне казне – већ дела која на озбиљан начин угрожавају ауторитет или права двеју у средњем веку најзначајнијих организација: цркве и државе. Како Тарановски истиче, у питању су "напади на најсветије и најважније основе друштвеног живота."¹⁰⁷⁸

На први поглед, може се чинити да одредба о кажњавању села у којем је нађен лопов или разбојник представља изузетак од ове закономерности. Међутим, такво размишљање би представљало погрешно повођење за природом *разбојништва*, односно крађе, као кривичног дела управљеног против људске имовине и живота и тела, која у овом случају уопште није од суштинског значаја. Суштински *ratio* одговорности села у овом случају – сасвим компатибилан са особинама осталих више наведених кривичних дела – јесте у томе што село, дозволивши да се у њему нађе лопов или разбојник, није испунило своју обавезу да своје припаднике дисциплинује и одврати од таквих злочина¹⁰⁷⁹, односно да њихове учиниоце само изнађе, ухвати и преда државним органима. А *то* је, опет, деликт управљен против државе и њених власти, односно истражно-судског поретка који је она на локалном нивоу диктирала, а никако директно усмерен против људске имовине и живота.

Сходно томе, може се закључити да је Душанов законик казну конфискације имовине, односно расапа, преузео из више наведених повеља које је регулишу. У повељама је она пре свега била резервисана за тешка дела којима се вређао ауторитет, односно права и повластице цркве. Законик је задржава за неке злочине из дотичне категорије – примање мита од стране црквених владалаца и

¹⁰⁷⁸ Т. Тарановски 1996, 406.

¹⁰⁷⁹ Види детаљније ниже у одељку о колективној одговорности и одговорности колектива.

изгон метохија на меропшину – али је проширује и на дела којима се изражава непоштовање управљена према држави и њеним органима, а, прецизније, према (ново)установљеним правилима судског поступка – одбој и срамоћење судије.

Телесне казне - батинање

Телесне казне су у српском праву постојале од давнина; међутим, већина казни ове врсте које прве долазе на ум међу одредбама Душановог законика заправо воде порекло из рOMEЈСКОГ ПРАВА. Раније српско право не познаје казне сакаћења: оне су продрле у Србију тек путем Душанове кодификације.

Међутим, телесне казне се ипак, прилично неодређено, помињу у повељама – мада само на једном месту, у Жичкој повељи, где се говори о кажњавању жене која је напустила мужа, а нема имовину из које би могла платити глобу. "ИЩЕ ЛИ О СЕБѢ САМА ИМѢТЬ БѢСНОВАТИ СЕ, УСТАВЛАНЦИ СВОЈЕГО МЪЖА, ДА АЩЕ ИМА ДОБИТЬКЪ НАКАЗЪКЪ СЕ, АЩЕ ЛИ ДОБИТКА НЕ ИМА, ТО СВОИМЪ ТѢЛОМЪ ДА НАКАЗЪКЪ СЕ, ТАКОЖЕ БЪДЕТЬ ИЗВОЛЕНИКЪ МЪЖА КЪ."¹⁰⁸⁰ Иако нема прецизнијег описа тога шта је кажњеној требало учинити, вероватно је у питању била казна боја, то јест батинања – јер је логично да се она у свести средњовековних људи подразумевала под појмом телесне казне.¹⁰⁸¹ Било каква тежа казна би, ипак, морала бити експлицитно поменути. Додуше, одредба је непрецизна и утолико што не одређује количину удараца коју је казна подразумевала, али то је можда стога, што се то остављало на вољу ("извољење") мужу преступнице, који је вероватно требало да је казни онолико колико он процени да је довољно¹⁰⁸² – или, пак, зато што је број удараца био одређен обичајним правом.

Душанов законик прописује и казну батинања на више места, одређујући јасније од Жичке повеље о чему се ради – али, занимљиво, остављајући квантитет скоро подједнако неодређеним. Од пет чланова Законика који ову казну помињу, само се у једном наводи број удараца који осуђени треба да претрпи, а и то, како ће се видети, половично.

¹⁰⁸⁰ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 95.

¹⁰⁸¹ Скоро да је незамисливо да би се под овим могла подразумевати било каква казна сакаћења, а да тако нешто не буде изричито напоменуто. И Тарановски сматра да је посредни било батинање: види Т. Тарановски 1996, 418.

¹⁰⁸² Види Т. Тарановски 1996, 579.

Тако се за калуђера који прими мито (поменутог само у Раковачком препису) наређује "да се вие и прожене"¹⁰⁸³, за властеличића који опсује властелина "да плати ·ф· перперь и да се вие стапін"¹⁰⁸⁴, сасвим слично за себра који изрекне јеретичку бабунску реч "да плати ·вг· перперь и да се вие стапін"¹⁰⁸⁵, а за војнике који се умешају у двобој на војсци "да се вив."¹⁰⁸⁶ Колико – ни из једног од ових чланова се не може закључити. Једино за пијаницу који у алкохолисаном стању некога увреди или лакше повреди (тако да не пролије крв) Законик прописује "да га вив ·ф· стапін"; међутим, и за њега се затим прописује "да се врьже оу тьмницею; и по томь да се извѣде ис тьмнице, и да се вие и поустити."¹⁰⁸⁷ Могло би се тумачити тако да учинилац и други пут треба да се бије колико и први, то јест са још сто удараца штапом. Таква претпоставка је умесна, али се не може са сигурношћу потврдити.¹⁰⁸⁸

Али, како год се тумачила одредба о кажњавању пијанца, остаје непобитно да Законик у већини својих чланова који прописују казну батинања не одређује њену меру, односно количину удараца. Ако би само присуство казне још остављало сумњу у погледу њене рецепције из одредби Жичке повеље, будући да је то једино место у повељама где се таква казна помиње, специфичан начин њеног одређивања, присутан и у повељи, и у Законику, не оставља места сумњи.

Наравно, у оваквом одређивању казне је евидентан и утицај обичајног права: нема сумње да су постојале уобичајене границе у оквиру којих се оваква казна извршавала. Да ли су оне биле утврђене као једна непроменљива казна или варирале од једног до другог кривичног дела, да ли су биле различите за мушкарце и жене, да ли су и колико зависиле од физичког стања и здравља осуђеног, не може се – нажалост – данас знати. И, колико год да би одгонетање постулата обичајног права у овој материји било значајно за српску правну

---

¹⁰⁸³ Члан 24. Душановог законика по Раковичком препису; наведено према С. Новаковић 1898, 25.

¹⁰⁸⁴ Члан 50. Душановог законика; наведено према *ibid.*, 44.

¹⁰⁸⁵ Члан 85. Душановог законика; наведено према *ibid.*, 67.

¹⁰⁸⁶ Члан 131. Душановог законика; наведено према *ibid.*, 99.

¹⁰⁸⁷ Члан 166. Душановог законика; наведено према *ibid.*, 131.

¹⁰⁸⁸ Трајање утамничења такође није одређено, али за њега, ако се прати логика одредбе, постаје јасно да није ни било фиксно. Наиме, очигледно је да је пијанац морао бити затворен све док се не отрезни - а за то потребно време се није могло унапред фиксно одредити – како да надаље не би поново угрозио околину, тако и да би био у могућности да у трезном стању буде у потпуности свестан своје казне, односно барем њеног другог дела.

историју уопште, за ову тему није од кључне важности. За њу је значајно управо то да су одредбе са овом санкцијом како и у Жичкој повељи, тако и касније у Законнику, формулисане неодређено и на тај начин препустиле одређивање тачне мере казне стандардима који су прихваћени у обичајном праву. А то указује да постоји реална могућност да је Душанов законик из Жичке повеље реципирао не само употребу телесне казне батинања уопште, већ њену употребу са неизоставним ослоном на норме и стандарде обичајног права. Више од тога се, нажалост, не може тврдити, јер колико год да Жичка повеља представља чврст доказ ранијег *постојања* ове казне, управо ослањање повеље на обичајно право у погледу одмеравања казне указује на то да је батинање као казна у овоме било познато, те би наведене норме Законика могле бити и само примена начина кажњавања из обичајног права.

Сталешка неједнакост у казненом праву¹⁰⁸⁹

Различито третирање појединих слојева становништва не само у погледу њихових права и обавеза (који произлазе из улоге и положаја дотичног слоја, односно сталежа, у друштву), већ и у погледу кажњавања за кривична дела је у свим средњовековним правима општепозната и уобичајена ствар. Упоредноправно гледано, нема правног система у којем се неће наћи да је казна за сва или барем нека кривична дела све блажа што је виши положај учиниоца, или тежа што је виши положај жртве кажњивог дела, или, често, и обоје. Ни средњовековно српско право није изузетак од овог правила. Како повеље, тако и Душанов законик садрже и сматрају нечим сасвим нормалним сталешку неједнакост у погледу кажњавања учинилаца кривичних дела. Тарановски чак иде толико далеко да тврди да "је обичајно право, које се примењивало и у једној и у другој јурисдикцији (од стране патримонијалних судова према зависном становништву и од стране државних судова према властели – *прим. Н. К.*), било, или тачније, постало различито", и то у толикој мери, да се може рећи да су од

---

¹⁰⁸⁹ Овај одељак рада је у току истраживања у незнатно другачијем виду објављен као чланак: Нина Кршљанин, "Сталешка неједнакост у казненом праву Душановог законика", *Страни правни живот* 3/2012, 41-68. Нажалост, упркос најбољој вољи и труду аутора и издавача, грешком штампара нису искоришћени адекватни фонтови за старословенска слова, чиме су цитати у чланку учињени претежно неупотребљивим због неадекватних симбола уместо слова која не постоје у модерној ћирилици.

одредби које су првобитно имале за извориште исту полазну тачку "у току времена постала два различита система кривичног права, свакако бар две различите правне оцене кривичних дела, и то зависно од тога, да ли је њихов субјект био себар или властелин."¹⁰⁹⁰ Говорити баш о два различита система права се, ипак, чини претераним. Колико год да су санкције неретко биле другачије за припаднике вишег и нижег сталежа, ипак се не може порећи да су норме које су прописивале кривична дела властеле биле засноване на истим или барем сличним начелима као и оне којима су регулисани деликти себара – само уз узимање у обзир разлике у положају и функцији сталежа којима су учиниоци припадали, што је, вреди поновити, за човека оног времена била сасвим нормална, уобичајена, па и разумна, ствар. Притом, вреди приметити да се не ради увек и безусловно о томе да властелу погађају блаже казне него себре. Квалитативно је то можда истина, будући да је властела често бивала поштеђена казни које су сматране срамотним или неприличним за част њиховог сталежа – што су претежно биле телесне казне. Ипак, квантитативно је ситуација неретко била и обрнута: када су имовинске санкције у питању, властела је обично плаћала *виши* износ него себри, несумњиво због тога што јој је и платежна моћ била већа.

Осим овога, вреди имати на уму још једну врсту сталешке диференцијације. Наиме, нека кривична дела су по природи ствари могли учинити само припадници одређеног сталежа (где онда није реч о правној, него о фактичкој неједнакости, коју право само подржава и регулише њене последице), али притом је постојао и велики број случајева где је припадник одређеног сталежа дело можда теоретски и могао извршити, али је у пракси то бивало толико ретко и/или тешко да се средњовековни законодавац (који је нормирао само оно, *quod plerumque fit*, случајеве који су у пракси представљали реалне проблеме) није бирао да регулише такве изузетне случајеве.¹⁰⁹¹

Ако се мало пре поменути случајеви изузму, па се покушају анализирати само дела која могу учинити припадници свих сталежа, али их очекује различита казна, онда, заправо, не остаје превише материјала за поређење. У повељама које су сачуване нема много регулисаних кривичних дела где су прописане различите санкције у зависности од положаја учиниоца или жртве. Ово није за чуђење, чак

---

¹⁰⁹⁰ Т. Тарановски 1996, 371.

¹⁰⁹¹ О томе детаљније када буде речи о оваквим делима у Душановом закону.

напротив – логично произлази из природе и сврхе самих повеља. С обзиром на то да је већи део њих био намењен адресатима – феудалцима, били они световни или црквени¹⁰⁹², нормално је да повеље не помињу много дела где се као учинилац могао појавити било себар, било властелин. Јер, како се од феудалаца очекивало да на непосредном нивоу воде рачуна о примени одредаба повеље¹⁰⁹³, то је логично да су кривична дела која су у њој евентуално била прописана пре свега као учиниоце имала у виду зависно становништво, којем је феудалац лично имао право да суди. До доношења Душановог законика су злочини властеле¹⁰⁹⁴, свакако, били претежно регулисани обичајним правом, а тек секундарно понеком повељом.¹⁰⁹⁵

Најстарији познати акт у којем се појављује сталешка диференцијација у казненом праву је друга Жичка повеља, у којој је садржано неколико случајева оваквог разликовања. Прво, за мушкарца који би супротно божанском закону напустио своју венчану жену је било прописано да плати краљу шест коња ако је властелин, два коња ако спада у *друге* војнике (највероватније властеличиће), а два вола ако је од 'убогих људи', то јест себар.¹⁰⁹⁶ Разлика по основу сталешке припадности очигледно постоји, али није – како би се на први поглед могло помислити – таква да фаворизује више сталеже, већ напротив, висина казне прати сталешки положај. Ако се апстрахују предрасуде које модерни посматрач можда има према повластицама виших сталежа у средњовековном правном систему, ово је крајње логично. Циљ казне (чија је основна сврха у средњем веку свакако

---

¹⁰⁹² У градским повељама ово није био случај, али с обзиром на то да је до данас сачувана само једна, не постоји начин да се закључи да ли је и у којој мери у њима било регулисано казнено право, па сходно томе да ли би оне омогућиле квалитетније решавање тренутног питања све и да су сачуване у већем броју.

¹⁰⁹³ Што им је, у крајњој линији, и било у интересу, будући да је велики број повеља истовремено представљао како нормативне акте са одредбама општег карактера, тако и даровнице којима су они добијали поседе и привилегије.

¹⁰⁹⁴ Потпуно засебна тема је питање кажњивих дела прописаних у Законоправилу Светог Саве. Његове казнене одредбе, засноване на ромејском праву (будући преузете из Прохирона), нису садржале сталешке разлике у кажњавању. Сходно томе, морало би се поставити питање његовог односа (као ипак примарно црквеног извора права) са владалачким повељама (као државним правом), нарочито на црквеним властелинствима – али оно је сувише обимно и излази ван оквира теме овог рада.

¹⁰⁹⁵ Као што је више већ речено, појам повеље обухвата и међународне уговоре.

¹⁰⁹⁶ "Аще ли котори оврѣщеть се сию страшноу заповѣдь да прѣстоупае, симь наказаникъ да наказвет се: аще ли котори воудеть вѣть властель, да оуземлет се на немь кралю .S. конь; аще ли вѣть ннихъ воинникъ, да оузимаеть се на немь по .В. коня; аще ли вѣть оубогихъ люди створить се, да оузимаеть се на нихъ по .В. воли." Наведено према В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 94.

ретрибутивна) је да нанесе учиниоцу кажњивог дела зло у оној сразмери коју важећи правни поредак сматра адекватном тежини његовог злочина. Како није било разлога да се сматра да је напуштање жене од стране себра ишта тежи преступ него ако то учини властелин, онда не би ни било логично да се пропише фиксан износ имовинске казне, кад би он као такав сваки нижи (и тиме, по правилу, сиромашнији) слој становништва погодио теже него онај изнад њега. Према томе, казне у повељи су градиране тако да сваког преступника у адекватној, сличној, мери погоде. Овим је начело формалне једнакости свих људи пред законом учинило уступак пред принципом правичности.

Одмах после ове одредбе следи норма о жени која учини овај преступ. И ту се види диференцијација, али је повеља далеко мање конкретна у погледу прописане санкције: "Женамъ такожде повелѣваемъ: аще ли котора въ прѣстоупленникъ закона въпадетъ, аще боуде шть властель, то властельскимъ наказаникмъ да наказоукетъ ее; аще ли шть нижнихъ, то противоу родоу да наказоукетъ ее."¹⁰⁹⁷ Осим што је приметно да у случају жена нема средње категорије, већ се само издвајају властеоско или 'ниже', то јест себарско, порекло, може се видети само да су у складу са овим постојале различите казне. Прилично је очигледно да норма не упућује напросто на претходну одредбу, где су прописане казне за мушкарце – јер нити би било потребе да се казне за оба пола одвојено регулишу када би биле исте, нити би се горња одредба могла адекватно применити, будући да она предвиђа поделу на три категорије становништва, док су у случају кажњавања жена предвиђене само две.¹⁰⁹⁸ Сходно томе, може се само закључити да се радило о казни која је у обичајном праву већ била позната.

---

¹⁰⁹⁷ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 94-95.

¹⁰⁹⁸ Више, у одељку о властели, је већ изнета претпоставка о томе како су се и жене војника (мислећи не само на супруге, него жене из њихове породице уопште – ћерке, сестре и сл.) сврставале у исту категорију као и жене властеле, па да на тај начин ова одредба чак и додатно потврђује припадност војника властеоском сталежу, будући да је разлика која се може свести на начин вршења војне службе била релевантна само за припаднике мушког пола. Ипак, то се не може даље проширити како би се тумачило да су и жене војника, будући да се сматрају припадницама властеоског сталежа, кажњаване на исти начин као мушка властела, то јест глобом у износу од шест волова, јер је код диференцијације дотичне казне примат ипак имао чисто економски положај, који се њима није могао ништа другачије вредновати него мушкарцима из њихове породице.

Слично делује и следећа одредба која регулише ситуацију ако неко други, били то њени родитељи или неко лице са стране, отргне жену од мужа: "Ище ли котора родители отемлет се или инѣмъ конимъ симъ, то такови да наказоукѣт' се противъ санѣ своѣмъ."¹⁰⁹⁹ Кривца очекује санкција у складу са његовим саном, односно сталежом. Ни из једне од ових одредби се не види да ли је санкција и даље тежа за припаднике властеоског сталежа, или су, напротив, они сада привилеговани. Наравно, у недостатку доказа или барем јаким индиција у супротном смеру, једино је смислено претпоставити да је у целој повељи заступљен исти принцип у погледу кажњавања. Наговештај тога се примећује и у одредби која регулише ситуацију када жена сама 'полуди' и напусти свог мужа, јер се ту види барем о којој врсти казни се ради: "Ище ли ѡ себѣ сама имѣтъ вѣсновати се, оставивши своѣго мѣжа, да аще има добиткѣ наказѣт се, аще ли добытка не има, то своимъ тѣломъ да наказѣт се, такоже вѣдетъ изволеник мѣжа се."¹¹⁰⁰ На први поглед, ова одредба нема никаквог сталешког значаја, јер то да ли ће жена бити кажњена телесно или имовински зависи напросто од чињенице да ли има сопствену имовину, одвојену од мужевљеве, а у том погледу нису постојала различита правила за властеоске и себарске жене. Међутим, практично гледано, свакако је било далеко чешће да се жена из себарског сталежа нађе у оваквом положају, јер су властеоске жене у брак уносиле много већу прикију. Према томе, ова одредба је у пракси (ако не увек, бар најчешће) штитила жене властеоског сталежа од телесне казне. Маркантно је и што се напомиње да се телесно кажњава она жена која *нема* своју имовину, али могло се радити и о лаконском изражавању које је требало да значи да нема довољно да плати казну. Дакле, и овде се, као и у раније наведеним одредбама, морало радити о томе да су предвиђени различити казнени износи (вероватно у натури, а не у новцу¹¹⁰¹) за жене властеоског и себарског сталежа. У супротном би се, опет, пречесто могло десити да износ који нека властеоска жена може да исплати из сопствене имовине друга, сиромашнија, преступница не може чак и

¹⁰⁹⁹ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 95.

¹¹⁰⁰ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 95.

¹¹⁰¹ Осим чињенице да већ једна одредба предвиђа натуралне казне, те да је логично да би се исти начин кажњавања одржао у целом тексту повеље, на ово делом указује и реч *добитак*, која, као што је више већ поменуто, уз своје значење имовине такође означава и стоку.

ако има своју – скромнију – имовину одвојену од имовине мужа. Премали износ, прилагођен претежно себарским женама, би, опет, био сувише лагодан за жене властеоског сталежа, а и у нескладу са казнама прописаним за мушкарце, од којих је свака, иако прилагођена материјалном положају оне класе становништва од које треба да се наплаћује, чак и објективно гледано, ипак, нимало занемарљиве вредности.

Тарановски сматра да се у Светостефанској и Грачаничкој хрисовуљама краља Милутина појављују "фрагментарни подаци о сталешком кривичном праву себарском".¹¹⁰² Заиста, с обзиром на то да ове повеље садрже податке о суђењу меропсима (у оквиру 'Закона Србљем') или Власима (по одговарајућем закону) за одређена кривична дела, без обзира на то што се нигде не помиње експлицитно да се властела за иста дела кажњавала другачије, логично је претпоставити да су ту предвиђени облици кривичних дела важили само за себре, то јест да су само они кажњавани поменутих казнама.

Додуше, велики број кривичних дела која се у овим повељама помињу спада у категорију оних која су по ондашњим схватањима само себри могли учинити. Тако се, на пример, забрана Србљима – то јест меропсима – да се жене Влахињама сасвим очигледно и експлицитно односила само на један уско одређен слој становништва.¹¹⁰³ Ипак, има и оних која су сигурно могла учинити и властела, па иако се из самих повеља не види да су казне које би се примењивале на властелу у случају тих истих дела биле другачије, из свих одредби је имплицитно, а из неких чак и експлицитно очигледно да повеље мисле само на злочин учињен од стране себара.

Тако, рецимо, Светостефанска хрисовуља у оквиру свог 'закона људима црквеним' прописује (уз неколико процесних, а не казних) глобе за следећа дела: одбој, руку, печат, потку, самосуд, мехоскубину, крв, крађу (одређену као

---

¹¹⁰² Т. Тарановски 1996, 371.

¹¹⁰³ "Србвинь да се не женин оу Влагеѣхъ. Яко ли се оженин оу невѣсть игоум'новоу, да се шгравин и свеже и шнь Влахъ шт кога се боуде женинъ, и да се вратин вез' волк шпетъ на шчно мѣсто, а кон боудоу старин'ници и не въз'могу се повратити, ни кд'нь да нѣ воиникъ, нѣ ви клятори." В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 464. Нема никакве сумње да за ширењем категорије потенцијалних учинилаца овог дела не би могло бити потребе, јер је главни разлог због којег је оваква женидба забрањена да влашки зетови, меропси, не би прелазили у Влахе и тиме смањивали количину земљорадничког становништва преко потребног за опстанак свих, укључујући и сточаре.

међусобну крађу) и физички напад на владалце.¹¹⁰⁴ 'Закон Власима' у истој хрисовуљи засебно прописује глобе само за већ поменути међусобну крађу и крађу коња.¹¹⁰⁵ Од ових је можда само за потку, мехоскубину¹¹⁰⁶ и насиље према црквеним владалцима очигледно да су чисто себарски деликти, док су друге у одговарајућим околностима могла учинити и властела, али је крајње неизгледно да би они били кажњавани овако ниским износима, а поготово да би договали прописану натуралну глобу за крв у платнима.¹¹⁰⁷ Најочигледнији доказ да су све горе наведено – глобе за себарске деликте представља одређивање крађе на оба поменути места као *међусобне*: дакле, у питању је ситуација када је један себар украо нешто од другог. Будући да одређивање конкретних износа глоба није претендовало да исцрпно наброји сва кажњива дела за која се могло судити, не треба из тога извлачити никакве закључке да је то био једини кажњиви вид крађе. Сасвим је могуће да је у обичајном праву иначе била добро позната општеприхваћена казна за крађу, која је овде модификована у случају да је злочин извршен међу себрима на поседу истог манастира. Једини други изгледан специфичан вид би била крађа од цркве, која је могла бити кажњавана по канонском праву – мада су је, као што је више речено, регулисали и световни прописи.

Милутинова Грачаничка хрисовуља садржи, у нешто шутиријем виду, неке од преступа који су помињани и у Светостефанској: "Чловѣкъоу(sic) крадь дроуга си да плати цркви .Г. перьперѣ, главобичнии(sic) .Г. перьперѣ, мѣхоскоубина .S. динарь."¹¹⁰⁸ Сви деликти су, као што се види, искључиво себарски: крађа се и у овој хрисовуљи,

¹¹⁰⁴ "Я ѡ глобахъ: ѡтвон .НІ. динарь, а роука, печать, пот'ка, самооудъ по .S. динарь, сѣл'ба сѣм'чнн .В. динаря, послонхоу .В. динаря, и гдѣ годѣ се соудъ чнни всака глоба цркви. Мѣхоскоубина тако и ѡтвон а окрѣвлив'ше цркви .Г. плат'на а наводъчнн .Г. плат'на. Я глоба междоусок'наа крагга, како и оу влаш'комъ законѣ. Владал'ца вив'ше .S. ѡв'ць, и вонца да се врьже въ тѣм'ницоу, и да се не поустни прѣжде .Г. мѣсеце. К'то ли га кк прѣжде поустити да ксть проклетъ" В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 465.

¹¹⁰⁵ "И крагга мегисобна .S. воловь, а кон'ска самъ .S. конь." Из контекста одредбе би се могло претпоставити да се и међусобна крађа односи не на крађу било ког предмета, већ управо на крађу стоке, изузев коња, за које је била прописана посебна санкција. Ипак, не постоји начин да се ово потврди или оповргне. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 468.

¹¹⁰⁶ Види ниже о овом делу у Душановом законуку.

¹¹⁰⁷ Ово је, иначе, једини случај појављивања ове врсте глобе у очуваним средњовековним документима, па се може закључити да је из неког, потенцијално привредног, разлога била специфична за поседе Бањског манастира.

¹¹⁰⁸ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 503.

мада мало неспретније, одређује као међусобна, иза необичног (и вероватно погрешно написаног) појма 'главобичил' се највероватније крије насиље према владалцима из Светостефанске хрисовуље¹¹⁰⁹, а за мехоскубину је свакако било познато да је, и без нарочите напомене, представљала деликт између двојице себара.¹¹¹⁰ С обзиром на то да се ради о релативно кратком периоду у оквиру владавине истог краља, разлика у износима глоба у поређењу са Бањском хрисовуљом је можда необична, али опет не треба да наводи ни на какве закључке о суштинској разлици у погледу осталих карактеристика ових кривичних дела, а камоли да је код виших износа глоба, можда, могла бити предвиђена и властела, јер би такво тумачење било системски крајње недоследно. Ради се, напосто, о различитим приликама на два метохијама које су довеле до различитог износа казни (треба имати у виду да је Бањска повеља донета по узору на раније и са рецепцијом њихових одредби, па је могуће да бар делимично садржи старији слој права од Грачаничке – али је сасвим могуће и да се једноставно ради о фактичким разликама међу властелинствима које су повлачиле за собом економске и правне), што у време када је правни партикуларизам био владајуће начело на којем се заснивао српски правни систем није било ништа необично.

Душанов законик садржи у себи оба више наведена принципа сталешке диференцијације у оквиру кривичног права. Када је у питању разликовање у погледу саме подобности лица (на сталешкој основи) да изврши неко кривично дело, Законик садржи већи број случајева овакве 'фактичке дискриминације' како себара, тако и властеле.

У дела код којих Законик предвиђа само себре као учиниоце пре свега спада бежање од господара (односно са његове земље), које је, сасвим очигледно, деликт који су искључиво они могли учинити управо због свог правног положаја. Законска норма не говори о себрима уопште, већ само о меропсима¹¹¹¹, али ово је

---

¹¹⁰⁹ Додуше, читање овог појма је изазивало недоумице код различитих истраживача, па га тако Павловић чита као "глазовь на", а Ћоровић као "главобичини". (Види поређење у В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 504.)

¹¹¹⁰ О њој је већ било речи више.

¹¹¹¹ "Меропьхъ ако покѣгне коуде отъ свокогъ господара оу иноу земли или оу царевоу, где га окрѣте господарь неговь, да га ослоудин и нось моу разпорн и оуемчи да е опеть еговь, а ништо да моу не оузме." Члан 201. Душановог законика; наведено према С. Новаковић 1898, 146.

и логично, јер је једино код њих везаност за земљу била у потпуности изражена, с обзиром на то да је земљорадња била њихова основна обавеза. Осим тога, може се сматрати да су од свих категорија себарског становништва они били у најтежем положају (то јест погођени најнапорнијим обавезама), тако да су сигурно и њихови покушаји да побегну од свог господара и његове експлоатације (законите или не) били чешћи него када су у питању остали себри.

Када је у питању потка – нарушавање сеоских међа – Законик такође предвиђа да је ово само себарски деликт, мада овог пута из чисто практичних, а не стриктно правних разлога. "Пот'ка мегъ сел'ми ·и· перперъ, а влахомъ и арбанасомъ ·р· перперъ," прописује члан 77. Душановог законика.¹¹¹² Далеко од тога да властела није била физички у стању да ово дело учини, али тешко је замислити да би властелин имао разлога и воље да (лично!) повређује сеоску међу: то би најпре могли учинити или сељаци из суседног села, или Власи и Арбанаси који пролазе са својим грлима стоке.¹¹¹³ Према томе, и формулација члана, и саме казне су биле прилагођене искључиво овим категоријама учинилаца који су били изгледни – у складу са оним што се у пракси већ дешавало.

Иста врста деликта је и већ поменута мехоскубина, која представља (како се види из члана 98. Законика) чупање косе и браде између два себра, обична сељака: "И ако се оскоуѣѣта два себра; мехоскоуѣине ·S· перперъ."¹¹¹⁴ Нема сумње да је појам имао исто значење и у повељама у којима се раније појављивао. Властелин или "добар човек" се (по претходном 97. члану Законика) могао појавити само као жртва једног сродног дела: "Кто се обрѣѣтє искоуѣѣ брадоу властѣлиноу или довроу чловѣкоу; да се томоу-зи́н обѣ роуѣѣ отѣѣкоу."¹¹¹⁵ (Детаљније о импликацијама различитог кажњавања због статуса жртве види ниже.) Као учинилац, пак, дела које подразумева међусобно чупање косе и браде од стране двојице људи се није могао појавити. Наравно да ни у овом случају није било *фактички* немогуће да властелин учини ово дело, нити одсуство казнене нормe значи да би се такав

---

¹¹¹² С. Новаковић 1898, 62.

¹¹¹³ Детаљније о овом делу је већ писано више.

¹¹¹⁴ Додуше, у Раваничком и Текелијином-Софијском преписима је овај износ дванаест перпера, али ту се изгледно ради о каснијој интерполацији. С. Новаковић 1898, 75-76.

¹¹¹⁵ С. Новаковић 1898, 75.

поступак од стране властеле толерисао без кажњавања, већ се сматрало да би властелину било испод части да се спусти на овако примитиван ниво физичког обрачунавања са неким, па је такво поступање у пракси свакако било веома ретко – а, сходно томе, законодавац није сматрао потребним да се оно засебно регулише.

Код неких дела, пак, су само властела били предвиђени као учиниоци. Одличан пример тога је 'затирање државе' – незаконита пленидба и пљачка од стране властелина територије која му је дата на управу: "Властѣломъ и властѣличикѣмъ кониъ кѣтъ дало царство ми землю и градовѣ; ако се кто одъ нихъ обрѣте опленивъ села и люди и затрѣвь прѣ-з-аконѣ царства ми што естъ царство ми оузаконила на съвороу; да моу се оузмиѣ држава; а онъ-зиш што боудѣ строуль да вѣсе плати отъ свое коуки, и да се каже како и прѣвѣгльць."¹¹¹⁶ Очигледно је да се само властелин може појавити као учинилац овог дела, и то правно гледано – јер је само властелину одређена територија могла бити дата у државу. Експлицитан додатни помен властеличића није од нарочитог значаја, јер вероватно служи само да нагласи да су се и они могли наћи у овом положају, без обзира на то што су они вероватно добијали територије на управу компаративно ретко у поређењу са осталим, угледнијим и имућнијим, припадницима властеоског сталежа.

Члан 184. регулише сличну материју, с тим што је само кривично дело везано за примање – то јест заточење – неког лица у тамници без цареве заповести у писаном облику: "Властѣле и кефалиѣ царства ми кон држе градовѣ и трьговѣ; никто отъ нихъ да не приме чѣга чловѣка оу тѣмницоу безъ книги царства ми; аште ли кто кога приме прѣ-з-аповѣдѣ царства ми, да плати царствоу ми ·Ф· перперь."¹¹¹⁷ Само су властела и кефалије (и саме најчешће постављане из редова властеле¹¹¹⁸) могли имати управну власт над градовима и трговима и држати тамнице у њима – тако да

---

¹¹¹⁶ Члан 142. Душановог законика; наведено према С. Новаковић 1898, 109. Призренски рукопис у овом члану има суштински погрешан назив "О властѣличикѣхъ", док је другде (нпр. у Атонском рукопису) он примереније назван "О властѣлѣхъ кон затирантъ државоу".

¹¹¹⁷ С. Новаковић 1898, 142.

¹¹¹⁸ Види М. Благојевић 2001а, 246-266.

себри услед мешавине правних и фактичких фактора нису могли бити учиниоци овог дела.¹¹¹⁹

Сличан је случај у погледу довођења лопова и разбојника на царски двор, казна за које је прописана у члану 173. Законика: "Властѣле и властѣличники кон гредоу оу дворѣ царства ми, или грѣкъ, или нѣмьць, или срѣбинь, или властѣлинь или инь кто либо, терѣ довѣде собомь гоусара или тата, да се онъ-зи господарь каже како татъ и гоусарь."¹¹²⁰ Све и да нема наглашавања да се ради о властели и елаборације са примерима која служи да учини јасним да је порекло дотичне властеле ирелевантно у погледу њихове подложности овом пропису, било би очигледно да је ово кривично дело које може учинити само властелин. Јер, у овом члану се ради о властели која је имала неког посла на царском двору, појављивала се тамо службено – без обзира на то да ли је спадала у стални састав двора или не – и у оквиру своје пратње, на коју је имала право, довела са собом лопова или разбојника. Соловјев напомиње "да се властеоска пратња ("дружина") састојала од професионалних војника спремних да ратују, а да у миру штите свог господара и помажу експлоатацију сељака. У такву пратњу лако је могао да дође и неки разбојник или лопов, као извршилац воље феудалца."¹¹²¹ Себри свакако нису спадали у ужи круг дворана; но, и ако су имали неког другог легитимног разлога да се појаве на царском двору, сасвим сигурно

---

¹¹¹⁹ Наредни, 185, члан, који прописује сличну одредбу за царске тамнице, не говори о властели, већ неутрално одређује учиниоца: "Тѣмъ же образомъ, кто дрѣже тѣмнице царства ми; да никога не приме ничиѣго чловѣка везь книѣ повелѣнїа царства ми." (С. Новаковић 1898, 142.) Не ради се ни о каквој грешци нити недоследности. Напросто, 184. члан се обраћао надлежним господарима, односно управитељима тамница, што су могли бити само властела или кефалије. Наравно да се они нису лично старали о пријему осуђеника и притвореника у тамнице, већ су за то имали своје потчињене људе, стражаре у тамницама, али они су били ти који доносе одлуке, па су самим тиме за њих и одговарали, док су поменути стражари само обављали физички, фактички део примања затвореника, поступајући онако како им је господар наредио. У царским тамницама је, пак, цар лично био господар и управитељ, па се одредба очигледно обраћа директно његовим потчињенима, то јест стражарима царских тамница, који су, сасвим изгледно, морали бити обични људи, припадници себарског сталежа, јер то није била дужност достојна позива властеле. Властелин се ту могао појавити евентуално као њихов старшина или надзорник (у којем случају би ова одредба обухватила и њега), али очигледно је да дотична дужност није била резервисана за властелу, иначе би их Законик овде експлицитно поменуо.

¹¹²⁰ С. Новаковић 1898, 135.

¹¹²¹ А. В. Соловјев 1980, 316. Аутор на истом месту истиче и занимљивост – да "реч 'гусар' означава од XVв. у Угарској војника-коњаника, а реч 'хајдук' војника-пешака, или властеоског слугу." Није немогуће, заиста, да су и читави војни одреди састављани од регрутованих способних криминалаца, можда управо у покушају да се њихова вештина преокрене у корист државе уместо на њену штету.

нису на њега долазили са другим људима у некаквој службеној пратњи, у оквиру којих би могли покушати да прокријумчаре познатог лопова или разбојника.¹¹²²

Из чисто правних разлога је само властелин учинилац и преступа податке о којем је сачувао само Раковачки препис – неплаћања соћа. На први поглед може деловати чудно, јер се у погледу обавезе плаћања помиње било ко – 'сваки човек' – а у погледу санкције за неплаћање – само властелин: "Доходькъ царькин, соки и наметъ и драчь, да дава всаакъ чловѣкъ – къбьль жита, половина чистаа а половина прѣпроста волта перперъ динарми, а рокъ томоу житоу да се оуспиа на Интровъ днь, а други рокъ на Рождьство Христова. Яко ли сокиа властелинъ не да на те рокове, властелинъ ть да се свеже на царскомъ двороу и да се дръжи докле плати двонномъ."¹¹²³ Објашњење се крије у организацији живота и управе на територији властелинства. Сви себри на властелинству су дуговали цару плаћање соћа у натури или у новцу, али само прикупљање пореза је обављао властелин, који је затим укупни сакупљени износ предавао владару.¹¹²⁴ Како Соловјев наводи, "властелин је само посредник између меропха и цара: он има да прикупи соће од сељака и да га преда државној благајни."¹¹²⁵

Наравно да се могло десити да себар не плати соће на време, али се држава у овако нешто није мешала. Логично је да владар не би покушавао да задире у

---

¹¹²² Овде се, по свему судећи, не ради о томе да је неко из властеоске пратње, ко раније није вршио такве злочине, тек на самом двору извршио или покушао неко од ових кривичних дела, већ управо о томе да је дотично лице већ познати лопов или разбојник у смислу у Законику више изложене новеле о овим кривичним делима. Прво, колико год да би се и у првом случају могло говорити о одговорности дотичног властелина за понашање његових потчињених, односно њихов избор и особине (све до паралеле са римским *culpa in eligendo*), тешко је замислити да би неко покушао да изведе разбојнички напад на двору, где је свакако морало бити наоружане страже у довољним бројевима да лако савладају обесног гусара. Далеко је изгледније да би се одлучио за потајну крађу. Али, да је реч о томе, законодавац онда не би помињао гусаре у овој забрани. Друго, кривично дело је одређено већ као само *довођење* оваквих лица на двор, што значи да су она морала бити гусари или тати од самог доласка, а не то постати тек накнадним поступком у току њиховог пребивања на двору. Надаље, с обзиром на малопре поменућу новелу о гусарима и татима и Душанов очито јак труд да делање ових злочинаца што ефикасније сузбије, за очекивати је да би властелин који прими једног од њих у своју службу, а тим пре се дрзне да га доведе на царски двор, свакако био изузетно строго кажњен. Коначно, казна која је прописана за ово дело је у складу са осталим казним одредбама из поменуће новеле, где су се сви који су лоповима и разбојницима помагали, делали у договору са њима или на било који начин ометали истрагу у погледу ових дела и хватање учинилаца и сами кажњавали као тати и гусари. Упореди чланове 145-147. Законика. (Види С. Новаковић 1898, 112-115.)

¹¹²³ Члан 198. Душановог законика, наведено према С. Новаковић 1898, 146.

¹¹²⁴ Види И. Божић, 23-25.

¹¹²⁵ А. В. Соловјев 1980, 332.

интерна збивања на властелинству, обезбеђена управним имунитетом господара имања, а, осим тога, један износ појединачно неплаћеног соћа од стране себра никако не би, економски гледано, био вредан трошка спровођења оваквих мера. (А да је финансијски аспект био веома значајан се види, осим уопштено из чињенице да свака држава изузетно води рачуна о сопственом фискалном интересу, из санкције коју овај члан прописује за властелина. Осим обавезе плаћања сада двоструког износа дуга – која представља сасвим очекивану казну за имовинске деликте – санкција садржи и принудну меру, притвор са трајањем до тренутка исплате дуга и казне, очигледно намењену томе да обезбеди што брже испуњавање обавезе од стране осуђеног неплатише.) Према томе, властелин је могао у оквиру сопствене јурисдикције да према сопственом нахођењу одлучи на који начин ће приморати задоцнеле себре да плате соће. Све док би он на време исплатио укупан износ који је његово властелинство дуговало према броју на њему насељених људи, држава се у то није мешала. Њена пажња и санкција из члана 198. су следили тек у случају да сам властелин не плати соће у року.

Различите казне за разне категорије учинилаца Законик такође познаје код већег броја кривичних дела. За бабунску реч – јеретичко, богумилско казивање¹¹²⁶ – се властелину прописује новчана казна у износу од сто перпера, док је себра¹¹²⁷ очекивала глоба од само дванаест перпера, али кумулативно са телесном казном –

---

¹¹²⁶ Овај израз су својевремено Шафарик, Мађејовски и Новаковић, преко сличности са одговарајућим изразима мађарског, пољског и румунског језика, доводили у везу са врачањем и чаробњачким речима. Иако се претежно слаже са дотичном етимологијом ("Морамо признати да је порекло речи *бабун* тамно; изгледа да је та стара словенска реч заиста означавала неке мађионичаре, чаробњаке: стога се она не налази само у српско-хрватском језику, него и у чешком, пољском, украјинском, румунском и мађарском језику у том или сличном значењу." А. В. Соловјев 1980, 247.), Соловјев, наводећи цитате из бројних извора (Номоканона Светог Саве, српских синодика из XIII, босанских записа из XIV века...) коначно потврђује оно што је већ Новаковић наговестио – да се дотична реч у Србији примењивала да значи богумиле. Види С. Новаковић 1898, 198 и А. В. Соловјев 1980, 246-247. Петар Скок, занимљиво, наводи како је етимологија ове речи (чије значење не оспорава) непозната, али претпоставља да је она из српског прешла у друге словенске језике, где је употребљена за означавање сујеверја или чаробњаштва. Види Р. Скок 1971, 83-84. Миодраг Петровић, са друге стране, има теорију да је израз *бабуни* означавао католике, те да се "бабунска реч" заправо односила на католичку реч, изговорену од стране православаца. Види Миодраг М. Петровић, "'Бабунска реч' у Законнику цара Стефана Душана 1349. и 1354. године", *Археографски прилози*, 25/2003, 143-161. Иако су неки аргументи које он износи – попут тога да и Душанов законик за католичанство користи фразу *јерес латинска* – сасвим смислени, аутор ипак не успева да побије постојање богумила-дуалиста на територији Србије, што поставља као предуслов свог новог тумачења.

¹¹²⁷ У већини рукописа се експлицитно помиње себар, док Призренски наводи "ако ли не коудѣ властелинѣ", али међу овим формулацијама нема суштинске разлике. Види С. Новаковић 1898, 67.

бојем штаповима.¹¹²⁸ Овде се виде оба већ примећена начела ове диференцијације из повеља: властела се изузима од телесног кажњавања које би било понижавајуће за њихову част, али се због свог економски јачег положаја кажњава већим новчаним износом, на који начин се обезбеђује да казна отприлике истом тежином погоди и једну и другу категорију учинилаца.

Пример који би се наизглед могао убројати у претходну категорију, само уз напомену да је заснован на фактичкој могућности припадника одређеног (нижег) сталеза да изврши конкретно дело, постоји у члану и 111. Законика који говори о 'судијиној срамоти'. Будући да је у питању кривично дело чије извршење подразумева како употребу знатне физичке силе, тако и висок степен непоштовања према државној власти, овде Душанов законик предвиђа различите казне за властелина или за *село* које би то учинило (као колективни ентитет), али не и за себра-појединца – управо због тога, што је било ако не немогуће, оно крајње неизгледно да би он могао сам извршити дотично дело: "Кто се нанде соудію осрамотивъ; ако воудѣ властѣлинъ, да моу се вѣсе оузме; ако ли село, да се распѣ и платѣніи."¹¹²⁹

На први поглед би се заиста могло помислити да себри нису предвиђени као учиниоци овог кривичног дела. Међутим, као што се уз пажљивије читање да приметити, не ради се о томе да је себар сталешки непогодан учинилац овог дела: такво резонување не би имало логике, јер је посреди насилна радња потпуно независна од сталешке припадности, а било би и у супротности са чињеницом да је *село* као колектив предвиђено као потенцијални учинилац. Реч је, напосто, о томе што један себар, за разлику од властелина – који је, најчешће, како сам ратник, тако и има на располагању већи број других наоружаних људи под својом командом – не би могао да има силу потребну да се ово кривично дело изврши.¹¹³⁰

Принцип примењен при кажњавању је исти као и у другим одредбама где постоје различите категорије учинилаца: казна је у оба случаја – конфискација целокупне

---

¹¹²⁸ "Кто рече кабоуи'скоу речъ; ако воудѣ властѣлинъ да плати ·р· перперъ; ако ли не воудѣ властѣлинъ, да плати ·ви· перперъ и да се вѣе стапін." Члан 85. Душановог законика, наведено према С. Новаковић 1898, 67.

¹¹²⁹ С. Новаковић 1898, 85.

¹¹³⁰ На сличан начин би се, иако се то експлицитно не помиње у Законику, могло претпоставити да и члан 101, који говори о најезди, као учиниоце има на уму властелу, јер себри тешко да би располагали средствима потребним за овакав препад: "Силе да нѣсть никомоу ништо оу земли царства ми; ако ли кога окрѣте наезда или сила похвал'наа; они-зін коны наезны вѣси да се оуздоу; половина царствоу ми, а половина ономоу-зін кога-но соу наахалін." С. Новаковић 1898, 77-78.

имовине, формулисана онако како је примерено што за појединца, што за село као колектив, које се уз пленидбу имовине још и расипало, то јест расељавало са места где се налазило. Дакле, било је предвиђено да она учиниоце на сличан начин и подједнако тешко погоди. Овде се, дакле, не ради о томе да се себри као сталеж не могу појавити у улози учинилаца дела, већ да Законик претпоставља да би они такво дело могли учинити само удруженим, заједничким снагама, па стога за себарске учиниоце ово дело *a priori* предвиђа само као колективни деликт.¹¹³¹ Иако је и овај члан добар пример практичног размишљања о честим проблемима и регулисања само онога што се реално дешава у пракси од стране средњовековног законодавца (које је свакако присутно у великом броју одредби где се само припадници одређеног сталежа појављују као учиниоци), овде се ипак ради само о специфичности у погледу начина и могућности извршења дела – па онда, консеквентно, и кажњавања – везаног за себре, а не о диференцијацији на сталешкој основи, те се ова одредба ипак пре може убројати у ову него у претходну категорију.

Надаље, када је у питању убиство – које Законик веома детаљно регулише, са доста посебних околности (не само сталешких, које су овде релевантне) од којих зависи одговорност учиниоца и санкција која га очекује, и неколико посебних (квалификованих) облика – праве се битне разлике у односу како на положај учиниоца, тако и статус жртве. Овим одредбама, због њихове комплексности, а и несумњивог значаја за тадашњи (као и сваки) правни поредак, треба посветити нарочиту пажњу.

Себар који би убио властелина кажњаван је кумулативно тешком телесном казном – одсецањем обеју руку – и нимало занемарљивом новчаном казном у износу од 300 перпера. Властелин који убије себра не би био подвргнут никаквој

---

¹¹³¹ "Да један властелин, једна врста владоца на своме властелинству, држи се охоло према државном судији те га осрамоти, то је могуће, али да се на исто одважи један сељак, то скоро сасвим није могуће те не ваља ни да се предвиђа. Међутим цело село, гомила истих сељака, може да у извесним приликама изађе из обичне покорности према власти, о чему је социјална стварност Душановог доба сигурно пружала довољно емпиричког материјала," наводи Т. Тарановски, 453.

Соловјев види везу овог члана са 107. чланом Законика, који регулише одбој: "Кто се наиде отъивъ судна сокалника, или пристава, да се плѣни, и да моу се вѣсе оузмѣ што има." (С. Новаковић 1898, 82.) Иако је учинилац овде неутрално одређен, Соловјев – без икаквог детаљног образложења, али скоро извесно због заједничког помена пленидбе и одузимања целокупне имовине као прописаних санкција – закључује да су и овде предвиђени учиниоци само властелин и, изузетно, село. Види А. В. Соловјев 1980, 264 и 268.

телесној казни, али би плаћао више него троструко већи износ новчане казне – хиљаду перпера.¹¹³² Овде је реч о истовременом узимању у обзир положаја учиниоца и жртве – тачније, о убиству припадника другог сталежа. Соловјев овде истиче, узимајући као референтну санкцију ранију обичајноправну вражду од 500 перпера, како "док с једне стране Душанов законик нарочито строго кажњава убиство феудалца које изврши себар, с друге стране, бори се против насилничке властеле, те поштрава казне властелину који би убио себра", те одатле закључује да је "Душанов законик правичнији него други сталешки законици онога доба", наводећи примере из Литавског статута где је казна за убиство сељака безусловно и драстично мања.¹¹³³ Овај резон је квалитетан, али пати од извесне мањкавости и није доведен до свог логичког краја. Са једне стране, Соловјев пореди одредбе Законика који узима у обзир истовремено положај учиниоца и жртве са Литавским статутом, који посматра само статус жртве: очигледно је да такав поступак није потпуно умесан, јер се одредбе које се пореде руководе другачијим резонем. Са друге стране, он пропушта да примени системско тумачење и погледа ову одредбу у светлу других прописа Душановог законика о убиству. Јер, после читања ове одредбе се логично намеће питање – а која казна се примењивала у случају да себар убије другог себра, или властелин властелина? На њега одговор даје ранији члан 87. Законика: "Кто нѣсть дошълъ нахвалицомъ по силѣ терѣ к оучинилъ оубиство, да плати ·т· перперъ; ако ли воудѣ пришълъ нахвалицомъ, да моу се овѣ роуцѣ отгѣкоу."¹¹³⁴ Општеприхваћено системско тумачење у науци јесте да се овај члан примењивао само када се не може применити 94, то јест на убиство унутар истог сталежа. То значи да је Законик код овако тешког и опасног кривичног дела

¹¹³² "Яко оубіе властѣлинъ себра оу градоу или оу жоупѣ, или оу катоуноу, да плати тысоуштоу перперъ; ако ли себѣрь властѣлинъ оубіе; да моу се овѣ роуцѣ отгѣкоу; и да плати ·т· перперъ." Члан 94. Душановог законика; наведено према С. Новаковић 1898, 73.

¹¹³³ А. В. Соловјев 1980, 254.

¹¹³⁴ С. Новаковић 1898, 68. Занимљиво је што Соловјев сматра да се у случају умишљајног убиства кумулативно са у Законику прописаном казном одсецања руку примењивала "или вражда од 500 перпера (по српском праву), или потпуна конфискација имовине 'римпъ' (по византијском праву)." А. В. Соловјев 1980, 249. Ова тврдња је сувише смела, а приде је и заснована на претпоставци да помен нахвалице у овом члану упућује само на властелу, што се такође не би могло прихватити без конкретних доказа.

обраћао пажњу на степен кривице учиниоца¹¹³⁵, али је већи значај од тога придавао одржавању мира међу властелом и себрима, то јест сталешких односа без тензије – тако да је норма о међусталешком убиству имала примат над оном која узима у обзир степен кривице.¹¹³⁶ Покушај да се ове две одредбе тумаче одвојено је недопустив, јер доводи до претеране симплификације и изостављања многих фактора који су изузетно битни за њихово разумевање.

Самим тим, може се закључити следеће. Законик није различито вредновао живот себра и властелина као такав, нити сматрао да себре *a priori* треба теже кажњавати за убиство него властелу, јер ни статус учиниоца, ни статус жртве сами по себи не утичу на начин кажњавања – већ се посматрају кумулативно. И себар и властелин сnose исту казну ако убију припадника сопственог сталежа – тек се у случају изласка ван сталешких граница примењује строжа казна. У случају себра који убије властелина, конструисана је једноставно – заједничком применом казне за умишљајно и за нехатно убиство унутар истог сталежа. Нема никакве сумње да је ово поштравање казне требало да застраши себре, како би добро размислили пре него што дигну руку на оне изнад себе, своје господаре и заштитнике.

Али, вреди приметити да казна коју је властелин сносио уколико би убио себра *није* била безусловно блажа него у случају да је убио другог властелина, иако би се то на први поглед могло помислити. Када је умишљајно убиство у питању, ово јесте посредни: убиство другог властелина је сматрано довољно тешким злочином да би властелин био подвргнут тешкој телесној казни сакаћења, док би у случају умишљајног убиства себра он прошао само са новчаном казном. Додуше, вреди приметити да ни та новчана казна није била нимало блага: плаћање износа од хиљаду перпера је и најкрупнијој властели морао бити знатан и осетан материјални губитак; новчана казна овако високог износа се у Законнику

---

¹¹³⁵ Што показује за средњовековне појмове висок степен развоја правне свести, али није од значаја за тренутну тему.

¹¹³⁶ Другачије тумачење, у крајњој линији, није ни могуће. Јер, ако би се узело да одредба о степену кривице има примат, онда норма која регулише убиство између сталежа никада не би дошла на ред да се примени, будући да код сваког кривичног дела мора постојати било умишљај, било нехат. Модерним оком гледано, могло би се конструисати да се међусталешка одредба примењује тек ако се у конкретном случају степен кривице учиниоца не може поуздано утврдити, али то је, са једне стране, очигледно вештачка и контекстуално непримерена хипотеза, а, са друге стране, ситуација која (у таквом хипотетичком случају) поново отвара проблем кажњавања убиства унутар истог сталежа, тако да се никако не би могла прихватити.

појављује у још само једном случају – за поротнике који се криво зајуну.¹¹³⁷ Но, наравно, може се лако сложити да се никакав новчани губитак не може мерити са трајним сакаћењем, тако да је ова казна ипак несумњиво лакша. Међутим, уколико се ради о нехатном убиству, ствар је другачија: ненамерно убиство свог садруга по сталежу би властелина коштало само три стотине перпера, а себра – чак хиљаду.

Не може се мислити да је ово пропуст који законодавац није узео у обзир, нити да му је било сувише компликовано да и у случајевима убиства између сталежа пропише засебне казне за умишљај и нехат, кад је то већ могао учинити за убиство унутар истог сталежа. Само се један закључак може извући – очување мирних и добрих односа између сталежа је сматрано важнијим, јер је њихово нарушавање вукло за собом теже последице по државу и друштво. Властелин који би намерно дигао руку на другог властелина је можда у очима Душанових законописаца чинио тежи злочин него ако би то учинио себру – јер, не сме се заборавити, властела је требало да једни друге посматрају не само као припаднике повлашћенијег сталежа, већ и као владаре ратнике и своје садруге у борби, тако да би овакво убиство на неки начин представљало намерно оштећење цареве војне силе, што се граничи са издајом, а свакако и личан чин издајства против сопствених сабораца. Али ако би властелин тако нешто учинио без намере да убије, онда би његов злочин био блажи од убиства себра, *било оно умишљајно или нехатно*. Јер, у случају нехатног убиства другог властелина више поменути елемент издаје нестаје, и главне последице злочина погађају само жртву и њену породицу. Убиство себра од стране властелина, пак, независно од тога да ли суд оцени да је учинилац поступао са умишљајем или не, представља злочин који је морао изазвати немир, страх и осуду међу зависним становништвом, јер је онај ко је требало да буде заштитник и беневоолентан господар одузео живот онеме ко се уздао у његову заштиту. А то је опет могло довести до заоштравања класних односа – почев од стварања атмосфере неповерења и антипатије, па све до отворене освете или побуне. То је, а не сама оцена вредности живота појединачног себра, оно што је довело до оваквог кажњавања.

---

¹¹³⁷ Види члан 154. Душановог законика у С. Новаковић 1898, 239. О пороти ће бити речи ниже.

Може се ићи и корак даље, па у светлу овог тумачења поново размотрити убиство извршено од стране себра. Ако би он убио властелина, то би носило са собом сличне последице у виду заостравања међусталешких односа као и у случају убиства себра од стране властелина, само додатно појачане чињеницом да је убијен припадник владајућег сталежа, да је штићеник дигао руку на онога ко је требало да му гарантује безбедност. Са друге стране, у случају убиства где су и учинилац и жртва себри није могло бити оног елемента издаје који је постојао код убиства међу властелом, јер себре као сталеж није међусобно везивао никакав виши заједнички циљ, за разлику од властеле, повезане неизоставном обавезом војне службе и верности према владару.¹¹³⁸ Сходно томе, убиство властелина од стране себра се ипак сматрало тежим преступом од убиства другог себра, без обзира на степен кривице.¹¹³⁹

Могло би се, дакле, закључити да је Законик у погледу овог кривичног дела раније назоре о адекватности кажњавања себара и властеле узео само као оквирни узор, унутар којег су увођени новитети и спровођена комплекснија вредновања која нису била својствена старијем праву садржаном у повељама. Иако се за основни дух може рећи да није измењен, акценат је ипак бачен на

---

¹¹³⁸ Несумњиво је да је, рецимо, себре који су живели и радили у истом месту – нпр. меропхе из истог села или Влахе из истог катуна – могла повезивати реална блискост заснована на (у ширем смислу гледано) заједници живота и рада, међусобном познавању и добросуседским односима. Али, овде се не ради о томе. На тај исти начин је и један властелин могао бити близак другом – тако што су се заједно борили, потицали из породица које су биле у добрим (потенцијално родбинским) односима или напосто приватно дружили – али Законик свакако није могао при прописивању казне узимати у обзир претходне личне односе између убице и жртве као појединаца. Суштина више наведеног резона је у томе што је властелу међусобно спајала веза верности свом владару и сизерену, војне обавезе коју му сходно томе дугују и обавезног поверења између ратника који се боре за исти циљ и служе истој отаџбини, чак и ако се у конкретном случају ради о појединцима који се никада у животу нису видели. Међу себрима – што због разнородности самог сталежа, што због одсуства вишег циља макар и у оквиру ужих категорија становништва, груписаних само по привредној делатности коју су обављали – по природи ствари није могло бити овакве идејне и духовне везе, нити апстрактне обавезе верности коју је она подразумевала.

¹¹³⁹ Вреди поменути – иако то није у директној вези са темом – да очување сталешког мира није једина вредност коју Душанов законик претпоставља степену кривице учиниоца када је убиство у питању. Код квалификованих облика убиства – убиства свештеног лица или члана ближе породице – учиниоца је очекивала смртна казна без обзира на постојање умишљаја. (Види чл. 95. и 96. Законика у С. Новаковић 1898, 74-75.) Као и у горњем случају, очигледно се ради о томе да су се вредности због чије заштите је ово кривично дело прописано – вредности *осим* људског живота, оне које формирају посебан облик кривичног дела – цениле толико високо да је сматрано да ни одсуство директне намере да се жртви одузме живот не би требало да буде довољан разлог да се учиниоцу ублажи казна.

нешто чему у повељама – што због степена правног развоја, што због фокуса тематике који произлази из њихове правне природе – није било места.

Поред убиства, Душанов законик баца акценат на сталешку разлику између учиниоца и жртве код још само два кривична дела – силовања и увреде части. Код силовања, будући да нема диференцијације у погледу кривице¹¹⁴⁰, Законик јасно предвиђа да у случају силовања припаднице истог (сопственог) сталежа и властелина, и себра очекује иста казна – одсецање обеју руку и носа. Ако ли би, пак, себар силовао владику (властелинку), био би осуђен на смрт, и то на срамотан начин – вешањем.¹¹⁴¹ За обрнут случај – силовање жене себарског сталежа од стране властелина – Законик није предвидео санкцију, што је навело Михаљчића на закључак да овај облик сексуалног насиља у Душаново време није био кажњив.¹¹⁴² Међутим, још је Соловјев доказао да је у овом случају заправо примењивана казна прописана у Скраћеној Синтагми – одсецање носа и конфискација трећине имовине¹¹⁴³ – што представља и једино валидно системско тумачење.¹¹⁴⁴ Иако се ни овде не ради о томе да се част жене властеоског сталежа

---

¹¹⁴⁰ Ово је сасвим нормално и не представља никакав доказ слабијег степена развоја регулативе овог кривичног дела у поређењу са убиством. Питање могућности извршења кривичног дела силовања из нехата је представљало контроверзу чак и у модерном праву. Очекивати да један средњовековни законски акт предвиди овакву могућност би било бесмислено – такорећи подједнако као и да се од њега очекује да регулише могућност силовања мушкарца од стране жене.

¹¹⁴¹ "И кон властѣлинъ оузме владыкоу по силѣ, да моу се овѣ руке отгѣкоу, и носъ оуреже; ако ли себѣ оузме по силѣ владыкоу, да се овѣги; ако ли свон другоу оузми по силѣ, да моу се овѣ руке отгѣкоу, и носъ оуреже." Члан 53. Душановог законика, наведено према С. Новаковић 1898, 46. Неки аутори, попут Радојчића, су сматрали да се овде ради о отмици, али је то мишљење слабије заступљено у науци. Види Н. Радојчић 1960, 104.

¹¹⁴² Види Раде Михаљчић, "Метода *ex silentio*", *Сабрана дела, књига V: Изворна вредност старе српске грађе*, Београд 2001, 66-67.

¹¹⁴³ У питању је један од закона из Прохирона, помало незгодно постављен у главу Г-30. Властареве Синтагме, *О иже жени дѣвнице ноудештихъ*, а преузет у Скраћеној Синтагми у оквиру главе Т-15: "Поноудныи отроковицоу и растливи тоу, да оурѣжетъ се кмоу носъ, давь ки и третѣи честъ стезанѣа свокого." Наведено према Стојан Новаковић (изд.), *Матије Властара Синтагмат: азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила, словенски превод времена Душанова*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење: споменици на српском језику, књига IV, Београд 1907, 211. Види и А. В. Соловјев 1980, 218.

¹¹⁴⁴ Резон је врло једноставан. Ако се прихвата сада већ опште уважено становиште да су Скраћена Синтагма и такозвани Закон цара Јустинијана компилације које су заједно са Закоником чиниле саставне делове законодавства цара Душана, намењене да се заједно користе у српском царству, мора се прихватити и да је њихова садржина била при редакцији ових зборника, односно писању Законика, колико-толико усклађена. Ако су редактори Скраћене Синтагме задржали одредбу свог изворника о казни за силовање, логично је да су намеравали да се она користи. Да је требало да ово кривично дело буде потпуно другачије регулисано Душановим закоником, дотична одредба је лако могла бити избачена при скраћивању Синтагме. А будући да Законик, заправо, регулише два, односно три (ако се два силовања у оквиру истог сталежа броје одвојено) експлицитно одређена

апсолутно вреднује више него оне из себарског (јер у том случају ни за припаднике њихових сталежа не би биле исте казне), већ се казна мења само у случају прекорачења сталешке границе, овде је – за разлику од убиства – властела очигледно привилегована. Очигледно је сматрано да је себар оваквим чином према жени властеоског сталежа наносио њеној племићкој части екстремну увреду, толико неопростиву да се мора казнити смрћу.¹¹⁴⁵ У обрнутом случају, колико год да се не може говорити о схватању да је властелин имао право да злоставља себи потчињене жене – јер у супротном ни казна из Скраћене Синтагме не би постојала – ипак је очито да се због чињенице да је жртва испод њега по положају, а самим тим и по части, овај преступ није сматрао довољно тешким да се направи изузетак од уобичајеног правила и властелин буде тешко телесно кажњен. Ипак, сам злочин је, чак и кад није било додатне димензије увреде сталешке части, био веома срамотан, па ни властелин није могао умаћи казни одсецања носа. Иако она такође представља сакаћење, очигледно је да није била намењена томе да учиниоца начини инвалидом, будући да није нарочито утицала на његову способност за рад и живот, већ пре свега да га жигосе као учиниоца нечасног дела, што је силовање пре свега било.¹¹⁴⁶

Коначно, ова врста диференцијације се појављује и у члану 50. Законика, код дела које модерни истраживачи обично скраћено називају увредом, а чије биће законски текст одређује као псовање и срамоћење: "Властѣлинъ кон оп'соукъ и осрамоти властѣличника, да плати ·р· перперъ; и властѣличникъ ако оп'соукъ властѣлинна, да плати

посебна случаја силовања (колико год да они заједно, грубо гледано, обухватају око три четвртине материје), онда је једино логично да се општа одредба садржана у Скраћеној Синтагми примењује на преостали случај за који нема посебне регулативе – то јест на силовање себарке од стране властелина. Овакво мишљење заступа и Соловјев, децидно тврдећи да се тумачење по којем је такав злочин остајао некажњен не може прихватити. А. В. Соловјев 1980, 217-218.

¹¹⁴⁵ О значају овог дела у Србији Душановог времена сведочи и чињеница да је једино силовање жене властеоског сталежа од свих облика овог кривичног дела по члану 192. Законика убројано у царске дугове. О овоме ће бити више речи касније.

¹¹⁴⁶ Могло би се у спрези са кривичним делом силовања поставити питање и да ли се неки од наведених принципа појављује у погледу кривичног дела блуда властелинке са својим човеком – очигледно, себром. "Яко ли владыка влоудъ оучини съ своимъ чловѣкомъ, да имъ се овѣма роукѣ отгѣкоу и носъ оуреже," прописује 54. члан Законика. (С. Новаковић 1898, 46. Радојчић је "свог човека" тумачио као властелина, али ово тумачење се није задржало. Види Н. Радојчић 1960, 105.) Ово је, ипак, специфичан случај, где су се и властела, и себри кажњавали за дотично дело, обоје као учиниоци, али рестриктивно у погледу пола. У питању је спрега питања сталешке и женске части, разрешење којег доводи до закључка да – за разлику од силовања, где је већ објашњено на који начин се могла попунити привидна празнина – обрнути случај заиста није био кажњив, бар у оквиру световног права. Наравно, канонско право је налагало одговарајуће епитимије за сваки блуд и прељубу.

·р· перперь и да се віе стапін."¹¹⁴⁷ Ово дело је двоструко специфично у односу на раније помињана. Прво, диференцијација се прави између вишег и нижег слоја припадника *истог* сталежа; то је, притом, једино место у Законику где се прави разлика између властеличића и остатка властеле. Не може се не повући паралела са одредбама Жичке повеље, где су војници – који су највероватније представљали исти слој који се у Душаново време назива властеличићима¹¹⁴⁸ – били засебна категорија за кажњавање, одвојена од себара, али и од властеле. Ипак, постоји и разлика: властеличићи, односно војници, у Жичкој повељи су кажњавани истом врстом казне као и властела, а различитом од себара¹¹⁴⁹, али у нижем износу, очигледно због свог лошијег економског положаја. Овде је, пак, посредни исти новчани износ глобе, с тим што властеличићи уз дотичну казну трпе још и количински неодређено телесно кажњавање штаповима.

Наставак ове тематике доноси члан 55, који уводи у једначину и себре. "И ако себрь оп' соук властелина, да плати ·р· перперь и да се осмоуди; ако ли властелин или властеличкь оп' соук себра, да плати ·р· перперь."¹¹⁵⁰ У Атонском препису овај члан изгледа, како Новаковић наводи, "са свим другојачије", али заправо је реч о обрнутој формулацији, без суштинске измене у значењу: "И ако властелин или властеличкь опсоуе себра, да плати ·р· перперь; ако ли себрь опсоуе властелина или властеличкь, да плати ·р· перперь и да се осмоуди."¹¹⁵¹ Једина додатна информација коју овај препис даје у односу на Призренски јесте потврда онога што се и по њему могло претпоставити, али је овде експлицитно казано – да се властеличићи убрајају у властелу, то јест на исти начин третирају у случају да себар њих увреди. Дакле, увреда властелина (или властеличића) према себру је кажњавана на исти начин као и увреда властелина према властеличићу¹¹⁵², али једнакост није важила у другом правцу. Властеличић који увреди властелина је, ипак, био кажњаван блаже

¹¹⁴⁷ С. Новаковић 1898, 43-44.

¹¹⁴⁸ О овоме је већ било речи више.

¹¹⁴⁹ Као што је већ поменуто, властела и војници су плаћали глобе у коњима, а себри у воловима.

¹¹⁵⁰ С. Новаковић 1898, 47.

¹¹⁵¹ *Ibid.*

¹¹⁵² Тарановски сматра да се у овоме види "правац социјалне политике Душанове, као и правичност законодавчева према 'малим људима' (чл. 70), којима је принципијелно била обећана иста заштита, као и великим." Т. Тарановски 1996, 452.

него себар. Можда је свака телесна казна за властелу била срамотна, али смуђење (које се, уосталом, по свим постојећим подацима примењивало само на себре) је то било у далеко већој мери, будући да је осим наношења бола још и жигосало кажњеника, којем спаљена коса и брада не би могла поново израсти.

Новчани део казне је, како се види, у свим сталешким комбинацијама исти. Ово је на први поглед необично, јер се већ видело да и повеље и Законик по правилу праве разлику у погледу имовинског оптерећења различитих сталежа, чиме се на добар начин постиже да казна слично погоди све категорије учинилаца. Могуће је да је казна стара – да потиче из обичајног права, из периода када оваква диференцијација није била правило, а част је довољно високо вреднована да је дело заслуживало тако висок износ казне. Могуће је, истина, и да је норма новијег порекла, али да је из истог разлога (схватања о великом значају личне части) овај високи новчани износ прописан за све сталеже, док је сматрано да се поштравање казне у случају увреде части властеле довољно обезбеђује додатним телесним казнама.

Вреди обратити пажњу и на другу специфичност ових норми: наиме, оне регулишу само случајеве у којима постоји сталешка разлика између учиниоца и жртве, али не и случај када властелин увреди другог властелина, властеличић властеличића или себар себра. То представља додатни аргумент у прилог схватања, да је у ранијем праву (највероватније обичајном – које је и после доношења Законика наставило да важи тамо где му није противуречило) већ постојала норма која је регулисала овакав облик увреде. Да се претпоставити да је себар по њој био теже кажњаван за увреду властелина неголи други властелин, али очигледно унутар самог властеоског сталежа није прављена никаква диференцијација. Законик је, дакле, желео да истакне већи значај части и угледа 'правог' властелина, то јест припадника велике и мале властеле, у односу на част властеличића, прописавши у случају разлике у положају за властеличића који увреди властелина казну која је не само тежа, већ укључује и елемент телесног кажњавања, од којег је властеоски сталеж у целини најчешће био изузет – док властелин бива исто кажњаван за псовање властеличића или себра. Као да се тиме властеличићи желе подсетити да у поређењу са вишим слојевима властеле они ипак не могу уживати привилегије које иначе имају када се разлика прави само у

односу на себре. Додатан аргумент у правцу овог тумачења се добија ако се повуче паралела између овог члана и више поменутог члана 85, који регулише бабунску реч. Структура ова два члана је такоређи истоветна: властелин се за одређено дело кажњава новчаном глобом у одређеном износу, док се други учинилац, по положају испод њега, кажњава истоврсном глобом, али кумулативно са телесном казном батинања. У случају властеличића и увреде је износ глобе можда исти, али то је зато што је код овог дела исти за све сталеже. Очигледно је да кумулативна телесна казна у оба случаја служи истој сврси – додатном кажњавању оног лица које положај, барем компаративно, не штити од ове врсте санкције.¹¹⁵³

Такође, сасвим је могуће – с обзиром на то да је новчани део казне у оба прописана случаја исти – да обичајноправна казна за увреду унутар властеоског сталежа и јесте износила сто перпера, али да је постојала засебна, данас непозната, нижа казна за увреду између себара међусобно. По овом тумачењу чак не би ни било нелогично што се напомиње да властелин за увреду властеличића плаћа већ познату казну – јер је могуће да се хтело нагласити да у том случају казна остаје иста, за разлику од случаја где властеличић увреди властелина, у којем је поштрена. Тиме се не би толико ниподаштавала част самих властеличића – јер би властелин морао да плати за увреду властеличића колико и за увреду властелина – већ би се само подвлачили значај и вредност части виших слојева властеле, за чију увреду би властеличић морао отрпети додатну болну, а тим пре понижавајућу казну. Плаћање истог тог износа од сто перпера, пак, у случају увреде себра од стране властелина (или властеличића), би заправо представљало својеврсно поштравање казне зарад очувања међусталешких односа, али без икаквих елемената који би унизили част властеле, слично као и у

---

¹¹⁵³ Соловјев, у складу са својим схватањем статуса и порекла војника, односно властеличића, нуди нешто другачије тумачење: "Сматрамо да је то у вези са чињеницом да су у властеличиће могли улазити и слободни сељаци који врше војну службу и тиме се издвајају из редова обичних себара. Такви су били, на пример, Паштровићи, којима су Млеци 1423. г. признали право племства, иако су то били слободни сељаци с обавезом вршења војне службе." А. В. Соловјев 1980, 215-216. Ово тумачење није лако прихватити. Да су властеличићи били, барем делимично, толико ближи себарском сталежу колико Соловјев имплицира, да ли би заиста и износ новчаног дела казне остао исти као за властелу? Осим тога, пример Паштровића се никако не би могао прихватити као валидан доказ овог схватања, јер се односи на наредни век (наравно, овакав протек времена сам по себи не би морао ништа значити, али прелаз из XIV у XV век је на овим просторима протекао доста преломно) и правно схватање друге државе, чије је право добрим делом засновано на суштински другачијим начелима.

случају убиства. Ипак, све је ово само хипотеза, која при тренутном стању познате изворне грађе не може бити потврђена. Одсуство сталешког карактера новчаног дела санкције се види и у члану 95. Законика, који за увреду свештеног лица прописује опет исту глобу – 100 перпера.¹¹⁵⁴ То би, опет, могло навести било на закључак да је обичајноправна санкција у свим случајевима износила 100 перпера (што је мање вероватно¹¹⁵⁵), било да је ово кривично дело у потпуности законски новитет, те да је псовање и вређање раније било само друштвено неприхватљиво понашање, али да осим јавне осуде није повлачило и кривичну санкцију.¹¹⁵⁶ Како год било и какав год да је претходни развој овог кривичног дела, сталешка диференцијација у оквиру његове регулативе у Законику је очигледна.

Коначно, вреди поменути један члан Законика у којем се разлика наизглед прави само у односу на статус жртве. У питању је деликт који модерни истраживачи често називају увредом делом, будући да се чини чупањем косе и браде, које су за средњовековног човека биле симбол угледа. За разлику од већ помињане мехоскубине, код које је реч о међусобном чупању себара, па ни казна није нарочито оштра, овде се ради о једностраном чупању браде: "Кто се обрѣте искоубе брадоу властѣлноу или доброу чловѣкоу; да се томоу-зи обѣ роуце отѣкоу."¹¹⁵⁷ Тарановски сматра да фраза *добар човек* означава угледног човека који не спада у властеоски сталеж, себра на добром гласу¹¹⁵⁸, док Соловјев овај појам шири и на "грађанина, градског или сеоског попа, а и неке врсте сељака – најпре оне сеоске 'кнезове, премићуре, престојнике', који посредују између феудалног господара и потчињених себара, па и утицајне себре, економски јаче, који обично фунгирају

---

¹¹⁵⁴ С. Новаковић 1898, 74.

¹¹⁵⁵ Тај износ би био превисок за деликт ове врсте међу себрима – јер нити се њиховој части придавао толики значај да би њена повреда заслужила овакву казну, нити је логично да би се овако тешка казна, за себра изузетно високог износа, формирала сама од себе и примењивала на нижи слој становништва.

¹¹⁵⁶ Тарановски, наводећи више поменути пример казне за псовање свештеног лица, из њеног истог новчаног износа закључује "да није се законодавац бринуо, да се увреда части свештеног лица поштрено казни, него да се уопште казни. Пошто је требало, да се за то побрине, вероватно није псовање било уопште кажњиво. Вероватно је изазивало само ванправну реакцију, која је спадала у област нарави. Можда тек Душаново законодавство уводи казнену заштиту против псовања за свештена лица, као што се служи и казним средствима да очисти од псовања међу сталешке односе." Т. Тарановски 1996, 452-453.

¹¹⁵⁷ С. Новаковић 1898, 75.

¹¹⁵⁸ Т. Тарановски 1996, 375, 450-451

као сведоци и поротници."¹¹⁵⁹ За ово нема јасних доказа, али је објашњење логично и једноставно, па би га требало прихватити у недостатку бољег. Дакле, док је код више помињаног основног облика мехоскубине новчана казна била довољна за увреду коју је себар нанео свом садругу, у случају када би на овај начин угрозио част властелина или угледног човека из себарског сталежа, тежина ове увреде је била толика да је за њу прећено тешком казном сакаћења, и то истом оном којом се кажњавало и умишљајно убиство! Треба имати на уму, додуше, да је код класичне мехоскубине дело тако формулисано да су оба учесника истовремено и учиниоци, и жртве, то јест да је сваком од њих његова жртва већ узвратила истом врстом зла коју је и он њој нанео, па је могуће да је казна баш због тога релативно блага. Али то никако не значи да је овај елемент учешћа жртве у делу разумно довољан да оправда толико строжу казну у другом случају: напротив, то је могао бити само додатни и релативно мали фактор, док је основни чинилац била тежина увреде која је делом нанета, то јест вредност његовог заштитног објекта – властеоске части и части још увек недовољно јасно објашњених 'добрих људи'.

Реч је, притом, о облику дела који је квалификован искључиво статусом жртве, док учинилац, по формулацији одредбе, може бити било ко. Тарановски према овоме има резерве, али не налази боље тумачење. "Тешко је ипак претпоставити, да ако би угледном себру ишчупао браду властелин, да би онда био кажњен одсецањем руку (уп. чл. 94). Немамо података о томе, како се чл. 97. примењивао у пракси, нити знамо за ондашње живо обичајно право, на које се Законик редовно обзира, те нисмо у стању решити сумње, које чл. 97. изазива," пише он.¹¹⁶⁰ Соловјев, међутим, одбацује такве резерве, закључујући како је веома значајно "што Душанов законик напушта у том члану строго сталешко гледиште и изједначаје извесне категорије грађана и сељака са властелом."¹¹⁶¹

На крају, може се извести следећи закључак. Душанов законик свакако из повеља преузима различито третирање припадника властеоског и себарског сталежа у сфери кривичног права. За обе категорије извора је пре свега

---

¹¹⁵⁹ А. В. Соловјев 1980, 256.

¹¹⁶⁰ Т. Тарановски 1996, 375.

¹¹⁶¹ А. В. Соловјев 1980, 256.

карактеристичан приступ ограничавања потенцијалног круга учинилаца одређеног кривичног дела на једну или више сталешких категорија не само онда када су припадници изостављених сталежа заиста у правној или фактичкој немогућности да дело изврше, него и онда када би појављивање учинилаца из тих категорија било мало вероватно или тешко изводљиво. Другим речима, овде се доследно примењује и другде присутна пракса да се нормира само оно што представља опште правило, а *не* и изузетак, чиме се круг потенцијалних учинилаца кривичних дела сужава, у овом случају на сталешкој основи.

Надаље, Законик код неких дела која могу учинити припадници различитих сталежа прописује за њих различите казне. Без обзира на то што се дела за која је то случај у Законнику и она код којих таква регулатива постоји у очуваним повељама не поклапају, јасно се види да је преузето нешто што је много значајније од нормирања појединих деликата и њихових санкција, а то је *принцип* различитог третирања властеле и себара у овим околностима. Како у повељама, тако и у Законнику су присутни трагови опште тенденције да властела сноси теже имовинске казне, али да се начелно изузима од телесног кажњавања. Логику није тешко увидети – част вишег сталежа би била повређена применом телесних казни, али зато економска моћ властеле дозвољава да се од њих за исто дело наплати виши износ казне него од себара.¹¹⁶² Овим се итекако остварује и принцип правичности: јер, да су износи казни били исти, оне не би подједнако тешко погађале учиниоце, у зависности од њиховог сталежа. Казна која би била примерена за себра властелину свакако не би представљала нарочит издатак, па би самим тиме и сврха казне била изиграна, јер учиниоцу не би било нането зло у сразмери са његовим преступом. Са друге стране, казну која би адекватно погодила властелина себар, сасвим могуће, не би ни био у стању да плати, или би га њена исплата свела на просјачки штап – што би, опет, било несразмерно оштро у поређењу са тежином дела, па ни таква казна не би могла остварити свој прави циљ. Једини изузетак који се у овом погледу примењује је кривично дело псовања (увреде речима), које прописује разлику у погледу врсте и уопште примењивости

---

¹¹⁶² У вези са овим је занимљиво и питање фискалног интереса државе у погледу прикупљања ових глоба. У којој мери су оне представљале значајну ставку у тадашњим финансијама, на коју се рачунало за исплату зарада чиновницима – и да ли је такав систем формиран тек у Душаново време, или још за владавине његових претходника? Посреди је свакако значајна тема која може бити предмет засебног истраживања.

телесних казни на учиниоце, али све кажњава истим новчаним износом. Ово нема приметног основа у очуваним повељама, тако да су извори тих одредби непознати, и може се само провизорно претпоставити да се она бар делом заснива на старијем обичајном праву.

Законик, ипак, у случајевима најтежих злочина подвргава и властелу телесним казнама. С обзиром на расположиво стање у изворима – где већина сачуваних повеља не садржи податке о кажњавању најтежих дела – није лако рећи да ли је и ту посредни преузимање ранијег правила или Душанова иновација. Ипак, с обзиром на то да су оштрије телесне казне – пре свега казне сакаћења – заједно са прилично широком применом смртне казне ушле у српско право из ромејског, и то у највећем броју управо кроз Душанову кодификацију, може се претпоставити да је у питању новина коју уводи Законик. Додуше, то не значи да се он у потпуности одриче старог начела. Истина је да је преузимање нових врста телесних казни из ромејског права и ширење круга кривичних дела за која су оне прописане имало за последицу да и властела буде подвргнута овој врсти казни; али ипак се примећује да Законик ово чини рестриктивно, само за најтежа дела, те да се властела телесно кажњава можда у више случајева него раније, али опет далеко ређе него себри. Дакле, ради се о синтези старог и новог начела – схватања да властелу због њиховог положаја и угледа не треба подвргавати телесним казнама и принципа по којем за тежа кривична дела телесне казне треба у сваком случају применити. Што се тиче других облика квалитативног разликовања казне за различите сталеже – конкретно, различитих врста натуралних глоба у зависности од статуса учиниоца, присутних у Жичкој повељи – у том погледу нема рецепције старог права, јер Душанов законик у великој већини случајева своди глобе само на новчане. Ово је, наравно, у складу са привредним развојем Душановог времена и све већом присутношћу робноновчаних трансакција.

Колико год да је запажено да утицај повеља итекако постоји, приметно је да Законик уводи још једну значајну новину у ову материју, а то је управо различито градирање казне у зависности од сталешког положаја и учиниоца и жртве истовремено, то јест од тога да ли припадају истом сталежу или не. Овде се примећује обраћање пажње како на част вишег сталежа и импликације које носи њено врећање од стране припадника нижег, али и на сталешке односе на

глобалном плану и последице које у њиховој стабилности може изазвати злочин међусталешког карактера. А дотични приступ показује социјално-правне финесе које у корпусу правне грађе повеља нису присутне.¹¹⁶³

Одговорност колектива

Посебно значајна за казнено право је и одговорност одређених заједница (редовно куће, то јест породице у смислу сличном римској агнатској фамилији, а у посебним случајевима и села, града или околине) за кажњива дела. У литератури је, као што ће се у предстојећем прегледу видети, нажалост, уобичајено да се овај институт назива колективном одговорношћу – чиме се имплицира да заједница одговара само по основу тога што је учинилац дела њен припадник, из ових или оних практичних разлога. Услед тога се неретко (нарочито у радовима аутора који нису правни историчари) превише олако узима како је у питању био примитиван облик одговорности, те се он разматра површно или негативно оцењује.¹¹⁶⁴ Ипак, као што ће се сада видети, далеко правилнији би био израз *одговорност колектива*.

Стојан Новаковић је у свом *Селу* изнео став да је у средњовековном српском праву постојало кривично јемство куће и села – куће за своје припаднике,

---

¹¹⁶³ Додуше, ово се не може тврдити са потпуном сигурношћу, будући да сачуване повеље нису често нити детаљно регулисале материју где би се могао бацити акценат на односе између сталежа, нарочито у области казног права. Ипак, врло је вероватно да ни оне повеље које до нас нису доживеле, из више разматраних разлога, нису садржале овакву регулативу. Могуће је, додуше, да принцип није потпуно нов, већ да су неки његови зачеци постојали у обичајном праву, али сасвим је логично да је неписано право могло отелотворити само основну идеју, а не и развити је са свим финесима и детаљима који постоје у Законику.

¹¹⁶⁴ Примера ради, Веснић у својој расправи о кривичној одговорности њен појавни облик у средњовековној Србији илуструје наводећи само чл. 71. Душановог законика (о одговорности куће) из чега закључује "да је кривична одговорност у породици још заједничка, општа. У ранија времена одговара читаво племе за злочине појединог му члана." Не сматрајући да овај институт завређује да се било шта више каже о њему, аутор наставља да прича о казнама за увреду. Миленко Р. Веснић, *Кривична одговорност у светлости данашње науке*, Београд 1890, 40. Лазар Урошевић – од кога би се, као судије-практичара, могло очекивати да обрати пажњу на установу по којој се средњовековно и њему познато савремено право знатно разликују – у свом историјату средњовековног права и правосуђа ову установу не помиње када говори о кривичној одговорности или учиниоцу кривичног дела, где би је било логично очекивати. Тек се у одељку о казнама, најављен поднасловом "Колективне казне", налази један мали пасус који укратко помиње два случаја одговорности колектива (налажење златара или разбојника и лопова у селу), без икаквих општих питања о њој. Лазар Урошевић, *Правосуђе и писано право у средњовековној Србији у светлости данашњег писаног права*, Београд 1939. Додуше, у посебном делу он нешто детаљније говори о колективној одговорности како код ових дела, тако и у случају паљевине, али ограничавајући се на препричавање и тумачење конкретних законских одредби. *Ibid.*, 198-201, 214.

села за све што се догоди на његовој територији.¹¹⁶⁵ Обе ове врсте заједница он сматра управним јединицама: "Као што је село најмања управна јединица у држави, тако је у селу најмања јединица *кућа*."¹¹⁶⁶ Док за одговорност куће не даје конкретно образложење, за одговорност села он сматра да је увођена "онда кад се кривац није могао наћи и онда је село притискивано или да даје накнаду, или да сáмо тражи кривца у свом кругу, који познаје боље него што би га могао познавати и највештији истражник"¹¹⁶⁷, мада су конкретнији разлози варирали у зависности од кажњивог дела – нпр. сигурност трговаца и других путника, религиозно-морални разлози и т.д.¹¹⁶⁸ Додуше, иако помиње могуће порекло села из једног рода¹¹⁶⁹, он сматра да је сеоска солидарност наметнута од стране државе: "Овим јаким казнама и овом на све распрострањеном тешком одговорношћу село се, силом таквих прилика, склапало у једну целину као у једну кућу, јер се само тако, као организована целина, могло довољно састарати да се сачува од толиких глоба и казни које су му претиле. Селу је остало или да се брине само о себи, да мотри само на се и на свакога човека у свом синору, да свакога у главу зна, да га држи у реду и да мотри на њ, или да јемчи и да плаћа само собом и без престанка горе наведене терете."¹¹⁷⁰ Чини се да Новаковић превише значаја придаје утицају државе – поглед на кућу као управну јединицу, без признавања њене породичне димензије, делује сувише уско, а ни идеја да селу, које је изгледно било насеобина једног рода у периоду кад су везе између његових чланова још биле јаке, међусобну солидарност намеће тек држава, не делује много логичније.

Ђорић је, са друге стране, позивајући се на бројне стручњаке у области историје појединих словенских права из XIX и са почетка XX века¹¹⁷¹, сумирао да је порекло овог института у блиским породичним односима у најстаријем периоду развоја друштва код Словена, где се подразумевало да ће заједница или (материјално) одговарати за деликт који је учинио њен припадник, или њега

---

¹¹⁶⁵ С. Новаковић 2002, 58-61.

¹¹⁶⁶ *Ibid.*, 59.

¹¹⁶⁷ *Ibid.*, 60.

¹¹⁶⁸ *Ibid.*, 60-73.

¹¹⁶⁹ Види *ibid.*, 62 и 90.

¹¹⁷⁰ *Ibid.*, 72-73. Такође, Тарановски је умесно приметио да Новаковић нема основа за на овом месту изнету тврдњу да је село плаћало вражду, већ да је ту конструкцију створио искључиво на основу сродних и углавном *каснијих* случајева (из периода турске владавине у Србији) у изворима, што је методолошки неисправно. Види Т. Тарановски 1996, 380-381.

¹¹⁷¹ Види преглед главних аутора на чији рад се позива у S. Djoritsch 1910, 261-262.

изручити да сноси одговарајућу казну, те да је развој овог института у вези са развојем породичних односа и јавног живота. Како је са јачањем државе и њеног апарата принуде породица губила, а власт добијала на значају у погледу гоњења учинилаца, онда је држава почела да санкционише примену ове врсте одговорности – али она није нестала, будући да је хватање учинилаца и даље било за државу тежак посао.¹¹⁷² Вреди напоменути да Ђорић (за разлику од многих аутора на које се позивао) није доживљавао овај облик одговорности као искључиво словенску правну установу, већ се приклонио мишљењу Себастјанског да је у питању установа која се у свом основном облику појављује код свих народа у одређеној фази развоја.¹¹⁷³ Овде се види нешто смисленија развојна линија – прихватање већ постојеће установе из предржавног уређења од стране државе и њена употреба за нове циљеве, који су (нарочито младој) држави корисни.

Метод Доленц је сматрао да је колективна одговорност "splošni znak neke primitivne stopnje narodnega, socialnega in kulturnega razvoja."¹¹⁷⁴ Анализирајући постојање ове врсте одговорности код Срба, Хрвата и Словенаца почев од Средњег века, па све до њених нововековних остатака, Доленц закључује да функција начела колективне одговорности има две стране: пасивну и активну. Пасивна страна је она која означава да ће за преступе појединаца (или ниже заједнице) или штету коју они причине¹¹⁷⁵ одговорати виша заједница којој они припадају. Активна, пак, представља окретање те одговорности у *корист* више заједнице, тако што ће њој припасти део казне или накнаде коју је појединац за учињено недело дужан да плати.¹¹⁷⁶ Ова друга страна се не укључује редовно у

---

¹¹⁷² *Ibid.*, 266-267.

¹¹⁷³ *Ibid.*, 266.

¹¹⁷⁴ Metod Dolenc, "Kolektivna odgovornost za kazniva dejanja pa naše narodno pravo", Ljubljana, без података о години издања, 4.

¹¹⁷⁵ Не треба заборављати да у Србији у средњем веку није било диференцијације између деликтне (грађанскоправне) и кривичне одговорности. Види нпр. Т. Тарановски 1996, 365-366 и Драгаш Денковић, "Одговорност јавних службеника у средњовековном српском праву", *Анали Правног факултета у Београду* 1-3/1972, 169-171.

¹¹⁷⁶ М. Dolenc, "Kolektivna odgovornost", 12-13. Вреди нагласити да Доленц није сматрао за сходно да овој теми посвети превише пажње у својој монографији о Душановом законнику. "Predmeti kaznovanja so bile posamezne osebe, pa tudi "kuće" in sela, primerno temu, kakor je bila odrejena individualna ali kolektivna odgovornost," једина је реченица у поглављу посвећеном општем делу кривичног права у којој се ова установа помиње. Metod Dolenc, *Dušanov zakonik*, Ljubljana 1925, 141. У посебном делу, када говори о кажњавању појединих кривичних дела, он не заобилази

појам колективне одговорности, али Доленц своју идеју изводи еволутивно. По њему, овај институт испрва настаје како би сломио солидарност заједнице која би – кад колективне одговорности не би било – често била мотивисана да прикрије кривца из своје средине. Касније, када високо солидарне заједнице постају реткост и колективна одговорност већ почиње да узмиче пред индивидуалном, она има функцију осигурања интереса појединца који не може сам лако да поднесе штету или трошак који ће заједница боље поднети поделом на више делова. Коначно, виша заједница заузврат обезбеђује у своју корист глобе наплаћене за кажњиве активности појединца, чиме је "dobilo načelo kolektivne odgovornosti čisto drugo lice, moderno pravno obliko."¹¹⁷⁷

Тарановски је колективну одговорност делио на општу и специјалну: општа је, по њему, постојала за сва кривична дела, и то је била одговорност куће, док се специјална односила само на тачно одређена кривична дела, а њени субјекти су могли бити село, град или околина.¹¹⁷⁸ Што се опште одговорности тиче, Тарановски је анализом чланова 52. и 71. Законика¹¹⁷⁹ закључио да је свакако по обичајном праву постојала одговорност целог рода за свог припадника (наравно, само у погледу глоба, а не и казни које су погађале личност), док ју је Законик ограничио на кућу, али да у случају невере глава куће није имао избор између предавања кривца и плаћања глобе, већ је кућа плаћала у сваком случају.¹¹⁸⁰ У случајевима специјалне одговорности, он види само један који "предвиђа супсидијарну одговорност села у духу старог права", то јест за неиздавање кривца: случај паљевине из чланова 99. и 100; за све остале сматра да су посредни посебна кривична дела, изричито инкриминисана наведеним

колективну одговорност, али њено разматрање своди на просто препричавање одредби Душановог законика, не залазећи у детаље. Види нпр. *ibid.*, 151-152.

¹¹⁷⁷ M. Dolenc, ""Kolektivna odgovornost", 13.

¹¹⁷⁸ Т. Тарановски 1996, 377-381.

¹¹⁷⁹ Оба регулишу одговорност куће, али први за властелу, а други за себре. Члан 52. гласи: "За невѣроу вѣлакоу сѣгрѣшени брѣть за брѣта, и отъць за сына, родимь за родима, кто соу одеа'нин одь онога-зин оу своихъ коукиахъ, кто је не сѣгрѣшилъ, тѣ-зин да не плати ништа; развѣ он'-зин кон је сѣгрѣшилъ; тогова и коукиа да плати." С. Новаковић 1898, 45. Текст члана 71. је: "И кто зло оучини брѣть или сынъ или родимь кон соу оу единою коуке, вѣсе да плати господарь коуке; или да дастъ кон к зло оучинно." *Ibid.*, 58.

¹¹⁸⁰ Т. Тарановски 1996, 378-379.

заједницама, и да је то нови облик одговорности, мотивисан различитим (фискалним, безбедносним и др.) интересима државе.¹¹⁸¹

Соловјев је, са друге стране, изнео веома специфично тумачење: да је у свим овим случајевима посреди одговорност правних лица, то јест да се колективна одговорност може са њом изједначити, као супротност индивидуалној одговорности физичких лица.¹¹⁸² Иако он није изнео детаљније образложење свог схватања, теорија о правним лицима у оквиру државне организације¹¹⁸³ је присутна другде у литератури. Тако је још Зигелъ сматрао да се градовима, али не и селима, жупама и околини, може приписати ово својство, за које је био мишљења да се конституисало владаревим хрисовуљама.¹¹⁸⁴ Тарановски је оспорио његов став, сматрајући да се тако нешто не може тврдити за градове у унутрашњости¹¹⁸⁵, али да за села постоји довољно података да се сматра како је село могло "у извесном кругу односа иступати као правни субјект, као правно лице."¹¹⁸⁶ Шаркић је изнео становиште да су села, ромејски и приморски градови имали својство правног лица, док се за градове у унутрашњости то не може са сигурношћу закључити због малог броја сачуваних података.¹¹⁸⁷

Љубомирка Кркљуш сматра да је колективна одговорност куће била основни облик, наслеђен из старог обичајног права, али за одговорност ширих заједница верује да је увођена у Душановом законуку примарно да би се "учврстио правни поредак, строжим казнама обезбедио ред и мир и заштитио државни интерес."¹¹⁸⁸ Вреди приметити да ауторка износи и веома смислен доказ који поткрепљује општи облик ове врсте одговорности у виду износа новчаних глоба у Душановом законуку. "Чак и новчани део глобе за сразмерно лака кривична дела, каква је била увреда властелина од стране себра, који је износио 100 перпера, била је веома висока свота, коју је тешко могао да измири појединац," тврди она.¹¹⁸⁹ Колико год да је (због већ поменутих схватања о

---

¹¹⁸¹ *Ibid.*, 379-381.

¹¹⁸² А. В. Соловјев 1928, 145-148.

¹¹⁸³ За цркве и манастире је, као што је већ речено, општеприхваћено да су имали овакав положај.

¹¹⁸⁴ Види О. Зигелъ, 167-169.

¹¹⁸⁵ Т. Тарановски 1996, 553.

¹¹⁸⁶ *Ibid.*, 554. У погледу положаја жупе и околине се претежно слаже са Зигелъем.

¹¹⁸⁷ С. Шаркић 2008, 226-227.

¹¹⁸⁸ Љ. Кркљуш 2000, 147.

¹¹⁸⁹ *Ibid.*, 150.

властеоској части) могуће да средњовековни правници не би баш наведено дело окарактерисали као лако, принцип о којем се говори је свакако на месту.

У раду "Колективна одговорност у Душановом законнику" је већ било речи о овој материји, и изнето је тумачење по којем се случајеви колективне одговорности (односно, онога што се обично под тим термином у литератури подразумева) у Законнику могу поделити на три категорије, у зависности од односа одговорне заједнице према делу и учиниоцу. У прву би спадала како општа одговорност куће, тако и они случајеви одговорности других колектива који се њој могу уподобити по томе што је учинилац припадник одговорне заједнице, која има могућност избора да ли ће овога предати или бити кажњена.¹¹⁹⁰ У другу групу су сврстани случајеви где је експлицитно изражена нека обавеза заједнице у вези са делом, иако учинилац није био њен припадник¹¹⁹¹; коначно, у последњу категорију спадају прави колективни деликти, где се цела заједница (то јест барем већи број њених припадника) појављује као учинилац.¹¹⁹² Пошто је закључено да све ове заједнице имају, ако не статус правних лица (јер се то заиста не би могло тврдити у случају куће), оно њему еквивалентан правни субјективитет, изведен је закључак да су у све три групе случајева заправо посредни колективни деликти. Ово је најочигледније за трећу групу, али је релативно лако уочити да и у другој заједница одговара не због злочина појединца, него због неиспуњења сопствене обавезе у вези са њиме; у првој категорији, пак, реч је такође о неиспуњењу обавезе, само нешто специфичније – обавезе колектива да спречи (како на генералном, тако и на специјалном нивоу) своје чланове у вршењу противправних

---

¹¹⁹⁰ Н. Кршљанин 2011, 416-420. У прву групу су убројани паљевина (чланови 99. и 100. Душановог законика), убијање коња (члан 199, с тим што је очигледно да закон овде регулише изузетак од – највероватније обичајноправног – правила по којем би село било одговорно), илегално ковање новца (члан 169.) и прописи о лоповима и разбојницима (чланови 145-147. и 149.); иако код ових последњих то није очигледно, став Тарановског и Соловјева да је у овим члановима имплицирана *inquisitio terrae generalis*, и да казна расапа погађа село тек ако оно не преда учиниоца, а он потом буде нађен у оквиру генералне истраге, представља довољно убедљив аргумент. Види Т. Тарановски 1996, 458 и А. В. Соловјев 1980, 294.

¹¹⁹¹ Н. Кршљанин 2011, 420-421. Овде спадају непредавање лопова кога је на чувању оставио покрадени (члан 92.), крађа и разбојништво на градској земљи и на пустом брду међу жупама (чланови 126. и 158.) и крађа царских свиња (члан 191.).

¹¹⁹² Н. Кршљанин 2011, нарочито 421-423. Ту су сврстани ископавање и спаљивање мртваца (члан 20.), напад на село умрлог и имање одбеглог властелина (чланови 58. и 144.), потку између села (члан 77.), осрамоћење судије (члан 111.) и одбијање приселице трговцима (члан 159.).

радњи и да их преда властима уколико ипак учине деликт.¹¹⁹³ Уз све наведено сада вреди нагласити да овај закључак представља јасан доказ да је термин колективна одговорност крајње неподобан, и да се без двоумљења ради о одговорности колектива.

Већина цитираних аутора је користила примарно Душанов законик за формирање свог схватања о одговорности колектива, али она се појављује и у ранијим повељама. Њен зачетак се види већ у Милутиновој повељи Дубровчанима из 1302. године. Потврдивши дубровачким трговцима слободу кретања и трговине по српској територији, Милутин прописује: "И да си ходе свобод'но по зем'ли и по т'ргоху краљевства ми. Да при конмь их селѣ ч'тета наиде, да плати село ближ'не. Ако село не плати, да п'лати краљевство ми."¹¹⁹⁴ Будући да одредба говори о најближем селу, очигледно је да се подразумевало да се трговци у тренутку настанка поменуте штете не налазе ни у једном селу, јер би онда питање близине било излишно. Може се даље закључити да се не налазе ни у граду, будући да се у таквом случају не би могло наћи оправдање за сваљивање штете на најближе село, које засигурно као колектив није могло имати нити удела у настанку штете, нити обавезу њене превенције на територији града. Самим тиме, долази се до закључка да је штета на коју се у овој одредби мислило морала настати на путу, ван насељеног места. У том случају се може претпоставити да се ради управо о најчешћем облику настанка штете у овим околностима, а то је услед разбојничког напада. Таква интерпретација ове норме већ није у сукобу са правним схватањима тадашњег времена. Наиме, путеви унутар Србије¹¹⁹⁵ су били опасни за трговачке караване услед честих препада од стране разбојника – били то прави одметници или људи у служби локалних великаша који су желели да се силом обогате на рачун трговаца који прелазе преко њихове земље.¹¹⁹⁶ Добру илустрацију за то представља

---

¹¹⁹³ *Ibid.*, 423-426. Овај облик јесте најближи ономе што је Новаковић називао кривичним јемством, но чини се да због више истакнутог елемента обавезе заједнице овај термин ипак не одсликава све особине установе.

¹¹⁹⁴ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 345.

¹¹⁹⁵ Овим се не имплицира да је ситуација у Србији била нарочито другачија од услова у другим земљама у истом периоду.

¹¹⁹⁶ Примере о раширености разбојничких напада види у К. Жиречек 1923в, 45-48. Вредна је помена Жиречекова опсервација да у целом XIV веку, иако постоје многи подаци о разбојничким

чињеница да су крамари – организатори и водичи каравана – преузимали одговорност за бројне узроке пропасти или оштећења ствари (као што су рецимо, крађа, ватра, квашење при пролазу преко воде), али не, осим у врло ретким случајевима, и за њено насилно одузимање услед препада на путу.¹¹⁹⁷ Како средњовековна држава ни у Душаново време, а камоли пре њега, није имала ни довољно јак и многобројан, ни адекватно организован државни апарат да сама контролише безбедност на друмовима, та обавеза је пребацивана на оне који су непосредно како били у бољој позицији, тако и имали интереса да је врше – становништво територија преко којих су друмови прелазили. Оно је морало чувати стражу на путевима и пазити да разбојници не злостављају путнике¹¹⁹⁸, а у случају да не успе да изврши ту своју обавезу, па до штете услед разбојничког напада ипак дође, одговарало је за штету која би била причињена. У питању је, дакле, деликт нечињењем, односно незадовољавајућим извршењем своје дужности. Додуше, сама дужност овде није прописана, али њој не би ни било место у уговору са Дубровчанима: то је било питање унутрашњег права Србије, у којем је свакако и било регулисано.¹¹⁹⁹

Што се другог дела норме тиче – одговорности краља у случају да село не плати надокнаду штете – очигледно је да је он искључиво политички мотивисан, као и да не представља коначни завршетак поступка у дотичној ствари, већ само – будући да се налази у повељи Дубровнику – последњу фазу која би Дубровчане могла занимати. Није замисливо да село којем је било актом владара, било још од раније важећим обичајним правом, наметнута обавеза да одређену штету

нападима, украденом новцу и драгоценостима, па и телесним повредама које су нанели својим жртвама (неретко у виду мучења, како би им ови открили где држе своје богатство), али ипак за сво то време "нигде није забележено да су разбојници некога убили." *Ibid.*, 48.

¹¹⁹⁷ "Крађа, ватра, вода, недовољан надзор – *furtum, ignis, aqua, mala custodia* – све је то ишло на рачун крамара. Једини случај када је признавана *vis maior* био је ако би ко од великаша насилно отео робу, или ако би наишла војска и "разбила" караван." Михаило Динић, "Дубровачка средњовековна караванска трговина", *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 704. Додуше, при употреби ових података треба имати на уму да они потичу из периода *после* Душанове смрти, већином из XV века – дакле, из доба када је ситуација на путевима свакако морала бити још опаснија због међусобних трвења обласних господара као и ризика од напада Турака Османлија – па их зато треба узимати са резервом. Ипак, изгледно је да основни принцип да крамари не одговарају за штету насталу услед насиља није тек тада настао, већ да је у том периоду само још више утврђен, односно да су случајеви крамара који ипак преузму одговорност и за штету насталу услед препада постали ређи него раније.

¹¹⁹⁸ Наравно, ова обавеза није постојала само зарад заштите трговаца, већ било којих путника, али је овде само у том контексту релевантна.

¹¹⁹⁹ Регулатива те врсте која би била савремена овој повељи није сачувана, али слична обавеза постоји у Душановом закону.

надокнади има правну могућност да се те обавезе без икаквих последица ослободи. Подједнако је незамисливо и да је владар сносио некакву општу супсидијарну одговорност за сваку штету која било коме у његовој држави настане у случају да примарно одговорно лице не исплати надокнаду. Очито је, зарад што бржег и ефикаснијег решавања проблема у међународним односима, владар пристајао да Дубровчанима, као нарочиту повластицу, исплати накнаду штете из државне касе ако село то не би добровољно учинило. Село се тиме свакако не би ослобађало одговорности: сигурно је морало – у најмању руку – и даље надокнадити ту штету, овај пут владару који ју је исплатио, а вероватно би га чекала и нека друга, строжа последица казненог карактера, као санкција за оглушење о обавезу. Но, ни та даља дешавања нису била ни од каквог значаја за интересе Дубровчана, те је и нормално што се у повељи не спомињу.

У истој повељи краља Милутина се појављује још једна, наизглед ужа (поготово ако се појам штете у горе наведеним нормама шире схвати), одредба веома сличног карактера, која штити не Дубровчане на пословном пропутовању кроз Србију, већ њихове винограде. "И акѣ к' то пакости виноградомъ дѣбровч' кимъ", да га позовѣ прѣдъ кралевѣство ми, да що се вѣрѣте кривъ да дастъ кралев' стѣѣ ми чловѣка да издастъ; да акѣ не да, да плати кралев' стѣѣ ми."¹²⁰⁰ Ова одредба захтева мало више тумачења: субјект одговорности није унапред одређен, као у претходној, већ се захтева *кривац*, који нема обавезу да надокнади штету, већ да "да човека", и то не директно Дубровчанима, већ краљу, који би га потом издао Дубровчанима.¹²⁰¹

Најлогичније је претпоставити да се и овде ради о одговорности колектива. У улози учиниоца су се очигледно могли појавити становници оближњих српских крајева, а по српском праву би на одговорност у сваком случају била позвана заједница: кућа уколико је појединачни учинилац познат, село уколико није или је

¹²⁰⁰ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 346.

¹²⁰¹ Кривац и издавање човека се већ помињу раније у истој повељи, у контексту одговорности самих Дубровчана за штету коју су причинила њихова потчињена лица, па би се можда могло претпоставити да се и овде ради о нечем сличном – о томе да је онај ко је позван пред краља господар, можда властелин, који може да изда свог потчињеног човека који је причинио непосредну штету. (Види ниже у одељку о регулативи трговачких односа.) Ипак, таква врста одговорности није карактеристична за средњовековно српско право. Док су дубровачки трговци у градском окружењу потенцијално одговорни за штетне поступке својих потчињених лица, тешко да се о таквим учиниоцима може говорити у случају причињавања штете виноградима.

у питању прави колективни деликт.¹²⁰² То што се о позваном пред краља кривцу говори у једнини није доказ супротног, јер се свакако не би на саслушање пред владара изводила ни читава породица, а камоли сви становници одређеног села, већ глава породице или сеоски старешина, који би заступао колектив на чијем се челу налазио. Ако би се испоставило да је учинилац заиста припадник те заједнице, онда би се видело да ли је старешина спреман да га преда властима. Уколико није, прописана одговорност краља је иста као и у претходном случају: очито намењена Дубровчанима, уз за њих суштински ирелевантне изгледе да колектив који није хтео да преда учиниоца из своје средине накнадно одговара по правилима српског права. Међутим, ова одредба није прецизна у погледу тога шта ће се десити ако учинилац *буде* предат. С обзиром на формулацију "да дастъ кралевъ ствѣ ми чловѣка да издастъ", очигледно је да је краљ нађеног кривца предавао даље, Дубровчанима. Може се онда само претпоставити да се ради о томе да би њему било суђено у Дубровнику, по дубровачком праву. *Ratio* доношења овакве наизглед необичне одредбе је вероватно био то што је суђење за штету на дубровачким виноградима, као власништву комуне, било у њеној надлежности, али су учиниоци били на територији Србије, те без интервенције српских власти не би било могуће ни да се спроведе истрага, ни да се они учине доступним дубровачком правосуђу.

Начело опционог издавања кривца из заједнице и њене одговорности у супротном случају које се манифестује у овој повељи се може видети у још две. Још једна интересантна повеља Дубровнику прописује одговорност заједнице – овога пута, жупе. Додуше, није у питању владарска повеља – издао ју је највероватније Драгутин, као бивши краљ, после помирења са Милутином.¹²⁰³ У

---

¹²⁰² Види Н. Кршљанин 2011, 416-424.

¹²⁰³ Повеља није датирана и потписана је само са "Господин Стефан", из којег разлога је дуго сматрано да ју је издао Стефан Првовенчани. Као таква, датирана је на период између 1222. и 1228. године, затим ближе 1228. и коначно у 1205. годину. Међутим, Стојановић је, анализирајући палеографске особине ове повеље, утврдио да је она значајно млађа и изнео претпоставку да ју је издао Стефан Дечански пре доласка на престо, док је још био намесник у Зети. Љ. Стојановић 1929, 40. Динић је, са друге стране, приписује Драгутину, као што је горе наведено. Михаило Динић, "Однос краља Милутина и Драгутина", *Зборник радова Византолошког института*, 3/1955, 54-55. С обзиром на Благојевићеву умесну примедбу како се израз "трѣжници", који се појављује у овој повељи, последњи пут јавља у једној Драгутиновој повељи (види М. Благојевић 1971, 179, фн. 48), као и на то да нема других примера да су савладари и намесници у Зети

њој се за Дубровчане наводи: "Безъ правде никто да имъ ница не испакости. Оу коки ли се жоупѣ шо испакости, тазн жоупа волпа да да крив'це, волпа да плати."¹²⁰⁴ Жупа се касније у Душановом закону не појављује као редован субјект одговорности¹²⁰⁵, али основни принцип је свеједно јасно очуван у оба акта: заједница која је субјект одговорности има право избора – или да изда непосредног кривца, појединца, да он надокнади штету и буде на одговарајући начин кажњен, или да сама сноси последице дела које је он учинио.

Даљи развој овог типа одговорности се види у повељи Стефана Дечанског Дубровчанима од 25. марта 1326. године. "Испакости ли имъ кьто што или оу тргоу или оу жоупѣ, да имъ сплати все жоупа. Не исплати ли имъ жоупа, да имъ плати кралевство ли изъ моѣ коуки."¹²⁰⁶ Одредба представља амалгам ранијих, кроз који се лепо види развој института. Субјект одговорности је и даље жупа, као код Драгутина, и чак је наглашено да је то случај чак и кад штета настане у тргу. Вероватно је да се испоставило да је одговорност најближег села, присутна у Милутиновој повељи, сувише тешка и оптерећујућа за сељане, јер је износ који је било потребно исплатити могао бити превелики, те да је боље да га сноси читава жупа. Опет, пример Милутинове регулативе се следи утолико што се експлицитно прописује да ће краљ сам исплатити надокнаду Дубровчанима уколико жупа то не учини. Није немогуће да се тако нешто, поготово с обзиром на раније постојање код Милутина, подразумевало и у Драгутиновој повељи, али ипак је директно обећање исплате свакако било погодније за уређивање односа са Дубровчанима тако да буду потпуно задовољни.

У повељи је присутан и један посебан случај одговорности – у случају бродолома дубровачких бродова. Наиме, лако се могло десити да остаци насуканог или разбијеног брода, а поготово товар који је носио, буду разграбљени

потврђивали или издавали повеље Дубровчанима, овде ће се узети да је аутор повеље заиста бивши краљ, Драгутин. Види и В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 453-454.

¹²⁰⁴ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 454.

¹²⁰⁵ Вреди поменути да се жупа ипак појављује као субјект права и обавеза, а у једном случају – у члану 191. Законика – и као процесноправни субјект. ("И ако гоуцарь оукраде свинкѣ цареве, да плати околнна; ако ли се оукрадоу свинкѣ, да се соудн свиннаръ съ жоупомъ, что рече соудъ." С. Новаковић 1898, 144.) Види детаљније Н. Кршљанин 2011, 422.

¹²⁰⁶ С. Новаковић 1912, 163.

од стране приобалних житеља далеко брже него што би Дубровчани могли да организују какву-такву спасилачку акцију. Управо зато владар прописује следеће: "И пакъ имъ створи милость кралеѣство ми, и записа: аке имъ се где слоучи дрѣво, тере имъ се развек на мори при земли кралеѣства ми, да се за онози дрѣво никъто не задегк одъ властель кралеѣства ми ни одъ велихъ ни одъ малихъ. Яке ли имъ се кога чьтета оучини оньдеси, да имъ съплате околнѣ села волѣ градъ кон боуде; не сплати ли имъ, да имъ кралеѣство ми плати изъ мок коукѣ."¹²⁰⁷ Могло би деловати чудно што Стефан Дечански у истој повељи одступа од малопре утврђене одговорности читаве жупе – али је заправо ред о сасвим смисленој посебној одредби. Наиме, жупа је заузимала већу територију, док су штету овде по логици ствари у пракси могли начинити само становници приобалних насеља. Било би свакако непоштено да цела жупа сноси одговорност због дела у којем је учествовао само макар приближно одредиви део њених становника: отуд штету плаћају само околна села (којих свакако има) или град, уколико уопште има града у близини места бродолома.

Конечно, у овој повељи је први пут прописана и одредба о казни за непосредног учиниоца: и у општем, и у посебном случају је то глоба од петсто перпера.¹²⁰⁸ Овим је регулатива кривичног дела, односно деликта, комплетирана – позната је казна како за примарно, тако и за супсидијарно одговорно лице.

Може се закључити да су одредбе из Милутинових повеља о накнади штете трговцима реципиране у Душановом законнику, али уз неколико модификација. Наиме, члан 126. Законика прописује: "Градца зѣмля што к около града што се на нон гоуци или оукрадѣ; да плати то-зиѣ вѣсе околини."¹²⁰⁹ Прво, приметно је да више нема општег појма штете: он је замењен навођењем "онога" што буде украдено или разбојништвом отето. Ништа од овога, међутим, не представља нарочито крупну разлику. На први поглед би се могло рећи да је одредба у Душановом законнику садржински ужа, јер се односи само на случајеве

---

¹²⁰⁷ С. Новаковић 1912, 163-164.

¹²⁰⁸ "Кто ли имъ што испакости, тръговцѣмъ, оу земли кралеѣства ми, или дрѣвоу, да приме гнѣвъ и наказаник одъ кралеѣства ми, и да плати кралеѣствоу ми ѿ сѣть перперѣ." С. Новаковић 1912, 164.

¹²⁰⁹ С. Новаковић 1898, 97.

разбојништва и крађе, а не и неког трећег разлога проузроковања штете. Међутим, пошто је, како је показано, и изворна одредба Милутинове повеље Дубровчанима најпре имала у виду управо ова два извора штете, то је очигледно да мотивација законодавца није била да одредбу мења, већ једино да је другачије срочи. Он је само на папиру конкретизовао оно на шта се – бар наизглед – општија одредба повеље и раније у пракси односила; ако је тиме ефективно и сужен опсег њене примене, то је било на нивоу изузетака.

Што се тиче самог термина "штета", у Србији иначе релативно неуобичајеног (далеко је чешће одређивање да онај ко нешто скриви треба 'то' и да плати), уз разумну претпоставку да је и у Милутиново време његово значење било суштински исто, може се претпоставити и да је "штета" у повељу из 1302. године доспела из дубровачких правних схватања. У преднацрту дотичне повеље, уписаном претходне године у дубровачку Књигу Реформација, такође стоји латинско *dampnum*.¹²¹⁰ Могуће је, онда, да је нацрт и начињен од стране Дубровчана, па послат српском краљу на ратификацију: тако је објашњиво што се у тексту нашао правни појам који у то време у Србији није био у редовној употреби.¹²¹¹

Друго, субјект одговорности више није најближе село, већ околина.¹²¹² Ова промена јесте суштинска и представља побољшање раније регулативе. Наиме, *околина* је флуидан термин који није означавао тачно одређену територију, већ већи (неодређен) број села која су се налазила у близини, у овом случају, града, а, шире гледано, места извршења кривичног дела.¹²¹³ Овакво решење не само што је правичније – јер не погађа укупан износ штете само једно најближе село, него

---

¹²¹⁰ Латинска верзија горе цитиране одредбе у свом нацрту гласи: "*Item quod omnes mercatores de Ragusio cum eorum mercationibus et rebus per totam terram domini regis erunt salvi et securi et si aliquod dampnum (sic) factum fuerit alicui mercatori illud casale quod erit proximus (sic) illi loco ubi factum fuerit dampnum illud solvere debeat et si illud casale non solveret, dominus rex solvere debeat de sua camera.*" В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 346. Даничић у свом речнику старински појам штете (како је он наводи, *штета* или *тштета*) поистовећује са латинским *dampnum*. Види Ђуро Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских, дио трећи: Р-Ћ*, Београд, 1864, 337.

¹²¹¹ Наравно, не треба сматрати да је појам штете у Милутиновој повељи био апстрактни и развијени појам попут оног у римском *Lex Aquilia de damno*, јер би се онда оправдано могло поставити питање шта се са тим напредним појмом догодило за свега пола века и зашто се он тек спорадично помиње у тако значајном и развијеном акту као што је Душанов законик.

¹²¹² То што заштићени субјект више нису само дубровачки трговци, већ било које лице, се подразумева из саме природе повеље и Законика, те о томе нема потребе детаљније говорити.

¹²¹³ У свим случајевима где се појављује одговорност околине или "околних села" се ради о томе да дело није учињено *унутар* села или града, већ на некој оближњој (туђој или државној) територији. Види раније Н. Кршљанин 2011, 417.

већи број њих у близини места злочина – већ је и више у складу са начином на који је одређивана обавеза чувања страже.

Тај начин, заједно са још једним примером рецепције горе поменутих одредби из повеље, прописује члан 158. Душановог законика: "Ико к брьдо поусто мѣгю жоупами, села окол'на кога соу около тога-зи брьда, да брьдоу стражоу; ако ли не оуз' брьдоу стражоу, што се оучини оу том'-зи брьдоу оу поустоши четета, или гоуса, или крагга, или кое зло, да плакати окол'на села конми ксть речено блисти поуть."¹²¹⁴ Ова одредба делује слично претходној и у њој се на исти начин примећује утицај повеље Стефана Милутина. Ипак, пажњу привлачи чињеница да се у овом члану, као и у повељи, помиње штета – али, овога пута, кумулативно са разбојништвом и крађом. Могуће је да се и овде ради о већ помињаном накнадном 'дотеривању' норми у другом делу Законика – да је законодавац сматрао да помен крађе и разбојништва ипак не покрива све опасности које прете путницима на друму и одлучио да наизглед рестриктивну норму прошири, и то додавањем чак две генералне клаузуле. Прва је, очито, поменута штета, док је друга 'које зло' које би још могло снаћи намернике. Овим је законска регулатива још више усклађена са својим извором из повеље.

Принцип супсидијарне одговорности колектива, поменут у повељама Милутина, Драгутина и Стефана Дечанског, појављује се у Душановом законнику на више места. Рецимо, у погледу кривичног дела паљевине постоје два члана који уважавају дотични принцип.¹²¹⁵ Члан 99. прописује кажњавање паљевине унутар села: "Кто ли се нанде оужегь коуки, или гоумно, или сламоу, или сено; да то-зи село да пожеж'цоу; ако ли га нж дасть, да плати оно-зи село што бы пожеж'ца платиль."¹²¹⁶

---

¹²¹⁴ С. Новаковић 1898, 124.

¹²¹⁵ На њих је, као што је већ поменуто, указивао и Тарановски: види Т. Тарановски 1996, 379-380.

¹²¹⁶ У већем броју преписа Законика се само (у различитим формулацијама, али без промене суштине) захтева да село плати оно што би учинилац платио, док у Призренском стоји "да плати оно-зи село што бы пожеж'ца патиль и платиль." С. Новаковић 1898, 76-77. Из тога би се могао извести закључак да би село сустигла и казна коју Скраћена Синтагма предвиђа за умишљајну паљевину – спаљивање. (Види Скраћена Синтагма, састав Е, глава 7 према С. Новаковић 1907, 262.) С обзиром да се такав текст налази само у једном препису, познатом и по другим грешкама (у истом члану "село" где остали преписи имају "сено"), а да би казна спаљивања читавог села била одвећ строга, изгледније је да би село само плаћало новчану казну. Исто сматра и Соловјев: види А. В. Соловјев 1980, 257. Осим тога, чл. 100 (види даље) чак ни у Призренском препису не предвиђа такву казну за околину.

Члан 100. прописује аналогни случај паљевине ван села: "Ако ли кто о҃҃жеже из'внь села го҃҃мно или сено, да плати околна, волга да да пожеж'цоу."¹²¹⁷ Ове одредбе се могу тумачити и тако да је обавеза наведене заједнице да нађе паликућу и преда га – па да она одговара тек ако не успе да изврши ту дужност – али и тако да се пред колективом поставља избор да ли ће радије издати учиниоца (потенцијално припадника дотичног колектива) властима и пустити да га сустигне смртна казна или ће ипак одлучити да плате штету како би он био поштеђен.¹²¹⁸ У пракси је, свакако, морало бити и једног и другог. Сигурно је бивало и да учинилац остане непознат, те да заједница без икаквог избора – будући да није спречила да до злочина дође – мора да надокнади штету насталу пожаром, али и да учинилац буде нађен, али да заједница (пријавивши налажење државним властима или не) процени да није заслужио да сноси личну казну и одлучи да плати уместо њега, како закон прописује. У сваком случају, очигледно је да је посреди исти принцип као и у горе наведеним повељама.

Веома сличан принцип је заступљен у члану 92. Законика. "Ако кто позна лице подь човекомь, а коудѣ оу горѣ оу по҃҃стошн; да га повѣде оу прѣпрѣвнк село, и зарочнн селоу и позовѣ, да га дадѣ прѣдѣ соудіамн; ако ли не да село пред соудіамн; што покаже соудѣ, да платн село то-зін."¹²¹⁹ Основна идеја овог члана, независно од принципа одговорности, је јасна – балансирање принципа самопомоћи и судског остварења права. Неко ко налети на своју ствар¹²²⁰ код другог у дивљини очито није могао пустити потенцијалног лопова да оде док он оде до надлежног судског органа: зато му закон дозвољава да лично – ако је у стању – савлада осумњиченог и остави га у најближем селу да га чувају док он оде по судије. Село је, дакле, као заједница имало обавезу да чува осумњиченог; ако ту обавезу не би извршило – било намерно или омашком оних који су одабрани за стражаре – само би морало

---

¹²¹⁷ С. Новаковић 1898, 77.

¹²¹⁸ Наравно, и у тој варијанти је заједница могла одлучити да се регресира од кривца, али то су били интерни односи колектива у које држава није залазила. Упореди С. Новаковић 2002, 60-61 и Т. Тарановски 1996, 379.

¹²¹⁹ С. Новаковић 1898, 72.

¹²²⁰ Из контекста се чини да се највероватније ради о коњу, али је логично да се исти принцип могао применити и на друге ствари, само да је то у пракси било ређе.

да плати оно на шта би лопов био осуђен. Елемент избора, иако мање изражен, постоји и у овом случају.¹²²¹

Коначно, најбитније од свега је што Душанов законик овакво начело примењује не само у посебним случајевима, него код опште регулативе одговорности колектива. Члан 71. прописује: "И кто зло оучини братъ или сынъ или родимъ кои соу оу едином коукѣ, вѣсе да плати господаръ коукѣ; или да дастъ кои к зло оучинно."¹²²² Међутим, не би требало одмах изводити закључак да је и ова одредба настала под утицајем малопре наведених норми из повеља Милутина и Стефана Дечанског, јер се ради о најопштијем облику одговорности.

Наиме, као што је већ у прегледу схватања поменуто, очигледно је да је принцип супсидијарне одговорности заједнице постојао и раније, по обичајном праву. То нарочито показује члан 52, у којем је, како је важеће схватање у науци, регулисана слична материја као и у 71, али само за властелу - што се види како по положају члана у Законику, тако и по помену невере¹²²³ у њему: "За невѣроу вѣскоу свгрѣшеніе братъ за брата, и отъць за сына, родимъ за родима, кто соу одел'нин одъ онога-зін оу своихъ коукѣхъ, кто к не свгрѣшилъ, тѣ-зін да не плати ништа; развѣ он '-зін кои к свгрѣшилъ; тогова и коукѣ да плати."¹²²⁴ Акценат који овај члан баца на то да они који живе у одвојеним кућама не плаћају једни за друге наводи на закључак да је то новитет – то јест, да је раније (очигледно по обичајном праву) санкција погађала целу породицу независно од тога да ли живе у истом домаћинству или не, док Законик то мења.

Наравно, очигледно је да члан 52. одређује случај у којем *нема* могућности да породица изда кривца и тако се ослободи одговорности. Како и Тарановски

---

¹²²¹ Види С. Новаковић 1898, 201-202, Т. Тарановски 1996, 379, А. В. Соловјев 1980, 252 и Н. Кршљанин 2011, 418.

¹²²² С. Новаковић 1898, 58.

¹²²³ Аналогно, члан 71. се по својој локацији односи примарно на себре. Новаковић не сматра да се иједан од чланова односи на посебан сталеж, те тврди да се овде јавља "иста мисао о одговорности куће за све своје чланове казана... другим начином". С. Новаковић 1898, 190. Соловјев, међутим, сматра да овај члан "циља пре свега на сељачке задруге, јер су оне биле у већини, али можемо слободно претпоставити да је исти потупак важио и за властеоске велике куће, уколико нису биле подељене." А. В. Соловјев 1980, 235.

¹²²⁴ С. Новаковић 1898, 45.

примећује, то је сигурно због тежине и значаја кривичног дела невере.¹²²⁵ Ипак, ова два члана заједно потврђују да је одговорност куће старија од Законика, а свакако и од горе наведених повеља. Очигледно је да су дотични чланови намењени да засебно у деловима Законика посвећеним положају властеле и себара регулишу њихов положај у погледу одговорности колектива, а не да обухвате овај институт у целости. Самим тиме, пре делује да је само посебна одредба која регулише неверу новитет, док се другде само напомиње већ познато опште правило.

Може се закључити да је слика највероватније следећа: супсидијарна одговорност колектива је већ постојала у српском обичајном праву и свакако је утицала на формирање специфичних института у повељама испрва Стефана Милутина, а затим (и свакако са угледањем на Милутинову регулативу) и Стефана Дечанског и Стефана Душана. Није случајност што су баш све наведене повеље намењене Дубровнику – јер управо у области међународних (трговачких) односа није било простора да се овај институт лагано самостално развија кроз обичајно право, већ је зарад сигурности трговаца (која је била предуслов за квалитетну трговачку сарадњу) била неопходна законодавна интервенција владара. Већ развијени на тај начин, ови у повељама формирани институти су затим утицали на више случајева сличних посебних облика одговорности колектива у Законику. Обичајноправни принцип је остао на снази, али су се на њему засноване норме даље развијале кроз писано право у повељама и Законику.

Коначно, иако у том делу одредби није посредни одговорност колектива, може се овде поменути да је и плаћање штете трговцима од стране владара, са његовим накнадним регресом од сопствених поданика – присутно у свим горе цитираним одредбама из повеља – такође нашло своје место у Душановом законику. Појављује се у члану 160. Законика, који је, иако је обиман и садржи и друге институте, уместо овде навести у целини: "Ико се гдѣ слоучи комоу либо гостеви

---

¹²²⁵ "Несумњиво је, да је пре Законика за неверу плаћао цео род и тек је Законик ограничио колективну одговорност за неверу на обичан за остала дела круг, и то на кућу. У томе се састојала велика олакшица за властелу, коју им је даровао Законик слично томе, као што су је обично даровале сталешке привилегије у другим земљама. Дакле, невера је у погледу субјекта колективне одговорности постала изједначена са свима осталим кривичним делима. Ипак се код ње одржала нека особина, и то да за неверу кућа плаћа увек, дакле чак и онда, кад је кривца предала." Т. Тарановски, 378.

или тръгов'цоу или калоу'гк'роу тере моу оузме што гоуца, или тать, или кога год'ѣ забавя; да гредоу ты-з'ин възн кз царствоу ми, да нмь плати царство ми што боудоу изгоубили; а царство ми да иште ккфалие и власт'ѣле коимь боуд'ѣ поут'ѣ пр'ѣдань и страже пр'ѣдане, и възакы гост'ѣ, и тръгов'ць, и латининь, да приходи кз пръвыимь стражамь, съ възс'ѣмь што има и носи да га стража страже пр'ѣдава съ възс'ѣмь; ако ли се з'годи тере што изгоуби, да ксть порота в'ѣровани члов'ѣци што рекоу доушомь ер' соу изгоубили съ онем'-зи поротници то-зи да нмь плати ккфалие и страже."¹²²⁶

Прво што је очигледно јесте да се кривично дело чије су жртве путници (овде, наравно, шире одређени) одређује слично као и у повељама и већ поменутиим законским одредбама – као разбојништво, крађа или неко друго насиље – и да се цар обавезује да им надокнади штету коју су претрпели.¹²²⁷ Међутим, новитет у односу на повеље се појављује у виду тога што је експлицитно прописано да ће се владар затим регресирати од кефалија и властеле који су имали обавезу да чувају стражу на територији где се кривично дело догодило. Дакле, у писаној форми се регулише оно што је раније било тек имплицитно наговештено или, можда, препуштено обичајном праву чије познавање се подразумевало – а писани закон, наравно, повећава правну сигурност. Детаљнији прописи о томе како стража треба да се брине о безбедности путника и на који начин се доказује износ штете, то јест вредност украдених ствари, представљају само још један корак даље у истом правцу.

Према томе, може се закључити да су редактори Душановог законика у овој материји одлучили да оно што је испрва прописано за дубровачке трговце примене на шири круг лица – путника којима се могло догодити да постану жртве лопова, разбојника и других опасности на друмовима. Како би регулатива ове врсте, пренета у унутрашњи правни живот, била комплетна, било је потребно да се изричито регулише оно што у односима са Дубровчанима није било неопходно јер се није њих директно тицало – што овај члан и чини. И поврх тога, он додаје детаљнију регулативу у погледу безбедности путника на српској територији и

¹²²⁶ С. Новаковић 1898, 125-126.

¹²²⁷ Везу ове регулативе са повељама издатим Дубровчанима је приметио још Зигел; види О. Зигел 1872, 68.

доказивања штете која им је причињена, чиме се смањује како ризик од злочина према путницима, тако и евентуална компликованост и непрактичност остваривања накнаде штете у том случају.

Регулатива трговине и положај трговаца

Душанов законик садржи групу од пет чланова која се тиче трговаца, њихових повластица и, нарочито, забране одређених врста поступања са трговцима и њиховом робом – то јест, кажњивих дела управљених против њих. С обзиром на значај трговине (пре свега са Дубровником) за Србију и далеко пре Душановог времена¹²²⁸, за очекивати је да ови прописи имају бар делимичног основа у ранијем праву. Ту су, свакако, главни узорци могли бити међународни уговори са земљама са којима је Србија имала развијене трговачке односе, али понека одредба везана за трговину се може наћи и у повељама чисто унутрашњег типа.

Основна одредба члана 118, насловљеног просто – "о трговцима" – гласи: "Трѣговъци кон гредоу по цареве земли, да нѣсть волънь никон властѣлинъ, или кон лѣво чловѣкъ забавити по силѣ; а или развѣнти коуплю, а динаре моу силомъ наврѣштин; кто ли се наиде силомъ растоваривъ, или разблѣавъ, да плати .ε. съть перперъ."¹²²⁹ Надаље се настављају одредбе које регулишу нешто специфичније случајеве – слободну продају скерлета¹²³⁰, забрану цариницима да злоупотребљавају свој положај и

¹²²⁸ Види Constantin Jireček, *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters*, Wien 1899, нарочито 11-30.

¹²²⁹ С. Новаковић 1898, 91. По тексту Призренског рукописа стоји "развѣлавъ", али правилно читање би било "разблѣавъ", за шта је још Соловјев правилно истакао да је у питању "дубровачки израз створен од италијанског sballare, тј. растоварити, отворити бале (balla, товар)." А. В. Соловјев 1980, 274.

¹²³⁰ "Скрьлатѣ и малѣ и велике роуке потребна трѣговъцим да гредоу свободно бе-забавѣ по земли царства ми, да продаи и коупоу и трѣгоу како комоу трѣгъ доноси." Члан 119. Законика, наведено према С. Новаковић 1898, 92.

злостављају трговце¹²³¹, забрану властели да спречава трговце да иду на царске тргове и тамо продају своју робу¹²³², као и казне за властелу и царинике који горе наведене преступе упркос забрани учине¹²³³. Детаљнија анализа и интерпретација ових одредби ће бити учињена тек после испитивања њихових потенцијалних извора, а тиме и развојног пута, јер ће тек тако бити представљене у правом светлу.

Како је још Зигел наговештавао¹²³⁴, а Тарановски децидирано приметио, све наведене одредбе су преузете из ранијих уговора које је Србија закључивала са Дубровником, "само су проширене на све трговце и чак на све људе уопште."¹²³⁵ Заиста, настанак и развојни ток ових одредби се може лепо испратити кроз уговоре српских владара са Дубровчанима. Додуше, пажњу би требало обратити на све одредбе уговора које дотичу тематику трговачких привилегија, односно положаја трговаца – а не само оне у којима се непосредно назире порекло

---

¹²³¹ "Царинникъ царевъ да нѣсть волѣнь забавити, или задрѣжати кога чловѣка, да моу коупли продасть оу безцѣннѣ; волѣно да проходи вѣзакы по тръговѣхъ, и воломъ да походы вѣзакы своомъ коупломъ." Члан 120. Законика, наведено према С. Новаковић 1898, 92-93.

¹²³² "Да нѣсть волѣнь властѣлинъ ни малъ ни великъ; ни кто либо, задрѣжати и зарочити свое лудѣ или ине тръговѣ да не гредоу на тръговѣ царевѣ да гредѣ вѣзакъ свободно." Члан 121. Законика, наведено према С. Новаковић 1898, 93.

¹²³³ "Яко ли кон властѣлинъ задрѣжи тръговѣца, да плати .т. перперъ; ако ли га царинникъ задрѣжи, да плати .т. перперъ." Члан 122. Законика, наведено према С. Новаковић 1898, 94.

¹²³⁴ Анализирајући летимично неке одредбе из уговора са Дубровником и наведене чланове Законика, Зигел закључује да су нормe у Законику, ако не баш директно преузете из тих уговора, оно настале под њиховим снажним утицајем. Види Љ. Зигел 1872, 65-67.

¹²³⁵ Т. Тарановски 1996, 164. Последње се односи на члан 120, у којем се царинику забрањује да злоставља или задржи "кога чловѣка". Аутор сматра да су повод за такву генерализацију дали "без сумње горе наведени одомаћени странци [пре свега Грци, Латини и Саси – прим. Н. К.], по чијем је угледу цар Душан очигледно тежио да створи у држави једну врсту трећег сталежа (*tiers état*), и то грађанство, које, као што смо показали горе, није у унутрашњој Србији постојало као одвојени засебан сталеж." *Ibid.* Овде је тешко сложити се са цењеним аутором. Да грађанског сталежа у унутрашњости Србије, то јест у изворно српским градовима, није било, то није спорно; али није могуће сложити се са тобожњим Душановим покушајем да га уведе. Све одредбе Законика о статусу градова (о којима је било више речи раније) чине очигледним да се прави јасна дистинкција између ромејских, приморских и домаћих градова у унутрашњости, те да се ови последњи третирају само технички, као утврђења и насељена места, без икаквих покушаја да се њихов положај изједначи са неком од претходне две категорије. А све кад би и таквог покушаја било, то би само значило да се граду подарује извесна самоуправа и надлежност у основним стварима које се тичу његових становника – а још увек не да се они сматрају некаквим нарочитим сталежом који би као *целина* имао посебан статус на целокупној територији државе. Коначно, чак ни наведени члан се не може тумачити као овакав покушај. Иако је очигледно да се реч "човек" односи на шири круг људи од трговаца, и даље се из контекста може закључити да то ипак обухвата људе у *вези са* трговином – то јест, оне који би се појавили на трговима и око њих, са којима би цариници редовно могли имати контакт у току обављања своје делатности – јер, не сме се заборавити да се Законик није бавио нормирањем ретких и изузетних случајева.

одредби Законика – јер и еволуција повластица које су Дубровчани добијали од српских владара, као и то које од постојећих норми су ушле у законски текст, а које нису, може доста тога рећи како о специфичностима положаја трговаца у Србији, тако и о циљевима Душановог законодавног подухвата у овој области.

Први траг се види још у најстаријем сачуваном уговору – уговору Стефана Немање са Дубровником од 27. септембра 1186. године. Ту се привилегије трговаца одређују на следећи начин: "*Et quod secure Ragusei per totam terram illorum nominatim portum Narenti mercando, laborando, pascendo et sua reposita recipiendo et ligna incidendo pergant sine ullo contrario, secundum antiquam consuetudinem et ut tollatur decima qua ex nouo super Raguseos posita fuit. Et ut uas antiquum de uinieis tollatur per quas antea acceptum fuit. Et quod solidos nullo unquam tempore super Raguseos querant aut accipiant sicut per uim retro tempore acceperunt pro nulla culpa quorumlibet hominum. Item et Sclauī ut apud Ragusinum sint salui et nullum malum sit eis a Raguse is per terram aut per mare, et nullam captionem habeant sine iustitia...*"¹²³⁶ Наравно, ове одредбе су још далеко од регулативе Законика: оне се у многим ослањају на постојеће старе обичаје и прописују реципроцитет добросуседског понашања у међународним односима. Ипак, ту је основ из којег је све касније потекло – прописивање слободе трговине за Дубровчане по целој територији Србије, као и слободу од злостављања са српске стране, и то не у виду физичког насиља (попут разбојничких напада), већ у виду злоупотребе моћи државне власти, то јест изнуђивања додатних плаћања и затварања без суда. Давања која се помињу, додуше, немају трговачки нити царински карактер, већ представљају данак који Дубровник дугује Србији.

Осим у односу са Дубровчанима, зачетак трговачке слободе се види и у једној повељи Стефана Немање Сплићанима, донетој између 1190. и 1194. године.¹²³⁷ Она није сачувана у оригиналу, већ само у латиничном препису, али реконструисани текст гласи: "Язь вели ждпанъ Немана пѣцаю Сплектани да си излазе свободно њ мою землю и сына ми Растька и њ Хвмскѡ землю и сына ми Влька њ Зетѡ и да си чине свободно конгодѣ кѡпъ и да имъ нѣ пакостѣ никоеде безъ правде нѣ що к правда царине да

¹²³⁶ Види В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 47 или С. Новаковић 1912, 133.

¹²³⁷ Повеља није датирана, али овај временски распон се узима за период њеног доношења јер се у тексту помиње Немањин син Растко као управник Хума. Види В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 63.

дава колико има имъ кѣто испакости да се накаже."¹²³⁸ И овде је прописана слобода трговине на српској територији, као и забрана злонамерних радњи према њима (односно судска заштита од истих), али се већ јавља и обавеза плаћања легалног износа царине. Тај износ није у самој повељи утврђен, али у оно време је највероватније био регулисан обичајним правом и трговачком праксом, мада је сасвим могуће и да су постојале поједине наредбе владара које су регулисале ту материју. Осим тога, први пут се појављује претња казном онемо ко би нанео неко зло трговцу – у овом случају, Сплићанину – али казна самом повељом није одређена. Може се претпоставити да је казна била одређивана по обичајном праву – наравно, различита у зависности од тога о којој врсти пакости се радило, то јест на који начин је трговац оштећен. Додуше, не треба мислити да се овде радило о некој одредби која је нарочито оставила детаље казне у "надлежности" обичајног права – али ни о случајној правној празнини која би после, у недостатку норме писаног права, била попуњена неписаним. Посреди је то да је главно у повељи било да се прокламује *принцип*, да српски владар потврди да је спреман да казни свакога ко би на неки начин нашкодио путујућим трговцима. Да ће се конкретна казна досудити по постојећем – дакле, обичајном – праву, то се свакако подразумевало и није ни у једном тренутку доводило у питање.

Већ нешто боље искристалисане одредбе се појављују у документу који представља заклетву великог жупана Стефана Немањића Дубровчанима, донетом вероватно између 1214. и 1217. године.¹²³⁹ "И да гредѸ ваши лѸдне по моен земли с тргомы безъ вьсаке боѸзъни, и да имъ нѸ никере силе, нѸ да си продаю и кѸпѸю свокодыно; а що е законъ трѸжьникомъ Ѹ моен земли да ми даю. И да не емле СрѸблин ВлѸха безъ сѸда; нѸ ако се Ѹчини кривина мегю градомъ и мовѸвъ земловъ, да се стаю сѸдне где е законъ, и да исправляю, а да не изма."¹²⁴⁰ Овај пут се осим слободе трговине експлицитно помиње и некакав закон који регулише оно што су трговци у унутрашњости Србије дужни да

---

¹²³⁸ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 64. У препису по којем је вршена реконструкција овај текст је гласио: "Az veli xupan nemana pustaiu Splechiani da si izlaze suobodno u moiu zemgliu i snami rastachaiu u Humschu zemgliu i snami Vlacha u Zetu id a si cine suobodno choigod chupi a da ima ne pacosi nichore bez praude na stoye prauda zarine da dayu a colico ima im kato ispacosu da se necaxe." *Ibid.*

¹²³⁹ Поводом дилеме о датирању овог акта види В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 86.

¹²⁴⁰ *Ibid.*, 87. С. Новаковић 1912, 137.

плаћају од дажбина. Наравно, ту се сигурно није могло радити о закону у формалном смислу, нарочитом документу законског (општег) карактера, већ напросто о постојећим правним правилима која су прописивала износе царина. Додуше, за таква правила није изгледно да су била препуштена обичајном праву (будући да се радило о конкретним и не тако давно установљеним трговачким односима), већ је највероватније да су се она налазила у оквиру повеља за поједина властелинства на чијој територији су се тргови налазили. Маркантно је и овде да се дубровачки трговци по правном статусу изједначавају са домаћима и не плаћају никакве додатне дажбине.

Ситуација се променила у повељи Стефана Радослава Дубровчанима, издатој 4. фебруара 1234. године.¹²⁴¹ На први поглед може бити зачуђујуће што Радослав не само да прописује слободу трговине, већ, импресиониран верношћу и подршком Дубровчана, прокламује и ослобођење од плаћања царина: "Видѣ кралевѣство ми толикоу ѿд нихъ почѣсть и вѣрно послужение, и сие оучинивъ имъ и оутврдихъ, како ре ако ми Богъ да и боудоу господарь како съмь былъ, да си ходе съ своимъ си тръги по вѣси земли власти кралевѣства ми свободно, и по Хльмьцѣ Земли и по Зетѣ и по всакимъ тргоумъ кралевѣства ми, а да имъ се царина не нѣземле ни ѿд мала ни до велика."¹²⁴²

Даље иду одредбе које, додуше, нису везане за трговину, али настављају исти ток мисли – ослобађање Дубровачке општине од различитих дажбина које је до тада имала обавезу да плаћа Србији. Ова наизглед необична количина привилегија добија свој смисао кад се повеља погледа у историјском контексту: она је донета после Радослављевог збацивања са престола, када се он сакрио у Дубровнику од присталица свога брата и надао се помоћи Дубровчана у покушају да се врати на власт у Србији. Према томе, није ни чудо да Радослав обећава све могуће повластице и дарове Дубровчанима, али у будућем времену, условно, ако ли само "Бог да да буде господар како је био": за такву срећу и успех би он, свакако, био спреман и више да плати. Но, Радослављева судбина је одавно позната историји, те је сасвим јасно да привилегије које је он обећавао заправо никада нису допале шака Дубровчанима. Самим тиме, очигледно је да ова повеља није, нити је могла

¹²⁴¹ Види детаљније В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 129.

¹²⁴² *Ibid.*, 130.

бити, извор ни касније донетих повеља српских владара, а камоли Душановог законика. Поред тога што ју је донео владар свргнут са престола – један, дакле, бивши владалац, лишен и правне и фактичке моћи, изузимајући само углед који је још увек у извесним круговима уживао – услед чега би се могло поставити питање о њеној суштинској припадности српском правном поретку уопште – па чак и поред тога што њене одредбе, сходно томе, никада нису стекле правну снагу и доживеле да се примене, она представља акт који је по Србију крајње неповољан и економски и политички (због чега се ниједна каснија повеља Дубровнику не угледа на њу), а приде представља веома циљано дате повластице једној конкретној комуни као – у овом случају – пре свега политичком ентитету, услед чега је у потпуности неподобна за генерализацију кроз одредбе Законика. Већ у року од мање од годину дана краљ Стефан Владислав и дубровачки кнез Жан Дандол размењују међусобне заклетве, у којима – осим што, наравно, више нема ни трага дубровачкој подршци бившем краљу Радославу – нема никаквих нових повластица, већ се само потврђују она права која је Дубровник уживао за време претходних владара.¹²⁴³

Већа количина повеља, односно уговора са Дубровником настала је за време владавине краља Стефана Уроша I. У његовој заклетви Дубровчанима од 14. августа 1243. могу се наћи следеће одредбе: "*Et vestri mercatores et vestri homines sani non disforciati ut veniant libere, stamdo eundo, comperamdo et vendemdo per meam terram damdo illud quod est consuetude damdi. Et si aliquis vester concivis vel de terra vestra de quocumque iniusto coram me quesierit iustitiam, ego faciam illam sibi. Et ubicumque in quocumque loco in regno meo vel in alio aliquo loco ego ipse vel mei homines qui meus exercitus invenerint vestros mercatores aut vestras causas in meas scientia ut non sit eis molestia set ut salvemus eos a malo quantum possumus. Et si aliquis civis Ragusii fugerit in terram meam et de terra mea ceperit molestare vestre civitati vel homini, vel causis vestris et ego sciero illum, aut illum ipsum, vel habere quod devastaverit dabo.*"¹²⁴⁴ Као и раније, слобода кретања дубровачких трговаца је

---

¹²⁴³ "... ако ми стоите ђ снен клетвѣ ђ кон ми се сте клеи да н до моего живота, да вы дрѣждѣ, ђ всакон правдѣ ка вы е дрѣжалъ дѣдѣ н ѡтць ми. И да вы не створи никоегдѣ зѣла, никимѣ ре коньцемѣ докѢ не створи съ вами тѣрехѣ сѣдѣ." В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 138.

¹²⁴⁴ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 174. Овде се прописују и одредбе о мешовитом суду (станку) између Срба и Дубровчана, али о томе ће бити више речи у одељку о судству.

прва и главна прописана одредба, и поново је скопчана са њиховим плаћањем "онога што је уобичајено давати" – дакле, дажбина одређених било обичајним правом, било неким другим писаним актима (модерном терминологијом речено – унутрашњим правом) Србије. Гаранција слободног кретања је такође присутна и сада још више подвучена, јер се обећава не само да ће Дубровчани у Србији моћи да слободно путују без малтретмана од стране власти, већ и да ће битиштићени од сваког зла колико је могуће.¹²⁴⁵

Скоро пуних девет година касније, 13. августа 1252. године, после рата са Дубровчанима, Стефан Урош је издао нову повељу Дубровачкој комуни, којом је мир обновљен, а повластице градских трговаца поново успостављене. У њој стоји: "... да си ходе ваши кѡпци по моѡ власти своѡдно, никомѡре зло не врегѡни. И паче, ако си хоте ити ѡ тѡгѡ земѡ с кѡплами своими да си идѡ никимѡре ѡбраненомѡ, не прѡге да гредѡ на трѡге кралеѡства ми, и подаѡше дохѡдекѡ господѡски ни такѡжде да хѡде по земламѡ продаюкѡ. Яко ли си кѡто ѡнехѡ ѡзѡмѡ стати близа ради или на ѡѡници или гѡѡ, да си стане и винѡ да даю дохѡдекѡ господѡски. Кѡто ли се ѡвѡрте преѡшѡв повѡленикѡ кралеѡства ми, да се накаже гневом и наказаниемѡ кралеѡства ми. ѡѡрете ли сѡ кто ѡт нихѡ трѡговѡцѡ нѡ шедѡ на трѡге или гѡе гѡде ставѡше, нѡ даѡѡ ѡреченогѡ дохѡдека кралеѡства ми, да имѡ сѡ ѡземѡѡ кѡпла како кѡ прѡги и ѡземано нѡ шедѡшимѡ на трѡге господѡске. Не ѡчине ли ми правѡдѡ, и привѡрѡжѡ имѡ клетѡѡѡ мои властелинѡ кои хѡке бити на сѡдѡ, и ѡрече имѡ ѡрокѡ, такѡци ѡрокѡ како бѡде мѡкно и кѡпцемѡ ѡзѡратити сѡ ѡ градѡ ихѡ своѡдно сѡ сѡѡми своими правѡдами. Яко ли се кто ѡвѡрте прѡзѡ ѡрокѡ, или ѡ моѡ власти, или ѡ тѡгѡи земѡе, да имѡ се кѡплиѡ ѡзме."¹²⁴⁶

Као што се види, осим што се за трговце употребљава назив "купци", ова повеља доноси још неке новине. Први пут се помиње право Дубровчана да долазе са робом у Србију не како би тамо трговали, већ у транзиту преко српске територије

---

¹²⁴⁵ Ова конкретна одредба можда није директно преликана у Душановом законику – о њеном утицају ће ниже бити речи – али већ овде треба истаћи њен значај у развоју српског права. Колико год да је она представљала повластицу додељену Дубровчанима, а не некакво опште правило, ипак би се могло претпоставити да у владалачко правно схватање у Србији полако продире идеја да је дужност владара да осигура безбедност у својој држави, да мора штитити од зла и невоље како сопствене поданике, тако и странце који се (легално и без малициозних разлога) налазе на његовој територији.

¹²⁴⁶ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 188.

до неке друге, "туђе" државе¹²⁴⁷: ова могућност постоји, без препрека, уколико при проласку кроз Србију плате "доходак господски".¹²⁴⁸ Занимљиво је да је и даље присутна апстрактна одредба о кажњавању оних који нанесу зло Дубровчанима, док је овог пута прописана казна (у виду конфискације товара) за саме Дубровчане који се не би понашали у складу са повељом – то јест, који би одбили да на српским трговима плаћају потребне дажбине, или покушавали да продају робу ван тргова како би избегли царинике – али се напомиње како она није нова, већ се и раније примењивала. Очито се и ова одредба не појављује како би се увела нова институција, већ како би се *нагласило* како ће се постојећа обичајноправна санкција примењивати, и тиме на неки начин додатно припретило трговцима који би се усудили да помисле да избегну плаћање царина.

Две године касније, 23. августа 1254, овај владар је положио још једну заклетву Дубровачкој општини. Овде се решавају бројна спорна питања, многа од којих су се већ помињала у претходна два акта, па тако има и одредби о положају дубровачких трговаца.¹²⁴⁹ "Вонска краљевства ми гдѣ либо находи люди ваше или съ тргомы или вес трѣга, да имь никоегдѣ зла не ѡчини. Съ грады краљевства ми да си живѣете ѡ законѣ како сте жили ѡ дѣни господина ми ѡтца. [...] Трѣжници ваши да гредѡ на Брѣсково, и давѣше десетѣкъ ѡтѣ соли, и потола да си гредѡ краљевства ми скрозѣ мою землѡ свободно, а да ви се не ѡземле ничто. И да гредѡ съ велимѣ трѣгомѣ на трѣге краљевства ми, емѣше ѡтѣ кавадѣ дори до свнлѣ. Я що е мала кѡпла да си ю продаю по земли краљевства ми хѡдеке свободно."¹²⁵⁰

Види се да је пре свега ту гаранција њихове безбедности, и то, наглашено, не само трговаца, већ Дубровчана уопште, независно од тога којим послом су дошли у Србију. Што се живота "у закону" са градовима у краљевини Србији тиче, ова

---

¹²⁴⁷ Познато је да су дубровачки трговци преко српске и босанске територије преносили своју робу у Бугарску, Румунију и Угарску. М. Динић, "Дубровачка средњевековна караванска трговина", 689.

¹²⁴⁸ Овде би се могло поставити питање да ли је разлог првог појављивања ове привилегије то што су је српски владари први пут дозволили Дубровчанима, који су је и раније тражили (или барем прижељкивали), или, заправо, зато што су Дубровчани први пут тражили такву дозволу, јер је тек за време владавине Стефана Уроша њихова привредна моћ довољно порасла да би могли да тргују и са даљим земљама на континенту, за долзак до којих би им било неопходно да прелазе преко територије Србије?

¹²⁴⁹ Осим тога, помињу се питања већ засађених винограда на српској територији, дубровачких пребеглица, одржавања мешовитог суда (станка), и т.д.

¹²⁵⁰ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 213.

одредба заслужује нешто више пажње. О било каквој регулативи односа са Дубровником која би нарочито помињала однос Дубровчана са градовима у Србији из времена Стефана Првовенчаног нема сачуваних података: најприближније томе је општа одредба из његовог већ поменутог уговора са краја прве четвртине XIII века о безбедности Дубровчана у Србији, али очито се не ради о томе, будући да слична норма, малопре анализирана, постоји и у овој заклетви. Реч "закон" би заиста могла упућивати на то да је реч о некаквом писаном акту, уговору или повељи који се нису очували до наших дана, али – будући да је тако нешто у датом тренутку немогуће доказати – могуће је и друго тумачење. Не сме се заборавити да реч "закон" код Словена није значила нужно не само *општи* правни акт, како би се данас тумачила, већ чак ни *писани* правни акт уопште. Овде се може радити о обичајном праву – или, чак, напросто о *начину живота*, то јест врсти односа са српским градовима, односно њиховим становништвом и представницима власти, какве су Дубровчани имали за време претходног владара. У том случају, ова одредба не значи ништа више до то да Стефан Урош потврђује да ће Дубровчани који пребивају у српским градовима бити третирани на исти начин као и до сада, да неће бити никаквих нових правила која би уређивала њихов статус и односе са локалним становништвом, већ да могу неометано наставити са својим пословима како су их и раније водили.

Није чудно што је Брсково, као рударски и трговински центар, један од привредно најзначајнијих градова у унутрашњости Србије у том периоду¹²⁵¹, привлачило дубровачке трговце. Ипак, овде је краљевом повељом заповеђено да они, кад долазе у Србију, *морају* испрва доћи у Брсково и тамо платити десетак од соли који су дужни¹²⁵², па су тек после тога слободни да путују и тргују по остатку српске територије. Очигледно је да је ова одредба била мотивисана привредно-политичким приликама у време својег доношења. Могуће је да је

---

¹²⁵¹ Осим Дубровчана, у Брскову су своју робу у знатном броју доносили и трговци из Котора, па чак и Венеције, а било је и релевантан центар унутрашње трговине. Види Константин Јиречек, "Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку", *Зборник Константина Јиречека, том 1* (ур. Михаило Динић), Београд, САНУ, 1959, 283, Владета Петровић, "Брсково" у С. Мишић 2010, 59-60 и М. Динић, "Дубровачка средњевековна караванска трговина", 690. Детаљан и илустративан преглед вредности ове трговине уз помоћ анализе дубровачких имбревијатура даје Грегор Чremoшник, "Увозна трговина Србије год. 1282. и 1283.", *Споменик СКА*, LXII, 2. разред, 51/1925, 61-69.

¹²⁵² Очито је да није све ишло тако глатко, јер је Стефан Урош 1265. или 1266. године послао дубровачком кнезу писмо којим га је опоменуо да кумерак није исплаћен и захтевао његову исплату, у соли или злату. Види В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 235-236.

напросто било административно и финансијски најједноставније да се десетак од Дубровчана прикупља на једном месту, а да је Брсково одабрано због свог трговачког значаја, као место које би већина њих у сваком случају одабрала да посети. Није немогуће ни да је мотивација при доношењу ове одредбе имала везе са закупом брсковских царина од стране Которана.¹²⁵³ Детаљније истраживање овог питања не спада у тему овог рада, те овде само треба прихватити да се ради о разлогу тренутне економско-политичке практичности, који није дугорочно остварио утицај на даље трговинске односе са Дубровчанима. Што се краја ове одредбе тиче – да се при даљем проласку кроз српску земљу Дубровчанима не узима ништа – Костић је тумачи као ослобађање од "транзитне царине" уведене у претходној повељи¹²⁵⁴, али ова интерпретација се ипак не може прихватити. У одредби експлицитно стоји да трговци треба да иду у Брсково и да, *пошто* тамо дају десетак од соли, потом могу да слободно иду кроз српску земљу без да им се ишта узима. Из ове формулације се чак не може закључити ни да се нужно подразумева пролазак кроз Србију у неку другу земљу, а у сваком случају је неспорно да је предуслов за тај слободни пролаз – био он по унутрашњости земље или у иностранство – претходно плаћање десетка у Брскову.

Последње две одредбе представљају својеврсну категоризацију робе коју су доносили трговци у Србију и услова за њену продају. Док се оно што представља "велики трг" може продавати само на краљевским трговима, дотле се "мала купља" може слободно продавати било где по земљи – чак израз "ходећи" асоцира на то да се роба можда продавала успут, ван било каквог логично одређеног места за трговину, већ напросто тамо где би трговац у току свог путовања налетео на заинтересоване муштерије. С обзиром на то да су се по трговима наплаћивале царине – од којих је држава (односно владар) имала приходе, било да их је лично узимала или давала некоме у закуп – то је очито да је ова одредба мотивисана чисто фискалним интересом. Што се самог критеријума разликовања између ове две категорије тиче, он изгледно није квантитативни, већ квалитативни. Није Стефан Урош прописао да се на велико продавати може само на трговима, а да се мале количине робе могу продати и другде, већ да се скуп товар, од којег су велики приходи, мора продавати на трговима, где ће се на њега

¹²⁵³ Види В. Петровић, "Брсково" у С. Мишић 2010, 59.

¹²⁵⁴ К. Н. Костић, 97.

платити царина, док се ситнија роба, која ионако не би донела значајне царинске приходе, може продавати и ван њих.¹²⁵⁵ Примери који се у самом тексту наводе за "велики трг", одевни предмети и свилена тканина, говоре у прилог оваквој претпоставци, јер је очигледно реч о скупој роби.¹²⁵⁶ Иако се то можда не би на први поглед дало рећи, ове одредбе такође представљају повластицу за Дубровчане. Јер, док је у претходној повељи из 1252. године било експлицитно прописано да ће сви они који избегавају продају на трговима, односно плаћање легалних царина, бити кажњени конфискацијом својег товара, овде се ипак, бар за одређену категорију обичније, јефтине робе, дозвољава обављање купопродаје ван формалних оквира краљевских тргова. Очигледно је да су ова питања схватана крајње озбиљно, јер се и у узвратној заклетви дубровачког кнеза Андреје Злата и Дубровачке општине Стефану Урошу, такође донетој у августу 1254. године, може прочитати формална потврда са дубровачке стране онога што је краљ у својој повељи прописао: "И њь кѡпловь ако се кто наиде ѡд нашихь чловѣкъ, хѡде по земли краљевства ти свѣнь трѣгъ сь коѡв ни нѣ рекло ходити краљевство ти, да что бѡде хѡтѣниѣ ѡчинити ѡд ны х то да ѡчини."¹²⁵⁷ Ово није једина одредба из Урошеве повеље на коју се осврће, одговара и потврђује је кнежева заклетва¹²⁵⁸, али вреди поменути да се овде не помиње изузетак који је у повељи дат. То, наравно, не треба да значи да су се Дубровчани на неки начин одrekli ове повластице, већ да

---

¹²⁵⁵ Супротно сматра Соловјев: види А. В. Соловјев 1980, 275. О врстама робе којом се трговало види К. Јиречек "Трговачки путеви и рудници", 272.

¹²⁵⁶ Костић објашњава како је *кавад* била "најпростија и најјевтинија свита за женско одело", па би се тако ова одредба Урошеве повеље могла тумачити као својеврсни распон – да се великим тргом сматра све почев од кавада, као најједноставније тканине која се убраја у ту категорију, па све до свиле која је свакако била највреднија и најскупља. Ипак, Костић наглашава да је вероватно "да је и онда, као и данас, кавад значио и једну врсту горњег женског одела", у којем случају би дистинкција била нешто другачија, јер би се радило о роби од готове одеће до скупочених материјала. Види К. Н. Костић, 57. Тканине су у оно доба биле скупе како и због компликованог и скупог начина производње и бојења (у случају свиле је тај начин у Европи још увек био потпуно непознат), тако и због чињенице што се, када су Дубровчани у питању, радило о роби која није била изворно њихова, већ су је препродавали – а и то је, наравно, знатно подизало цену. Дубровачки трговци су, сматра се, тканине набављали у италијанским градовима, вероватно најчешће у Венецији. Види Ружа Ђук, "Почеци рударства и привредни успон Србије", *Краљ Владислав и Србија XIII века, зборник радова са научног скупа*, Београд 2003, 99. Сматра се да су текстилни производи били на првом месту по значају међу робом коју су јужнословенске земље увозиле из Дубровника. С. Јиречек 1899, 22-24.

¹²⁵⁷ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик 216.

¹²⁵⁸ Види детаљније *ibid.*, 212-216. Ипак се не понављају све, већ само најважније одредбе.

је овим подвучен значај основне забране и њихова спремност да је без поговора поштују.

У повељи краља Стефана Драгутина Дубровнику из 1281. године, осим одређивања познатог Светодмитарског дохотка, стоји: "Да им е миръ кон е и прьво нимъ былъ докѡ живѡ право съ кралев'ствомъ ми. Якоу ли цо погрѣше земли кралев'ства ми и не исправе ми се, да им се да вѣдѣние трѣми мѣсеци, тако си могѡ трѣжнници ихъ ѡтити ѡ градъ съ вѣкъмъ своимъ."¹²⁵⁹ Нема, дакле, никаквог посебног уређења трговачких повластица у мирнодопско време, већ само једна одредба по којој ће у случају рата између Србије и Дубровника дубровачким трговцима бити дат рок од три месеца да иселе себе и своју имовину у Дубровник.¹²⁶⁰ Очигледно је да у овом случају детаљна регулатива трговине Стефану Драгутину није ни била на уму. Додуше, очито је постојала и бар још једна ранија Драгутинова повеља Дубровнику, из 1276. године, будући да се у почетку ове повеље спомиње "како се свршило вѣше врѣме ѡ стронъ петъ годиць какоу сте были ѡговорили съ кралев'ствомъ ми ѡдселѣ и напредѣ кралев'ство ми чини милость властеломъ дубровчскимъ и ѡб'цине и трѣжникомъ ихъ..."¹²⁶¹, па је теоретски могуће да је у тој ранијој повељи било опсежнијих одредби из ове материје. Коначно, могуће је да је сматрано да је довољно тога регулисано повељама претходних владара и дотада постојећим трговачким односима између Србије и Дубровника, који би се и после ратова увек поново успостављали у кратком року, будући уносни за обе стране, да се није сматрало потребним да се још једанпут прописују нове специфичности за трговину. Ипак, ово последње је неизгледно, јер је познато да је Драгутин издао још барем једну повељу Дубровчанима: постоје две, мада се за једну сматра да је у питању неусвојени нацрт, и обе се тичу трговачких повластица. Штавише, прилично су кратке и не баве се другим питањима, тако да је очигледно да је Драгутин ипак сматрао да трговачки односи са Дубровником завређују нову регулативу. Према томе, пре ће бити да су трговачки односи већ били утврђени са самим Драгутином онолико

¹²⁵⁹ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 266.

¹²⁶⁰ После тога је вероватно да би били сматрани непријатељима и да би им имовина била подложна ратном плену, а они сами легитимним метама за заробљавање или убијање.

¹²⁶¹ Види В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 263-266.

колико је он то сматрао сврсисходним, па није било потребе да се те одредбе понављају.

Ниједна повеља није датирана, те се обе само могу сврстати у период између 1277. и 1281. године – дакле, највероватније између доношења малопре разматране повеље и њене несачуване претходнице. Прва је регулисала прилично конкретне ствари у погледу продаје вина и меда у Брскову: "Дало є кралеѡство ми милость Дубровчанамь да си продаю вино везь воде и медь ѡ ѡцѣнь ѡ Брсковѣ ѡ трѣгѡ кралеѡства ми. И ако се кто нанде продавь вино є водомь и медь прѣзь ѡцень да мѡ се все ѡзме ѡо има. Я за ине трѣжнике да не има печали кралеѡство ми, да имь се се не помете докѡ стоє ѡ оравьѡ кралеѡствѡ ми."¹²⁶² Суштина ове повеље је, дакле, регулатива квалитета наведених врста робе, док је санкција за оне који дотични стандард не поштују она која се већ примењивала – конфискација целокупног товара.¹²⁶³ На први поглед, ова регулатива представља нешто што би свакако било потребно и у Душаново време, па може деловати необично што Законик не садржи никакву сличну одредбу. Заправо, ово није за толико чуђење – јер је норма такве врсте у међувремену лако могла како ући у обичајно право, тако и у праксу потврђивања повељама за властелинства на којима су се налазили тргови.

Друга повеља, која је дуго времена погрешно приписивана Стефану Првовенчаном¹²⁶⁴, прописује, између осталог, нешто општије повластице за дубровачке трговце: "да гредѡ съ трѣгомь ѡ землѡ кралеѡства ми, и гдѣ гредѡ ѡ коє мѣсто,

¹²⁶² В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 272.

¹²⁶³ Иако би из формулације "да мѡ се все ѡзме ѡо има" могло закључити да је реч о конфискацији целокупне имовине тог лица, тешко је да се таква казна могла примењивати у односу на дубровачке трговце. Већи и значајнији део њихове имовине се, по природи ствари, налазио у Дубровнику, где српска власт не би имала ни овлашћења, ни фактичке могућности да је заплени без пристанка дубровачке стране, који ова засигурно не би дала. (Поготово кад се узме у обзир да би то значило да би Србији, односно српском владару, припале непокретности тих лица, а познато је како су приморске комуне, по правилу, имале веома рестриктивна правила по питању стицања својине на непокретностима на њиховој територији.) Конфискација, пак, само оне имовине коју би Дубровчанин имао на територији Србије би у највећем броју случајева довела само до заплене личних ствари и других предмета мале вредности, па не би била од нарочитог значаја за државу: стога је најизгледније да се ипак радило о одузимању робе којом је Дубровчанин намеравао да тргује, као што је био и (јасније формулисан) случај у повељи Стефана Уроша из 1252. године. Осим тога, таква санкција би у овом случају имала још једну функцију осим кажњавања трговца који није поштовао прописе: будући да се ради о продаји робе испод квалитета који је прописан актом власти, онда је у економском интересу државе да таква роба буде повучена са тржишта.

¹²⁶⁴ Што је већ елаборирано више.

или 8 Брсково или индѣ гдѣ годѣ да имь нѣ никоеде неправде, ни силни, и крѣчи да носе."¹²⁶⁵ Међутим, као што је више већ напоменуто, Чремошник је изнео хипотезу да је дотична повеља била само никада реализован нацрт, пука жеља Дубровчана коју Драгутин није преточио у правну стварност. Уколико је то заиста случај, а аргументи које он наводи су заиста јаки, онда она не би ни могла бити потоњи извор Душановог законика. Ипак, независно од одговора на то питање, вреди напоменути да основна одредба прописана у погледу трговачких повластица – гаранција њихове безбедности на територији Србије – није битно различита од онога што је било прописивано ранијим, поуздано важећим, повељама. Одредба која свакако представља већи новитет јесте: "И Прѣрѣтгарь да не влада надъ ними,"¹²⁶⁶ која се односила на власт комеса Фрајербергера, тадашњег Брсковог кнеза, па је изгледно да је, уколико је Чремошникова теорија тачна, управо она та због које је Драгутин одбио да ратификује нацрт.¹²⁶⁷

Прва повеља Стефана Уроша II Милутина Дубровнику, издата одмах по његовом ступању на престо 1282. године, представља само потврду повластица и обавеза које су Дубровчани имали за време владавине његовог брата. У њој стоји: "Створи милость кралеѣство ми доубровѣчкимъ властеломъ и всои ѿпѣцинѣ малимъ и велицѣмъ како им е билъ створиъ братъ ми краль Степанъ милость, по томоужде шкразоу и кралеѣство ми створи имь милость, доколѣ правдоу имоутъ имѣти кралеѣствоу ми. Коупци ихъ да си ходе по земли кралеѣства ми без богазни и без забаве, съ всакомъ свободоу, а шни да даю ѿд града кралеѣствоу ми на всако годище двѣ тисоуки перьперь на Дмитровъ днь. И тако що съгрѣше кралеѣствѣ ми да се соудомъ исправламо, како е по законѣ. Яко ли соуда не боуде съвршенне, ихъ коупци кон боудоутъ оу земли кралеѣства ми, да имь естъ рокъ за три мѣсеце да си изидоутъ съ всѣмъ своимъ довиткомъ."¹²⁶⁸ Занимљиво је, мада за утицај на Законик није од значаја, што Милутин у својој потврди директније везује рок од три месеца за напуштање Србије за покушај суђења, што би могло бити интересантан

¹²⁶⁵ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 274.

¹²⁶⁶ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 274.

¹²⁶⁷ Види Г. Чремошник 1940, 11.

¹²⁶⁸ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 276.

предмет истраживања у погледу тога какви су се све преступи Дубровчана сматрали довољним за прекид мирољубивих односа и о каквом се суђењу заправо радило – појединцима, за спорове између држава (тј. Србије и Дубровачке општине), или обоје. Садржина ове повеље могла би бити и даља потврда Чремошниковог схватања у погледу тобожње Драгутинове повеље – права из ње Милутин није потврдио, што би могло бити доказ тога да је заиста у питању нацрт који никада није ступио на правну снагу.¹²⁶⁹

На сличан начин Милутин 1289. године потврђује Дубровчанима и оне повластице које су уживали за време Стефана Уроша I: међутим, ту се претежно осврће на опште одредбе о заштићености њихових поседа, а не на регулативу положаја трговаца.¹²⁷⁰ Слично, у погледу граница дубровачких поседа, се види и у повељи краљице Јелене из исте године.¹²⁷¹ Прва Милутинова повеља у којој уместо потврде дарова својих претходника доноси самосталне одредбе је донета, вероватно, у периоду између 1282. и 1289. године¹²⁷², и садржи знатне новине у односу на раније: "Створи милостъ кралеѣство ми тръговцемъ дѣрвовъчькимъ (sic) да ходѣ по земли кралеѣства ми свободно, а никто да имъ не испакости ница, ни имъ забави ница. И кон кѣпци гредѣ мимо Брсково а не съвракаю се ѿ Брсково да имъ никто не име забавлати, ни на ниѣхъ трѣбовати ничеса. Кто ли се обрѣте испакостивъ имъ или що ѿзъмъ одъ ниѣхъ да приме гнѣвъ и наказанне ѿт кралеѣства ми и да плати петъ сътъ перперъ кралеѣствѣ ми."¹²⁷³ Прво, дубровачки трговци су ослобођени обавезног проласка кроз Брсково, без икаквих санкција које би раније биле примењиве ако га избегну и крену директно у неко

---

¹²⁶⁹ Додуше, није цитирана ни друга недатирана Драгутинова повеља, она у којој су одредбе о квалитету вина и меда, чије је важење извесније. Могуће је да је то због тога што је она била сувише уске, специфичне области регулисања – што је у мањој мери случај у спорној повељи – у којој варијанти би горње тумачење и даље могло бити валидно. Ипак, не треба превидети ни другу могућност – да је Милутин поновио одредбе само из *последње* братовљеве повеље, као најсвежије, ажурне регулативе односа Србије и Дубровника, у којем случају се из овога не могу извлачити никакви закључци о важењу или неважењу претходне повеље.

¹²⁷⁰ "Створи милостъ кралеѣство ми градѣ дѣрвовъчкомѣ: що ѿ дрѣжали земље и винограда и ѿрания ѿ господна ми светопочившега ѿтѣца ми, такожде имъ створи милостъ кралеѣство ми да си дрѣже и ѿ кралеѣства ми, а да имъ не забаве ни ѿд когаде. Тѣко ли се обрѣте потворивъ повеленне кралеѣства ми, и що имъ забави, испакости, да приме гнѣвъ и наказанне ѿд кралеѣства ми." В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 286.

¹²⁷¹ Види В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 287-288.

¹²⁷² Повеља није датирана, а одређивање периода се заснива управо на њеној садржини – прописивању општих повластица за дуброваке трговце. Види В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 289-290. Новаковић ју је датирао уже, око 1283. С. Новаковић 1912, 156.

¹²⁷³ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 290.

друго место у Србији.¹²⁷⁴ Овде се, могуће, већ види зачетак опадања Брскова као трговачког центра, мада ће оно у потпуности изгубити свој значај тек средином XIV века.¹²⁷⁵ Друго, први пут се за злостављање трговаца – које је од почетка било забрањено и кажњиво, али без засебног одређења казне – прописује конкретна санкција. У питању је износ од пет стотина перпера¹²⁷⁶ – нипошто мала свота, и једнака оној која се по тадашњем српском праву плаћала као вражда у случају убиства. Ова санкција је честа у Милутиновим повељама, те остаје утисак да ју је 'свети краљ' третирао као универзалну тешку санкцију, прописујући је за све озбиљне деликте у својим актима.

Ипак, најобимнија и најзначајнија повеља овог владара Дубровнику је она која је издата, највероватније, 14. септембра 1302. године.¹²⁷⁷ У њој постоји већа количина одредби које регулишу положај трговаца. Пре свега, ту су повластице које се односе на њихову слободу трговине, али конкретизоване прокламовањем различитих других појединачних слобода: "Створи милость кралеѣство ми градъ Дѣрвовъникъ, да приходе ихъ тръговци по земли и по тръговѣхъ кралеѣства ми; и да не ходѣ на вонкѣ; и никднѣ чловѣкъ ѿ Српъскои Земли малъ же и великъ да не ѿдаѣ ѿ ѿдавъ Дѣрвовчаннина; и да имъ се кони под ризницѣ не ѿзимаю ни на кою работѣ; и да имъ не намѣтѣк без волѣ месо кѣпити, или бравѣ, или свинник, или кралево, или чик годѣ, ни малъ ни великъ кѣпѣю, развѣ кѣди се хоѣе кралево месо продати, да се зарѣчи по вѣсемѣ тръгѣ да не

---

¹²⁷⁴ Додуше, формулација да их нико не сме зато малтретирати нити "ни на ниѣхъ трѣбовати ничѣга" је помало нејасна. Могла би значити да се неће наплатити казна – вероватно такође конфискација робе – због непроласка кроз Брсково, али и да им неће бити тражено да плате десетак који су раније плаћали у Брскову. Међутим, у наредној Милутиновој повељи се појављује одредба која јасно сведочи да није тако – где се експлицитно наводи да трговци који (зарад продаје) истоваре робу у Брскову треба тамо да плате царину, док ће је они који не прођу кроз Брсково платити где год да заправо продају своју робу. Будући да се ова одредба не наглашава као некаква нарочита промена, изгледно је да она само представља детаљније објашњење идеје која је уведена још претходном повељом.

¹²⁷⁵ Види М. Динић, "Дубровачка средњовековна караванска трговина", 690.

¹²⁷⁶ Додуше, из формулације би се могло закључити и да ће прекршиоца забране снаћи краљеви неодређени "гнѣвъ и наказаниѣ" кумулативно са фиксном новчаном казном од петсто перпера, али овде је вероватно реч само о стилу изражавања карактеристичном за владарске акте, те је наведена казна заправо управо последица владаревог гнева.

¹²⁷⁷ У самој повељи је наведен само дан и месец, не и година или индикт; међутим, постоји латински текст преднацрта ове повеље, уписан у дубровачку књигу Реформација у новембру 1301. године, из чега се изводи закључак да је коначни текст повеље донет 1302. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 343-344. Пуцић и за њим Новаковић су је датирали касније, у 1308. годину. Види С. Новаковић 1912, 161.

продаю ни кѡпѣю меса доколѣ се кралево прода. И да имъ се не ѡзима по силѣ ни скрълато ни медь, ни мѡка, ни кога кѡпла. И кѡке да имъ се не печате ни шт крала ни шд властель."¹²⁷⁸ Све наведено – осим изузетка у погледу краљевог меса, који представља очигледну последицу регалног права – представља ослобађање дубровачких трговаца од одређених обавеза или принудних радњи као извршилац већине којих се јавља држава – то јест краљеви службеници или властела у функцији обласних господара.¹²⁷⁹ Неке од њих су се и раније помињале у повељама Дубровнику, и ако се овде и говори о њима детаљније, то је само у функцији елаборације, а не нових прописа. Рецимо, из формулације је очигледно да се код обећања – које је давано и раније – да се Дубровчанима ништа од товара неће насилно одузимати скерлет, мед и брашно јављају само *exempli causa*, а не да се у вези са баш тим врстама робе доноси некакав нови пропис. Међутим, сама ослобођења која се у повељи наводе очито нису набројана само примера ради, а међу њима има и нових. Њихов одабир може довести мотив доношења одредбе у извесну сумњу. Могло би се помислити да се Дубровчани овде ослобађају нечега што је раније била њихова обавеза, чим у ранијим повељама ослобођења није било, али је практично немогуће помислити да су Дубровчани у Србији пре Милутина имали обавезу војне службе или да су им коњи одузимани за потребе власти. Са друге стране, ако раније таквог понашања није било, откуд одједном уопште потреба за забраном? Кома би то одједном пало на памет да покуша да принуди дубровачке трговце на тако нешто?

Одговор се крије у последњој од горе наведених одредби – забрани да се трговцима печате куће, као и из једног нешто каснијег ослобођења обавеза у истој повељи: "И града да не работан ни га блядѡ."¹²⁸⁰ Ради се, дакле, о томе, што је знатан број Дубровчана – мотивисан пословним приликама – већ поседовао куће на територији Србије и тамо дуже времена пребивао. Они су се очигледно у свакодневном животу већ стапали са локалном заједницом, то јест остатком

¹²⁷⁸ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 344-345.

¹²⁷⁹ Једина у којој то није случај је забрана удаве, која јесте поступак приватног лица, али где се власт – слично као и у случају опште забране насиља над Дубровчанима – појављује у улози гаранта да до недозвољене радње неће доћи, односно, у конкретном случају, да ће судски поступак бити спроведен по важећем праву.

¹²⁸⁰ ¹²⁸⁰ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 345.

становништва градова и тргова у којима су имали куће – па су свакако у животним стварима, иако су били страни грађани, третирани исто као и српски поданици. Управо је таквим Дубровчанима – а не онима који би се на српској територији појављивали само на пословном пропутовању – претила опасност да, услед незнања краљевих службеника или из неког другог разлога, буду третирани исто као и локално становништво и тамо где то не би било примерено, то јест у погледу обавеза према владару или надлежном феудалцу. Управо такво поистовећивање Дубровчана са домаћим поданицима, било оно последица заблуде или злоупотребе, одредбе Милутинове повеље обећавају да ће спречити.¹²⁸¹

Осим тога, Дубровчанима се прописује и да "како имъ к законъ њ Брѣсковѣ ѿ негъ прѣва, тако да имъ к њ Рудницѣ, а инога новаго закона да имъ не постави краљевство ми."¹²⁸² Обавеза проласка кроз је Брсково већ укинута претходном повељом, а исто се потврђује и у овој, и то први пут тако да се не оставља дилема у погледу плаћања царина: "И кѣпъци що не ѡ кѣпълю ако растовари ѡ Брѣсковѣ да плати царинѡ. Яко ли мимо несе, да где прода тѡ и царинѡ да плати."¹²⁸³ Према томе, очито се не ради о том "закону", већ о положају Дубровчана у самом граду, где је заседао кнез (*comes*) саског порекла. Вероватно је да је Рудник, рударско насеље које су формирали Саси за време краља Драгутина, постајао – с обзиром на експанзију своје делатности – све значајнији и као трговачки центар, те је стално присуство Дубровчана тамо такође било пожељно.¹²⁸⁴ Даље следе одредбе о одговорности господара за штету коју учини његово потчињено лице, где се такође виде ове импликације, јер се одговорност уподобљава са већ постојећом код Саса – "да плати господарь (sic) враждѡ, како и Саси плаќаю"¹²⁸⁵, затим о српској одговорности за

---

¹²⁸¹ Овакво становиште заступа и Тарановски, поткрепљујући га и каснијим примерима из времена владавине кнеза Лазара: види Т. Тарановски 1996, 161.

¹²⁸² В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 345.

¹²⁸³ *Ibid.*, 346.

¹²⁸⁴ Види детаљније Владета Петровић, "Рудник" у С. Мишић 2010, 245-247 и К. Лиречек, "Трговачки путеви и рудници", 264-265. Каснији подаци о присуству Дубровчана и њихових конзула у Руднику сведоче у корист ове претпоставке.

¹²⁸⁵ Пун текст одредбе гласи: "И ѡ кога се вѣрѣте ѡд ѡтрокѡ, тѣре що комѡ не пакостѡ, да ѡ томѡ господарѡ не ниѡ, нѡ да си ниѡ къ ривъца. Яко ли крѣвь ѡчини дѣтѡкъ, да га пода господарь; ако ли га не пода, да да (sic) плати

штету причињену самим Дубровчанима¹²⁸⁶, о судском поступку... На крају диспозиције повеље се потврђују раније издате повластице за време владавине Стефана Уроша: "И јуце да ихъ дрѣжи кралевъство ми на томъ законѣ кон сѣ имали њ светопочивъшега господина оца кралевства ми: да худе свободъно по земъли кралевства ми."¹²⁸⁷ То може деловати чудно, узевши у обзир да је и сам Милутин већ прокламовао такорећи то исто, али суштина ове одредбе највероватније јесте управо наглашавање правног континуитета, указивање да Милутин само потврђује и даље шири онај правни поредак који је већ настао у време његовог оца.¹²⁸⁸

Постоји и једна кратка повеља, вероватно издата између 1313. и 1316. године од стране Стефана Драгутина као бившег краља, чији целокупан текст гласи: "Милостъ створи господство ми доуѣровъчъкимъ трѣжникомъ да худе по можи земли свободно с трѣгомъ. Бѣзъ правде никто да имъ нища не испакости. Оу који ли се жоупѣ шо испакости, тазѣ жоупа вола да да кривъце, вола да плати."¹²⁸⁹ Ако се изузме одредба о одговорности жупе, о којој је већ више било речи, ова повеља не доноси никакве нарочите новине, већ само понавља најосновније привилегије које су и раније додељиване Дубровчанима – право слободног проласка и трговине по српској територији, као и гаранцију њихове личне и имовинске безбедности при том.

Повеља Стефана Дечанског Дубровчанима од 25. марта 1326. године прописује следеће: "Створи милостъ кралевство ми а поклинсаремъ (*sic!*) доуѣровъчъскимъ Жоупню Вълкасовики и Жоупню Дрѣжѣки и Жоупню Лоукарѣвики, да имъ худе трѣговъци по земли кралевства ми и по трѣговѣхъ и по поуѣвѣхъ, да имъ нѣсть пакосте не и одъ кога оу земли

господаръ (*sic*) враждѣ, како и Гласи плакван." В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 345. Овде би се можда такође могао препознати утицај римских правних схватања која су стигла из Дубровника, јер је ово јединствен случај прописивања такве одговорности у српском праву, а она неодољиво подсећа на одговорност за потчињена лица у римском праву.

¹²⁸⁶ О овоме је већ било речи у одељку о одговорности колектива.

¹²⁸⁷ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 346.

¹²⁸⁸ Овакав акценат на историји је начелно карактеристичан за Милутинове повеље. Он чешће од других владара, са једне стране, потврђује акте својих претходника и повластице које су они некоме доделили, а, са друге стране, позива се (у манастирским повељама) на друге ктиторе и дародавце и њихове акте, макар то не били његови непосредни правни претходници, већ чак и владари држава са којима је био у непријатељским односима.

¹²⁸⁹ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 454.

кравевьства ми, да ходѣ свободно, да се никѣто за нихъ не задегк."¹²⁹⁰ Формулација почетка може деловати необично – како то да милост није учињена дубровачким трговцима или Дубровчанима уопштено, као у повељама претходних владара, него баш конкретним апоклисарима из Дубровника? Ипак, не може се сумњати у то да се поменути привилегије односе на све дубровачке трговце, а не само оне који би дошли по налогу наведене тројице, или нешто томе слично. Према томе, очигледно је да су у општи образац о лицима којима се чини милост само уметнута имена апоклисара који су дошли да се са српским краљем договарају о привилегијама за Дубровачку општину, те је због ове помало невеште имплементације испало као да се управо и само изасланицима лично чини краљева милост.

После одредби о одговорности за штету која се деси Дубровчанима у току путовања по Србији или услед пљачкања њихових насуканих бродова на српској обали¹²⁹¹, правни део повеље се завршава санкцијом: "Кто ли имъ што испакости, трговцемъ, оу земли кравевьства ми, или дрѣвоу, да приме гнѣвъ и наказаник одъ кравевьства ми, и да плати кравевьствоу ми ·ε· сътъ перьперъ."¹²⁹² Ова казна, прописана за директно причињавање штете трговцима у Милутиново време, се сада примењује и на случај који се не би тако лако могао под стару одредбу подвести. Вероватно то и јесте била главна мотивација за доношење ове повеље. Већ је речено како су Дубровчани послали апоклисаре српском краљу да се око ње договоре: није немогуће да су они желели да се спречи или барем умањи штета коју претрпе када њихови бродови доживе бродолом у близини српске обале – што је свакако била незгода која се повремено није могла избећи – и да су молили да буду на сличан начин заштићени као од злостављања руком краљевих поданика на копну. Разлог што се овакве одредбе нису нашле у Законику је такође релативно једноставан: оне се, будући донете због специфичних околности у односима са Дубровчанима, не би могле на исти начин транспоновати на друге странце и трговце. Сходно томе, није било потребе да се оне уопштавају Законом – било је сасвим довољно да остану на нивоу уговора са Дубровником.

¹²⁹⁰ С. Новаковић 1912, 163.

¹²⁹¹ О којима је било речи у одељку о одговорности колектива.

¹²⁹² С. Новаковић 1912, 164.

Присуство горе поменуте казне се наставља и за време владавине Стефана Душана. У својој првој или другој (види ниже) повељи Дубровчанима, којом им је око 1332. године издао посебне повластице у вези са куповином српског жита, он прописује: "Створихъ милостьъ Доубровчаномъ всемъ, да си коупоу жито по земли и по градовѣхъ кралеѣства ми свободно, да имъ никто не забави, ни властелинъ, ни владальцъ кралеѣства ми. И кто имъ продак, и томоу да нѣ забаве ни отъ кога, да продакъ свободно. Кто ли се обрѣте оучиниъ нѣкомъ забавоу Доубровчаниноу или земланиноу, кои моу продак жито, да приме гнѣвъ и наказанне одъ кралеѣства ми, и да плати кралеѣствоу ми ·ѣ· сътъ перьперь."¹²⁹³

Природа ове повеље је таква да она очито не представља давање Дубровчанима привилегије коју дотада нису имали – јер нема никаквих ранијих извора који би сведочили да им је било *забрањено* да купују жито у Србији, нити да је количина коју могу купити била ограничена – већ даје гаранцију слободе ове трговине. Поставља се питање – ако ранијих забрана или ограничења није било, зашто су ове гаранције потребне? Могуће је да је у том периоду била већа потреба за житом у Србији, па је већина народа неповољно гледала на идеју да се оно продаје странцима: можда су продавци одбијали да продају жито Дубровчанима, било из сопствених побуда, било у страху од осуде средине. На ово друго резонување наводе и одредбе која прописује гаранцију безбедности и ономе ко прода жито Дубровчанину, односно протезање санкције не само на случај "забаве" причињене дубровачким трговцима, већ и домаћим продавцима који су са њима пословали.¹²⁹⁴ А сама санкција је и даље плаћање за време Милутина уведених петсто перпера, која се очито већ усталила и у пракси доказала своју ефикасност у овој материји, па млади владар и не помишља да је у својој повељи промени.

Постоји још једна Душанова повеља из периода краљевства, чије датирање није могуће потпуно поуздано извршити¹²⁹⁵, се не односи на неку конкретну врсту

---

¹²⁹³ С. Новаковић 1912, 166.

¹²⁹⁴ Ово је, осим тога, и још један доказ да су доношење ове повеље захтевале фактичке, животне околности, а не некакво раније правно ограничење промета жита. Јер, да је само став владара према трговини овом намирницом био посреди, српски продавци не би имали око чега да страхују уколико би се тај став променио.

¹²⁹⁵ О проблему њеног датирања види Дејан Јечменица, "Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о трговини", *Стари српски архив* 10/2011, 23-27. После дужег разматрања аутор као највероватнији датум доношења узима крај 1331. године, што потенцијално чини ову повељу првом Душановом повељом Дубровнику после преузимања српског престола. Упореди Дејан М.

робе, већ је општег карактера. Ипак, ни она није рађена по обрасцу ранијих повеља, јер њоме краљ примарно гарантује не слободу трговине и безбедност у односу на српско становништво, већ пре свега слободу и безбедност у односу на њега и његову власт. "С" твори милостъ краљкѣство ми вѣкъмъ тръговцѣмъ дѣвровѣчкимъ, кои ходѣ по земли краљкѣства ми. И такози имъ се вѣбѣта краљкѣство ми въ Господа Бога и въ Прѣчистѣю матеръ Божию, да имъ не ѡзме нища краљкѣство ми безъ кѡпа, ни кнезь краљкѣства ми, ни ки властелинъ ѡ земли краљкѣства ми да не ѡзме нища безъ кѡпа, ни само краљкѣство ми да не ѡзме силомъ безъ кѡпа, развѣ да си продаи свободно, ходѣ по земли краљкѣства ми, ни на панагюри, ни ѡ коемъ тръговѡ ѡ земли краљкѣства ми, да имъ нища не ѡзме силомъ краљкѣство ми, развѣ да ходѣ по тръговѣхъ. И що своимъ воломъ продаи краљкѣствѡ ми, да имъ краљкѣство ми плакѣ кѡпъ, како и прочи людѣ." ¹²⁹⁶ Елоквентан стил са много набрајања и понављања јесте чест и у каснијим Душановим повељама, али овде ипак наводи на закључак да је наведено одузимање робе од стране представника власти или владајуће класе било чест и актуелан проблем ¹²⁹⁷,

---

Јечменица, *Стефан Душан и Дубровник*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2012, 111-113.

¹²⁹⁶ *Ibid.*, 22. Види и С. Новаковић 1912, 166-167.

¹²⁹⁷ Доказ сличне непослушности и незаконитог понашања се може наћи у једној, чак нешто каснијој – из октобра 1345. године – Душановој повељи, издатој поводом појединачног случаја. Наиме, краљев властелин Дабижив (и иначе познат по разбојништвима и другом насиљу према Дубровчанима) је установио самовласно трг на Требињу и почео дубровачким трговцима тамо да наплаћује царину како на увоз, тако и на извоз. Дубровчани су послали поклицаре да се жале краљу Душану, тврдећи како је царина нова и незаконита, док се Дабижив бранио изјављујући како је тобоже она већ и раније тамо наплаћивана. Краљ после провере навода странака "изнаге, ерѣ не оузима на тази царина и оу монхъ дѣдъ и прадѣдъ, и оу родитѣла краљкѣства ми и оу краљкѣства ми", услед чега и донесе одлуку да се овај трг и царина на њему укидају, а Дабиживу и властели која дође после њега забрањује да узимају царину или било какав доходак како од Дубровчана, тако и од других домаћих и страних трговаца, било да робу увозе или извозе. Види С. Новаковић 1912, 167-168. Штавише, ова забрана је у сличној формулацији поновљена у једној Душановој повељи из септембра 1349. године, из чега Новаковић изводи закључак како ова наредба првобитно није била извршена. *Ibid.*, 168-169. И Динић, анализирајући документа из дубровачког архива, долази до општег закључка како су "често чињене злоупотребе, узимано више него што је било у обичају, или чак наплаћивана царина онде где је раније није било." М. Динић, "Дубровачка средњевековна караванска трговина", 707. Заправо, најизгледнијим се чини тумачење по којем је Душан, додуше, укинуо Дабиживову царину јер је била илегално уведена, али је потом, увидевши њену економску исплативост, одлучио да је сам, званично, обнови или настави да је убира – што је био разлог за нове притужбе Дубровчана и поновно укидање ове царине 1349. године, овога пута као повластице, а не заштите већ постојећег права. Види Небојша Порчић, "Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о царини слуге Дабижива", *Стари српски архив*, 5/2006, 88. И Благојевић, анализирајући ове повеље, долази до закључка да се у исправама из 1349. године укида постојећа

чим се краљ толико труди да гарантује да овога неће бити.¹²⁹⁸ Осим тога, овако срочене повластице унеколико придају посебан статус дубровачким трговцима. Како Тарановски наводи, "трговачка имовина ту се штити чак и против владара, дакле су Дубровчани уживали исту неприкосновеност својине, као што и припадници повлашћених сталежа у Немањинској држави."¹²⁹⁹ Слобода кретања, иако се спомиње, се наводи усред ове гаранције и готово узгред, па се стиче утисак да се сматрало да се она већ подразумева. С обзиром на то колико дуго је гарантована повељама ранијих владалаца, нема сумње да је тако и било. Колико год да се сматрало потребним да и следећи владар бар у некој форми потврди да претходно издате привилегије и даље важе, ова основна се свакако толико подразумевала да се њено потврђивање није ни доводило у питање – она је била само темељ на којем се зидала даља, конкретнија и детаљнија регулатива српско-дубровачких трговинских односа.

После овог прегледа се може закључити следеће. Члан 118, о слободи кретања трговаца, сасвим сигурно је за свој извор имао раније повеље – и то не неку једну конкретну, већ одредбе које су установљаване и понављане у великом броју повеља, тако да су постале такорећи неизоставан део регулативе трговачких односа у Србији. Гаранција безбедности трговаца и њихове робе је основа за продуктивну и слободну трговину коју је (уз незнатне измене у формулацији, без суштинске разлике) прописивао сваки владар у својим актима о овој материји. Казна, пак, од пет стотина перпера за оног српског поданика који ове одредбе наруши прописана је у Милутиново време и уредно понављана како од стране његовог сина, Стефана Дечанског, тако и од стране самог Душана у актима пре доношења Законика.

Члан 119. наизглед нема основа у ранијим повељама, јер се трговина скерлетом веома мало спомиње. Да ова одредба има везе са трговином са Дубровником је апсолутно неспорно. "Маркантно је, у томе погледу, да је у

царина, а не потврђује, као 1345, њено непостојање. М. Благојевић 2001а, 118-119. Детаљније о дубровачким невољама са Дабиживом види Д. М. Јечменица 2012, 173-186.

¹²⁹⁸ Душану је, свакако, било стало до регулисања и уређивања ове ситуације и из сопствених, унутрашњих, разлога, а не само због тога што је у интересу државе било одржавање добрих трговачких односа са Дубровчанима. Опште је познато како из Законика, тако и из других царевих аката, да је он сматрао својим циљем да што је више могуће уреди државу – формално гледано, можда, по ромејском обрасцу, али суштински како би обезбедио стабилност, ред, мир и поуздано остваривање права за све своје поданике.

¹²⁹⁹ Т. Тарановски 1996, 158.

Законик ушла нарочита напомена о трговцима са скерлетом, који нису били домороци, него Дубровчани," наглашава Тарановски.¹³⁰⁰ Скерлет се, заиста, од свих српских споменика из разматраног периода спомиње само у два уговора са Дубровником: као део трибута или поклона¹³⁰¹ који Дубровник плаћа Србији у једној заклетви дубровачког кнеза Жана Дандола Владиславу између 1234. и 1235. године¹³⁰² и као један од предмета трговине у више цитираној Милутиновој повељи из 1302. године. Ипак, у првом случају је реч о конкретном давању, а у другом, делује, о навођењу неколицине врста робе *exempli causa*, а не о било каквој специфичној регулативи трговине скерлетом. Према томе, ако се узме да је скерлет једина роба на коју се овај члан односи, Новаковићева тврдња како "нема начина данас да за стварни повод ове законске одредбе сазнамо"¹³⁰³ делује, најалост, још увек тачна. Међутим, ово схватање је, по свему судећи, изазвано погрешним тумачењем одредбе. На први поглед, скерлет заиста јесте њен главни предмет: "Скрѣлата и малѣ и велике роуке потребна тръговѣ цѣи да гредоу своѣодно бе-забавѣ по земли царства ми, да продаи и коупоу и тръгоу како комоу тръгъ доноси."¹³⁰⁴ Што се "мале и велике руке" тиче, Новаковић је ово тумачио као одређење различитог квалитета тканине, "боље и горе врсте."¹³⁰⁵ Чињеница да Атонски и други преписи из исте групе уместо ове фразе имају "мале и велике коупак" није утицала на његову интерпретацију – напротив, сматрао је да је "као и на другим местима, ова

---

¹³⁰⁰ Т. Тарановски 1996, 164, фн. 1.

¹³⁰¹ Формулација повеље не даје довољно података о томе да ли се радило о установљавању новог дохотка који би се плаћао сваке године или о једнократном давању, то јест поклону. Јиречек сматра да је посредни ово прво, и види у томе зачетак светодмитарског дохотка. К. Јиречек 1923б, 216. Динић, са друге стране, заступа схватање да је реч о поклону. Михаило Динић, "Дубровачки трибути", *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 727. С обзиром на фразирање одредбе, поготово у делу у којем се напомиње на који начин ће обећано бити исплаћено из две рате, Динићева хипотеза делује убедљивије.

¹³⁰² "Я добытък ере смо рекли дати, да ти дамо тисѣкѣ перьперѣ и петъдесетъ лакѣтъ скрѣлата чистога и чрѣнога, когаре ты самъ господињ ѡбавиши. То половинѣ да ти дамо съга: петъсътъ перьперѣ да ти дамо до вожика; и ѡттого да ти не ѡдръжимо всега ни мала, нь да ти подамо все исплънено." В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 135. Новаковић је ову заклетву (по његовој терминологији – обећање) датирао око 1237. године (види С. Новаковић 1912, 139), али овде се узима Јиречеково датирање према годинама кнежевања Жана Дандола, поткрепљено податком да је он напустио Дубровник у априлу 1235. Види Константин Јиречек, *Историја Срба, прва књига (до 1371)*, Београд 1922, 224 и В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 134.

¹³⁰³ С. Новаковић 1898, 218.

¹³⁰⁴ С. Новаковић 1898, 92.

¹³⁰⁵ С. Новаковић 1898, 218.

промена дошла из нераздевања оне стварне потребе која је закон изазвала."¹³⁰⁶ Соловјев, међутим, доказује како је управо ово читање тачније¹³⁰⁷, услед чега се може узети да је на ову одредбу утицала повеља Стефана Уроша из 1254. године, која прави сличну диференцијацију између великог трга и мале купље. Тиме се и тумачење одредбе мења – ова дистинкција се не односи *на* скерлет, већ је, напротив, он само један део поделе. Дакле, овај члан би се могао тумачити тако да слободу кретања по Душановом царству имају трговци скерелета, трговци "малом купљом" и трговци "великом купљом." Скерлет онда и овде постаје било пример – који треба да значи луксузну робу уопште – било чак самостална, засебна категорија, због своје цене и значаја. У сваком случају, овим се потврђује и више изнето тумачење да је подела на малу и велику купљу учињена по врсти робе, а не по начину продаје. Јер, одредба која би давала слободу кретања трговцима скерлетом, трговцима на велико и трговцима на мало не би имала превише смисла. Са друге стране, логично је тумачење по којем би ову слободу имали како трговци скерлетом (односно – луксузном робом), тако и трговци скупом (али не луксузном) робом, па и они који тргују робом мале вредности.¹³⁰⁸ Другим речима, сви трговци, без обзира на то које врсте и ког квалитета или цене је њихова роба, су имали право да им се не ограничава кретање, да буду заштићени од било каквог узнемиравања и да продају своју робу по цени која се слободно формира на тржишту, а не да им се било каква цена намеће. Сходно томе, и овај члан спада у норму општег карактера, а самим тиме и вуче корен из свих ранијих повеља издаваних Дубровчанима, јер се у њему – иако на нов и помало неубичајен начин – заправо прокламују она права која су сви српски владари додељивали као привилегије дубровачким трговцима.

Даље и специфичније исту материју развијају одредбе чланова 120. и 121. "Царинникъ царевъ да нѣсть вол'нь забавити, или задѣжати кога чловѣка, да моу коуплю продасть оу без'цѣннѣ; вол'но да проходи вѣзакы по тръговѣхъ, и воломь да походы вѣзакы

---

¹³⁰⁶ *Ibid.*

¹³⁰⁷ Види А. В. Соловјев 1980, 275.

¹³⁰⁸ Овим се не покушава да се искључи чињеница да је најчешће од врсте робе и зависило да ли ће се продавати на мало или на велико. Ипак, са те стране гледано, подела би била обрнута: јефтинија, индустријска роба се више продавала на велико, а луксузнија и скупља на мало. Види Ђ. Бубало 2010, 193 и Сима Ћирковић, "Трговина" у С. Ћирковић, Р. Михалчић, 741-745.

своомь купломь," прописује Законик.¹³⁰⁹ У питању је слична забрана, која свакако има исти циљ – обезбеђивање безбедног и неометаног трговачког саобраћаја на територији Србије. Ипак, она је одвојен посебан члан, јер учинилац није више било које приватно лице, као у члану 118, већ цариник – дакле, лице које врши службу од које држава узима приходе.¹³¹⁰ И сам опис деликта је модификован сходно томе – јер би цариник, злоупотребљавајући своја овлашћења, могао бити у прилици да учини и оно што насумични разбојник не би могао – рецимо, да натера трговце да продају робу у бесцење. Члан 121. садржи сличну посебну регулативу за властелу: "Да нѣтъ вол'нѣ властѣлинѣ ни малѣ ни великѣ; ни кто лѣво, задрѣжати и зарочити своѣ лѣдин или инѣ трѣгов'це да не гредоу на трѣговѣ царевѣ да гредѣ вѣкакѣ своѣодно."¹³¹¹ Овде је, опет, реч о специфичном преступу који би властела, као владајући слој и носиоци непосредне власти у земљи могли учинити – спутавање слободе кретања трговаца, њихово фактичко, физичко спречавање да тргују или стигну до тргова.¹³¹²

И ове одредбе имају свој извор у ранијим повељама, али тек у оним које је Душан доносио пре крунисања на царство. Наравно, могло би се рећи да су и ова лица била урачуната у *опште* забране наношења штете Дубровачким трговцима, али у том случају је и Законик могао да се ограничи на једну такву, општу, забрану. Први *експлицитан* помен властеле се налази у повељи краља Душана из 1332. године: очигледно је да је цар идеју коју је почео да примењује у својим партикуларним актима – изричито наглашавање преступа које би моћници унутар државе могли према трговцима учинити – одлучио да развије и генерализује у Законику.

---

¹³⁰⁹ С. Новаковић 1898, 92-93.

¹³¹⁰ Царине у Србији су редовно давале у закуп приватним лицима, чак често странцима, тако да је владар добијао само износ исплате, док је непосредну организацију обављало лице које је узело царину у закуп, па су тако и цариници радили за закупца, а не владара лично. Види Сениша Мишић и Андрија Веселиновић, "Царина" у С. Ђирковић, Р. Михаљчић 1999, 792-794. За конкретне податке о закупу српских царина од стране Дубровчана види Д. М. Јечменица 2012, 390-401.

¹³¹¹ С. Новаковић 1898, 93.

¹³¹² Вреди обратити пажњу на формулацију – властели се забрањује да на тај начин осујети *своје људе или друге трговце*; дакле, на прво место је стављено и наглашено оно што је свакако био у пракси најчешћи случај, односно где је властела најлакше могла учинити овај преступ. Засигурно је много мање труда, па чак и мање директне намере, било потребно како би се на овај начин спутали нечији зависни људи него трговци из другог дела земље или иностранства.

Новаковић, осим тога, напомиње да је овај члан служио подршци царевих монопола на продају одређених врста робе – то јест, да је слободан пролаз трговаца до царских тргова био у интересу не само њих самих, већ и продаје ових регалних товара – што би властела могла покушати да саботирају, јер су и сами могли имати право прече продаје или куповине на својој територији. По Новаковићу, услед тога се може поставити веза овог члана и са више цитираним одредбама повеље краља Милутина из 1302. године о првенству продаје краљевог меса на трговима. Ипак, овде се никако не ради о томе да је Милутинова повеља *извор* Законика, већ се само може рећи да се из оба споменика види постојање истог правног института, можда и да се у Законнику примећује његов даљи развој у односу на Милутиново време (јер је посредни јача правна заштита), али не више од тога. Очигледно је да повеља и Законик посматрају овај институт из различитих углова. И Соловјев истиче да је Новаковићева паралела несрећно повучена, јер наведене одредбе имају потпуно различите циљеве.¹³¹³

Осим тога, Новаковић износи још једну занимљиву опсервацију – да се корен ове одредбе види у Душановој повељи из 1332. године и из још једног угла осим горе поменутог. Он сматра да је помен *земљанина* – израза сродног себру, а свакако супротног властелину – у дотичној повељи показатељ тога "да су ове наредбе биле упућене против поменутог властеоског права прече продаје."¹³¹⁴

Цариници и њихови преступи се, пак, нигде не помињу експлицитно: ипак, и ова одредба има основа у Душановим краљевским повељама. Помињање *владалаца* и *кнежева* као лица која могу учинити деликт према трговцима је свакако доказ да је Душан желео да спречи злоупотребе од стране – посредних или непосредних – носилаца власти. А главни представници те групе у оквиру трговачке материје су свакако цариници. Надаље, преступ за који се у повељи из 1334. гарантује да га неће бити – насилно одузимање робе без исплате цене у корист владара – веома подсећа на продају у бесцење која се помиње у члану 120. Законика, а најпогоднији непосредни учиниоци су и даље управо лица која

---

¹³¹³ Цитиравши одредбу из Милутинове повеље, Соловјев објашњава: "Ту је сасвим други однос: владар као крупни произвођач, као најбогатији поседник у земљи, шаље своје место на трг и наређује да се оно прода пре осталог, те тиме сузбија економску конкуренцију. Члан 121. предвиђа други случај: феудални господари неће допустити својим људима или трговцима да иду на цареве тргове како би могли на лицу места купити од њих јефтиније потребне производе." А. В. Соловјев 1980, 276.

¹³¹⁴ С. Новаковић 1898, 219.

наплаћују царине и тако остварују непосредан контакт са трговцима. Осим тога, рани зачетак ове одредбе се може видети и у оним повељама где се напомиње да се царина наплаћује "по закону" – јер се и то, колико год индиректно, могло тумачити као захтев за регуларношћу рада цариника, односно забрану злоупотребе њихових овлашћења.¹³¹⁵

Занимљиво је што Новаковић прописе из ова два члана потпуно другачије доживљава. Док члан о властели екстензивно тумачи на горе већ споменути начин, као коментар одредбе о цариницима каже само: "Општа начела слободнога промета, која су у ондашњем друштву и државно-друштвеним установама имала пуно препрека, овим се уносе и у Законик, и ако су од почетка трговачких уговора непрестано потврђивана и наређивана."¹³¹⁶ По њему је, дакле, овај члан само још један продужетак члана 118, без нарочитог посебног значаја, са потпуним упориштем у великом броју ранијих повеља. Може бити да се Новаковић у оваквом мишљењу поводио претежно за другим делом члана, који говори о слободном пролазу по трговима и слободном промету добара – али не може се други део посматрати одвојено од првог. Како год било, са наведеном Новаковићевом тврдњом се не може сложити.

Санкција која погађа ове две групе – можемо рећи, квалификованих – учинилаца је посебна, одређена у 122. члану: у питању је глоба у износу од триста перпера.¹³¹⁷ Овај износ казне се не појављује ни у једној од ранијих повеља. Вероватно је у питању даља еволуција регулативе између повеља и Законика. С обзиром да је Душан желео да нагласи и издвоји њихове преступе, логично је да је за њих требало предвидети и засебну санкцију. Није ни чудно што је она блажа од оне опште: јер је преступ из члана 118. – директно оштећење или одузимање њихове робе – свакако најтеже погађао трговце, а у улози учиниоца тог преступа се могло наћи било које лице, па тако и властелин или цариник. (Иако је, наравно,

---

¹³¹⁵ О томе да је оваквих преступа бивало у пракси, како пре, тако и после доношења Законика, сведочи Јиречек у својој *Историји Срба*. Неки од примера које наводи су из Приморја, али се довољно и по ономе што наводи о ситуацији у унутрашњости Србије може закључити да између различитих случајева злоупотребе овлашћења није било суштинских разлика везаних за то где се догађају. Види К. Јиречек 1923б, 218-219. На ово упућује и Соловјев у А. В. Соловјев 1980, 275. Наравно, одличан пример царинске злоупотребе је и више цитирана Душанова повеља поводом случаја властелина Дабижива.

¹³¹⁶ С. Новаковић 1898, 218.

¹³¹⁷ "Яко ли кон властѣлинъ задръжи тръговѣца, да плати .т. перперъ; ако ли га царинникъ задръжи, да плати .т. перперъ." С. Новаковић 1898, 94.

вероватно да су се они у пракси чешће појављивали као учиниоци управо ове друге категорије, посебних, деликата.) Дела из чланова 120. и 121. су обично повлачила за собом мање тешке последице по трговце – последице које би се, ако ништа друго, лакше дале надокнадити – па је логично да је за њих запрећен и мањи износ казне.

Судски поступак

Врсте и надлежност судова

Средњовековно српско процесно право је, нарочито у Душаново време, обиловало различитим јурисдикцијама и судским органима. Овај рад, наравно, не претендује на то да их све исцрпно прикаже, већ ће се концентрисати само на оне судове и надлежности у погледу којих правна грађа повеља пружа довољно података да би се могло говорити о њиховом евентуалном преузимању од стране Душанових законописаца. Али, када се говори о њима треба имати на уму који је значај надлежност имала у средњем веку – да је она представљала расподелу не обавеза, већ једног од најбитнијих права и привилегија за оне који су је вршили, одређена уз помоћ различитих територијалних и персоналних оквира.¹³¹⁸

Црквени судови – патримонијално судство

Српско право је познавало тројну надлежност црквених судова: они су судили целокупном свештенству за све спорове и деликте, свим православним верницима за такозване 'духовне дугове' (под којима су се подразумевала кривична дела против цркве и вере, али и спорови из других области које су биле регулисане канонским правом) и зависним људима на својим поседима, у својству патримонијалног суда. За прва два случаја надлежности је јасно да су спадали претежно у домен канонског права, те да стога световни извори не садрже много норми којима се они регулишу.¹³¹⁹

---

¹³¹⁸ Види А. М. Godfrey, 1-3 и Т. Тарановски 1996, 675-676.

¹³¹⁹ Детаљније о прерогативама и развоју црквеног судства (уопште, односно у Ромејском царству) види у Н. Милаш 1902, 486-504.

Са друге стране, када је у питању патримонијална надлежност црквених судова, о њој има више речи и у повељама, и у Душановом законнику. Ипак, извесно је да принцип да цркве суде својим људима није уведен ни Закоником, па чак ни српским правом уопште – устројство цркава и њихових поседа спада у установе које су Словени затекли и примили са примањем хришћанства. Како Тарановски лепо објашњава, "није црквени суд био нека творевина државе, нити се базирао на некој концесији, коју би црква добила од државе," већ су га Словени преузели као "готову институцију, која је пре њих постала на основу Божјег закона, пред којим је средњовековна држава била приморана да се преклони и да његове прописе у погледу судства призна као постојећу, одозго дату, границу за своју сопствену судску надлежност."¹³²⁰ Осим тога, Мирјана Живојиновић веома добро примећује да надлежност и имунитети у великом броју српских повеља потичу из већег броја рOMEјских правних извора – од Јустинијановог кодекса и његове 123. новеле, преко четврте новеле цара Ираклија, до Синтагме Матије Властара.¹³²¹

Сходно томе, логично је што је дотични принцип био присутан и у ранијим владалачким повељама – јер он и није њима утврђиван, већ *потврђиван*. Нису ту, дакле, на први поглед саме повеље извор Душановог законика, већ обоје имају извор у једном далеко старијем и моћнијем праву. Ипак, требало би погледати како је ова материја регулисана у повељама и Законнику – а пре свега, да ли се и у којој мери може рећи да је Законик преузео регулативу коју су повеље испрва увеле за појединачне цркве – без обзира на то што ни она није изворно у њима настала – или пре делује да је независно од повеља реципирао исте изворе из којих су се те одредбе нашле и у њима. Осим тога, вреди обратити пажњу на чињеницу да се од свих надлежности црквеног суда повеље највише фокусирају баш на патримонијално судство, то јест случај где манастир суди својим потчињеним људима у својству феудалца, а не религиозне, духовне установе.¹³²²

¹³²⁰ Т. Тарановски 1996, 676-677.

¹³²¹ М. Живојиновић 2009, 151-152 и даље.

¹³²² У преостала два случаја судске надлежности се цркве и манастири појављују баш у овом својству – када суде свештенству по персоналном принципу или када суде верницима за такозване "духовне дугове" – кривична дела против вере и цркве. Види и Т. Тарановски 1996, 677-678 и даље. У вези са овом материјом је и члан 12. Законика, који гласи: "И доуховномоу дльгоу козмици да не соудѣ; кто ли се нандѣ отъ козмикъ соудивъ църковномоу дльгоу; да плати .т. перьперь; тзк'мо църковь да

А то је управо област надлежности црквеног суда у коју би се световни законодавац најпре усудио да интервенише и у њој нешто мења; према томе, ипак је могуће очекивати одступања од ранијих узора.

Најстарија одредба која, макар и релативно уопштено, спомиње ову материју се налази у повељи Стефана Уроша цркви Свете Богородице у Стону: "Си же храмъ Свѣтыне Богородице въ вѣконъ свободѣ да боудеть, такоже и прѣжде рекохомъ, отъ всѣхъ владоуштихъ и отъ всѣхъ хотѣштихъ насильствовати что лико; господствоушштаго прѣложихомъ власть и вѣско исправленникъ кже о вноутрѣннихъ и внѣшнихъ правдахъ."¹³²³ Још је Тарановски истакао да овај помен остављања у делокругу црквених власти унутрашње и спољашње правде – дакле, суђења како у оквиру манастирског властелинства, тако и са страним елементом – представља одредбу којом се прокламује судски имунитет манастира.¹³²⁴ Међутим, и он је морао признати да је ова норма срочена прилично уопштено и непрецизно. Јасно је да се она пре бави *начелом* на којем се заснива црквено патримонијално судство него његовом конкретном институционализацијом; отуд је и очигледно зашто Душанов законик не садржи ниједан члан прописан по угледу на њу.

Мирковић види сведочанство о постојању патримонијалне надлежности још пре тога, у Жичкој повељи – тачније, у њеној одредби о позивању манастирских људи пред краљев суд¹³²⁵, из које се имплицитно види надлежност архиепископа (као главе манастира) за спорове који овом одредбом нису обухваћени.¹³²⁶ Колико год да се ово тумачење не може оспорити, патримонијална надлежност манастира се у датој одредби не прописује, већ пре подразумева, тако

соудѣн." С. Новаковић 1898, 16. Овај члан је свакако ромејског порекла, инспирисан одредбама Властареве синтагме, тако да нема потребе да се он овде детаљније разматра. Види Н. Радојчић 1960, 92.

¹³²³ С. Новаковић 1912, 601.

¹³²⁴ Т. Тарановски 1996, 683.

¹³²⁵ "И да се не позива архиепискоуповъ чловѣкъ краљу безъ краљеве печати, нь ако к комѣ чимъ длѣжнь архиепискоуповъ чловѣкъ, да га позива съ краљковомъ печатинъ къ краљу, да ако не понде по печати, то тѣзи да се оуписоуи печати оу краља, и да к оузима... архиепискоупъ сѣвѣ." В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 92, затим 95, а такође С. Новаковић 1912, 575.

¹³²⁶ "Стилизиација и дух прве норме, у којој се два пута наглашава архиепископов човек јасно га супротстављајући неархиепископовом човеку с којим би се имао судити, не би могла допустити схватање да би краљ могао судити спор у коме би оба парца били архиепископови, манастирски људи. Потпуна, дакле, гаранција судског имунитета на унутар манастирским споровима." З. С. Мирковић 2002, 86-87.

да она тешко да би могла бити разматрана као извор Душановог законика у овој материји.¹³²⁷

Прва која конкретније регулише овај тип надлежности је повеља краља Стефана Милутина Хиландару (раније приписивана краљу Драгутину), у којој стоји: "И люде снѣ светыѣ црѣкве пре коѣ имамъ мегоу собомъ, да се при прѣдѣ нгоумномъ или прѣдѣ владальцы црѣквѣными, развѣ невѣре и провода, землек и вражде, а съ землѣны соудѣ да нимъ кестъ прѣдѣ кралемъ или прѣдѣ кдинѣмъ одѣ владальць двора кралева, коѣга испроси нгоумныи и братыа, а севасть ни ннѣ кон владальць ни оу чемъ да не соудѣ оу снхъ мегоухахъ."¹³²⁸ Види се да световна власт интервенише и резервише за себе неколико изузетака од судске надлежности манастира, познатих у науци као владаочеви резервати – о чему ће касније бити више речи у засебном одељку – као и надлежност у мешовитим споровима црквених људи са људима других господара.

Тарановски сматра да је наведена одредба о надлежности била више од појединачне заповести – да се у њој садржало правило општег важења. Додуше, он се ограђује да не сматра "да је појединачна манастирска хрисовуља важила као општи закон за све, него да је у њој по датом питању био зафиксиран општи поредак, који се створио у целој земљи."¹³²⁹ Тарановски такав закључак изводи из чињенице да већина других (каснијих) повеља уопште не дотиче ову материју, па претпоставља да и код оних малобројних које то чине "њихови појединачни прописи несумњиво претпостављају пуноважност наведене одредбе"¹³³⁰, која се због тога мора сматрати као начелно правило од општег значаја."¹³³¹

Следећи случај регулативе судске надлежности цркве се налази у хрисовуљи краља Милутина манастиру Светог Ђорђа Скопског. Ова повеља

---

¹³²⁷ Сходно томе ни други слични прописи, у којима се ова врста надлежности имплицира (нпр. одређивањем или пак забрањивањем неке друге врсте надлежности), а не регулише, неће бити овде разматрани.

¹³²⁸ С. Новаковић 1912, 387. Чини се да је овде надлежност нешто флексибилније одређена – једино је игуман поименце одређен, док су остале потенцијалне судије неутрално одређене као "владалицы црквени". Треба, ипак, имати на уму да се ради о манастирској повељи, тако да је игуман прво логично лице којем би припала судска надлежност, док су владалци, вероватно, ту тек они којима он сам повери дужност суђења сељацима на поседима манастира – или, евентуално, којима би та дужност била поверена неким актом унутрашњег уређења у оквиру самог манастира.

¹³²⁹ Т. Тарановски 1996, 684.

¹³³⁰ Из Драгутинове повеље – прим. Н. К.

¹³³¹ *Ibid.*, 685.

надлежност свог титулара одређује негативно, у оквиру веома опширног списка обавеза од којих су ослобођени манастирски људи: "И никто да не соуди чловѣкоу Свѣтаго Георгиѣ Гор'га и повѣдоног'ца въ бранехъ отъ власти више писанихъ, ни да га свеже безъ игоуменова соуда."¹³³² "Више писани" који не смеју судити су разни краљевски владалци који су набројани у претходним одредбама повеље. Упркос тој формулацији забране, из краја одредбе је очигледно који суд се одређује као надлежан – игуманов суд. Основна надлежност, дакле, делује исто као и у више наведеној Милутиновој повељи, само без прописивања владаочевих резервата.

Касније у истој повељи је ово изражено детаљније и експлицитније. Наводи се да где год да се затекне, у којој год жупи, граду или селу, човеку Светог Ђорђа "да не соуди никон владоушти по дрѣжавахъ краљкѣства ми ни дажъ отрока на нь ни казньць, ни теп'чин мали, ни соудниѣ градоу, ни соудниѣ жоупски, ни кнезь жоупски."¹³³³

Одмах затим следи директна одредба о судству: "И кто се наге комоу кривъ чловѣкъ Свѣтаго Георгиѣ, да се при прѣдѣ игоуменовъ и съ игоуминовѣмъ отрокомъ да се оузима кон либо дльгъ. Яште ли се наиде игоумень криво соудивъ, да изврѣжетъ се сана."¹³³⁴ За оне који прекрше ове одредбе и покушају да суде манастирским људима иако за то нису надлежни се прописивало следеће: "И кто се наиде соудивъ чловѣкоу Свѣтаго Георгиѣ посликѣмъ и отрока давъ на нь, или га плѣнивъ безъ игоуменова соуда, либо га свезавъ, боуди на никѣ клетвь Божниѣ всѣхъ правовѣрныхъ свѣтыхъ царь и краљъ више писанихъ, и да плати оу цариноу ·р· перьперъ."¹³³⁵ Занимљиво проширење ове забране се налази нешто касније у повељи. "И безъ соуда да се не изводи цркъвни чловѣкъ ись цркъвнаго села."¹³³⁶

У повељи краља Стефана Душана хиландарском пиргу за људе који овоме припадају стоји: "...и да нимъ нѣсть соуда развѣ прѣдѣ краљкѣмъ и прѣдѣ икономомъ

---

¹³³² С. Новаковић 1912, 609.

¹³³³ С. Новаковић 1912, 616. Извесно понављање се, наравно, може приписати компилаторском карактеру ове повеље.

¹³³⁴ *Ibid.*

¹³³⁵ С. Новаковић 1912, 617.

¹³³⁶ С. Новаковић 1912, 619.

настоқштимъ..."¹³³⁷ За почетак, помен економа као за суђење надлежног лица је веома занимљив. Можда се да објаснити контекстом ове одредбе – она се налази усред одељка о радним обавезама зависних људи, тачније, после набрајања обавеза од којих су ослобођени, што је компатибилно са функцијом економа као надлежног за имовину цркве.¹³³⁸ После ње се текст наставља: "...нъ да работан цркъвы закономъ свѣтаго бавы, што имъ повелѣва икономъ, ѡкоже кѣтъ писанно въ хрисовоули дѣда краљевства ми, свѣтаго краља."¹³³⁹ Нажалост, поређење са повељама које је краљ Милутин издавао Хиландару¹³⁴⁰ доводи до закључка да се дотично упућивање односи само на меропашке работе, а не и на раније поменути надлежност економа за суђење, тако да оне не могу расветлити ништа више у погледу ове необичне судске надлежности.

У Душановој оснивачкој повељи манастиру Светих Арханђела код Призрена се такође прописује: "И кѣди се пре сами людикъ цркъвовънин, да имъ никто не соудѣн развѣт игоумнъ."¹³⁴¹ Та одредба, која се односи само на људе овог манастира, је, као што ће се видети, у очитом складу са словом Законика. Затим се, међутим, регулишу мешовити случајеви: "И што се пре съ инѣми людми за враждоу, за землю, за конь, за проводъ, да идоу прѣдъ цара."¹³⁴² Ради се, дакле, о специфичном случају владаочевих резервата – цар суди за ова најтежа дела, али *само* ако је само једна од страна (не и обе!) човек Арханђеловског манастира. Коначно, у повељи се одређује: "И за ине соудове да идоу прѣдъ митрополита и прѣдъ игоумна."¹³⁴³ То морају и даље бити мешовити судови (јер то произлази из формулације ранијих одредби), само они у којима се не ради о делима за која су прописани царски резервати. Очигледно је, онда, да су митрополит и игуман управо поменути кумулативно, то јест да представљају старешине обеју цркви, који онда, с обзиром на припадност странака у спору суде заједно.

---

¹³³⁷ С. Новаковић 1912, 487.

¹³³⁸ Више о настанку и функцији економа види Н. Милаш 1895, 385-388.

¹³³⁹ *Ibid.*

¹³⁴⁰ Види С. Новаковић 1912, 390-395.

¹³⁴¹ С. Новаковић 1912, 699.

¹³⁴² *Ibid.*

¹³⁴³ *Ibid.*

Треба сада размотрити одредбе Душановог законика које се тичу ове материје и које су могле бити преузете из ранијих повеља. Законик у чл. 33. прописује следеће: "Црковни луди о вѣсакон правдѣ да се соудѣ прѣдѣ своимъ митрополити и прѣдѣ епископы и игоумни; кога ста чловѣка оба едне цркъве, да се соудита прѣдѣ своомъ цркъвом; или от двою цркъвоу боудѣта два чловѣка, кога се прѣнта, да имъ соуде овѣ цркъви." ¹³⁴⁴ Очигледно је да основна одредба – о томе да свака црква, односно манастир, суди својим људима – представља већ одавно устаљени поредак канонског права, реципиран испрва у наведеним повељама, па затим и у Законику.¹³⁴⁵ То, да ли спорове пресуђује митрополит, епископ или игуман – што јесте опсежнија формулација од оних које су присутне у повељама – не представља никакав новитет у односу на повеље, где се помињао само игуман, већ напросто њихову елаборацију. У сваком случају, манастирским људима суди њихов црквени поглавар – који, у зависности од статуса цркве или манастира којима припадају, може носити различите титуле.

Црквени владалци, поменути у Милутиновој повељи Хиландару, нису нашли места ни у једној каснијој повељи, нити у Законику. Изгледно је да разлог овоме није то, да су они у Милутиново време могли пресуђивати спорове, а после тога не – нити, пак, да је у питању посебна повластица која је била прописана само за Хиландар, а није потом прихваћена на општем нивоу – већ, напротив, да је посреди нешто што је Милутин у своје време сматрао неопходним да нагласи, а што се касније, па тако свакако и у Душановом законикау, подразумевало. Наиме, то што је било прописано да су "црквени владалци" као апстрактна категорија могли да суде зависном становништву никако не значи да је њима овом одредбом повеље била поверена некаква самостална, посебна судска надлежност. Осим нелогичности таквог тумачења, то произлази и из саме редакције норме – јер, иако је утврђено да суде игуман и владалци, судска надлежност није подељена међу њима; а, опет, из хијерархије унутар манастира логично произлази да не би могли бити на истом нивоу. Једини логичан закључак јесте да је судска надлежност у

¹³⁴⁴ С. Новаковић 1898, 31.

¹³⁴⁵ Соловјев у свом коментару ово питање донекле брка са питањем припадности глоба, које је, иако уско повезано са овим, ипак суштински засебно. Види А. В. Соловјев 1980, 198-199.

основи припадала игуману, а да ју је он могао поверити црквеним владалцима – било *ad hoc*, у неком конкретном случају, било начелно, наредивши да они пресуђују спорове одређене врсте, тежине, вредности и томе слично.¹³⁴⁶ Али, ако је ова могућност постојала у почетку Милутинове владавине, нема никаквог разлога зашто би она нестала касније. Напротив, логичније је да је опстала – и то како у погледу цркви и манастира, тако и у погледу властеле¹³⁴⁷ – и да је постала нешто толико уобичајено да се подразумевало, те ни Милутин надаље, ни његови наследници нису налазили за сходно да је помену. Напросто, судска надлежност – или, другим речима, судски имунитет – је припадала одређеном лицу – у случају манастира, игуману – које је могло са њоме располагати у оквиру свог домена, то јест делегирати је на ниже, себи потчињене органе.¹³⁴⁸ Прописати експлицитну дозволу за то би било исто као и, рецимо, прописати дозволу судијама да за помоћне послове у судству користе своје личне потчињене (отроке и сокалнике), што – као што ће се ниже видети – није био случај, већ се оваква употреба подређених лица у пословима који су поверени њиховом господару узимала као нешто сасвим нормално.

У погледу мешовитог суђења за спорове између поданика два манастира¹³⁴⁹ је очигледно да је у питању Душанова иновација, будући да се такав случај не помиње у повељама ранијих владара. Ако се одредба Светоарханђеловске хрисовуље о суђењу пред митрополитом и игуманом "за ине судове" протумачи као што је више сугерисано, као одредба којом се установљава мешовито судство – што је већ установљено схватање у науци¹³⁵⁰ – онда се може рећи да је Душан ову норму први пут увео у оснивачкој повељи своје задужбине,

---

¹³⁴⁶ И схватање Тарановског је у складу са тиме; види Т. Тарановски 1996, 690.

¹³⁴⁷ Мислећи под тиме да ни властелин није морао лично пресуђивати сваки спор *својих* зависних људи, већ да је могао то поверити неком од својих дворана или других потчињених.

¹³⁴⁸ Види *ibid.*, 692.

¹³⁴⁹ Када је у питању мешовито суђење између манастирских и лаичких мерица, Законик не прописује ништа, али то је зато што је ова материја већ била регулисана Скраћеном синтагмом Матије Властара. "Цара же Алексиа, аште раздѣленіе, рече, въ соудештихъ се воудеть, и овь оубо мирскаго ксть оустроикнїа, овь же божьственому прич'тоу съчетанъ ксть, позиваки тогда старѣшиннѣ позиваемоу в'сачьскы подлежитъ и кждо въ прикладнок кмоу ндетъ соудилиште." Састав Д, глава 6 Скраћене Синтагме. Наведено према С. Новаковић 1907, 229-230; види и Т. Флоринский 1888, Приложеніе V, 160.

¹³⁵⁰ Види нпр. А. В. Соловјев 1980, 199.

али да ју је не само преузео и у Законнику, већ ју је онда квалитетније и разумљивије формулисао него у хрисовуљи.¹³⁵¹

Може се поставити питање зашто Законик није из Скопске повеље реципирао прописану санкцију за насилно подвођење манастирских људи под туђу јурисдикцију. Конкретна санкција – како епитимија, тако и износ глобе – на страну, логично је да би оваква одредба допринела већој систематичности прописа, што се може сматрати пожељним за Законик. Ипак, ако се ствар посматра са тачке гледишта редактора обеју докумената, ствар делује много логичније. За редактора Скопске хрисовуље је (чак независно од њеног компилаторског карактера) било значајно да нормира управо питање судске надлежности манастира, па је у вези са њим било релевантно одмах прописати и санкцију.¹³⁵² За Душанове законописце је, међутим, пре свега било од значаја свеукупно уређивање судства – чак пре државног него црквеног, правила о којем су већ била прилично добро утврђена у свести људи – на територији читаве земље. Ова одредба је свакако спадала у ту категорију, иако се због свог конкретног предмета и његовог (црквеног) значаја нашла на почетку Законика. Што се њеног кршења тиче, није било потребе да се прописује засебна санкција, јер би важила иста санкција као и у случају кршења било које од одредби које су

---

¹³⁵¹ Новаковић је у своје време сматрао да је могуће и тумачење по којем су саме странке бирале један од два надлежна суда: "Мора се претпоставити за ово *суде им обе цркве* или да су те две цркве састављале међовит суд, или да су обе имале право суђења, а парничари да су могли ићи којој хоће." С. Новаковић 1898, 166. Ипак, ова претпоставка није поткрепљена другим изворним подацима и донекле представља транспоновање модерних процесноправних схватања о надлежности на српско средњовековно окружење, па зато и није прихваћена од стране потоњих истраживача. Како Тарановски објашњава, коментаришући Новаковићеву дилему, "уопште је мешовит суд био најпроширенији у средњем веку начин за уклањање сукоба између две самосталне јурисдикције, јер је подмиривао два основна захтева ондашњег судског уређења, и то да ниједан од парничара не буде лишен заштите свога законитог судије, ни да ниједан од носилаца одговарајуће судске власти не изгуби доходак од суда у потпуности." Т. Тарановски 1996, 689. (Последње, додуше, није у потпуности спроведено у Душановом законнику, будући да су црквама припадали целокупни износи глоба наплаћених од њихових људи чак и кад је за суђење био надлежан неки други суд, али то је већ друго питање које не спада у ову тему.)

Занимљиво је што Новаковић на истом месту помиње Арханђеловску хрисовуљу и њене одредбе о судству, али ту само закључује "остали пак мешовити спорови упућивали су се митрополиту и игуману, не залазећи притом у детаљније тумачење на који се тачно начин ово мешовито судство спроводило." С. Новаковић 1898, 166.

Сасвим је друго питање, додуше, да ли је ова одредба заиста *новитет* Душановог времена, или је тек за његове владавине први пут *кодификована*. Очигледно је да је и далеко пре Душана у пракси морало бити спорова између зависних људи два различита манастира, те је на неки начин морала бити утврђена и надлежност за њихово решавање – ако не канонским или црквеним, онда барем обичајним правом.

¹³⁵² Осим тога, комбиноване световно-духовне санкције овог типа су карактеристичне за Скопску повељу, а не јављају се после Милутиновог времена.

се тичале судске надлежности. Додуше, ни она није прописана ни на једном месту у Законнику, али је зато на једном месту имплицирано да спада у општепознато обичајно право. У питању је 178. члан Законика, који регулише питање непослушности у односу на судијске наредбе, то јест приставе које су судије послале: "Соудіе коуде позилан приставе и книгѣ своје; аште кто прѣчвик и отбык пристава; да пишоу соудіе книгоу кефаліамъ и властѣломъ оу чнен боудоу дръжавѣ они-зін прѣслоушници да свѣрше за то-зи власти што пишоу соудіе; аште ли не свѣрше власти, да се кажоу како прѣслоушници."¹³⁵³ У питању је, дакле, санкција која је била предвиђена за органе власти, односно оне којима је позиција власти на одређеној територији поверена (властелу која држи државу), који не испуне своју обавезу да спроведу принудно извршење судијске пресуде. Санкција је, међутим, шира од тога, и очито упућује на већ познат и устаљен начин кажњавања било кога ко не би услишио царску (уопште, владареву) заповест. Уз сасвим незнатно шире тумачење, очигледно је да се та санкција могла применити не само на оне који се оглуше о експлицитно издату наредбу, већ и на она лица са функцијама власти (што су у извесној мери били сви феудалци који су имали судски имунитет) која би поступила у супротности са уопштено и апстрактно издатом заповешћу – општом правном нормом садржаном у тексту Законика која одређује опсег надлежности судских органа – државних или приватних који поступају са државним овлашћењем. Према томе, та се (општепозната) санкција подразумевала и у случају кршења 33. члана, па за било каквом засебном казненом одредбом није могло бити потребе.¹³⁵⁴

---

¹³⁵³ С. Новаковић 1898, 138-139. У вези са овим су и члан 129, који прописује ову исту (неодређену) казну за оне који прекрше наредбу на војсци, члан 136, који прописује обавезну послушност писаним царским наредбама, као и члан 148, где се – у посебном случају у оквиру новеле о татима и гусарима – прописује поменута казна за оне који не послушају судијину књигу која је у вези са поменутиим злочинима. (Види С. Новаковић 1898, 98, 103, 115.) Из свих ових чланова се види да је казна за оне који не послушају владареву заповест морала бити општепозната.

¹³⁵⁴ Потпуно засебно питање, које се донекле удаљава од теме, али је итекако значајно за тумачење горе поменутих одредби, јесте која је тачно казна била прописана за непослушност цару. Лексичка сличност између "непослушања" и невере наводи на логичну дилему – да ли је посредни само други начин да се изрази суштински исти преступ, па самим тиме и иста санкција, или не? Уколико су посредни исти преступ и санкција (конфискација имовине, а потенцијално и смртна казна – види више), онда би њена примена на оне који се огреше о јурисдикцију прописану у члану 33. представљала значајно поштравање у односу на глобу од сто перпера из Бањске хрисовуље.

Глобе и њихова припадност

Цркве и манастири су у Немањинској Србији, осим судског имунитета о којем је до сада било речи, имали и ту привилегију да глобе, наплаћене од њихових зависних људи за било која кажњива дела, па и независно од тога који је судски орган био надлежан и спровео поступак, припадају њима, а не држави. Ова повластица се појављује како у бројним повељама, тако и у Душановом законнику, па неће бити тешко испратити њен развој. Она, може се рећи, представља интересантан компромис између црквеног и државног суђења – у одређеним случајевима судска надлежност можда припада владару или његовим државним органима, али црква у сваком случају задржава износ пред државним судом наплаћене глобе. На тај начин се остварује како правни (а у извесној мери и политички) интерес државе да она суди у одређеним врстама случајева, тако и економски интерес цркве да прикупља глобе од својих зависних људи.

Први сачувани помен дотичне привилегије је у хрисовуљи краља Стефана Уроша I манастиру Светог Петра и Павла на Лиму: "Я глобе нитькоге да не възыма на црквиномъ чловѣца, развѣ кога изволи светы Петръ апостоль, быти свѣтителя, да своимы сели владаетъ како к кгова вола."¹³⁵⁵ Очигледно је да се овде уз помоћ архаичне формулације, где се сам свѣтитель којем је манастир посвећен именује као носилац права, жели рећи да је сам манастир као правно лице једини имао право на износе наплаћене од његовог зависног становништва у име глобе.

У Скопској хрисовуљи краља Милутина ова забрана је (као и већина права и обавеза) нешто детаљније расписана: "Ни оудѣва опаданиѣ прѣдъ владѣл'цы, ни роукѣ, ни печати, ни отвоѣ, ни прѣстоѣ, нѣ вѣскоу глобоу да оузѣма цркви мѣлоу и великоу."¹³⁵⁶ Евидентно је да су овде поменуте глобе набројане само примера ради – могуће, тако што су поменуте оне које су се најчешће наплаћивале у пракси. И за ову

Бубало у свом коментару Законика тврди да "није прецизирана казна за онога ко би се оглушио о цареву заповест, али свакако да се тај преступ квалификовао као невера." Ђ. Бубало 2010, 197. Ипак, он се при овој тврдњи позива само на текст Марка Поповића "Вештина ратовања и живот војника" (објављен у Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић (прир.), *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Београд 2004, 218-245), тачније, на његов део о поласку у рат и повратку из њега (214-245), али ту се уопште не говори о невери, већ само о спровођењу војног похода и војничкој дисциплини уопште, те се дотична тврдња не може сматрати до краја доказаном.

¹³⁵⁵ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 230, С. Новаковић 1912, 596.

¹³⁵⁶ С. Новаковић 1912, 609.

одредбу је важила горе више пута помињана санкција. Осим тога, у већ цитираној одредби која највероватније представља правило за међусобну конверзију природних и новчаних глоба се иста идеја изражава на уопштенији начин: "Влакоу глобоу да оузима црква на своихъ людехъ; отъ ·s· воловь ·г· перперѣ."¹³⁵⁷

Ова забрана је додатно расписана и у необичној "повељи у повељи", којом се посебно наглашавају повластице за село Речице у оквиру поседа Светог Ђорђа, чак са нешто другачијим примерима глоба: "...ни соудити чловѣкоу Светаго Георгиѧ послникъ, ни поткоу да оузима на никъ, ни роукоу, ни одбон, ни коу глобоу или потъкоу, или роукоу, и вакаы бирькь законны да оузима цркъвь."¹³⁵⁸

Касније у истој повељи се поново наводи забрана другим (световним) властима да узимају глобе које припадају манастиру, али са засебно прописаном санкцијом: "Въ всѣхъ метохиѧхъ Светаго Георгиѧ, коѧ се оудава оудак на црковномъ чловѣцѣ, или потка, или опаданіе, да не оузима никон владоушти кралкѣства ми ни нинихъ господствоуштинихъ по кралкѣству ми, развѣ да си оузима цркъвь на своемъ чловѣцѣ. Кто ли се обрѣште отъ владоуштихъ кралкѣства ми оуземь поткоу, или опаданнѧ, или оудавоу, или глобоу коу лѧво, или роукоу, или печать, или оправоу, да моу ксть Свети Георгиѧ Горга и повѣдоноць въ бранехъ вѧмѣсто помостити соупостать, и да плати ·р· перперѣ."¹³⁵⁹ Као и у другим случајевима у истој повељи, ово наизглед необично понављање је највероватније проузроковано невештим компилаторским радом, тако да се поједине разлике између више случајева помена исте установе не смеју сматрати суштински релевантнима.

Занимљива одредбе постоје у погледу припадности вражде у овој повељи. "Отъ вражде и отъ дѣвичка разбога и отъ конскога провода глоба вѧ црковна," прописује се испрва.¹³⁶⁰ Очигледно, овим се нарочито наглашава да се манастиру чини привилегија тиме што њему припадају глобе и за деликте који представљају владаочеве резервате. Међутим, касније у истој повељи, у оквиру регулативе

¹³⁵⁷ С. Новаковић 1912, 619.

¹³⁵⁸ С. Новаковић 1912, 614.

¹³⁵⁹ С. Новаковић 1912, 616.

¹³⁶⁰ С. Новаковић 1912, 617.

спровођења панађура на манастирском имању, постоји и одредба (која несумњиво представља Милутинов новитет, а не преписивање из хрисовуља ранијих ктитора¹³⁶¹) која у једном специфичном случају прописује различиту расподелу глобе: "И *всакоу глобоу оузимати, и всаки доходькь што се оучини на томь панагѣри, то все да оузима цркъвь, а оть вражде половиноу.*"¹³⁶² Грујић, тумачећи ову одредбу, закључује "да је она донешена с разлога, што су се на вашарима највише и догађали деликти, који спадају под појам вражде, па је краљ одлучио да бар половину прихода задржи за свој фиск, пошто је глоба за вражду била врло велика."¹³⁶³ Он, додуше, дозвољава и могућност да је друга половина глобе припадала наводчији, а да је то "само случајно пропуштено да се помене у тексту хрисовуље."¹³⁶⁴ Друго тумачење се не чини нарочито вероватним, с обзиром на то да се већ раније у повељи спомињало да вражда у целини припада цркви, а да се наводчија не помиње уопште.¹³⁶⁵ Да му се остави половина вражде само на панађуру, без експлицитног помена, делује неизгледно; а омашка чије постојање имплицира Грујић би овде представљала превелику случајност. Узевши у обзир бројне глобе у истој повељи које су се наплаћивале "у царину", то јест припадале краљу, логичније је, ипак, да је иста била судбина и друге половине вражде за деликт учињен на панађуру.

Додуше, умесно је запитати се да ли су разлози за доношење ове одредбе заиста били чисто фискалне природе? Могуће је, рецимо, да се овакво дељење глобе сматрало правичном надокнадом за заштиту коју је владар пружао одржавању панађура, те да је уз фискални интерес извесну улогу играо и некакав симболични значај. Али, у сваком случају, јасно је да је ова одредба довољно уска и специфична – можда и донета захваљујући посебним приликама у конкретном случају овог манастира – да није изгледно очекивати да је могла у будућности утицати на садржину одредби Душановог законика.

---

¹³⁶¹ Види Р. М. Грујић 1925, 20.

¹³⁶² С. Новаковић 1912, 620.

¹³⁶³ Р. М. Грујић 1925, 20.

¹³⁶⁴ Р. М. Грујић 1925, 20.

¹³⁶⁵ И ово правило је, наравно, представљало одступање од постојеће обичајноправне норме по којој је половина глобе припадала наводчији – али ако је то одступање већ прописано. О установи наводчије ће бити више речи у одељку о припадности глоба.

Бањска хрисовуља Стефана Милутина садржи следећу једноставну одредбу: "И гдѣ годѣ се соудѣ чини, вѣака глоба цркви."¹³⁶⁶ У повељи истог краља манастиру Грачанице се наводи само кратко: "И гдѣ годѣ се при цркви чловѣкъ на кралевѣ соудѣ, да к глоба црковна, и послухъ, и роука."¹³⁶⁷ Кратке и јасне одредбе Бањске и Грачаничке хрисовуље представљају додатан доказ да је претерано компликовање Скопске хрисовуље само преписивачка грешка, а не свесна Милутинова намера да се ова материја регулише на другачији начин него раније.

Једна занимљива одредба из ове материје налази се у повељи Стефана Дечанског манастиру Светог Николе Мрачког из 1330. године. "И глоби какови лѣко оустраѣжѣт се въ людехъ манастирѣскыхъ или мали, или голѣми, или Фоуњь, или распоусть, или разбон, или коньскы тать, или ине прочик глобы, да не метежаж с тѣми глобарен и севасти кралевства ми, развѣ архимоудрѣтѣ настоици оу светаго Николе да си възимать в манастирѣ что е правна."¹³⁶⁸ Аутентичност ове повеље је више пута оспоравана, али и даље се не може доказати да је у питању фалсификат. Напротив, опште мишљење у стручној литератури иде све више у прилог аутентичности мрачких повеља – укључујући и наведену, која је у целој групи и даље најспорнија.¹³⁶⁹ Реч је, највероватније, о аутентичном, али "веома лошем препису и то Бугарина који се трудио да пише српском редакцијом"¹³⁷⁰, што објашњава већину стилских недоследности. Значај ове одредбе није у другачијој селекцији глоба које се наводе као пример, већ у томе што се у њој помињу глобари. Уколико је повеља заиста аутентична, то значи да су дотични органи постојали већ у време Стефана Дечанског; супротно би значило да је функцију глобара у правни систем увео тек цар Душан.

---

¹³⁶⁶ С. Новаковић 1912, 628.

¹³⁶⁷ С. Новаковић 1912, 636.

¹³⁶⁸ Синиша Мишић, "Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Светог Николе Мрачког у Орехову", *Стари српски архив* 1/2002, 58 или С. Новаковић 1912, 644.

¹³⁶⁹ Преглед мишљења о мрачким повељама у литератури, заједно са савременим закључком, види у С. Мишић 2002, 61-63. Нарочито треба истаћи чланак Соловјева, који је први дао квалитетну аргументацију у прилог аутентичности ових повеља. Види Александар Васиљевич Соловјев, "Повеље манастира Св. Николе Мрачког", *Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор*, књига IX, 1-2/1929, 1-18, посебан отисак.

¹³⁷⁰ *Ibid.*, 63.

У оснивачкој хрисовуљи манастира Дечани стоји свечана формулација: "И пакни заклинаю и запрѣштаю гдѣ либо се пре людие Пана́ дократорови, или прѣдъ краљемъ или прѣдъ архиепископомъ, или прѣдъ епископомъ, или о доуховъномъ, или о прочихъ соудѣхъ, никое глобе да не оузима краљь, ни аръхипископъ, ни епископъ, ни печати, ни роуке, ни послоуха, ни одбоѣ, нь в'се да к игоум'ноу, а епископу доухов'но."¹³⁷¹ Дакле, где год да се водио спор у којем учествују људи са Дечанске метохије, манастиру би припадале глобе које они плаћају. "Духовно" које се помиње на крају одредбе би се могло двоструко тумачити. Са једне стране, могло би се сматрати да манастиру припадају све глобе које плаћају његови зависни људи, осим глоба за духовна дела, које би, ипак, припадале епископу, а не владару. Са друге стране, то може бити и духовни бир, епископски доходак. Он не представља никакву глобу, али већ постоји више наведени пример противстављања прикупљања бира (од стране епископа) и убирања глоба (од стране манастира) из Бањске повеље. Како год било, основни принцип припадности глоба остаје исти као и раније.

У повељи краља Стефана Душана манастиру Трескавац се наводи да "всака глоба што се оучини оу цркъвнихъ людех, доушеоубиство и распоустъ, и дѣвичъ разбон, и роука, и послоухъ, и прѣстон, все да к цркъвно."¹³⁷² Овде је значајно нагласити и чињеницу да се међу *exempli causa* наведеним глобама помиње глоба за убиство – мада, занимљиво, уз помоћ релативно ретког термина *душеубиство* уместо уобичајеног назива *вражда* – што поново наводи на закључак да се из овог правила нису изузимале ни глобе за дела која су представљала владаочева резервата.

У Душановој повељи Хтетовском манастиру стоји: "И што се пре цркъвны людие на двоуоу краљевства ми, или прѣдъ соудниѣми, или прѣдъ инѣми властѣми, или к роука, или к послоухъ, или к глоба коѣ либо, да оузыма все цркъвь, рекше игоумень."¹³⁷³ Занимљиво, нешто ниже у истој повељи се понавља по формулацији нешто другачија и опширнија, али суштински иста одредба: "И што се пре цркъвны людие на

¹³⁷¹ С. Новаковић 1912, 652.

¹³⁷² С. Новаковић 1912, 671.

¹³⁷³ С. Новаковић 1912, 659.

двороу краљевства ми или прѣдъ инѣми соудниѣми, или прѣдъ инѣми владоуштити, малыми и великими, въ области краљевства ми, што се чини глоба на црковныхъ людехъ, мала и великаа, все да оузима светаѣа црквы, или к крага, или к роука, или к отъвои, или к оудава, или к прѣстон, все да к црковно."¹³⁷⁴ Затим се напомиње још и "аште се оучини глоба и на самон цркви, рекше на игоуменѣ, то все да оузима светаѣа црквы."¹³⁷⁵ Ово понављање се не може приписати истим разлозима као и у Милутиновој Скопској повељи, будући да повеља не представља компилацију, а одредбе нису ни на који начин противуречне међу собом. Тарановски за последњу од наведених норми сматра да је доказ примене правила о форуму туженог из Властареве синтагме, услед којег би у мешовитим споровима и цркве и манастири, односно њихови потчињени људи и свештенство, могли да се нађу под јурисдикцијом државних судова.¹³⁷⁶ Прве две, пак, само представљају елаборацију и другачије казивање једног те истог. У недостатку било чега што би указивало на неки други разлог, ово треба протумачити само као жељу творца повеље да ове веома значајне одредбе нагласи и тако добро утврди.

Душанова Арханђеловска повеља једноставно прописује: "И гдѣ либо коуде соудѣ, глоба да кетъ цркви."¹³⁷⁷ Иако је разлика у редакцији исте материје у овој и малопре цитираим Тресковачкој, а нарочито Хтетовској повељи упадљива, па тиме и необична за три акта изашла из канцеларије истог владара, посреди је дипломатичко питање, које не утиче на суштину норме, која је у све три повеље иста.

Вреди приметити да се у многим манастирским повељама (додуше, често одвојено од малопре цитираних општих одредби о припадности свих глоба цркви) нарочито наглашава да манастиру припадају глобе и за она дела која се уобичајено сматрају владалачким резерватима. Тако, у хрисовуљи Светом Ђорђу Скопском стоји: "Отъ вражде и отъ дѣвичка развоѣи и отъ коньскога провода глоба ви

---

¹³⁷⁴ С. Новаковић 1912, 659-660.

¹³⁷⁵ С. Новаковић 1912, 660.

¹³⁷⁶ Види Т. Тарановски 1996, 679.

¹³⁷⁷ С. Новаковић 1912, 699.

црковна."¹³⁷⁸ Слична одредба се налази и у повељи краља Стефана Душана Хтетовском манастиру: "И што се оучини вражда мегоу црковными людьми, да оузима црковъ, такожде и дѣвичь разкон."¹³⁷⁹ И у његовој повељи манастиру Трескавцу се, као што је већ више наведено, помињу глобе за убиство и девичји разбој, али су набројане заједно са осталим примерима глоба, и нису никако посебно наглашене.¹³⁸⁰ У повељи манастиру Светих Арханђела у Леснову се наводи: "И вражда ако се слоучи вь метоуѣи, да ю оузима цркъвь а инь никто. Такожде и вьсакъ глоба да кетъ црковна."¹³⁸¹ У хрисовуљи манастиру Светих Арханђела код Призрена се налази одредба о којој ће још детаљније бити речи због поделе коју прописује, али која се односи на вражду: "И ако се обрѣте на црковномъ чловѣкоу вражда, половина наводѣчи, а половина цркви и вражде и глобе."¹³⁸² Мирјана Живојиновић истиче како је у питању ромејска пракса – да се глобе за дела у надлежности државе (које су иначе спадале у *iura regalia*) уступају угледнијим манастирима – наравно, уколико се дела догоде на црквеним поседима.¹³⁸³ У случају прва три поменута манастира се то нарочито не може довести у сумњу, будући да се налазе на територији која је раније припадала Ромејском царству; осим тога, заједничко појављивање вражде и девичјег разбоја одговара томе како се у ромејским хрисовуљама на том месту појављују *φονικόν* и *παρθενοφρορία*.¹³⁸⁴ Према томе, може се закључити како да се ради о реципираним нормама (тачније, принципу по којем су прописиване), тако и да су у питању уске појединачне привилегије, а не израз нечега што треба да буде опште правило, тако да није ни за очекивати да се у Душановом законуку нађе њихов уопштен облик.

У члану 194, сачуваном само у Раковачком препису, Душанов законик прописује: "И глобе на црковныхъ людіе законъ. Что се соуде прѣдъ црковомъ и прѣдъ

¹³⁷⁸ С. Новаковић 1912, 617.

¹³⁷⁹ С. Новаковић 1912, 659.

¹³⁸⁰ Види С. Новаковић 1912, 671.

¹³⁸¹ С. Новаковић 1912, 680.

¹³⁸² С. Новаковић 1912, 699.

¹³⁸³ М. Живојиновић 2009, 158.

¹³⁸⁴ М. Живојиновић 2009, 158; види и 154-156. О положају ових глоба у оквиру аерикона у Ромејском царству види Mark C. Bartusis, "Aerikon", у А. Р. Kazhdan 1991, volume 1, 28.

кѣфалиѣмь, и ти глобѣ что се осудѣ да има все црѣква како пише оу хрисоволнхъ. Те глобе да се оузимаю на црѣковныхъ людехъ како е поставно господинь царь законь по земли, и да се поставе црѣковнымъ людѣе глобаріе кои ге свирати те глобе и прѣдавати црѣкви, а царь ни кѣфалиѣ да не оузима ништа."¹³⁸⁵ Ова одредба представља најизразитију могућу рецепцију права из повеља, будући да се чак експлицитно позива на оно "како пише у хрисовулама" и потврђује га.¹³⁸⁶ Ипак, вреди засебно нагласити неколико ставки. Наравно, најочигледније јесте да је Законик усвојио регулативу присутну у многим повељама још од Стефана Уроша I – обавезну припадност глоба наплаћених од црквених људи манастиру под чијем влашћу су живели, без обзира на то да ли је судио он, или, пак, државна власт. Кефалију, споменутог у овом члану, управо и треба сматрати само примером представника исте, и не би требало члан тумачити тако као да је глоба припадала цркви, ако је у име државе пресуђивао кефалија, али не и ако је то чинио судија. Ово се види и из краја члана, где пише да глобари предају прикупљене износе глоба црквама, док ни *цар*, ни кефалије не смеју од тога узети ништа. Тиме се очигледно имплицира шири опсег државног судства него само суђење кефалија у градовима.¹³⁸⁷

Додуше, што се глобара тиче, тумачење тога да ли је у питању рецепција из повеља или Душанова иновација почива искључиво на питању аутентичности Мрачке повеље Стефана Дечанског. Уколико је она фалсификат, или је барем њена релевантна одредба накнадно интерполирана од стране непажљивог фалсификатора који није водио рачуна о томе (или напросто није знао) да глобари нису постојали у време доношења повеље, онда је несумњиво да се ради о Душановој иновацији, јер другог помена глобара у изворима пре Законика нема. Са друге стране, ако је наведена одредба аутентична, онда се мора признати њихово постојање барем за време владавине Стефана Дечанског, ако не и раније.

У разматрању овога, вреди обратити пажњу и на општу конструкцију овог члана. Фраза "како пише оу хрисоволнхъ" се према граматичкој конструкцији

---

¹³⁸⁵ С. Новаковић 1898, 145.

¹³⁸⁶ Наравно, не треба одмах видети у овоме експлицитан помен рецепције, јер је најизгледније да ова норма означава да свака црква треба да узима глобе онако, како пише у њој издатој хрисовуљи.

¹³⁸⁷ Соловјев, са друге стране, износи претпоставку "да је убирање глоба било посао кефалије, који је слао за то глобаре". А. В. Соловјев 1980, 330.

очигледно односи на текст *пре ње* – дакле, само општу одредбу о томе да црквама припадају глобе ко год да је судио. Даља фраза "*како ѓ поставно господинь царь законь по зѣмли*" упућује на то да се са дела заснованог на ранијим повељама прешло на Душанове иновације; ипак, ту треба бити опрезан, јер је изгледно да није посреди потпуна иновација, већ само напомена да је цар оно што је раније било прописано у хрисовуљама сада поставио као закон за целу земљу. У овом случају делује логично да та фраза подвлачи да је посреди закон и за српске и за грчке земље – и за оне где су таква правила већ раније важила по хрисовуљама, и за оне где представљају новитет.

Царски дугови

Установа царских дугова – или владаочевих резервата, како су у литератури често називани – представља тачно одређену селекцију случајева који се изузимају из јурисдикције патримонијалних судова, јер се због њиховог значаја сматра неопходним да се за њих суди под окриљем државе и власти владара.¹³⁸⁸ Сама ова институција, наравно, није уникатно нити изворно српска – она је постојала у многим средњовековним државама¹³⁸⁹, а у српско право је стигла, као и већина напредних новитета, из ромејског.¹³⁹⁰ Ипак, то не значи да је овде не треба разматрати – јер то што је сам принцип да у неким (најтежим, најзначајнијим) случајевима суди владар преузет из иностранства не значи још да не може бити везе између старијих и млађих домаћих аката који утврђују *који* то случајеви спадају у дотични круг.¹³⁹¹

Експлицитан помен ове материје се не појављује у великом броју повеља. У већ навођеној одредби о судској надлежности у повељи Стефана Милутина Хиландару стоји: "*И люде снѣ светыкѣ цркъве пре које имаю мегоу собомь, да се при преѣдѣ*

---

¹³⁸⁸ Одређење овог појма види у Андрија Веселиновић, "Резервати судски", у С. Ћирковић, Р. Михаљчић, 613-614.

¹³⁸⁹ Види нпр. А. Harding 2002, 16-22 и 48-54.

¹³⁹⁰ Види А. Веселиновић, "Резервати судски", 613-614 и М. Живојиновић 2009, 158-159.

¹³⁹¹ С обзиром на ромејско порекло резервата, овде се неће разматрати оне повеље које само сведоче о њиховом *постојању*, већ искључиво оне у којима су набројани владареви дугови. За преглед свих повеља које сведоче о присуству ове установе у српском праву овог периода, види З. С. Мирковић 2002, 4-9 и 16-18.

игоумномь или прѣдъ владальцы цркъвными, развѣ невѣре и провода, землек и вражде..."¹³⁹²

Избор кривичних дела за која се чини овај изузетак је логичан, а прилично узак, чиме се не задире превише у црквене привилегије. Невера је најтеже дело против световне власти, које представља директну издају, чин највеће непослушности према владару, те није ни чудо да је он желео да суђење у овим случајевима осигура за себе.¹³⁹³ Провод (људски, познат и као *прејем* људски), то јест помоћ зависном човеку да побегне од свог господара¹³⁹⁴, је дело које, иако појединачно лакше од невере, ипак угрожава темеље на којима почива целокупни феудални поредак, па је из сличних разлога логично да владар суђење не жели да препусти цркви. Вражда, односно убиство, је од класичних кривичних дела свакако најтеже, и власт се одувек трудила да за њега има монопол кажњавања. Када је у питању земља, устаљено је мишљење да се не ради ни о каквом преступу, већ о парницама око земље – које су сигурно биле значајније од свих осталих због економске важности непокретности.¹³⁹⁵

У Грачаничкој хрисовуљи краља Милутина се налази једна одредба која би се могла тумачити као прописивање владаочевих резервата, мада је њена формулација нешто мање јасна од осталих: "И чловѣкъ кон краде цркъвь и враждоу оучини цо рече господинь краљ."¹³⁹⁶ Ако би се заиста тумачило да је краљ судио у дотичним случајевима, то би уз већ познат резерват вражде додало и казнено дело које се само једном појављује у наведеној категорији – крађу из цркве.

И у познатој Милутиновој Врхлабској повељи се за суђење Дубровчанима одређује: "И прѣдъ кралевство ми да идѣ за невѣрѣ, за враждѣ, за челаадина законь: ѣ томь да к сѣдъ дѣб'ров'чанинѣ прѣдъ кралевством' ми."¹³⁹⁷ Невера и вражда су већ јасни, док се у погледу чељадина јавља недоумица шта тај израз тачно представља. Пре него

¹³⁹² С. Новаковић 1912, 387.

¹³⁹³ Могло би се запазити да се невера у изворима углавном одређује као властеоски деликт, те учинити необичним што се она појављује међу царским дуговима црквених људи – себара. Ипак, треба приметити две ствари. Прво, ако се и себарска посредна обавеза војне службе узме у обзир, свакако су и они били у стању да учине неверу, само је то био за државу мање значајан и опасан преступ него у случају властеле. Друго, не сме се заборавити да су манастири, нарочито крупнији и моћнији као што је Хиландар, могли имати и властелу у својој служби.

¹³⁹⁴ У погледу употребе ова два израза види Т. Тарановски 1996, 499-500.

¹³⁹⁵ Види тако нпр. Т. Тарановски 1996, 706.

¹³⁹⁶ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синик, 503.

¹³⁹⁷ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 345-346. С. Новаковић 1912, 162.

што се покуша дати одговор на њу, треба размотрити још једну повељу Дубровчанима, коју је издао цар Душан 20. септембра 1349. године, између доношења првог и другог дела Законика.

У њој је за царске дугове прописано следеће: "И за синези да гредоу предь царство ми на соудь: за крѣвь, и за зѣмљу и за проводь и за човека и за сводь, и за ино ни за што."¹³⁹⁸ Иако формулација подсећа на ону употребљену у Милутиновој повељи, избор резервата је приметно другачији. Не помиње се невера, која је у Врхлабској повељи била присутна – можда јер је Душан, за разлику од свог деде, сматрао да је непримерено прописивати је у односу на људе који нису били његови поданици? – а ту је и неколико дела која Милутин није наводио. Од њих, земља и провод су већ објашњени више, а свод је највероватније свод коњски – крађа коња.¹³⁹⁹

Са друге стране, иако је крв у српским земљама скоро извесно представљала телесну повреду без смртог исхода, у комуникацији са Дубровником се тај израз ипак користио за означавање убиства уместо израза вражда¹⁴⁰⁰; сходно томе, може се рећи да овде постоји поклапање са ранијим повељама, само другачије изражено. Исто тако је могуће да су *чељадин* и *човек* исти институт; он се, међутим, може тумачити на два различита начина. С обзиром на локацију овог израза у Душановој повељи, одмах после провода, могуће је да он представља кривично дело прихватања, преузимања туђег зависног лица; са друге стране, могуће је да се ради о спору у погледу власништва над отроком или робом – попут већ поменутог резервата о робу или робињи у Будванском статуту.¹⁴⁰¹ У контексту Дубровчана, ово друго је далеко изгледније. Ако је и замисливо да би Дубровчанин – поготово ако је за то потплаћен – помогао неком меропху да побегне од свог господара, тешко је замислити како би

---

¹³⁹⁸ С. Новаковић 1912, 170.

¹³⁹⁹ Друго значење овог израза – свод као доказно средство којим се осумњичени за крађу правда указујући на особу од које је прибавио украдену ствар – је овде очигледно непримерено. Осим тога, може се направити паралела са резерватима изузетим од аутономне јурисдикције Будванске комуне. Наиме, трећа глава статута Будве прописује да српски цар суди када се поступак тиче "*de infedeltade, de homicidio, de servo, de serva et de cavallo robbado o morto.*" Наведено према С. Новаковић 1912, 48.

¹⁴⁰⁰ Види Т. Тарановски 1996, 438-442 и 445-446. Додуше, могуће је да се овај израз каткад и у унутрашњем српском праву користио да значи убиство – види А. В. Соловјев 1980, 329.

¹⁴⁰¹ Види поново С. Новаковић 1912, 48.

покушао да га присвоји, кад сам, све и ако је настањен у Србији, није феудалац. Са друге стране, Дубровчани су могли имати своје робове доведене из домовине, а могли су се, можда, појавити и као купци српских отрока – у којем случају би осим својинских спорова могао бити актуелан чак и 21. члан Душановог законика који забрањује продају православаца католицима.¹⁴⁰² У сваком случају, спор око судбине другог људског бића, макар и неслободног, поготово у контексту странаца-католика, свакако представља довољно битну материју да се резервише за краљев, односно царев суд.

Конечно, Душанова оснивачка хрисовуља манастира Светих Арханђела код Призрена, као што је више већ наведено, прописује занимљиву одредбу о резерватима – само за мешовите спорове: "И што се пре съ инѣми людми за враждоу, за землю, за конь, за проводу, да идоу прѣдъ цара."¹⁴⁰³ Као што се види, круг дела се и овде поклапа са ранијим повељама утолико што нема ниједног новог деликта који би се убрајао у царске дугове.

Душанов законик помиње царске дугове на три места. Два од тих случајева су наизглед посебни, иако се списак кривичних дела у њима претежно поклапа; трећи је, пак, наизглед општи, али је најмање опсежан и појављује се само у једном препису Законика. Како би се горе поменуте повеље могле размотрити као извори законске регулативе, неопходно је пре тога растумачити међусобни однос и значење ових чланова, будући да мало пре поменути распоред изазива извесне недоумице.

У члану 103, који регулише суђење отроцима, Законик прописује: "Иште соу отроцин, да се соуде прѣдъ своими господарин како ливѣ за свое дълговѣ; а за царевѣ да гредоутъ прѣдъ соудіе, за крвь, за враждоу, за тати, за гоусарѣ, за прѣемь людьскимъ."¹⁴⁰⁴ Призренски и већина других преписа над овим чланом имају сасвим логичан и примерен наслов "О соудоу отрочьскомъ"; међутим, занимљиво је што неки преписи

---

¹⁴⁰² Види С. Новаковић 1898, 24.

¹⁴⁰³ С. Новаковић 1912, 699. У наставку се одређује надлежност у осталим случајевима: "И за ине соудове да идоу прѣдъ митрополита и прѣдъ игоумна." *Ibid.*

¹⁴⁰⁴ С. Новаковић 1898, 79.

(Бистрички, Ходошки) имају само назив "0 соудѣ".¹⁴⁰⁵ Да ли је реч само о скраћивању назива које не носи никакав суштински значај, или је, пак, ово индикатор тога да су преписивачи схватили да се бар део овог члана (онај који набраја саме царске дугове) односи на шири круг становништва, а не само на отроке¹⁴⁰⁶, па су стога и променили назив тако да обухвата све евентуалне окривљене који би се могли појавити у поступку?

Још једна посебна одредба ове врсте се појављује у другом делу, у члану 183. Законика: "Станици вси царства ми да гредоу прѣдъ соудѣ што имаю соудъ мегу собомъ; за враждоу, за гоугара, за тата, за прѣкъмъ лѣдин, за крѣвь, за землю."¹⁴⁰⁷ О значењу речи *станици* постоји већи број теорија¹⁴⁰⁸, од којих је најзаснованија она коју је изнео Соловјев – да су у питању цареве коморције, људи задужени за бригу о његовим стварима (укључујући и животиње) за време путовања.¹⁴⁰⁹ На основу тог тумачења израза Тарановски закључује да се цео овај члан односи на суђење насељеницима царевих поседа. Он наводи како дотичним насељеницима за већину спорова и престопа свакако није судио ни цар лично, нити државни суд, већ управник имања на којем су пребивали – по истим правилима патримонијалног судства као и у случају властеоских и манастирских поседа – те да члан 183. истиче да им само за набројана дела суди државни суд.¹⁴¹⁰

У сваком случају, види се да је избор кривичних дела која се наводе скоро потпуно исти – понављају се сва из 103. члана, а додата им је само земља. Бубало наводи како је то "посредан, али јасан доказ да су станици имали своју земљу."¹⁴¹¹ Ово тумачење делује логично. Будући да је Душанов законик, када говори о отроцима, најчешће подразумевао управо оне који се налазе у класичном неслободном потчињеном положају, а не оне који су изједначени са меропсима, изгледно је да је тако било и у овом члану – а сасвим је плаузибилно да такви

---

¹⁴⁰⁵ *Ibid.*

¹⁴⁰⁶ То јест да овај списак важи за све.

¹⁴⁰⁷ С. Новаковић 1898, 141.

¹⁴⁰⁸ Новаковић је, рецимо, у свом првом издању Душановог законика пратио схватање Ђуре Даничића и сматрао да реч означава становника уопште, те да нема суштинске разлике између ње и помена меропаха (види Ђ. Даничић 1864, 163 и Т. Тарановски 1996, 692), док је до другог издања дошао до закључка да је у питању назив за сточаре, пастире (С. Новаковић 1898, 256-258); ипак, јасно је да ниједно од ових тумачења није задовољавајуће.

¹⁴⁰⁹ А. В. Соловјев 1980, 322-323.

¹⁴¹⁰ Т. Тарановски 1996, 693.

¹⁴¹¹ Ђ. Бубало 2010, 219.

отроци нису могли имати своју земљу, па да се зато ни не помињу спорови о њој. Становници царевих поседа, били они станици у ужем смислу речи или не, су скоро сигурно били лично слободни зависни људи који су могли имати сопствене потчињене баштине.

Наравно, јасно је да се у оба наведена члана ради о државном суду, док је у свим случајевима резервата у повељама судио владар лично. Ово, ипак, не представља околност која би требало да преурањено елиминише мишљење о могућности рецепције материје из повеља, већ природан развој правосудног система. Као и у већини средњовековних држава, тако је и у Србији он прошао еволуцију од резервата за које суди владар лично, преко његовог делегирања те дужности на своје блиске поверенике или дворске судије, до преношења суђења на засебне и бројније државне органе.¹⁴¹² Овај процес је изазван како јачањем државе, тако и повећањем броја спорова које природно долази са њеним растом.

Коначно, члан 192. Законика, са називом "О соудоу правомоу", који постоји само у Раковачком препису, гласи: "За три работѣ, за невѣроу и за крѣвь и за разбон владичьски да идоу прѣдъ цара."¹⁴¹³ Како по припадности Раковачком препису, тако и по својој садржини, овај члан изазива подозрење и скептичност у науци. Новаковић, рецимо, говори да је овај члан нејасан, па закључује: "Биће да у овом тексту имамо рђаво сачуван текст некога већег члана о томе предмету. овај члан моће нам само служити за опомену колико су непоуздани чланови који се налазе само у Раковачком препису."¹⁴¹⁴ Тарановски сматра да је он у целости "непоуздан као извор", па стога не убраја владически разбој у свој списак владачевих резервата.¹⁴¹⁵

Са друге стране, Соловјев сматра да се у овом члану ради о царским дуговима властеле (за разлику од претходна два члана, који су се бавили

---

¹⁴¹² Упореди Т. Тарановски 1996, 705-706 и З. С. Мирковић 2002, 9-10.

¹⁴¹³ С. Новаковић 1898, 144.

¹⁴¹⁴ С. Новаковић 1898, 262. Додуше, то што се у тексту наводи да су у питању *три* дела елиминише могућност да је најпросто сачуван само први део неког већег набрајања. Морала би, дакле, бити посреди вишеструка компликација – на пример, да је у неком старијем рукопису био очуван само део који је помињао ова три деликта, а да је неки каснији преписивач то узео као цео члан, али га је и притом модификовао, додајући му уводну најаву да се ради о три "работе".

¹⁴¹⁵ Т. Тарановски 1996, 706.

себрима), и "да је нејасан само зато што је испуштена реч 'властела'."¹⁴¹⁶ По његовом мишљењу, у питању је извесна повластица за властелу – чињеница да њима за неколико најбитнијих случајева суди сам *цар*, а не царски (државни) судови, којима је властела, будући највиши сталеж, била подложна у свим редовним ситуацијама. На први поглед, ово звучи сасвим уверљиво.

Међутим, сам избор кривичних дела може навести и да се у то посумња. Соловјев образлаже селекцију овог члана на следећи начин: "Управо властела би могла да иде на суђење пред самог цара за три најтежа кривична дела: за неверу (издајство), коју може најчешће да изврши властелин, за силовање девојке или жене из властеоског реда, што опет може да изврши властелин, и за 'кръвь', тј. убиство и тешке телесне повреде."¹⁴¹⁷ Невера делује неспорно и заиста представља јак индикатор у правцу тога да се овај члан односи на властелу: то је најпре дело које би у њиховом случају требало да се уброји у царске дугове. Колико год да чињеница да се наводи само крв (највероватније као шири термин који обухвата крв у ужем смислу и вражду) можда необична, ипак нема суштинских проблема ни са њом, нарочито пошто је сам термин могао бити измењен од стране преписивача.

Владически разбој, ипак, изазива извесне недоумице. Наравно да, како Соловјев наводи, то јесте дело које властелин *може* да изврши; али, за разлику од невере – која не само да је чешћа као властеоски деликт, него је тада и значајнија – не само што себар такође може да га учини, већ је у питању и тежи преступ ако се он дрзне да напаствује жену из властеоског сталежа. А, опет, за разлику од крви, овај деликт се не помиње у члановима који се тичу себара. Зар је могуће да би цар сматрао натпросечно значајним и тешким случајем силовање властелинке од стране другог властелина, али не и од стране себра?

Бубало износи занимљиво и смело тумачење овог случаја. Он сматра да се придев "владичьки" овде односи не на жену властеоског сталежа, већ на *мушког* властелина, чиме би испало да је "разбои владичьки" заправо присилни

---

¹⁴¹⁶ А. В. Соловјев 1980, 329.

¹⁴¹⁷ А. В. Соловјев 1980, 329. Аутор ниже на истом месту образлаже зашто сматра да крв овде обухвата и убиство, а не, како је Тарановски сматрао, само телесне повреде. Ово схватање прихвата и Јовановић, тврдећи: "У члану 192 не каже се коме цар у овим случајевима суди, али с погледом на природу ових дела свакако да су долазили у обзир највиши друштвени редови." Миленко Јовановић, *Порта средњевековне Србије*, Београд 1959, 9.

хомосексуални однос (содомија према полу¹⁴¹⁸) између властеле.¹⁴¹⁹ Као аргумент у прилог овог схватања он наводи члан 54. Законика. Традиционално сматран за пропис који кажњава блуд властелинке са својим (потчињеним) човеком, он по модификованом Призренском или Атонском препису гласи: "Яко ли владыка влоудь оучини съ своимъ чловѣкомъ, да имь се овѣма роукѣ отгѣкоу, и носъ оудеже."¹⁴²⁰ Међутим, Раковачки препис уместо речи "владыка" има синтагму "кон владика"¹⁴²¹, која сугерише да је реч *владика* мушког рода; штавише, у дотичном препису се овај члан налази баш непосредно иза члана који је у прихваћеном укупном бројању обележен као 192.¹⁴²² "По томе би испало да су на једном месту у Раковачком препису најтежи преступи властеле, којима би била прибројана и содомија," закључује Бубало.¹⁴²³ Заиста, овакво резонување делује логично, а не може се ни оспорити да би овај преступ, тако тумачен, у оно доба био сматран тежим од силовања.¹⁴²⁴

Ипак, стање у осталим рукописима доводи у сумњу оправданост оваквог тумачења. Не само што ниједан осим Раковачког не имплицира да се у члану 54. ради о мушком властелину, већ је у некима (Раванички, Текелијин-Софијски) израз *владика* замењен речју *жена*.¹⁴²⁵ Дакле, очигледно је да то није био изворни смисао ове одредбе. Теоретски, могла би посредни бити свесна измена баш преписивача Раковачког рукописа – али, с обзиром на количину преписивачких грешака и непрецизности у овом рукопису, далеко је изгледније да је у питању само још једна од њих.¹⁴²⁶

---

¹⁴¹⁸ Иако се термин *содомија* у литератури најчешће користи да означи хомосексуалне односе (нарочито мушке), ово у средњем веку није било његово искључиво значење: користио се, рецимо, и да означи полне односе између хришћана и јеретика или са животињама (скотолоштво) и друге сексуалне девијације. Види Robert Mills, *Suspended Animation: Pain, Pleasure and Punishment in Medieval Culture*, London 2005, 90-91 и James A. Brundage, *Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago and London 1987, 149, фн. 106, као и 213. Стога је боље не подразумевати најчешће значење овог израза, већ учинити конкретну напомену о којој врсти преступа се ради.

¹⁴¹⁹ Ђ. Бубало 2010, 222.

¹⁴²⁰ С. Новаковић 1898, 46.

¹⁴²¹ С. Новаковић 1898, 47; види нарочито М. Пешикан 1997, 276.

¹⁴²² У Раковачком препису оба чине део члана 89. Види М. Пешикан 1997, 276.

¹⁴²³ Ђ. Бубало 2010, 222.

¹⁴²⁴ Могло би се чак додати и да је у оваквом случају смислено што такво дело није прописано и међу резерватима за себре. Јер, ако би било учињено само међу себрима, не би било елемента вређања сталешке части који би био присутан ако се догоди између два властелина; а такође није незамисливо да себар на овај начин нападне властелина – свог господара, ратника и вероватно заштићеног од стране других оружаних људи.

¹⁴²⁵ Види С. Новаковић 1898, 47.

¹⁴²⁶ Види Ирена Грицкат-Радуловић, "Језик Раковачког преписа", у М. Пешикан 1997, 289-295.

Осим тога, треба погледати претходни члан 53, који говори о силовању, а у којем се такође појављује израз *владика*. У спорном Раковачком препису он гласи: "Ико и властѣлиль (sic) оуѣз'ме владыкоу по силѣ, да мѣ се вѣѣ рѣце ѡтсекоѣ, и носѣ оуѣрежѣ; ако ли себѣ'рь оуѣзме по силѣ владыкоѣ, да се вѣеин; ако ли своѣ женѣ ѣз'мѣ по силѣ, да мѣ се вѣѣ рѣце ѡтсекоѣ, и носѣ ѣрежѣ."¹⁴²⁷ Ако би се прихватало да *владика* означава мушкарца (а употреба истог појма у два дијаметрално супротна значења би била апсурдна), то би значило да овај члан регулише наставање *мушког* властелина како од стране другог властелина, тако и од стране себра, а у погледу жена само силовање себарке од стране себра – које би се притом кажњавало исто као хомосексуално силовање у кругу властеле! Кад се дода и чињеница да су Скраћена синтагма и такозвани Јустинијанов закон садржали прописе којима су се и добровољни хомосексуални односи далеко теже кажњавали¹⁴²⁸, јасно је да овакво тумачење члана 53. не би било у складу са средњовековним градирањем значаја ових престапа, те је стога неодрживо. А заједно са њим пада и теорија о мушком роду појма *владика*. Насупрот великом броју компликација и нелогичности које она изазива, стоји једноставна хипотеза да је реч "кои" у члану 54. по Раковачком препису напросто омашка преписивача. У светлу свега наведеног, ову хипотезу би требало прихватити.

Према томе, утврђено је да члан 192. у царске дугове убраја неверу, крв и силовање властелинке. Што се, пак, тиче његове опште поузданости и слоја становништва на који се односи, ту је теже дати коначан одговор. За сада се може само рећи да је изгледно, мада не и сигурно, да се односио на престапе властеле, а да његова аутентичност и поузданост још увек остају под благим знаком питања.

¹⁴²⁷ Види М. Пешикан 1997, 240 и С. Новаковић 1898, 46. Призренски рукопис се, ако се изузму правописна неслагања, разликује само утолико што у њему стоји исправно "роуѣѣ" уместо "рѣце" и "своѣ другоу" уместо "своѣ женѣ". *Ibid.*

¹⁴²⁸ Глава 14. Потпуне синтагме, прихваћена у целости као 13. глава Скраћене синтагме, **О мѡуѣженитѡв' стѡѣѣ**, садржи четири правила (три црквена и једно световно), по којима казне за добровољне хомосексуалне односе рангирају од петнаестогодишњег покајања до смртне казне. Види С. Новаковић 1907, 107-108. Световни закон из Синтагме преузима и такозвани Јустинијанов закон, па у свом члану 38. прописује: "ѡце кто ѣ мѡжкіѡ Полоѡѣ влѡдѣ ѣтворитѣ, да се ѡгнѣѡѣ ѡѡѣ ѣжежѣтѣ, рѡз' вѣѣ мѡн'ше ѡт вѣ лѣѣтѣ, и по подѡѡѣѡѣ вѡз'рѡстѡ:~" Наведено према Б. Марковић 2007, 85. О овоме види и А. В. Соловјев 1928, 1855-186.

Може се закључити да поуздану основу за разматрање владалачких резервата у Душановом законику представљају чланови 103. и 183. Чињеница јесте да су оба члана формулисана као посебни случајеви, царски дугови одређене групе потчињеног становништва, али то вероватно није стога што је имплицитно за остале постојало неко потпуно другачије правило, већ зато што су ово биле спорне групе за које је било потребно нагласити дотичне прописе. С обзиром на горе наведено тумачење станика, прихватљиво је узети списак резервата из члана 183. као меродаван, те сматрати да је он важио и за остале категорије потчињеног становништва. Свакако су и парнице око земље регуларно спадале у резервате – а само за отроке у потпуно неслободном положају, који нису ни могли имати своју земљу, није било потребе да се оне наводе.

Извор ових одредби се може наћи у цитираној Милутиновој повељи Хиландару. Кад се крв и вражда посматрају ако не баш као исти деликт, а оно као блиска и везана кривична дела, могло би се рећи да је та повеља извор свих резервата у Законику изузев крађе и разбојништва. Како је нарочито поштрен третман ова два дела (и са материјалног, и са процесног аспекта) настао баш у Душановом законику – свакако због великих проблема која су изазивала у пракси, те зарад прогона озлоглашених лопова и разбојника – сасвим је јасно да у њиховом погледу члан садржи и новитете којима је допуњена одредба Милутиновог доба. Овде се можда донекле може убројати и Светоарханђеловска хрисовуља, са тим изузетком што коњ, који се у њој помиње као резерват, у Законику није тако регулисан.¹⁴²⁹

Ни Милутинова, ни Душанова повеље Дубровнику се, пак, не могу сматрати извором ових чланова. Без обзира на то што се у њима појављују невера, вражда (или крв), земља и провон, који су присутни како у Милутиновој Хиландарској повељи, тако и у Душановом законику, томе је, како се чини, разлог само значај ових дела. Остатак списка показује да је избор резервата учињен са изразитим обраћањем пажње на њиховог субјекта – то јест, да у повељи Дубровчанима нису као царски дугови предвиђена кривична дела која су уопштено сматрана најтежим и најозбиљнијим, већ управо она која су била таква с обзиром на специфичан положај Дубровчана (пре свега као трговаца) у Србији.

---

¹⁴²⁹ Могуће је да је у овој хрисовуљи прописан баш јер се радило о мешовитим споровима.

Исто се може рећи и за Милутинову Грачаничку хрисовуљу: само присуство вражде у њој (ако се уопште ради о резерватима) није довољно да се сматра да су се законописци на њу угледали, будући да је присутна и у скоро свим другим случајевима регулисања владаревих дугова – а једино кривично дело по којем је она специфична, крађа из цркве, у Законику није поменуто.

Што се члана 192. тиче, уколико је аутентичан, највероватније је да елемент по којем се разликује од преостала два – убрајање силовања у царске дугове – потиче из ромејског права и његовог схватања о овом кривичном делу. Било би тешко рећи да је извор за овај члан тражен у повељама где се титулару дарује пун износ глоба за вражду и девичји разбој¹⁴³⁰, будући да је у питању тек маргинално додиривање суштине теме, а да је акценат много више на фискалном значају тих глоба. Логичније је претпоставити да су и поменуте повеље и овај члан Законика усвојили исти ромејски принцип по којем силовање спада у тешка кривична дела.¹⁴³¹ Законик, додуше, модификује ово наглашавањем да у посебну категорију спада само силовање жене из властеоског сталежа, чиме се подвлачи значај заштите сталешке части.

Процесне установе

Позивање на суд – печат

Члан 62. Законика, већ споменут у контексту привилегија велике властеле, није само за ту тематику релевантан. "Властелинъ велии да се не позыва безъ книги сѹдине, а прочинъ печать," гласи он.¹⁴³² Изузев посебног начина за позивање најповлашћенијег слоја, о којем је већ било речи, он регулише и редовни начин позивања на суд – печатом.

Печат се помиње већ у Жичким хрисовуљама Стефана Првовенчаног. "И да се не позыва архиепискоуповъ чловѣкъ кралю безъ кралеве печати, нъ ако к комѹ чинъ длѣжнъ архиепискоуповъ чловѣкъ, да га позыва съ кралевомъ печатню къ кралю, да ако не понде по

¹⁴³⁰ О пару који су у ромејским повељама чинили *φοινίκον* и *παρθενοφοροία* је већ било речи у одељку о глобама.

¹⁴³¹ Види J. A. Brundage, 107, 119-120 и Eve Levin, *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs, 900-1700*, New York 1989, 215-218.

¹⁴³² С. Новаковић 1898, 51.

печати, то тѣзи да се оуписоуи печати оу краља, и да не оузима... архиепискоупъ севѣ."¹⁴³³

Иако ове две одредбе на први поглед можда не регулишу сасвим исту материју, није тешко приметити суштински ток који их повезује. И поред непотпуне очуваности, очито је да је циљ норме у Жичкој повељи био да спречи евентуално узнемиравање црквених (архиепископових) људи од стране световних власти, прописивањем да лице које жели да позове некога од црквених поданика пред световни суд не може то учинити без да се легитимише уз помоћ краљевог печата. Овај је, нема сумње, могао издати само краљ лично, и то је чинио само у случајевима када је заиста постојао оправдан разлог да се неко лице позове пред њега ради суђења.

Очигледно је исто ово, као основну одредбу (од које писани облик позивања за велику властелу представља изузетак), прописао и Душанов законик: како би позив био легитимисан, туженом је морао бити предат службени печат, то јест његов отисак. Не треба сматрати да круг лица обухваћених одредбом представља неку нарочиту иновацију Душановог времена: то што је Жичка повеља поменула само црквене људе је последица тога што је она намењена одређеном манастиру, па је само то питање било релевантно. Иначе је сасвим вероватно да је исто правило о печату могло важити и за властелу за време Стефана Првовенчаног – с тим што би оно било прокламовано у повељама које данас нису сачуване, или можда утврђено обичајним правом..

Што се, пак, тиче судске инстанце пред коју се позива печатом, ту јесте дошло до измене, али не ове установе, већ система према којем се она потом акомодира. Краљев суд је у време доношења Жичке повеље, колико је познато, био једини облик државног судства који је могао бити надлежан за суђење црквеним људима. Са Душановом реформом судства и увођењем редовних државних судова, већина некадашње владареве судске надлежности – уистину, све осим случајева где је било суштински битно да он лично пресуђује – је пренета

---

¹⁴³³ Овде цитирана одредба из прве Жичке хрисовуље је такорећи без измена, само са поделом на две реченице, поновљена у другој. Види В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 92, затим 95, а такође С. Новаковић 1912, 575.

на њих. Самим тим, и отискивање печата за судски позив је – као већ постојећа институција – прешло у њихову надлежност у оквиру поступка.¹⁴³⁴

Престој

Као и у већини старих права, непојављивање позване странке на суду без оправданог разлога се строго кажњавало. Осим што би губио спор, кривац за дело престоја је био дужан и да плати истоимену глобу. У Душановом законнику је она изражена у природи: "и кто воудѣ позванъ прѣгк обѣда съ приставомъ и не прѣде на обѣдѣ, да кетъ кривъ и прѣстои властѣлиноу ·с· воловь."¹⁴³⁵ Као и у осталим малобројним случајевима где се у Законнику појављују глобе у природи, ова чињеница је прилично необична и може послужити као основ претпоставке да је реч о установи преузетој без измене из обичајног права или неке старије повеље.

Међутим, овакав закључак може бити пољуљан када се обрати пажња на чињеницу да је новчана глоба за престој постојала скоро педесет година пре доношења Законика.

У Скопској хрисовуљи краља Милутина, наиме, стоји да је "чловѣкоу црковномоу прѣстои ·ни· динарь."¹⁴³⁶ Не само што је очито да ова одредба не представља извор горе наведеног члана Законика – јер је у њој, осим различитог како износа, тако и начина одређивања глобе, другачији и преступник – него се поставља и питање зашто се он вратио на архаичнији облик глобе, и то нарочито у случају ове установе.

Могуће је следеће тумачење: ове две глобе за престој, једна за себре, друга за властелу, су заједно постојале у старијем српском праву, било обичајном или записаном у документима који нису сачувани. Глоба предвиђена за властелу је, наравно, морала бити већег износа од оне за себре: иако повлашћени слој, властела је, као што је већ речено, код имовинског кажњавања увек плаћала веће износе, управо због своје веће економске моћи. Сасвим је могуће, поготово

---

¹⁴³⁴ Друго би питање било да ли је, упркос томе што овај члан говори о судијама, да ли је позивање печатом сачувано и у оним ретким ситуацијама када је цар лично пресуђивао. У недостатку доказа супротног, треба претпоставити да јесте, јер је то био већ одавно устаљен и познат начин позивања за судски процес.

¹⁴³⁵ Члан 56. Душановог законика; наведено према С. Новаковић 1898, 48.

¹⁴³⁶ С. Новаковић 1912, 619. Глоба истог назива и износа се плаћала и у случају да неко позове црквеног човека на суд ван територије манастирског поседа, али о томе је било речи више.

уколико је у питању институт настао у старијем праву – у доба када робноновчани промет у Србији није био толико развијен да се може очекивати ефективна исплата великих износа новца – да је властеоска глоба била изражена у натури управо због своје величине, јер се на тај начин могла једноставније исплатити. Могуће је, додуше, и да су обе глобе испрва биле изражене у натури, а да одредба Скопске хрисовуље представља Милутинову модернизацију и изражавање ове казне у новцу по први пут. Ипак, с обзиром на то да је Душанов законик прописао многе глобе у изузетно високим новчаним износима, све до хиљаду перпера¹⁴³⁷, изражавање у натури једне једине казне, која би притом била далеко мања од поменутог примера када би се изразила у новцу¹⁴³⁸, делује прилично необично.

Осим тога, какав год био однос ове одредбе Законика са оном из повеље Светом Ђорђу, то јест представљале оне право на истом степену развоја или не, остаје питање избора норме за рецепцију. Није чудно што је Милутин у Скопској повељи одредио само глобу за црквене људе, јер они и јесу представљали становништво чије односе на манастирском властелинству је повеља нормирала: властеле тамо, изгледно је, није уопште ни било. Међутим, необично је што Законик одлучује да пропише само износ престоја за властелу. Не може се замислити да би само припадници повлашћеног слоја могли бити учиниоци овог кривичног дела, будући да је оно такве природе да га свака парнична странка може учинити, а поготово у светлу очигледног доказа да је оно било кажњиво за меропхе у време краља Милутина. Логичан закључак који се намеће јесте да је казна за меропхе била већ позната у ранијем – вероватно обичајном¹⁴³⁹ – праву, те да је Душанов законик одлучио да је прећути и не понавља оно што је познато, а да је износ казне за властелу нов и да мења оно што је раније обичајно право прописивало. Но, тек ту се појављује парадокс – казна за коју се може логички претпоставити да је уведена Закономом као нова и да *не* представља рецепцију ранијег (писаног или обичајног) права, је уједно и *једина* казна у дотичном

---

¹⁴³⁷ Колико је износила казна коју је властелин плаћао за убиство себра, као и новчани део казне за поротнике који се криво закуну. Види чланове 94. и 154. Душановог законика, у С. Новаковић 1898, 73-74 и 120-121.

¹⁴³⁸ Ако се узме за тачан више већ наведени податак о цени од девет или десет перпера за вола, ова глоба би износила највише шездесетак перпера.

¹⁴³⁹ Мада није немогуће да се казна из Скопске хрисовуље примењивала и на широј територији, било тако што је била прописана у истом износу и на другим (можда световним) властелинствима, било тако што је ушла из партикуларног писаног у опште обичајно право.

правном споменику која је прописана у изразито архаичном виду. Нажалост, неизгледно је да се одговор на ово питање може дати са постојећим стањем у изворима.

Удава

Члан 84. Душановог законика садржи – између осталих – и забрану удаве: "...*роукѣ на соудѣ да нѣсть, и опаданіа и оудавѣ; тѣкмо да се соудѣ по законоу.*"¹⁴⁴⁰ Пре разматрања значења, сврхе и извора ове одредбе, додуше, треба прво утврдити шта се под удавом уопште подразумевало.

Новаковић је удаву протумачио као хапшење дужника и држање дотичног у притвору како би се приморао да плати дуг, било да се ово обавља самовласно од стране повериоца или пак судским путем.¹⁴⁴¹ Он поткрепљује своје схватање позивањем на извештај бр. 1 уговора са Дубровником, али из ових се, као што ће се видети, не може конзистентно закључити ништа осим да је удава неко понашање у вези са дуговањем и судским поступком које се у Србији каткада практикује, а забрану којег Дубровчани покушавају да постигну у својим односима са Србима.

Соловјев наводи како се слаже са мишљењем Новаковића – које, међутим, поставља као да је овај рекао да је удава искључиво самовласно хапшење за дуг, те се може закључити да ово заправо представља његово мишљење.¹⁴⁴² И Тарановски подржава ово тумачење, изричито наводећи удаву у односу према Дубровчанима као врсту репресалија.¹⁴⁴³ У вези са тиме је и његово схватање да се забрана самосуда у унутрашњем правном поретку, присутна у Светостефанској хрисовуљи, односи управо на изам и удаву.¹⁴⁴⁴

---

¹⁴⁴⁰ С. Новаковић 1898, 66. У Раковачком рукопису уместо "оудавѣ" стоји "давѣ", али очигледно је посредни преписивачка грешка. *Ibid.*, 67.

¹⁴⁴¹ "Удава је, на послетку, било право повериоца да свога дужника, судом или самовласно ухвати, лиши слободе, свеже, па суду преда, који га је морао држати докле свој дуг не плати." *Ibid.*, 197.

¹⁴⁴² А. В. Соловјев 1980, 246. Он, такође, спекулише да је удава била "словенско начело, које се коси са појмовима римског права", па да њена забрана у Душановом законнику "изгледа као уступка римско-византијским схватањима." А. В. Соловјев 1928а, 218.

¹⁴⁴³ Т. Тарановски 1996, 732-733.

¹⁴⁴⁴ *Ibid.* Руководећи се том интерпретацијом, он сматра да је разлог доношења овог члана то, што раније забране нису успеле да до краја елиминишу праксу примене удаве. "Само тим се може објаснити, да је Душанов законик сматрао за потребно да забрану удаве свечано потврди," наводи он. *Ibid.*, 734. Све и да је његово тумачење тачно, ово схватање, иако није без основа, се не би могло прихватити у свом апсолутном виду, јер би иначе чињеница да Душанов законик забрањује,

Другачије тумачење је први изнео Сима Ћирковић. Показавши прво како је забрана удаве, ако се она заиста тумачи као самовласно хапшење за дуг, у нескладу са положајем Дубровчана у трговачким односима са Србима (будући да су они далеко чешће иступали као повериоци, тешко да би били заинтересовани за забрану поступања које је угрожавало само дужнике¹⁴⁴⁵), скренувши затим пажњу на запажање Тарановског како су у Душановим повељама постојале казне које су се наплаћивале "без суда и пре"¹⁴⁴⁶ и показавши коначно на примерима дотада необјављених докумената из Дубровачког архива како постоје случајеви где се управо изрицање казне "*absque placito*" доводи у везу са термином *удава*¹⁴⁴⁷, Ћирковић је извео једини логичан закључак – да је удава окривљавање и изрицање казне без судске расправе, то јест по скраћеном поступку.¹⁴⁴⁸ У том случају постоји и крајње логично објашњење зашто су Дубровчани инсистирали на томе да се забрани удава против њихових суграђана: "практиковање удаве значило је терање Дубровчана пред домаће власти и нарушавало је судски имунитет и аутономију коју су дубровачки трговци уживали у Србији."¹⁴⁴⁹

рецимо, убиство, требало да значи да раније писане и обичајноправне забране овог кривичног дела нису биле ефикасне. Пре свега, сигурно је да ниједна правна забрана одређеног понашања не може – осим у случају да се ванправне околности тако промене да људи више немају потребу за, односно корист од таквог понашања – бити делотворна без изузетка, те је стога очигледно да она мора наставити да постоји у правном поретку и када итекако производи резултате у погледу сузбијања понашања које забрањује. Осим тога, треба имати на уму да су сви извори у којима је удава пре Законика споменута били партикуларног карактера. Уговори са Дубровником су је, логично, забрањивали само у погледу Дубровчана. Повеље, пак, не само да су важиле само на територији властелинстава за која су биле издаване, већ је чак могуће и тумачење по којем је удава у њима представљала не глобу за учињено кривично дело, него за дозвољену процесноправну радњу.

¹⁴⁴⁵ Сима Ћирковић, "Удава", *Зборник Филозофског факултета*, XI-1/1970, 346-348. Он наводи бројне примере – додуше, из периода деспотовине – у којима се Дубровчани појављују као повериоци, и то строги и на релативно злом гласу, као и случај преговора између њих и деспота Ђурђа где се, поред бројних других питања из сродне материје, удава уопште не спомиње. Он закључује "да су чак позиције преговарача (мислећи у односу деспота Ђурђа и Дубровчана – прим. Н. К.) такве да није ни мало вероватно да би се Дубровчани залагали за мере које штите дужнике. Као што се могло видети Дубровчани се јављају као повериоци, а српски грађани као дужници. То, наравно, не значи да никад ниједан Дубровчанин у Србији није потезан за дуг. Кад се то дешавало редовно је био у питању дуг владару и Дубровчани су се тада залагали да се не примени "изам" или "преузам", тј наплаћивање дуга једног дубровачког трговца од имовине неког његовог земљака. Крајем XIV в. је и питање о 'изму' постало актуелно, унето је у повеље и изазвало дискусије, једном баш у време спора о дужницима, али то ни савременици ни модерни истраживачи нису доводили у везу са удавом." *Ibid.*, 348.

¹⁴⁴⁶ *Ibid.*, 349. Види и Т. Тарановски 1996, 737.

¹⁴⁴⁷ С. Ћирковић 1970, 349-350.

¹⁴⁴⁸ *Ibid.*, 350-351.

¹⁴⁴⁹ *Ibid.*, 351.

Иако је Ћирковићево тумачење веома квалитетно поткрепљено доказима и добро прихваћено од стране медијалиста који се баве (политичком) историјом, вреди учинити малу дигресију и напоменути да оно, нажалост, није 'заживело' у делима правних историчара. Они се најчешће држе Новаковићевог тумачења, упркос његовим бројним недоследностима, које мање или више вешто покушавају да објасне, док Ћирковићево уопште не помињу, као да је у потпуности измакло њиховом стручном оку. На ово је скренуо пажњу још Андрија Веселиновић 1988. године¹⁴⁵⁰, наглашавајући нарочито како је неопростива грешка што се застарело Новаковићево схватање прихвата у свим издањима и коментарима Душановог законика, па и оним која су иначе сачињена по највишим академским стандардима, као што је подухват издавања свих рукописа Законика од стране САНУ.¹⁴⁵¹ Међутим, и данас, више од двадесет година после Веселиновићевог чланка, ово застарело тумачење удаве опстаје како у академским делима многих правних историчара, тако и у већини уџбеника за студенте правних факултета¹⁴⁵², чиме је учињена неправда како труду Симе Ћирковића, тако и историјским чињеницама.

Благојевић, осим што подржава Ћирковићеву теорију, сматра да је удава институт ромејског порекла. "Имајући у виду чињеницу да се 'удава' најпре помиње у крајевима који су били дуго под Византијом, а касније су прикључени

---

¹⁴⁵⁰ Андрија Веселиновић, "Још једном о значењу средњовековног појма 'удава'", *Историјски гласник*, 1-2/1988, 129-135.

¹⁴⁵¹ *Ibid.*, 131.

¹⁴⁵² Углавном се удава заједно са измом подводи под појам самосуда као кривичног дела, у оквиру којег се одређује као самовласно хапшење дужника. (У том смислу види Драгош Јевтић и Драгољуб Поповић, *Народна правна историја*, Београд 2009, 82 и Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Београд 2010, 64. Наравно, Ћирковићев рад се не налази у списковима коришћене литературе ових уџбеника.) Уџбеник Нишког Правног факултета чак само кратко одређује изам и удаву као "самовласно намиривање" које је било искључено већ у првим уговорима са Дубровником. Мирослав Р. Ђорђевић и Слободанка С. Стојичић, *Државноправна историја српског народа: феудално доба, грађанско доба*, Ниш 2007, 31; овај уџбеник чак не садржи списак литературе коришћене при његовој изради. Марко Павловић, иако се такође приклања виђењу удаве као врсте самосуда, бар помиње Ћирковићево тумачење у свом уџбенику – али само као неуспешан покушај реинтерпретације, без икаквих аргумената – а и то преко *Лексикона српског средњег века*, а не самог Ћирковићевог текста! Марко Павловић, *Српска правна историја*, Крагујевац 2005, 133, фн. 210. Ипак, један нешто старији и дуго коришћен уџбеник је одређивао удаву на правилан начин (као "окривљавање које доводи до непосредног изрицања казне без суда и без нормалног судског поступка"), али и он ју је сврставао само у групу кривичних дела против судства, чим је опет искривљена суштина овог института. Драгослав Јанковић, Мирко Мирковић, *Државноправна историја Југославије*, Београд 1997, 47. Аутори, барем, наводе Ћирковићев чланак у списку литературе, тако да очито није реч о неупућености, него о невештом представљању материје студентима, можда изазваном обавезом краткости.

Бугарској или Србији, може се с разлогом режи да је 'удава', односно кажњавање по скраћеном судском поступку, прихваћено у обе словенске државе под утицајем из Византије," тврди он.¹⁴⁵³ Овакво резонување је логично и сасвим могуће, мада се мора додати да ни самосталан развој није немогућ – јер идеја о мандатном кажњавању, то јест брзом и ефикасном санкционисању оних који нарушавају правни поредак, природно настаје свуда где се развијају управни органи, пре свега органи безбедности. За потребе овог истраживања вреди поново нагласити да и ако је удава као установа *изворно* настала под ромејским утицајем, то не значи да повеље и уговори кроз које је она нашла своје место у српском правном систему нису касније остварили утицај на Душанов законик.

Први помен удаве у повељама, и то у друштву истих института као у Законику, се налази у Скопској хрисовуљи краља Милутина: "Ни пот' коу да ђзима на нѣм нѣки владал' цѣ, ни ђдава ѿт паданнѣ прѣд владал' цѣ, ни роуке, ни печати, ни ѿтѡн ни прѣстога, нѣ вѣкѡ глобѡ да оузима црѣковѣ малѡ и великоу."¹⁴⁵⁴ Овде се очигледно ради о набрајању не свих поменутих института као таквих, већ у смислу глоба које се за њих наплаћују, те се наглашава да ће те глобе узимати црква, а не владалци. Штавише, из помена сваке мале и велике глобе на крају формулације се може закључити да није посреди таксативно набрајање, већ само навођење примера глоба, како би се илустровало да све припадају манастиру.

Са удавом се може повезати и још једна, већ помињана, одредба Скопске хрисовуље: "Вражда да се не оузима или оу градоу или оу селоу, развѣ на оувици кто ю оучини, и то соудомѣ."¹⁴⁵⁵ Као што је поменуто, напомена "и то соудомѣ" може означавати да се у случају суђења за вражду не дозвољава удава, што је сасвим логично с обзиром на тежину овог кривичног дела.

Прва материјалноправна одредба у вези са овом установом се налази у две већ помињане Милутинове повеље Дубровчанима из 1302. године. У првој, која се претежно и бави судским поступком, стоји: "Да нѣм нѣ оудаѡе оу комѣ годѣ дългоу,

¹⁴⁵³ М. Благојевић, "О једнаким обавезама...", 159.

¹⁴⁵⁴ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 317.

¹⁴⁵⁵ С. Новаковић 1912, 617.

лише соудомъ да се ништоу..."¹⁴⁵⁶ Међу слободама које се дају дубровачким трговцима на почетку друге повеље се напомиње "и никданъ чловѣкъ њ Српъскои Зем'ли малъ же и великъ да не ѡдак ѡ ѡдавѡ дѡбровъ чинина".¹⁴⁵⁷ Реч је, дакле, о експлицитној забрани примене овог, иначе очигледно легалног, института према дубровачким поданицима. Уместо њега се налаже употреба регуларног судског поступка – тачније, поступка редовног устројства и трајања, али пред посебним мешовитим судовима.

Када се обе ове одредбе посматрају у свом ширем контексту, што је већ учињено више у одељку о трговцима, може се закључити да су њихови намеравани субјекти били дубровачки трговци са пребивалиштем на територији Србије, те да су они на овај начин – будући, ипак, странци – ослобађани неких обавеза које су погађале српско становништво, односно изузимани од подложности неким нормама које су примењиване на српске поданике.

После Милутинове владавине нема спомена удаве све до Хтетовске повеље, где се поново, као и у Скопској, помиње као глоба: "што се чини глоба на црковныхъ людехъ, мала и великаа, все да оузима светлаъ цркъы, или к крага, или к роука, или к отъвои, или к оудава, или к прѣстон, все да к црковно."¹⁴⁵⁸ Поново је у питању набрајање *exempli causa*, које сведочи о томе да је институт у доба доношења обе повеље био познат и примењиван, као и да није постојала намера творца норме да се он засебно регулише и мења у односу на дотадашње право.

Коначно, следећи помен удаве је у самом Законику.¹⁴⁵⁹ О томе, да је у питању преузимање у повељама већ регулисаног института, не може бити сумње

¹⁴⁵⁶ С. Новаковић 1912, 160.

¹⁴⁵⁷ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 344.

¹⁴⁵⁸ С. Новаковић 1912, 659-660.

¹⁴⁵⁹ Први следећи помен у уговору са Дубровчанима је још скоро век касније – у уговору који је са Дубровником закључио деспот Ђурађ Бранковић 1428. године. (С. Новаковић 1912, 236.) Јасински је на основу те чињенице изнео претпоставку да је удава према Дубровчанима после Милутиновог времена била понову допуштена, па да је деспот Ђурађ наново забранио. М. Н. Јасински 1930, 173-174. Тарановски, са друге стране, сматра ово нереалним, а за непојављивање удаве у уговорима дуже од века даје следеће тумачење: "Можда се забрана удаве изостављала у потоњим уговорима због тога, што је дотична одредба кр. Милутинова ушла у живот, тако да се претворила у обичај чврсти и несумњиви у промету са Дубровником. Тек кад је под деспотима правни поредак попустио, затражили су Дубровчани у томе погледу нову гаранцију. Стефан Деспот, који се са неправдом борио унутрашњим средствима, одбио је да такву гаранцију унесе у међународни уговор, а Ђурађ Бранковић био је приморан, да то учини." Т. Тарановски 1996, 159-160.

– мада са том изменом, што се забрана од чисто персоналне претворила у општу. Највероватнијим се чини да је цар Душан, у оквиру своје реформе правосуђа и труда да нова организација судства буде што ближе идеалу правичности, одлучио да укине скраћени поступак, сматрајући да у њему права странака не могу бити на адекватан начин заштићена.¹⁴⁶⁰

Котао

Душанов законик помиње котао у две одредбе. Члан 84, управо разматран и у вези са установом удаве, гласи: "Соудъ бы да не за котль ни оправѣ никакъ ве; кто се справи, да не дава соудимъ оправѣ; роукѣ на соудѣ да нѣсть, и опаднѣ и оудавѣ; тѣкмо да се соудѣ по закону." ¹⁴⁶¹ Члан 106. ограничава примену котла само на себре: "Дворанѣ властѣоскы, ако оучины коѣ зло кто отъ нихъ; кто боудѣ проидривикъ, да га оправѣ отчина дружина поротомъ; ако ли кѣтъ себрь, да хыти оу котль." ¹⁴⁶²

У повељама нема много помена котла. Милутинова хрисовуља манастиру Светог Ђорђа Скоропостижног га укида за људе на поседима дотичног титулара, али, нажалост, без образложења које би помогло да се схвати разлог укидања, као и да ли је то била чешћа ствар, или само изузетак за поменути манастир: "Да нѣсть котла людемъ Свѣтаго Георгиѣ, ни надѣставѣ, ни вчлчга ни оу комъ потворѣ." ¹⁴⁶³

У повељи Стефана Дечанског од 6. маја 1328. године, којом краљ потврђује дар протосеваста Хреље манастиру Хиландару, за људе на дотичном поседу стоји само кратка одредба: "И котла да имъ нѣсть." ¹⁴⁶⁴

Душан у својој Арханђеловској хрисовуљи прописује: "И котла йрхаггеловѣмъ людемъ да нѣсть съ нѣми жоупљани, развѣ мегю собомъ въ йрхаггелѣ." ¹⁴⁶⁵ Ово укидање котла само у споровима са људима ван територије манастира је необичност која још увек није до краја разјашњена. Тарановски, рецимо, претпоставља да то може

¹⁴⁶⁰ Што је поготово оправдано схватање у случају да се удава сводила на 'паушално' пресуђивање без икакве расправе.

¹⁴⁶¹ С. Новаковић 1898, 66.

¹⁴⁶² С. Новаковић 1898, 81.

¹⁴⁶³ С. Новаковић 1912, 616.

¹⁴⁶⁴ С. Новаковић 1912, 401.

¹⁴⁶⁵ С. Новаковић 1912, 699.

имати везе са контактом између "српских" и "грчких" земаља у оквиру царства, али и сам признаје да чињеница да су се ордалије примењивале и у Ромејском царству не иде у прилог оваквом схватању.¹⁴⁶⁶

Ђорђевић доживљава члан 84. као ојачавање доказне снаге котла. "Не само да Душанов законик не укида ово, већ можда још тада превазиђено доказно средство, него га уздиже у ред најсигурнијих, најверодостојнијих доказа: ко се оправдао котлом (...), судијама није био дужан да даје чак ни 'оправу' тј. да плаћа судске трошкове, што је значило да се кривични поступак против оптуженог обустављао, стављао ван правне снаге. Другим речима, поступак против лица које се оправдало тзв. божјим судом, одједном је постајао беспредметан."¹⁴⁶⁷

Ово схватање је вероватно пренаглашено, будући да се оправдавању божијим судом по свој прилици није приступало када је против (или у корист, наравно) оптуженог било других чврстих доказа, већ сигурно управо онда, када је конкретних доказа мањкало. Ипак, суштина се не може оспорити – Душанов законик, очигледно, нипошто не укида примену котла као доказног средства – а то значи да се не ослања ни на једну од очуваних повеља где се он помиње.

Штавише, дало би се претпоставити да се одредбе Законика ослањају на већ постојећи корпус обичајног права (само га допуњавајући и прецизирајући) који је свакако важио и у време доношења наведених повеља. Котао је очигледно био доказно средство које се примењивало у целој држави (те су и тачан начин његовог извођења, време после којег се гледало колико су повреде зарасле, и т.д., морали бити познати у оквиру обичајног права¹⁴⁶⁸), а само поједина властелинства су ослобођена његове употребе у виду посебних привилегија – које Душан није одлучио да преточи у опште правило.

Порота

Душанов законик у свом другом делу садржи четири повезана члана којима се детаљно регулише установа пороте, у стручној литератури често називана "новелом о пороти." Први од њих, члан 151, установљава постојање

---

¹⁴⁶⁶ Т. Тарановски 1996, 755.

¹⁴⁶⁷ А. Ђорђевић, 330.

¹⁴⁶⁸ Поређења ради, без претензија на тврдњу да су иста правила важила у Србији, о сличним облицима ордалија код других словенских народа види К. Кадлец 1924, 118-124.

пороте, број поротника и начин њиховог рада: "Повелѣва царство ми; отъ сзда напорѣда да кетъ ·кд· поротници; а за помзны дльгъ ·ви· поротникъ; а за мало дѣло ·с·; и ты-зи поротници да не соу волъны никога оумирити, развѣ оправити, или окривити; и да кетъ вѣлика порота оу цркъве; и попь оу ризахъ да ихъ закльне; и оу поротѣ камо се веки кльноу и кога веки оправе, ты-зін да соу вѣрованіи."¹⁴⁶⁹ О томе како "оправити или окривити" није никако исто што и "пресудити", те да порота по Душановом законнику није представљала облик суда, већ ипак само доказно средство, је детаљно писао још Тарановски, и то становиште је данас доминантно прихваћено у науци.¹⁴⁷⁰

Члан 152. прописује правила о саставу пороте. "Како кетъ виль законъ оу дѣда царства ми оу светаго краља; да соу велимъ властѣломъ вели властѣле, а среднимъ людемъ противоу ихъ дружина; а себрѣдіамъ ихъ дружина да соу поротници, и да нѣтъ оу поротѣ родима, ни пизмѣника."¹⁴⁷¹ Исто, само у односу на странце, се наставља у члану 153. Законика: "Иновѣрѣцѣмъ и трговѣцѣмъ поротѣци половина Грѣбель, а половина ныхъ дружинѣ, по законоу светаго краља."¹⁴⁷²

Конечно, 154. члан прописује санкцију за поротнике који се криво закуну и ослободе кривца. "Кон се поротници кльноу и оправѣ онога-зи по законоу, и ако се по тоо-зи оправѣ поличіе обрѣте истинъно оу онога-зи оправѣчије кога-но к оправила порота; да оузме царство ми на техъ-зін поротницѣхъ по тысоуштоу перперѣ; а веки по томъ да не соу ты-зін поротници вѣрованіи; ни да се кто отъ нихъ ни моужи ни женіи."¹⁴⁷³

¹⁴⁶⁹ С. Новаковић 1898, 118.

¹⁴⁷⁰ Види Т. Тарановски 1996, 773-778; такође А. В. Соловјев 1980, 297. Занимљиву аргументацију за исто ово гледиште, засновано на поређењу са развојем англосаксонске пороте, износи Божидар В. Марковић, *О доказима у кривичном поступку*, Београд 1921, 53-56. За супротно схватање аутора који су пороту доживљавали као врсту суда види нпр. Јован Авакумовић, "Стара српска порота поређена са енглеском поротом (приступна беседа)", *Глас СКА*, XLIV/ 1894, 1-36, Константин Јиречек, *Историја Срба, друга књига (до 1537)*, Београд 1923, 30 и М. Јовановић, 32-39.

¹⁴⁷¹ С. Новаковић 1898, 119.

¹⁴⁷² С. Новаковић 1898, 120. Под трговцима се, као и у остатку Законика, наравно, подразумевају страни трговци на српској територији, а не домаће становништво које се бави трговином. Како још Новаковић напомиње: "Из овога би изгледало да су *трговци* такође *иновѣрци* или *странци*, пошто се и њима као иновѣрцима под једнако насупрот стављају Срби. Биће да се ту разумеју трговци Дубровачки, јер за трговце домаће била би таква наредба непотребна." С. Новаковић 1898, 238.

¹⁴⁷³ С. Новаковић 1898, 120-121.

Соловјев износи занимљиво запажање у вези са овим члановима Законика. "Увођење поротног суда 'и за мало и за велико' г. 1354 можемо сматрати за уступак животу и српским обичајима. Та реформа изгледа као успостављање неког старог реда, делимично укинутог византизмом Душановим."¹⁴⁷⁴ Ове речи он поткрепљује формулацијом члана 152, по којој се напомиње да се порота уређује онако како је *био* закон у Милутиново време – што би могла бити импликација да од Милутина па до другог дела Душановог законика одредбе о пороти нису биле на снази. У складу са тиме он читаву новелу о пороти тумачи као повратак на правно уређење Милутиновог времена и "покушај реформе – повратка од сложених облика византијског поступка примитивном суду по савести одређеног броја саклетвеника."¹⁴⁷⁵

Ипак, ову формулацију вероватно не би требало толико рестриктивно тумачити. Употребљено прошло време би могло и да означава "како је био уведен закон од стране светог краља", то јест да се односи на чињеницу да су ти прописи у прошлости донети, без претензија да указује да је и њихово важење свршена ствар. Осим тога, постоје и два члана у првом делу Законика у којима се помиње порота, те је јасно да она није била укинута – можда прописана за мањи број случајева, али не и укинута.

Мало пре већ помињани члан 106. прописује следеће: "Дворанѣ властѣоскы, ако оучины коѣ зло кто отъ нихъ; кто воудѣ проијаревникъ, да га оправѣ отчина дружина поротомъ; ако ли кѣтъ себѣрь, да хыти оу котль."¹⁴⁷⁶ И поред чињенице да се овај пропис примењује само на властeosке дворане, услед чега је област његове примене умерено уска, у њему се може видети део развојног пута нормe касније прописане у члану 152. Прописивање да проијаревом сину у пороти седи дружина његовог оца – то јест проијари, а најбитније, властела – представља управо принцип бирања поротника из сталежа окривљеног који ће касније бити уважен за све сталеже у другом делу Законика.

Члан 132. уопште не уређује облик нити начин рада пороте, већ само прописује да се она користи у случају крађе ствари од (војног) плена из стране

---

¹⁴⁷⁴ А. В. Соловјев 1928а, 209.

¹⁴⁷⁵ *Ibid.*, 219.

¹⁴⁷⁶ С. Новаковић 1898, 81.

земље: "Што кто купи отъ плена изъ тоугк землек, што воудѣ плѣннко, по царевѣ земли; да кетъ вол'нь купити отъ тога-зиѣ плена, колико и оу тоугон земли; ако ли га кто потвори говорѣ оно-зи ѣ мое, да га оправи порота по закону..."¹⁴⁷⁷ Колико год да је тај случај конкретан и узак, јасно је и да формулација "по закону", као и чињеница је њена употреба предвиђена без прописивања икаквих нарочитих правила о њеном функционисању, упућују на то да је порота била већ познат и раширен институт.

Објективно гледано, о томе колико је била позната, да ли само из сачуваних до данас Милутинових повеља или и из других аката, као и на који се начин примењивала ова одредба Законика – то јест, како је изгледала порота у Душаново време пре 1354. године – би се могло само нагађати, тако да ово, по актуелном стању у изворима, није плодан правац за даља истраживања.

Закон о пороти се заиста може наћи у праву из Милутиновог времена. "Поротници да имъ се не наричуютъ людикъ краљквства ми ни влательсци, развѣ людикъ црквени", прописано је за манастирске људе у хрисовуљи Светом Ђорђу Скопском.¹⁴⁷⁸ Очито је да ова одредба – додуше, као партикуларно правило за зависне људе једног манастира – прописује оно што ће Душанов Законик формулисати као општи принцип за све сталеже и целу државу: састављање пороте од људи истог сталежа и припадности као и странке.¹⁴⁷⁹

Подаци о саставу мешовите пороте¹⁴⁸⁰ се могу наћи у повељи цара Душана Дубровнику од 20. септембра 1349. године, у којој је питање судства прилично опсежно уређено. Једна од одредби која регулише суђење у мешовитим споровима је и следећа: "И кѣди при Латининъ Срѣбина, да да Латининъ Срѣбиноу половиноу Латинъ а половиноу Срѣбъль сведоке; такожде и Срѣбинъ када при Латинина, да моу

---

¹⁴⁷⁷ С. Новаковић 1898, 100.

¹⁴⁷⁸ С. Новаковић 1912, 616. Грујић ову одредбу доводи у везу са одредбом исте хрисовуље о забрани извођења црквених људи пред ненадлежан суд. Види Р. М. Грујић 1925, 20. Директну везу је, ипак, тешко уочити.

¹⁴⁷⁹ Како Тарановски умесно примећује, овим се не жели имплицирати да је Милутин први пут увео установу пороте, већ само да је прописао правило о њеном саставу. Види Т. Тарановски 1996, 773.

¹⁴⁸⁰ Овај израз је уобичајен у науци за пороту присутну у споровима између Срба и странаца, најчешће Дубровчана. Недељковић, пак, сматра да је он недовољно прецизан и залаже се (нарочито у случајевима суђења са Дубровником) за називе *међународни поротни суд* или *погранична порота*. Додуше, он сматра српску пороту пресудном, а не доказном, па отуд наглашавање да је у питању суд. Види Бранислав Недељковић, "Погранична порота (мешовита порота)", *Историјски часопис*, књига XXIV/1977, 11-15.

дак сведоке половиноу Срѣвль а половиноу Латинь по законоу, како соу имали оу родителѣ и оу прародителѣ царьства ми, свѣтаго крала."¹⁴⁸¹ Међутим, ни Милутин ни Стефан Дечански нису издавали у својим повељама Дубровнику законе о саставу пороте, већ о мешовитом судству. Милутин је прописао да се спорови између Срба и Дубровчана решавају од стране двојице судија – једног Србина и једног Дубровчанина.¹⁴⁸² Стефан Дечански је потврдио ову норму и проширио је и на мешовите спорове у којима су учествовали Саси.¹⁴⁸³

Овде се, дакле, Душан позива на Милутинове прописе на начин из којег би се дало закључити да их само понавља и потврђује, али извори показују да то није посреди. Нема сумње да су Душанови прописи за свој узор и извор имали Милутинове, нити да представљају само даљи развој исте идеје; ипак, смер њеног развоја је направио заокрет – од мешовитог *суђења*, где су Срби и Дубровчани као судије једнако учествовали у поступку, до *суђења* пред српским органима, само уз мешовит састав пороте. Колико год да је она представљала једно од најважнијих доказних средстава у поступку – те да је замисливо да је у пракси исход великог

¹⁴⁸¹ С. Новаковић 1912, 170.

¹⁴⁸² У повељи краља Милутина Дубровнику из новембра 1301. године поводом суђења стоји: "*Item si aliquis Raguseus habuerit aliquam questionem cum aliquo Sclavo, quod illa questio non possit diffinire per curiam regalem nisi per unum Raguseum et unum Sclavum, iudices in ipsa questione.*" С. Новаковић 1912, 159. Иста идеја се наставља у познатој Врхлабској повељи овог владара из 1302. године: "И акѣ се свѣрѣте кон дальгъ междѣ Срѣвль'линомъ съ Дѣбров'чаниномъ, да да (sic) имъ къ сѣдѣ прѣдѣ сѣдиномъ' срѣвльскимъ и прѣдѣ кднѣмъ Дѣбров'чаниномъ' (sic). И що сѣдита този да къ свѣршено. Я прѣдѣ кралеѣвство ми да идѣ за невѣрѣд, за враждѣ, за челмадинѣ законъ: ѣ томъ да къ сѣдѣ Дѣбров'чанинѣ прѣдѣ кралеѣвствомъ' ми." В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, 345-346. Тарановски примећује како је "маркантно, што се Србин наизва 'судијом српским'; према томе се може претпоставити, да ни споменути Дубровчанин није био случајни изабраник странке, него неки делегат локалне колоније Дубровачке за вршење судских функција." Т. Тарановски 1996, 703. Ипак, из тога се не би смео извући закључак да се радило о професионалном судији.

¹⁴⁸³ Његова повеља, издата у Дугом пољу непознате године прописује: "Да имъ нѣ оудавѣ оу комъ годѣ дльгоу, лише соудомъ да се иштоу, да къ кднѣмъ Срѣвльинѣ а друѣги Доѣбров'чанинѣ. Яке боудѣ пра съ Сасиномъ, да боудѣ кднѣ Сасинѣ а друѣги Доѣбров'чанинѣ, прѣдѣ теми да се расправлаѣ." Види С. Новаковић 1912, 160 и Љ. Стојановић 1929, 34. За ову повељу, потписану само са "Стефан Урош", се испрва сматрало да ју је издао Стефан Урош I, а затим, и то прилично дуго, да је то био Стефан Урош II Милутин – па тако наводе и ови аутори – све док Сима Ћирковић 1971. године није доказао да се заправо ради о повељи Стефана Дечанског. Кључни аргументи су били то што су дубровачка властела, поменута у повељи, живела не само за време Милутина, већ и његовог сина, затим што се владар у овом акту позива на привилегије које су Дубровчани добили за владавине његовог "светопочившег господина оца" – што би било необично за Милутина, који је дошао на власт после брата – и, коначно, управо поменути начин спровођења судства. Види Сима Ћирковић, "Прва повеља краља Стефана Дечанског Дубровнику", *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 37/1971, 208–212. Види и Сима Ћирковић, "Повеља краља Стефана Уроша III Дечанског Дубровчанима из 1321. године, *Стари српски архив*, 5/2006, 45-46.

броја спорова зависио управо од мишљења пороте – ипак се учешће Дубровчана у њеном саставу не може мерити са њиховим положајем у судском поступку за време Милутина и Стефана Дечанског. Делује изгледно да су сведоци које ова повеља помиње управо поротници о којима затим говори Законик.

Што се тиче тога што се они се не помињу у сачуваним повељама ових краљева, Тарановски претпоставља да је дотична референца заправо позивање на обичајно право које је важило у Милутиново време. Он сматра да је порота коришћена као доказно средство и пред Милутиновим мешовитим судом, те да је Душан, пошто је "учинио даљи и одлучни корак у етатизацији судства" – заменивши мешовити суд српским државним судом – искористио задржавање старе установе пороте "да ублажи непријатан утисак од укидања мешовитог суда и поводом пороте намерно подвукао, да ју оставља 'како су (је Дубровчани) имали (у Србији) у родитеља и у прародитеља царства ми'".¹⁴⁸⁴ Дакле, Тарановски сматра да експлицитним поменом краља Милутина Душан само придаје додатни легитимитет обичајноправним одредбама о пороти, да је посреди "освештење старог обичаја ауторитетом и ореолом 'светог краља'".¹⁴⁸⁵ И Соловјев износи слично резонување о употреби мешовите пороте пред мешовитим судом Милутиновог времена, али скреће пажњу и на одредбу о постављању сведока из Душановог уговора са Дубровником.¹⁴⁸⁶

Коначно, одредбе о судству у овој повељи се завршавају следећим члановима: "И за соудовѣ и вѣско оправданнѣ, како соу имали оу родителѣ и прародителѣ царства ми, такози и одѣ дньѣ напредѣ да имаю. И за вѣсе да кѣтъ соудѣ на Желѣзном Плочѣ, како кѣтъ и отѣ прежде било."¹⁴⁸⁷ На први поглед, могло би се чинити да се овим у потпуности потврђује мешовито судство које је постојало у Милутиново време, те да су ове одредбе у супротности са малопре цитираном нормом о мешовитом саставу сведока-поротника. Међутим, посреди је нешто друго. Ове одредбе се налазе директно после члана о међи између српске и дубровачке територије и старом проблему преласка дотичне од стране Дубровчана путем сађења винограда

---

¹⁴⁸⁴ Т. Тарановски 1996, 772-773.

¹⁴⁸⁵ *Ibid.*, 773.

¹⁴⁸⁶ А. В. Соловјев, 298-299.

¹⁴⁸⁷ С. Новаковић 1912, 171.

и на српској земљи.¹⁴⁸⁸ Према томе, оне се на то и односе – на суђење између Србије и Дубровника у погледу земљишних поседа (где заиста и остаје стари начин решавања спорова) – док су се претходни прописи, који се тичу Дубровчана трговаца, односили на њихове личне спорове које би могли имати са Србима на српској територији – где су раније важиле Милутинове одредбе о једном српском, а једном дубровачком судији, док се сада уводи Душанова мешовита порота.

Стојан Новаковић сматра да "Законик сам наводи да су главне одредбе пороте од краља Милутина"¹⁴⁸⁹, мада напомиње да се у сачуваним документима између Милутина и Дубровчана не помиње ништа о пороти – јер Милутин прописује мешовити суд, а не мешовиту пороту.¹⁴⁹⁰ Тарановски и Соловјев, као што је више већ поменуто, претпостављају да је и у време Милутиновог мешовитог суда постојала обичајним правом регулисана мешовита порота, коју сада Душан истиче као доказ да се тадашња правила још увек поштују.

Ипак, ову тему је у нашој новијој науци највише истраживао Ђорђе Ђекић, чија је магистарска теза, "Законодавна делатност краља Милутина", у највећем делу посвећена управо овом питању. Додуше, у питању је рад из историје, а не *правне* историје – па се недостатак правничког образовања аутора, нажалост, итекако види у неким битним елементима овог рада¹⁴⁹¹ – али тим пре вреди размотрити његову садржину и указати како на достигнућа, тако и пропусте. Ђекић, базирајући се на упућивању Законика на Милутина (као и радовима оних аутора који су дотично на буквалан начин тумачили), закључује како је несумњиво да је Милутин донео закон о пороти – и то закон у формалном смислу, правни акт општи и по својој природи, и по територијалном важењу – чију

---

¹⁴⁸⁸ "И што боудоу прѣоузели земли царства ми прѣзь мегю, кога кетъ была мегя оу родителя и прародителя царства ми, святаго краля, ако боудоу и винограде по нки насадил прѣзь мегю, вьсе да ми поврате." С. Новаковић 1912, 171.

¹⁴⁸⁹ С. Новаковић 1898, 237.

¹⁴⁹⁰ С. Новаковић 1898, 238.

¹⁴⁹¹ То је већ на први поглед евидентно из неких елемената рада – рецимо, чињенице да аутор сматра потребним да посвети релативно обимну уводну главу животу и владавини краља Милутина, а нарочито да непосредно пре централног излагања о Милутиновом законодавном раду изложи списак извора који су у Србији пре Милутиновог времена важили, са све веома обимним, а суштински потпуно непотребним (и донекле непрецизним) набрајањем тема и установа о којима у свакој категорији извора постоје подаци. Види Ђ. Ђекић, 19-31 и 43-50.

садржину затим покушава да реконструише из расположивих извора.¹⁴⁹² Тек овај "покушај реконструкције", како га је и сам аутор насловио, делује крајње неуверљиво: не само што говори о пороти од укупно два поротника, већ укључује у текст хипотетичког општег закона одредбе партикуларног карактера из појединих повеља, тако да испада да је дотични закон, осим општих одредби о саставу пороте које су важиле за целу територију Србије, прописао и на којим се тачно манастирским поседима себри могу правдати поротом, "а не котлом, ни белегом, ни надставом!"¹⁴⁹³ Ипак, најнелогичније је што Ђекић, закључивши да Душанова забрана учешћа сродника и непријатеља странака у пороти није могла потећи из Милутиновог времена¹⁴⁹⁴, претпоставља да је могуће да је закон садржао одредбу да "на пороти може да буде сродника и пизменика"¹⁴⁹⁵ – што би се, све и да се претходно прихвати постојање овог закона, најосновнијим правним резонавањем лако дало демантовати. Јер, ако оваква забрана није постојала пре Душана, зашто би било који законодавац уопште укључио ту материју у текст своје норме? Јасно је да нема потребе у нормативном акту напомињати да је нешто дозвољено – већ само одсуство забране је више него довољно, осим ако се ради о укидању раније постојеће забране, што Ђекић не тврди да је овде случај.

Горе поменуте недоследности су свакако изазване Ђекићевим недовољним схватањем појмова кључних за спровођење његове анализе. Пре свега, у његовом раду постоји значајна конфузија у погледу појма закона.¹⁴⁹⁶ Иако, рецимо, набраја

---

¹⁴⁹² Ђекић издваја четири систематски неуједначене категорије питања која су могла спадати у састав овог хипотетичког закона. Прве три чине питања која се међусобно разликују по томе на који су начин везана за функционисање пороте, али којима је свима заједничко да нема никаквих доказа да су се налазила у "закону о пороти", док у четврту групу спадају потпуно разнородна питања "за која постоји мишљење у литератури и докази у изворима да их је краљ Милутин прописао." С обзиром на то, аутор, наравно, приступа анализи само ове четврте групе питања. Види Ђ. Ђекић, 63 и даље.

¹⁴⁹³ Види Ђ. Ђекић, 115.

¹⁴⁹⁴ Он образлаже то уз помоћ чињенице да се за ту норму у Законику не напомиње да потиче од светог краља, али и не претерано логичним резонавањем везаним за учешће рођака на дубровачком станку, заклетву свих пунолетних грађана Котора краљу Урошу (уз резон да је ту морало бити обе поменуте категорије – а да се ради о некаквој пороти) и 'поротнике'-судије у мешовитим споровима са Дубровчанима, у вези са којима сматра да је само један 'поротник' одређиван јер је њих било тешко наћи, па би ова рестрикција још више сузила број потенцијално подобних лица и отежала састављање пороте. *Ibid.*, 83-85.

¹⁴⁹⁵ *Ibid.*, 115.

¹⁴⁹⁶ Аутор иде дотле у покушају да потврди своје схватање о Милутину као законодавцу да прибегава чак и искривљивању навода других истраживача. Тако, по Ђекићу, Стојан Новаковић у коментару члана 80. Законика "каже да не зна да ли су краљ Милутин и цар Душан законодавци ове одредбе извадили из народних обичаја или народне правне пракције..." (Ђ. Ђекић, 15.), док је Новаковић заправо написао како не зна јесу ли "краљ Милутин или законодавци Душанови ове

сва значења речи *закон* која је Шаркић нашао за период пре Милутинове владавине¹⁴⁹⁷, очито их не тумачи на адекватан начин – јер, рецимо, за реч *закон* у значењу *право* наводи да спада у она значења која су везана за цркву или преко ње дошла до Срба, што је још и прихватљиво, али не и у значења која се односе на световно право?¹⁴⁹⁸ На сличан начин он изражава своје убеђење да су закон Светог Симеона и Светог Саве, због оштећења недовољно јасни "закон Хро..ол" из Врањинске повеље и прописи у погледу одржавања станка – закони такорећи у модерном смислу, општи правни акти којима се започиње процес уопштавања правних норми у српском праву, износећи га као нешто што се такорећи подразумева и не поткрепљујући га довољно валидном аргументацијом.¹⁴⁹⁹ Став о правној природи повеља не изражава нигде, те негде говори о њима као о правним актима, а негде као да их сматра само изворима за сазнавање права. Уз све то, не треба се чудити што је и Милутинове правне иновације сматрао законима у формалном смислу.

Још горе за материјалну страну рада, међутим, јесте то што Ђекић усваја погрешно схватање појма пороте – или, тачније, што је недоследан у свом схватању. Иако испрва наводи тачно резонување о природи и улози пороте у поступку¹⁵⁰⁰, он се директно после тога окреће ставу из којег се може само закључити да ипак пороту сматра пресудном, а не доказном установом – јер у исти ред сврстава више поменути помен поротника из Скопске хрисовуље и одредбе о српском и дубровачком судији из Врхлабске!¹⁵⁰¹ Овакво схватање се задржава и у остатку рада, те се навођење по једног српског и дубровачког судије у време Милутина и Стефана Дечанског сматра одређењем броја поротника од стране краља Милутина.¹⁵⁰²

одредбе извадили из народних обичаја или народне правне пракције, или су их нашли негде на другом месту..." (С. Новаковић 1898, 194.)

¹⁴⁹⁷ Ђ. Ђекић, 51.

¹⁴⁹⁸ Ђ. Ђекић, 52.

¹⁴⁹⁹ Ђ. Ђекић, 53-55.

¹⁵⁰⁰ Види Ђ. Ђекић, 61-62.

¹⁵⁰¹ *Ibid.*, 62.

¹⁵⁰² *Ibid.*, 69, 72. Поред грешке која се види у томе што српска порота није имала пресудну функцију, па се судије никако не би могле поистоветити са поротницима, остаје и чисто логичко питање – да ли би се хипотетички колективни орган од свега два члана пуноправно могао сматрати поротом, када је њена суштина – *било* да је доказна или пресудна – увек у томе да обезбеди већи број гласова и тиме виши степен поузданости одлуке?

Према свему наведеном, колико год да је истраживачког труда уложено у дотични рад, његови закључци не могу представљати валидан основ за даља истраживања у овој области, с обзиром на неадекватан методолошки поступак и сматрање хипотеза за усвојене без обзира на одсуство довољно убедљивих доказа.

Александар Ђорђевић износи друго занимљиво схватање – да је код пороте у Душановом законнику заправо реч о "компромису старог српског права и постојећег (тадашњег) правног система Душанове државе."¹⁵⁰³ Он сматра да је порота раније била пресудног карактера – облик народног суда који се среће код многих¹⁵⁰⁴ европских народа, док тек у Законнику она постаје доказно средство и узима облик сличан саклетвеницима. По Ђорђевићевом мишљењу, тиме "српски цар враћа на снагу обичаје који донекле ублажавају оштрину његове реформе судства", допуњавајући нови централизован систем правосуђа једном установом из ранијег обичајног права.¹⁵⁰⁵ Аутор сматра да је до наведеног "ублажавања реформе" могло доћи под притиском велике властеле, али и услед жеље самих државних власти да свака ужа група становништва може пред судом да јемчи за свог припадника.¹⁵⁰⁶ Ипак, како нема довољно јаких доказа да се поткрепи хипотеза о пресудној пороти пре Душановог времена, то се ни Ђорђевићево резонување не може прихватити.

По свему судећи, директна рецепција ранијег писаног права, дакле, постоји само у погледу састава пороте. Цитирана одредба из Скопске хрисовуље очито, како је већ поменуто, представља извор члана 152, односно његовог првог дела, као и члана 153. Очигледно је да и закон из Милутинове повеље и обе норме из Душановог законика садрже исти принцип – да порота буде састављена од људи који потичу из истог окружења као и странка. Вреди овде подвући схватање Тарановског, који сматра да дотични принцип није био изазван "само сталешком тежњом, да 'раван суди равноме', него и интресима (*sic!*) правосуђа, које се хтело базирати на уверењу уже друштвене средине, којој је странка припадала и која је могла да за странку, тако рећи, јемчи."¹⁵⁰⁷ Заиста, поготово када се обрати пажња

---

¹⁵⁰³ А. Ђорђевић, 332.

¹⁵⁰⁴ Или, како аутор помало претенциозно тврди, свих.

¹⁵⁰⁵ А. Ђорђевић, 333.

¹⁵⁰⁶ А. Ђорђевић, 333.

¹⁵⁰⁷ Т. Тарановски 1996, 778.

на корене пороте у институту саклетвеника, јасно је да је у интересу поступка било да то буду људи из друштвеног миљеа странке у чију корист се заклињу (у случају саклетвеника), односно која их поставља као поротнике, како би могли донети информисан суд о кредибилитету странке, базиран не само на околностима спорног случаја, већ и на претходном искуству са понашањем странке у другим околностима.

У вези са мешовитом поротом из члана 153. треба још напоменути да Душан не преузима Милутинову регулативу из повеља издатих *Дубровнику*, али се на њу позива, и то на начин из којег би се површном посматрачу могло учинити да је он управо у потпуности прихвата и наставља њено важење. Ово је изузетно занимљив и значајан моменат, на који се вреди осврнути, јер управо показује да је Душан узео за основу одредбе Милутиновог времена, али их је модификовао и на њиховом темељу изградио регулативу која је више одговарала његовим потребама. Заједнички елементи су следећи: пресуђивање мешовитог спора од стране органа који заседа на српској територији и учешће представника Србије и Дубровника у једнаком броју. Заседање суда на територији Србије је имало различите предности у поређењу са начином решавања мешовитих спорова који је постојао још пре Милутина – станком. Пре свега, то је очигледно омогућавало да се поступак води у граду или тргу у којем или у чијој околини је и дошло до догађаја који преставља предмет спора, што је свакако олакшавало странкама покретање спора, смањујући трошкове и дангубу. Осим тога, на тај начин су се спорови могли додатно брже решавати услед тога што се није морало чекати окупљање станка. Наравно, за Србију је ово решење имало и додатне погодности, јер је чак и по Милутиновој регулативи, по којој је удео обе државе у самом суђењу био приближно једнак, Србија ипак имала директнији увид у ток поступка, а самим тиме и већу контролу над његовим спровођењем, као и над потоњим извршењем пресуде.

Што се тиче равноправног учешћа представника обеју страна у поступку, то је управо поље у којем је Душан учинио суштинске измене, ослањајући се на одредбе из Милутинових повеља. Позивајући се на "закон светог краља", он прописује равноправну заступљеност представника обеју страна – али не као судија, већ као поротника. Како се за судије не помиње ништа, једини логичан

закључак јесте да је судио српски судија, пред редовним државним судом, док је дубровачка странка имала прилику да њени земљаци разматрају случај само у својству поротника, који су, као што је већ речено, били искључиво доказно средство, а не орган који пресуђује. И ако је таква порота заиста по обичајном праву постојала у Милутиново време, или ако се Душан и при издавању ове повеље Дубровнику угледао на Милутинову Скопску хрисовуљу, то не мења коначну слику. Не може се извести другачији закључак него да Душан води Милутинову регулативу још корак даље у погледу примата српског судства, али притом покушава да то на изванредан начин замаскира и барем привидно умањи домете и значај спроведене промене позивањем на прописе свог деде и тобожњу истоветност нове регулативе са њима.

Такође, када се упореде Душанова повеља Дубровнику и одредбе Законика, увиђа се ситуација која је присутна и у другим случајевима када је цар у Законик унео одредбу из неке сопствене повеље. Наиме, дотична норма је у поменутој повељи формулисана унеколико казуистички, док је при њеном прихватању у Законик извршена редакција која одговара општем правном акту – јаснија, уопштенија и у потпуности апстрактна.¹⁵⁰⁸

Вреди поменути и како Михаљчић истиче да постојање истог броја поротника странаца као и домаћих у мешовитим споровима нипошто није било мала повластица "за стране пословне људе у Србији", те да се Милутинова повеља из 1302. године већ утолико што је увела судске повластице за Дубровчане може сматрати извором члана 153. Душановог законика.¹⁵⁰⁹ Аутор очито жели рећи да је Законик наставио исти 'тренд' давања судских повластица Дубровчанима који је Милутин започео, те да је и прописивање мешовите пороте, без обзира на то пред којим судом је постојала, за Дубровчане представљало вредну и релевантну привилегију. Ипак, његов исказ није до краја прецизан. Као што је већ истакнуто,

---

¹⁵⁰⁸ За разлику од текста повеље, који Србима противставља само Латине, а тек повеље краља Милутина, која је засебно издавала Дубровчане и Сасе, Законик говори сасвим апстрактно о "иноверцима", што је за тадашње време сасвим прихватљив термин који је требало да значи странце са којима је Србија имала трговачких послова.

¹⁵⁰⁹ "Од некадашњег мешовитог суда Дубровчанима је остало право да се на мешовитим парницама појављују са својим суграђанима. Парнице су вођене са истим бројем Срба и Дубровчана као сведока или поротника. А то није била мала повластица за стране пословне људе у Србији. Зато не би требало да збуњује чињеница да се српски цар и у Повељи и у Законик позива на законодавство краља Милутина. Краљ Милутин је укинуо удаву и увео судске повластице за Дубровчане. Сходно томе, у његовој повељи из 1302. године видимо један од извора 153. члана Душановог законика." Р. Михаљчић 2000, 44.

не може се рећи да су Дубровчани били у подједнако добром положају када су њихови суграђани могли да им учествују у суђењу као судије и као поротници. Тим пре се не би могло тврдити да су Милутинове повеље представљале извор Душановог законика када су у њима садржане суштински другачије норме. Узор и инспирацију – сасвим изгледно, али директан извор ипак не.

Помоћни судски органи – коришћење приватних потчињених

Иако Душанов Законик то није прописао изричито, из његових одредби се да закључити да су судије своју функцију, неспорно државну, могле обављати уз помоћ средстава која су им као приватним лицима била на располагању. Тачније – да је судија-властелин имао право да употребљава своје зависне људе за помоћне послове потребне у судству. Тако, у члану 107, који прописује санкцију за кривично дело одбоја¹⁵¹⁰ – одбијање послушности судијском изасланику, вероватно праћено и физичким насиљем – се у улози жртве дела уз пристава, који је формални судски орган, помиње и судијин сокалник: "Кто се наиде отбивъ судина сокал'ника, или пристава, да се пл'ни, и да моу се взе оузмѣ што има."¹⁵¹¹ Иако је Стојан Новаковић сматрао да је овде сокалник заштићен само због тога што је био судијин човек, а да није имао везе са самим поступком, те да је циљ овог члана био "да узме у заштиту и личну и службену послугу судијину,"¹⁵¹² са овим се није могуће сложити. Мада није незамисливо да би се судијини људи могли узети у посебну заштиту, ако су то лица која нису имала везе са поступком, не би посреди

---

¹⁵¹⁰ Одбој је познат и из ранијих повеља, али у њима се помиње само у виду глобе која се за њега плаћа, што указује на то да је биће дела било регулисано обичајним правом. (Види нпр. Скопску хрисовуљу у С. Новаковић 1912, 614, 627, или оснивачку хрисовуљу манастира Дечани у *ibid.*, 652.) Сходно томе, само кривично дело се овде не може детаљно разматрати, јер у повељама нема његове регулативе.

¹⁵¹¹ С. Новаковић 1898, 82. У Призренском препису погрешно стоји "оубивъ" уместо "отбивъ", па је чак и члан у складу са тиме насловљен "О оубинтвоу сокал'ника." *Ibid.*, 82-83. Овде се очито ради о грешци или чак намерној интерполацији, али, у сваком случају, не о оригиналном тексту одредбе. Занимљивија је, међутим, чињеница да је у свим рукописима изузев Призренског и Струшког реч *сокалник* замењена речју *посланик*. *Ibid.* Сасвим је могуће да се ту ради о свесној интерполацији из периода када сокалници већ више нису постојали, па се и значење речи заборавило. Преписивачи су је онда, вероватно, заменили другом најсличнијом речју за коју им је деловало да у контексту остатка члана има смисла. Види и С. Новаковић 1898, 211. Ипак, има аутора који не усвајају ову логику и прихватају да је тачно читање овог члана оно које садржи реч *посланик*. Види нпр. Миодраг Н. Симовић, "Душанов законик и његово правосуђе", *Душанов законик – 650 година од његовог доношења*, Бања Лука 2000, 231.

¹⁵¹² С. Новаковић. 1898, 211-212.

било кривично дело одбоја, нити би се казна за насиље према њима изједначавала са оним учињеним према приставу. Јер пристав, као лице јавне вере, сигурно није ни у ком смислу спадао у судијину *послугу* – већ је, напротив, иступао вршећи своју јавну функцију – па је тешко замисливо да би се исто кажњавао напад на овакво лице који истовремено представља повреду његове службене дужности и напад на обичног судијиног, како Новаковић наводи, кувара и личног момка.¹⁵¹³

Овде је потребно направити малу дигресију и осврнути се на значење појма сокалника. О овој теми се у литератури већ много расправљало. У најстаријим речницима Даничића и Миклошича сокалник је повезиван са соћем и одређује се као "*colonus qui tributum љѣ dictum pendere tenebatur.*"¹⁵¹⁴ Новаковић је изводио етимологију ове речи од речи *сокал*, *сокалница* које означавају кухињу, те је, како је већ наведено, сматрао да су сокалници били кувари, односно пекари.¹⁵¹⁵ Петрановић је сматрао да су они били земљорадници-кметови, попут меропаша, али у нешто лошијем положају од њих¹⁵¹⁶, док је Грујић, напротив, сматрао да су они били привилеговани сељаци – такође слични меропсима, али у бољем положају.¹⁵¹⁷ Радојковић је изнео јаке аргументе против убрајања, макар и оквирног, сокалника у меропашки слој, али и у занатлије неке врсте, и сматрао, базирајући се на свом тумачењу соћа као претежно натуралне дажбине и сокница као житних магацина, да су сокалници били лица која су радила у таквим житницама.¹⁵¹⁸

Соловјев није побијао Новаковићево схватање, мада је истакао и "да је у манастирским хрисовуљама положај сокалника и отрока често врло сличан", чиме

---

¹⁵¹³ *Ibid.*, 211.

¹⁵¹⁴ Види Franz Miklosich, *Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum: emendatum auctum*, Vindobonae 1862-1865, 868 и Ђ. Даничић, 1864, 136-137.

¹⁵¹⁵ С. Новаковић 1898, 211. Са њим се слагао и Јиречек, помињући ову категорију становништва тек узгред. К. Јиречек 1923а, 23.

¹⁵¹⁶ Божидар Петрановић, "О кметству по србском уобичајном праву, по установама Душанова законика и по штатутима далматинских градова", *Рад Југославенске академије знаности и умјетности*, 30/1875, 62-63.

¹⁵¹⁷ Ипак, он је ову тему дотакао само маргинално; види Радослав М. Грујић, *Средњовековно српско парохијско свештенство*, Скопље 1923, 61. Преглед осталих ранијих схватања о сокалницима види у В. Тријић, 4-6.

¹⁵¹⁸ Види Б. М. Радојковић 1937, 33-41 и 54-60. Он даље разрађује како су поменути сокалници само водили рачуна о житницама при манастиру, док су соће *прикупљали* и транспортовали до магацина други сокалници који су живели у селима властелинстава. *Ibid.*, 94-112 и даље. Учешће сокалника (још једне посебне врсте – судских сокалника) у судском поступку Радојковић своди на случајеве везане за насплату соћа. *Ibid.*, 135-138. Детаљније образложење својих ставова (и побијање критике коју је учинио Соловјев) је изнео у Б. М. Радојковић 1941.

је ипак потенцирао да су можда могли вршити и више од само куварске функције¹⁵¹⁹, а по паралели њиховог положаја са отроцима је сматрао да би могли бити ослобођеници, "полуслободни" људи.¹⁵²⁰ Јанковић је у складу са тиме закључио да су они били "некадашњи робови претворени у зависне властeosке слуге", који су се осим земљорадње бавили "у првом реду кувањем и печењем, али и преносом робе, оправком зграда и томе сличним."¹⁵²¹ Тарановски је истакао како и поред вишеструког помена сокалника у бројним изворима "ипак ни филолошко порекло њиховог назива на (*sic!*) њихов положај нису разговетни, те се тим поводом воде између истраживалаца спорови", али се сам није приклонио ниједном од постојећих мишљења, већ се задовољио само набрајањем права и обавеза које је у разним изворима познато да су сокалници имали, односно положаја који су заузимали.¹⁵²²

Динић је одустао од етимолошке анализе, али се, проучавајући расположиве изворе, није усудио да на основу постојећег стања у њима изнесе претпоставку да су сокалници имали засебну категорију фиксних овлашћења. Сматрао је "да они нису чинили јасно издвојену категорију сеоског становништва, другојачијег постања него меропси", већ да је "известан број меропаша издвајан за манастирске послове, и зато је имао неке олакшице у работама."¹⁵²³ Маргетић је изнео – нажалост, недовољно поткрепљено – мишљење налик Грујићевом, да су сокалници били својеврстан меропашки виши слој, носиоци значајних функција у селима или они сељаци који су имали, како је навео, неке отменије и часније дужности, услед којих су били ослобођени неких редовних пољопривредних обавеза делимично или у целини.¹⁵²⁴ Тријић је, анализирајући обавезе сокалника и поредећи њихов положај са осталим категоријама становништва¹⁵²⁵, закључио да су сокалници вероватно били аграрна категорија слична меропсима, али са мањим

---

¹⁵¹⁹ А. В. Соловјев 1980, 264-265.

¹⁵²⁰ Александар Васиљевич Соловјев, "Сокалници и отроци у упоредноисториској светлости", *Гласник Скопског научног друштва, одељење друштвених наука*, XIX/1938, 124-125 и даље.

¹⁵²¹ Д. Јанковић 1961, 36.

¹⁵²² С обзиром на наведено, он је сврстао сокалнике у сличну категорију са разноврсним мајсторима. Т. Тарановски 1996, 91.

¹⁵²³ Михаило Динић, "Сокалници", *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 417.

¹⁵²⁴ Види Л. Маргетић 1990, 102-108.

¹⁵²⁵ Види В. Тријић, нарочито 18-22.

земљорадничким обавезама с обзиром на додатне дужности које су имали, које су често биле у виду "обављања 'службених' послова за своје господаре."¹⁵²⁶

У сваком случају, вероватно је претерана Михаљчићева тврдња да се друштвена група сокалника са развитком друштвених односа постепено угасила "пре него што је правно јасно дефинисана као посебна категорија зависног становништва."¹⁵²⁷ То што у писаним правним споменицима није сачувано довољно података који би *данашњим* истраживачима помогли да сокалнике квалитетно правно дефинишу не значи да њихов положај није био довољно одређен обичајним правом и познат у време када су постојали. Ни за остале друштвене групе – меропхе, Влахе, отроке, рецимо – није сачувана никаква њихова дефиниција нити регулатива којом се *уводе* као друштвена група, односно правно посебан слој становништва, већ правила уз помоћ којих је њихов положај конкретизован, мењан и прилагођаван током свог у обичајном праву утврђеног постојања. Исто је, несумњиво, било и са сокалницима – једино што је њима, као слоју од мање бројности, па и мањег значаја, посвећивано мање пажње у правним документима тог доба, па су тако и подаци о њима до нас дошли у недовољном броју да се поуздано утврде природа и специфичности њиховог положаја.

Треба се сада вратити на анализу 107. члана. Иако је, као што се видело, начелно прихватио Новаковићево тумачење *речи* сокалник, Соловјев је на овом месту потенцирао улогу сокалника у поступку и подвукао да одбој значи "одбијање судског изасланика, непослушност суду, праћену злостављањем тог судског органа."¹⁵²⁸ Тарановски је још изричито напоменуо да се "Новаковићева интерпретација никако не може примити", управо јер пристав није спадао ни у какву судијину послугу, па макар и службену, док се ни о сокалнику на овом месту не говори "као о личном слуги судијином, него као могућем извршиоцу извесних јавних функција, и ако је он био лични слуга судијин."¹⁵²⁹ Он је нагласио како, генерално гледано, "у средњем веку, а у неким земљама и доцније, господа нису правили разлике између својих приватних и јавних послова, те су

---

¹⁵²⁶ *Ibid.*, 26.

¹⁵²⁷ Р. Михаљчић 2006, 214.

¹⁵²⁸ А. В. Соловјев 1980, 264.

¹⁵²⁹ Т. Тарановски 1996, 491.

извршивање и једних и других подједнако поверавали своје личној службеној особљу, дакле и својим робовима."¹⁵³⁰ По њему, ово је било правило у сваком периоду када је држава имала патримонијални карактер, те су права сличне врсте припадала и њеним службеницима.¹⁵³¹

Да ово није никакав новитет Законика, могу потврдити бројне одредбе у повељама. Нарочито је често појављивање отрока у улози помоћних судских органа, па многи аутори управо из тога изводе закључке попут више цитираног мишљења Тарановског. Међутим, као и када је било речи о положају отрока као слоја становништва, треба имати на уму да је ова реч имала више значења и пазити да се тобожњим робовима не припише вршење овлашћења својих господара на начине који се никада нису на њих односили.¹⁵³² То не утиче на опште тумачење ове одредбе, додуше – јер и ако се реч отрок протумачи у начелном смислу слуге или потчињеног, опет се ради о личној слози одређеног судије или другог јавног функционера, а не о некаквом његовом службеном подређеном, који би такође имао своју јавну функцију са којом би иступао у судском поступку. Штавише, може се рећи да је логичније да се државном функционеру дозволи да обављање одређених послова из своје надлежности повери, генерално речено, неком свом личној слози или потчињеном, него баш отроку у смислу потчињене категорије становништва, робу. Јер, нису се отроци у Србији (као што је више већ речено) сматрали у пуном смислу речи стварима својих власника¹⁵³³, па да се онда њихова употреба у оквиру службене функције њиховог господара сматра напросто тиме да је овај обавио своју дужност уз помоћ сопствених ствари, као што би било да је при том за неки физички део посла искористио своју животињу или нежив предмет. Напротив, отроци су пре свега били свом господару потчињене особе, па би се логично могло запитати зашто би се властелину дозвољавало да за испомоћ у својој службеној дужности употреби само најнижу класу својих потчињених, а не и слуге нешто вишег

---

¹⁵³⁰ *Ibid.*, 120.

¹⁵³¹ *Ibid.*, 491.

¹⁵³² Тако се, рецимо, Мирковић слаже са више наведеним схватањем Тарановског, али упозорава притом да се пази на конкретну употребу израза *отрок*. Види З. С. Мирковић 2002, 26-27.

¹⁵³³ Они можда јесу, стриктно правно гледано, били ствари у смислу тога да је на њима постојала господарева својина и да их је он могао продати, поклонити или на други начин отуђити некоме, али су са социјалне тачке гледишта примарно били третирани као особе, колико год ниског статуса, тако да су далеко од понижавајућих схватања из периода класичног ропства, попут грчких *андропода* или римских "оруђа која говоре".

социјалног стајања, за које је изгледно да су у просеку могли бити образованији и тиме способнији за поверене им послове, па тако и уживати веће господарево поверење.

У повељи Светог Саве манастиру Светог Николе на Врањини постоји следећа, више већ навођена, одредба: "И коє чловѣке тѣзи посаде на томь мѣсте, коє мѣ сѣмь азъ даль, да не има надъ ними власть ни велможа, ни архиепископъ ни кѣвоь ѿтрокъ, ни инь кто ни малъ ни великъ..."¹⁵³⁴ Архиепископов отрок се овде очито јавља у виду архиепископовог изасланика, односно заступника, и то не у некој свакодневној ствари малог значаја, већ у погледу вршења власти над манастирском територијом, у истом рангу са велможама и локалним владалцима. Као што је већ показано више, отрок се овде не помиње у смислу слоја становништва, већ дотични израз означава (поузданог) слугу уопште, повереника архиепископовог. Овде треба имати на уму, додуше, да се као такав 'отрок' могло појавити и свештено лице, архиепископов потчињени или помоћник унутар црквене хијерархије, те она није сигуран показатељ употребе личне послуге за обављање службених овлашћења архиепископових, већ просто поверавања посла неком подређеном лицу.

Тако се у хрисовуљи краља Милутина Светом Ђорђу Скопском налази следећа забрана: "да не соуди никон владоушти по дрѣжавахъ кралкѣства ми ни дає отрока на нь..."¹⁵³⁵ Касније у истој повељи се прописује санкција за онога "кто се нанде соудити чловѣкоу Свѣтаго Георгиѣ посланикъ и отрока даѣ на не".¹⁵³⁶ Дакле, "давање отрока" на некога је сматрано нормалним, уобичајеним делом судског поступка. Изгледно је да се отрок и овде појављује у смислу слуге, подређеног уопште, а не припадника потчињеног слоја.

Светостефанска хрисовуља, пак, помиње сокалнике у дужности помагања свом господару у некој служби – додуше, не судског карактера. "Сокалъникъ кѣда сѣ игоуменовъ или с калогѣромъ камо гредѣ на црквины посѣль, да се црквины хранни, а кѣди

¹⁵³⁴ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 127.

¹⁵³⁵ С. Новаковић 1912, 616.

¹⁵³⁶ С. Новаковић 1912, 617.

самъ гредѣ своѣ браш'но да носни."¹⁵³⁷ Далеко битнији од извора исхране, који је овде фокус одредбе¹⁵³⁸, за ово истраживање јесте његов предуслов – пут на којем је сокалнику могла требати храна. Очигледно је да се сокалник могао појавити не само у пратњи црквеног лица на званичном послу ван манастира – било обичног калуђера или игумана лично, очигледно у зависности од значаја посла – већ је чак и сам могао бити послат на такав задатак, вероватно у случајевима који су били од најмање важности и нису захтевали стручно присуство свештеног лица. Јасно је и да овде повеља не уводи никакву новину, него само потврђује нешто што је постојало у обичајном праву, јер се не прописује како и када сокалник треба (односно може) да иде на пут црквеним послом, већ се говори о случајевима *када* се то дешава.

Дакле, постојао је и обичајноправни и законски (у смислу писаног права) преседан употребе сокалника као помоћних органа у пословима њиховог господара – у овом конкретном случају, манастира. На први поглед заиста делује да се ова одредба, ипак, бави нешто другачијом употребом сокалника него што Душанов законик имплицира, али ствар заправо није тако једноставна. Бањска хрисовуља не говори којим се тачно послом сокалник шаље, па чак ни где. Делује логично да се ради о одласку ван манастирског властелинства, али се код манастира са већим (и раштрканијим) поседима могло радити и о посети удаљенијем делу манастирске територије – дакле, о било којем путу довољно далеком да је потребно носити са собом храну. Такође, сасвим је јасно да сокалник сам није могао бити послат у својству судије – али нема разлога да игуман или калуђер не пођу на пут како би негде судили, нити да сокалник сам не буде послат, попут отрока у више поменутих повељама, у својству судског извршног органа. Могуће је да повеља не конкретизује случајеве како би се одредбом покрио што шири дијапазон могућих задатака сокалника – или зато што се по обичајном праву већ подразумевало о каквим активностима се ради.

На крају се неизоставно намеће питање – ако се види да је општи дух одредби из повеља присутан и у Законику, зашто су се законописци определили да у његовој норми од судијиних потчињених помену баш сокалника, а не и

¹⁵³⁷ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, 464.

¹⁵³⁸ Мада би за неко будуће истраживање сокалничког посла можда могло бити интересантно што се у виду хране коју носе на пут помиње баш *брашно*, а не хлеб или неки други готов производ.

отрока (као шири појам) који се такође појављује у ранијим повељама, и то у већем броју него сокалник? Колико год модерни истраживач према томе можда био скептичан, делује управо да је законодавац желео да избегне конфузију употребе истог термина у неколико значења.¹⁵³⁹ Наиме, како је већ закључено у поглављу о положају отрока као слоја потчињеног становништва, овај израз се у Душановом законуку употребљава искључиво баш у дотичном смислу. Будући да је по каснијим изворима (нпр. већ помињаној повељи деспота Угљеше из 1369. године, где се Никита Педијасим назива отроком) познато да израз није дотад већ изгубио своја значења слуге, односно потчињеног од поверења, онда је сасвим могуће да је у тексту Законика избегнуто да се он користи у било којем смислу осим означавања слоја становништва, баш како не би дошло до забуне на коју се врсту отрока мисли у свакој појединој норми где се помињу.

Као малу дигресију, у овом контексту вреди поменути и да би се поглед могао окренути уназад, те више већ изнета хипотеза о отроцима као о судским извршним органима размотрити у контексту еволуције установе са кулминацијом у Душановом законуку. Наиме, да је отрок заиста био назив за извршне органе, управо наведено образложење би било такорећи немогуће. Све и ако се идеја о покушају да се избегне конфузија у погледу термина потпуно игнорише, стоји следеће: да су отроци били некакви судски извршитељи, тешко да би Законик у више наврата у процесним одредбама помињао пристава и глобаре, па чак и сокалнике, који су се очито појављивали само као судијини приватни потчињени којима су делегиране функције у поступку, а потпуно прескочио да помене отроке у наведеном смислу.

Надаље, вреди погледати једну одредбу из Душанове Светоарханђеловске хрисовуље, која се такође додирује са овом материјом и може је додатно разјаснити: "И да не ходін калоугерь извьнь монастыра не благословивь се оу игоумена, а

---

¹⁵³⁹ Не рачунајући случај употребе истог термина за кривично дело и глобу која се за њега плаћа, и то из два разлога. Прво, та значења су вероватно била тако блиска и повезана да је питање да ли су она у свести средњовековног човека уопште представљала повезане али засебне установе, или само два аспекта једног те истог института. Друго, и ако би се та значења тумачила као одвојена, ово није случај где би могло доћи до конфузије, јер би се из лексичког и нормативног контекста, то јест формулације саме одредбе, увек могло једноставно закључити да ли се мисли на само кривично дело или санкцију за њега.

нгоуѣмъ да съ нимъ послаа кога нгоуѣмъ хокк."¹⁵⁴⁰ Очигледно је да се материја коју она регулише делимично преклапа са већ наведеном одредбом из Светостефанске хрисовуље. Овде видимо потврду тога да нису сокалници због свог положаја имали посебне дужности у овом погледу – већ да се овде читава право игумана да, као господар манастирске земље и људи, употребљава било кога од својих потчињених у сврхе које су му потребне.

Конечно, треба размотрити и у којем се смислу, заправо, у Душановом законуку користи појам сокалника. Тријић наводи како је "теже одговорити на питање да ли су сокалници из Законика део друштвене групе познате из повеља, или је од ње остао само назив, као технички појам за функцију (њихова бивша служба, коју врши неко други) или, чак, титулу (посебна врста државних службеника.)"¹⁵⁴¹ Чињеница јесте да се сокалници у том смислу не појављују ни у једној повељи, и да конструкција подсећа на управо оборену хипотезу о отроцима као о званичним извршним органима. Тријић, ипак, инсистира да се не може искључити "могућност да је дошло до деобе појма, односно, до његовог везивања за одређену врсту услуга, с тим да су оне стекле јавно-правни карактер, у складу са духом Законика (у том случају би замена израза¹⁵⁴² вероватно била последица територијално ограничене употребе речи сокалник), а да су сокалници-земљорадници опстали још неко време, као остаци старог типа уређења властелинства, са идентитетом који је незауостављиво бледео."¹⁵⁴³ Ипак, ако би се ова претпоставка прихватила, то би значило да је посреди употреба старог термина у Законику, али у потпуно новом значењу, што није превише уверљиво. Јер, законодавац није нашао за сходно ни да објасни које су дужности сокалника – што би ипак било логично да учини ако би се они овде први пут појављивали као јавна функција – иако је сматрао потребним да појасни устројство неких врло релативно новијих института за српско право, као што је пронија.¹⁵⁴⁴ Управо чињеница да се сокалници помињу само готово узгредно и оперативно, поткрепљена ранијим дужностима сокалника (као несумњиво зависних људи који спадају у себре) у цитираним повељама, сведочи о томе да су појам и обавезе

¹⁵⁴⁰ С. Новаковић 1912, 698.

¹⁵⁴¹ В. Тријић, 27.

¹⁵⁴² Мисли се на већ поменути замену сокалника послаником у неким преписима.

¹⁵⁴³ В. Тријић, 27.

¹⁵⁴⁴ О овоме је већ било речи у одељку о баштини.

сокалника у време доношења Душановог законика били нешто општепознато што није захтевало посебну регулативу или елаборацију у законском тексту.

Јасно је, дакле, да Душанов законик, као и више наведене повеље пре њега, предвиђа могућност господара да користи своје приватне потчињене у обављању јавних функција. Очигледно је и да је она изворно настала у обичајном праву, те да је и повеље, и Законик само потврђују. Ипак, *начин* тог потврђивања је скоро у свим случајевима (осим, у извесној мери, у Скопској хрисовуљи) такав да се учешће потчињеног лица у поступку¹⁵⁴⁵ у одређеној мери наглашава. Јер, извори су могли говорити само о активностима господара (био он властелин или свештено лице), а притом подразумевати да он може за извршење сопствених дужности употребљавати и сопствене потчињене. Како није посреди такав случај, већ се дотични потчињени експлицитно помињу и наглашава се њихов једнак положај са лицима која у поступку учествују по сопственој службеној дужности (нарочито у повељи манастиру Светог Николе и у Душановом законнику), јасно је да је творац норми увек осећао потребу да потврди наведено право господара, односно овлашћења која на тај начин стиже потчињени. Или, другим речима, сви акти наглашавају да држава стоји иза овакве праксе и санкционише је. Могло би се разматрати зашто су законодавци у више наврата осећали потребу да то учине – рецимо, да ли то значи да обичајноправна пракса у овој материји није била довољно јака и општеприхваћена, па да је потребно да јој држава својим ауторитетом прида додатни легитимитет? Ипак, који год био одговор на то питање, приметно је да Душанов законик усваја исти начин потврђивања ове праксе који је присутан и у наведеним повељама, и у том погледу се може рећи да су му оне послужиле као узор и извор одредбе члана 107.

---

¹⁵⁴⁵ Под овим изразом се овде не подразумева његово уже правно значење – судски поступак – већ било каква службена активност господара отрока или сокалника.

Закључак

На минулим страницама су обрађена два повезана и веома значајна питања из српске средњовековне правне историје. Питање које је размотрено у првом делу тезе и за које се може рећи да је представљало претходно питање за приступање главној теми рада јесте питање појма и карактера повеља као законодавних аката и њиховог односа са Душановим закоником. У оквиру тог уводног истраживања је спроведено поређење врста и особина српских повеља са њиховим ромејским узорима и дата радна дефиниција повеље као нормативног акта. Закључено је да у појам повеље спадају не само хрисовуље и простагме, које се редовно под њега подводе, већ и међународни уговори српских владара са страним земљама, пре свега Дубровником. У светлу тога је показано да повеље нису увек биле партикуларни акти, а да и онда када јесу оне нису обавезивале само становнике територије за коју су доношене, већ су важиле према свима, али само у односу на ту територију. Стога су повеље одређене као писани акти донети у канцеларијској форми, уз помоћ којих је њихов доносилац додељивао или потврђивао одређену милост, односно привилегију, титуларима који су се у односу на њега налазили у подређеном положају, а у којима су биле садржане и опште правне норме које су регулисале односе у вези са додељеним привилегијама или другим делатностима титулара и њему потчињених људи, али које су обавезивале целокупно становништво земље.

После прегледа најрелевантнијих схватања о појму закона (као права уопште) и начелу законитости у средњовековном српском праву и о положају Законика у оквиру Душанове троделне кодификације, објашњен је однос Законика и повеља. Закључено је да не само што је паралелно постојање и важење ових двеју категорија извора (кодификације и повеља) било сасвим нормално за средњовековно право, већ се и у самом Закоником налази како потврда дотада донетих повеља, тако и праксе њиховог доношења убудуће.

У другом, главном, делу рада је размотрена правна грађа из повеља српских владара донетих пре Душановог законика заједно са одредбама овог најпознатијег акта нашег средњовековног права, те је спроведена анализа утицаја

повеља на Законик, односно рецепције установа из њих од стране Душанових законописаца. Истраживање је потврдило да су повеље заиста послужиле као извор Законика у погледу великог броја установа.

Када се погледа тематски распоред ових института, види се да је највише рецепираних одредби међу онима које регулишу статус, права и обавезе припадника различитих сталежа, односно баштинско право. Ово је било и очекивано – како из квалитативних разлога (значаја ове материје, њених обичајно правних корена и релативне неподобности за брзе драстичне промене), тако и из квантитативних, односно формалних – учесталости појављивања ове материје у повељама, која произлази из њихове природе као даровних аката.

Наравно, и у оквиру ове области има даље диференцијације. Пре свега, мора се издвојити материја која регулише права и обавезе цркава и манастира или појединих свештених лица, јер је на њену световну регулативу велики утицај, свакако, морало вршити канонско право. Тако је у погледу имунитетских повластица цркве, иако се може закључити да се Душанов законик јесте угледао на раније повеље, неопходно приметити да нити су њихове одредбе настале вољом државне власти, нити је Законик узимао у обзир само њих, већ се основни извор ипак налазио у канонском праву. Опет, код прописа о постављању и смењивању игумана и старању манастира о сиромасима се види одлична симбиоза канонског и световног права, где норме Законика, узимајући у обзир и постојеће повеље, и канонске прописе, даље развијају ове прве и допуњавају потоње.

Када су у питању права и обавезе световних сталежа, ту се Законик више ослања на раније повеље – наравно, када се ослања на писано право, јер је много тога било утемељено у обичајном. Тако, за сам назив *властела* и поделу овог слоја на велику и малу властелу је, упркос присуству у ранијим повељама, очигледно да су настали у обичајном праву и да их Законик преузима као неспорне; са друге стране, привилегија позивања великог властелина на суд писаним путем је највероватније настала по узору на овакво позивање игумана у Скопској хрисовуљи краља Милутина. Опет, када су у питању властеличићи – најнижи слој властеоског сталежа – колико год да су они очито и у међувремену постојали под називом *војници*, чини се да је Душанов законик за њих преузео назив из једне повеље Стефана Драгутина Дубровнику, вероватно због

прешироког опсега значења речи војник. Потврда неприкосновености властеоских баштина има корена чак не толико у појединим повељама, колико у општој пракси њиховог доношења и потврђивања. Овим не само да се учвршћују привилегије властеле, већ се у Законику даје потврда важења и правне снаге старих извора – повеља – што је за правни систем у целини можда још значајније.

У погледу положаја потчињених сталежа се можда налази највише рецепције у овој области – што је и смислено, јер су они највише зависили од воље како својих непосредних господара, тако и владара, чији најснажнији израз се налазио у актима централне власти.¹⁵⁴⁶ Ипак, и ту количина рецепције варира у зависности од категорије становништва. Тако, везаност мераопаха за земљу очигледно има свој корен у ранијим повељама, почев још од Хиландарске повеље Стефана Немање, а и размера обавеза које су дуговали господару земље се угледа на ранија ограничења постављена повељама, тако да је главни новитет Законика у том погледу заправо гаранција да господар неће прекорачити прописани максимум. Чак и норма која води рачуна о социјално угроженима, "сиротој кудељници" Душановог законика, има свој узор у Милутиновој Бањској хрисовуљи. Када је реч о отроцима, нема конкретних норми у Законику које су преузете из повеља, али је јасно да је њихов општи положај преузет из корпуса старије правне грађе. Ипак, ту се мора узети у обзир да постоји утицај не само повеља, већ и обичајног права као заједничке подлоге. О положају Влаха у Законику има врло мало регулативе, те се само за травнину – једну од дажбина која се доводила у везу са њима – може рећи да је преузета из повеља. Овакав распоред материје не треба да буде повод за чуђење, будући да су Власи, с обзиром на њихов номадски начин живота, најмање непосредно зависили од феудалаца, док су њихове обавезе биле најфлексибилније, те је нормално што је регулатива њиховог положаја остала претежно у домену обичајног и партикуларног права.

У погледу установа које се тичу различитих слојева становништва, угледање Законика на раније повеље се може приметити и код обавезе градозиданија, колико год да се мора приметити да су те повеље имале своје узоре

---

¹⁵⁴⁶ Не сме се заборавити да норме у повељама нису садржале само производе изворне владаочеве воље, већ да су често представљале доделу привилегија које су осмислили и тражили сами титулари.

у ромејском праву. Ипак, свакако најзначајније је усвајање општег појма баштине – може се без претеривања рећи, једног од најважнијих појмова српског средњовековног права – који је свакако настао у обичајном праву, али се у повељама види његов развој и диференцијација ширих и ужих значења.

У поређењу са наведеним нормама, одредби које регулишу положај страних трговаца у Србији има нешто мање ако се посматра обим материје – али можда и више ако се гледа процентуално, јер су скоро сви чланови који регулишу ову материју у Душановом законнику преузети из повеља издатих у односима са Дубровником. И ово је крајње логично, будући да се ради о материји која је лагано еволуирала кроз трговачке и дипломатске односе Србије са дубровачком комуном. Са једне стране, смислено је да она буде преузета и кодификована у постојећем виду, уз евентуалне мање измене; са друге, драстично мењање регулативе на коју су Дубровчани навикли као на своје повластице би могло довести до негодовања главног српског трговачког партнера.

Нешто мање од ових двеју области, али опет у значајној мери, се рецепција одредби из повеља појављује у кривичном праву и судском поступку. Када је у питању кривично право, може се рећи да је Душанов законик из повеља преузео три категорије установа. Пре свега, то су нека од главних општих начела на којима се ова грана права заснива, као што су казненоправна одговорност одређених колектива и неједнако кажњавање за кривична дела у зависности од сталешког положаја учиниоца и/или жртве. Затим, реципиране су неке врсте санкција: глобе (како новчане, којих је у Законнику далеко већи број, тако и натуралне), конфискација имовине и блажи облик телесне казне – батинање. Овде треба истаћи како органску везу између кажњивог дела и казне показује не само општепознато називање глобе која се плаћала за одређени деликт истим именом као и само дело, већ и то што се и код других врста казни примењује да их Законик предвиђа за дела отприлике исте врсте и тежине. Коначно, треба истаћи и регулативу извесног броја конкретних кривичних дела и глоба које су се за њих плаћале – мехоскубине, потке и попаше – која су преузета из повеља, мада не у неизмењеном облику. (Наравно, и овде треба имати у виду и утицај обичајног права.) Ипак, рецепција је мања у овој области него у претходнима – како због тога што кривично право није било толико темељно регулисано у повељама (или

бар онима које су сачуване), тако и због тога што је Законик унео неке значајне измене у ову материју, пре свега под утицајем ромејског права, али и у виду даљег развијања постојећих српских института, што је довело до увођења нових врста санкција (углавном тешких телесних казни), као и битне измене неких старих и познатих установа, на пример вражде.

Слично се може рећи и за судски поступак. Пре свега, из повеља су преузети основни принципи у погледу одређивања надлежности судова. Главни део рецепираних норми се односи на патримонијалне судове и установу пороте, мада рецепције има и у погледу одређивања случајева који спадају у резервате владаочевог, односно државних судова, где Законик усваја комбинацију старих и нових норми. Такође, рецепција постоји у погледу припадности глоба – где се мисли претежно на припадност црквама и манастирима оних глоба које су наплаћене од њихових људи. Има и неких битних процесних установа код којих су повеље послужиле као извор Законику: осим већ поменутог позивања велике властеле на суд књигом судијином и начина састављања пороте, треба поменути печат као начин позивања за остале слојеве становништва, затим могућност да судија користи своје приватне потчињене (отроке или сокалнике) у обављању службене дужности, а рецепцијом из повеља Дубровнику се може сматрати и сада општа забрана удаве. Будући да је Душан спровео значајну реформу правосуђа (пре свега увођењем судија 'царства ми' и нових правила везаних за њихов рад, али и путем других мера управљених на обезбеђивање доступности судства и остварење правде за све слојеве), а ова материја, попут кривичног права, никад није била опсежно и систематски регулисана у повељама, па је то разлог што је степен рецепције нешто мањи. Такође, негде очувана грађа не дозвољава да се извуче конзистентан закључак у погледу тога да ли је Законик имао за узор повеље, обичајно право или неки трећи извор – где је најбољи пример кривично дело престоја.

У другим областима (а нарочито, класично гледано, породичном, наследном и облигационом праву, као и устројству државе) нису нађени никакви докази о томе да су установе из повеља преузете у Законику. Главни разлог томе је, наравно, оскудност регулисања ове материје – коју Законик и већина повеља

остављају било канонским и ромејским изворима¹⁵⁴⁷, било обичајном праву, уз тек спорадичне опште норме и (у случају повеља) нешто чешће, али не и битно корисније за анализу евентуалне рецепције, појединачне помене одређених установа. Међутим, треба имати на уму да овај пресек добрим делом зависи од систематике рада, те да би при другачијем распореду материје у самом истраживању могао изгледати и другачије. Тако би се, примера ради, питање наследности баштине очигледно могло убројати у наследно право; из одељака о меропашким обавезама и о казненој одговорности колектива би се могле извући одредбе о положају куће, које би се онда могле сврстати у породично; одсуство диференцијације између кривичних дела и грађанскоправних деликата у средњовековном српском праву (па самим тиме и онога што би се данас сматрало обавезом накнаде штете и кривичноправним санкцијама) означава да би нешто од материје која је сада сврстана у казнено право могла по другим критеријумима припадати и облигационом, и тако даље.

Осим на тематски распоред рецепције, значајно је обратити пажњу и на хронолошки – то јест, на питање повеље којих владара су послужиле као извор Душановог законика. Истраживање је показало да највећи број преузетих одредби у Законику води порекло из повеља Стефана Милутина, Стефана Дечанског или ранијих повеља самог Стефана Душана. И повеље ранијих владара, почев од самог Стефана Немање, се појављују као извори, али или ређе, или индиректније – то јест, као почетак еволуције одређене установе, која се потом и пре Законика даље развијала кроз повеље каснијих владара.

---

¹⁵⁴⁷ Тако, рецимо, већ је и у ромејском праву – а из истих разлога и у српском – породично (посебно брачно) право под окриљем цркве било потпуно подређено канонском, будући да су питања склапања и развргавања брака, као и односа супружника међусобно и са децом, била регулисана бројним канонима. Из овог разлога неки истраживачи средњовековног права, чак и када се у основи држе романистичке поделе правних грана, уопште не убрајају породично (нарочито брачно) право у грађанско, већ у канонско право. Тако, на пример, Соловјев у својој компаративној анализи Душановог законика са преостала два дела кодификације брачно право (а под тим поднасловом помиње и породично!) сврстава у главу о црквеном праву, док у глави о грађанском праву разматра облигационо, стварно, *породично имовинско* (претежно правни режим мираза) и наследно право. А. В. Соловјев, 192а, 100 и даље. Може се приметити да је занимљиво што је Соловјев брачно право (изузимајући чисто грађанско – имовинско – питање мираза) сместио у црквено, док је наследно оставио у грађанском, иако и сам примећује како је од самог покрштавања Словена било опште прихваћено "да питања о наследству спадају у делокруг цркве." *Ibid.*, 133. На блиској повезаности породичног и наследног права уопште је код нас нарочито скретао пажњу Богишић; види Валтазар Богишић, "О положају породице и наслеђства у правној системи", *Изабрана дјела – том IV: Студије и чланци*, Београд – Подгорица 2004, 19-59.

Овде ће се покушати да се изнесе квантитативни приказ реченог, уз напомену да се неће рачунати оне најшире области где се може рећи да постоји рецепција такорећи из целокупног корпуса повеља (као што су питање манастирских имунитета или гаранција неприкосновености властеоске баштине), али да ће се ипак убројати оне где се говори о преузимању начела која постоје у повељама, као што је питање положаја отрока или одговорности колектива у казненом праву. С тиме на уму, бројке су следеће: убедљиво највише установа у Законику је формирано са бар извесним угледањем на повеље Стефана Милутина – чак њих двадесет четири – и самог Стефана Душана – код деветнаест установа. (Вреди напоменути и да се у доста случајева, а нарочито код ове двојице ауктора, ради о консултовању више од једне повеље истог владара.) За њима следе повеље Стефана Дечанског, које су биле извор за једанаест установа, док се други ауктори појављују код једноцифреног броја института – Стефан Првовенчани код шест, Стефан Урош I и Стефан Драгутин код три, Стефан Немања, Владислав и Свети Сава код два, док повеље Стефана Радослава уопште нису биле извор Законика.¹⁵⁴⁸

И за ово постоји више разлога. Пре свега, јасно је да се свако право непрестано развија и замењује старије и мање напредне норме и установе савршенијима – те је стога логично да се у корпусу права ближе Душановом времену нашло више тога што су састављачи Законика сматрали вредним да преузму него у повељама из претходног века. Затим, наведени владари, а нарочито Милутин и Душан, су у погледу броја донетих (или барем преживелих) повеља били плоднији од осталих Немањића, те је утолико и чисти квантитет материјала расположивог за истраживање био у њихову корист. Коначно, у том истом смислу је значајна и чињеница да од Милутиновог времена повеље, иако не губе своју природу даровница, садрже далеко више нормативних одредби него акти његових претходника. Ово је, наравно, у вези са нарастајућом потребом – а, изгледно, и жељом – за доношењем таквих аката услед све већих освајања и угледања на ромејске узор, што је тенденција која почиње у Милутиново, а кулминира у Душаново време.

---

¹⁵⁴⁸ Иако једна Радослављева повеља јесте навођена при разматрању положаја страних трговаца у Србији, закључено је да она није могла бити извор Душановог законика.

Додуше, два податка захтевају додатно разјашњење: чињеница да се Милутинове повеље појављују као извори чешће чак и од повеља самог Душана, као и чињеница да је учешће повеља Стефана Првовенчаног веће него четворице краљева који су владали после њега; неопходно је запитати се шта је разлог оваквих бројева. Наравно, ни у једном случају се не може дати коначан одговор поткрепљен чињеницама, али може се покушати да се изнесу логичне хипотезе.

Што се првог тиче, може се претпоставити да је Душан пре доношења Законика у својим повељама нормирао само оне институте који су у сваком појединачном случају били неопходни, то јест за којима је постојала потреба у пракси одређеног поседа (или међународних односа), а да је тек када се прихватио општег законодавног рада одлучио да систематски анализира која је све питања у држави уопште потребно регулисати. Онда је, наравно, почео у већој мери да се ослања на регулативу свог нормативно најплоднијег претходника у свим питањима у којима је то било одговарајуће, укључујући и нека која сам раније није имао прилику да нормира. Осим тога, треба имати на уму и да је владавина краља Милутина трајала знатно дуже чак и од укупне Душанове (тридесет девет година на престолу спрам Душанове двадесет четири), те је и времена за стварање права свакако било више.

Када је у питању Стефан Првовенчани, за већу количину његовог утицаја на Душанов законик у поређењу са његовим потомцима су заслужне пре свега Жичке повеље. Иако нису ни приближно толико обимне као највеће повеље каснијих владара (пре свега управо поменутог Милутина), оне ипак садрже материју која је од изузетног значаја како за сталешке односе, тако и за казнено право, и у којој се може наћи зачетак већег броја касније даље развијаних института.¹⁵⁴⁹ Други владари после Стефана Немањића све до Милутина нису доносили у својим (барем очуваним) повељама овако опсежне и значајне нормативне делове. То се може, вероватно, довести у везу и са тиме што је Стефан Немањић – као, заправо, и Милутин и Душан после њега – владао у периоду који је за Србију представљао значајну прекретницу, корак напред у погледу политичког положаја и моћи државе. Свој тројици владара се могу приписати значајне спољнополитичке одлуке (крунисање Стефана Првовенчаног

---

¹⁵⁴⁹ Наравно, ове повеље су веома значајне и за материју брачног права, али већ је поменуто да Душанов законик у тој области није реципирао њихову садржину.

за краља и добијање аутокефалне архиепископије од стране Светог Саве, Милутинови војни успеси и брак са Симонидом, Душанова освајања, крунисање за цара и уздизање цркве у ранг патријаршије), које су, очигледно, биле праћене и стварањем права унутар јачајуће државе.

Сви наведени резултати су од значаја како за истраживање и познавање повеља и Душановог законика, тако и за изучавање природе и развоја појединих овде анализираних установа, а нарочито за разумевање функционисања српског правног система и Душанове законодавне политике. Ова количина угледања на раније изворе показује да је Законик, упркос бројним иновацијама које је донео, био веома чврсто заснован на темељима ранијег српског права, те да представља вешто и квалитетно сачињен спој прогресивних тенденција и стабилне традиције.

Извори

1. Милош Благојевић, *Земљораднички закон – средњовековни рукопис*, Београд, САНУ 2007.
2. Ђорђе Бубало (прир.), *Душанов законик*, Београд 2010.
3. Жарко Вујошевић, "Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добрушти", *Стари српски архив*, 4/2005, 51-67.
4. Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских* (изд. Ђура Даничић), Загреб 1866.
5. Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1935.
6. Александар Дероко *et al.* (изд.), *Законик цара Стефана Душана, књига I: Струшки и Атонски рукопис*, Београд, САНУ 1975.
7. Александар Дероко *et al.* (изд.), *Законик цара Стефан Душана, књига II: Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис*, Београд, САНУ 1981.
8. Franz Dölger, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden*, München 1931.
9. Franz Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges: 115 Urkunden und 50 Urkundensiegel aus 10 Jahrhunderten*, München 1948.
10. Павле Ивић и Милица Грковић (изд.), *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.
11. Дејан Јечменица, "Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о трговини", *Стари српски архив* 10/2011, 17-28.
12. Драгана Кунчер (прир.), *Gesta Regum Sclavorum, том I: Критичко издање и превод*, Београд 2009.
13. Драгић Живојиновић, "Хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве Јерусалимског", *Стари српски архив* 1/2002, 69-78.
14. Драгић Живојиновић, "Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину", *Стари српски архив*, 9/2010, 3-17.
15. Свети Сава, *Сабрани списи (превели Лазар Мирковић и Димитрије Богдановић)*, Београд 1986.
16. Свети Сава, Стефан Првовенчани, *Житије светог Симеона (превео Драгутин Костић, приредио Томислав Јовановић)*, Крагујевац 1997.

17. Смиља Марјановић-Душанић, "Повеља краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке", *Стари српски архив* 1/2002, 13-29.
18. Смиља Марјановић-Душанић, "Хрисовуља краља Душана о даровању манастира Светог Николе Мрачког у Орехову манастиру Хиландару", *Стари српски архив*, 2/2003, 55-68.
19. Смиља Марјановић-Душанић, "Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару", *Стари српски архив*, 4/2005, 69-85.
20. Биљана Марковић, *Јустинијанов закон: средњовековна византијско-српска правна компилација*, Београд 2007.
21. Franz Miklosich (изд.), *Monumenta Serbica: spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vienna 1858.
22. Никодим Милаш, *Правила (καλones) православне цркве с тумачењима, књига I*, Нови Сад 1895.
23. Никодим Милаш, *Правила (καλones) православне цркве с тумачењима, књига II*, Нови Сад 1896.
24. Сениша Мишић, "Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Светог Николе Мрачког у Орехову", *Стари српски архив* 1/2002, 55-68.
25. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик (изд.), *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника: Књига I, 1186-1321*, Београд 2011.
26. Стојан Новаковић (изд.), *Законик Стефана Душана, цара српског, 1349 и 1354*, Београд 1870.
27. Стојан Новаковић (изд.), *Законик Стефана Душана, цара српског, 1349 и 1354*, Београд 1898.
28. Стојан Новаковић (изд.), *Матије Властара Синтагмат: азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила, словенски превод времена Душанова*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење: споменици на српском језику, књига IV, Београд 1907.
29. Стојан Новаковић (изд.), *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.

30. Стојан Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*, Београд 2000.
31. Иван Д. Петковић (прир.), *Грађански законик за Краљевину Србију, објашњен одлукама Касационог суда у Београду*, Београд 1939.
32. Миодраг М. Петровић, Љубица Штавланин-Ђорђевић (прир.), *Законоправило Светога Саве, књига 1*, Београд 2005.
33. Митар Пешикан *et al.* (изд.), *Законик цара Стефан Душана, књига III: Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис*, Београд, САНУ 1997.
34. Небојша Порчић, "Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о царини слуге Дабижива", *Стари српски архив*, 5/2006, 83-98.
35. Никола Радојчић (изд.), *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, САНУ, Београд, 1960.
36. Стеван Радуновић, Јелена Антовић, Срђан Пејовић (прир.), *Statuta Civitatis Cathari – Статут града Котора, књига II: превод оригинала из 1616. године са научним апаратом*, Котор 2009.
37. Стеван Радуновић, Јелена Антовић, Срђан Пејовић (прир.), *Statuta Civitatis Cathari – Статут града Котора, књига III: препис оригинала Статута града Котора из 1616. године*, Котор 2009.
38. Александар Васиљевич Соловјев (изд.), *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926.
39. Александар Васиљевич Соловјев и Владимир Мошин, *Грчке повеље српских владара: Издање текстова, превод и коментар*, СКА, Београд 1936.
40. Љубомир Стојановић (изд.), *Старе српске повеље и писма, Књига I: Дубровник и суседи његови, први део*, Београд – Сремски Карловци 1929.
41. Сима Ћирковић, "Повеља краља Стефана Уроша III Дечанског Дубровчанима из 1321. године", *Стари српски архив*, 5/2006, 43-49.
42. Paulus Josephus Schafarik, *Monumenta Illyrica seu Slavorum Gentis*, Prague 1839.
43. Божидар Б. Шекуларец, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987.

44. Анте Шољић, Здравко Шундрица и Иво Веселић (прир.), *Liber statutorum Civitatis Ragusii – Статут града Дубровника*, Дубровник 2002.

Литература

1. Јован Авакумовић, "Стара српска порота поређена са енглеском поротом (приступна беседа)", *Глас СКА*, XLIV/ 1894, 1-36.
2. Nikolas Bakirtzis, "The practice, perception and experience of Byzantine fortification", *The Byzantine World (ed. by Paul Stephenson)*, Abingdon 2010, 352-371 .
3. Мирко Р. Барјактаровић, *О земљишним међама у Срба*, Београд 1952.
4. Alexander Beihammer, "Byzantine Diplomats", доступно електронски на <http://www.propylaeum.de/fileadmin/upload/Beihammer.pdf> .
5. Adolph Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, New York 1953.
6. Борислав Ив. Благојевић, "Решавање сукоба између Законика и осталих правних извора према одредбама у Душановом законнику", *Архив за правне и друштвене науке*, 3/1938, 241-245.
7. Милош Благојевић, "Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)", *Историјски гласник*, 2-3/1966, 3-95.
8. Милош Благојевић, "Оброк и приселица", *Историјски часопис*, књига XVIII, 1971, 165-188.
9. Милош Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001.
10. Милош Благојевић, "Соће – основни порез средњовековне Србије: Једна перпера или кабао жита", *Глас Српске академије наука и уметности СССХС, Одељење историјских наука*, књига 11/2001, 1-44.
11. Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004.
12. Милош Благојевић, "О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века", *Краљ Владислав и Србија XIII века, зборник радова са*

- научног скупа, Београд 2003; такође у *Немањићи и Лазаревићи: Српска средњовековна државност*, Београд 2004, 175-189.
13. Милош Благојевић, "Закон светога Симеона и светога Саве", *Немањићи и Лазаревићи: Српска средњовековна државност*, Београд 2004, 191-246.
  14. Милош Благојевић, "Спорови око средњовековних међа", *Зборник Матице српске за историју*, 71-72/2005, 7-28.
  15. Милош Благојевић, "Терминологија Душановог законика и савремени језик", *Законик цара Стефана Душана: зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година од проглашења*, САНУ, Београд 2005, 3-20.
  16. Милош Благојевић, "Арбанаси у светлости најстаријих српских извора", *Зборник Матице српске за историју*, 75-76/2007, 7-22.
  17. Милош Благојевић, "О једнаким обавезама становништва у хрисовуљама манастира Св. Георгија код Скопља", *Зборник радова Византолошког института САНУ*, 46/2009, 149-165.
  18. Милош Благојевић, "Посебни закони на манастирским властелинствима", *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора: зборник радова са научног скупа одржаног 19-21. марта 2009*, Београд 2009, 21-33.
  19. Валтазар Богишић, *Писани закони на словенском југу I: закони издани највишом законодавном влашћу у самосталним државама*, Загреб 1872.
  20. Валтазар Богишић, "О положају породице и наслеђства у правној системи", *Изабрана дјела – том IV: Студије и чланци*, Београд – Подгорица 2004, 19-59.
  21. Снежана Божанић, "Дипломатичка анализа Светостефанске хрисовуље", *Истраживања*, 15/2004, 63-74.
  22. Снежана Божанић, "Један спор око разграничења међа на Дечанском властелинству", *Истраживања*, 17/2007, 17-26.
  23. Снежана Божанић, "О земљишним међама српског средњовековног села", *Истраживања* 20/2009, 47-64.
  24. Снежана Божанић, "Српско средњовековно властелинство: микропонимија простора", *Истраживања* 21/2010, 105-116.

25. Иван Божић, *Доходак царски (поводом 198 члана Душановог законика Раковачког рукописа)*, Београд 1956.
26. James A. Brundage, *Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago and London 1987.
27. Ђорђе Бубало, "Шта значи *отрок* у српским повељама?", *Зборник Матице српске за историју*, 56/1997, 19-58.
28. Ђорђе Бубало, *Писана реч у српском средњем веку: Значај и употреба писаних докумената у средњовековном српском друштву*, Београд 2009.
29. Андрија Веселиновић, "Још једном о значењу средњовековног појма 'удава'", *Историјски гласник*, 1-2/1988, 129-135.
30. Milenko R. Wesnitsch, *Die Blutrache bei den Südslaven: Ein Beitrag zur Geschichte des Strafrechts*, Stuttgart 1889.
31. Миленко Р. Веснић, *Кривична одговорност у светлости данашње науке*, Београд 1890.
32. Milan Wlaïnatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, Jena 1903.
33. Милан Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова*, III свеска, САНУ, Београд 1968.
34. Никола Вучо, "Економика средњовековне Србије кроз Душанов Законик и манастирске повеље", *Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана*, Београд 1951, 183-205.
35. Јеврем Герасимовић, *Старо српско право*, Београд 1925.
36. Andrew Mark Godfrey, *Civil Justice in Renaissance Scotland: The Origins of a Central Court*, Leiden-Boston 2009.
37. Милица Грковић, "Оснивачка хрисовуља манастира Бањске", *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, vol. 50, бр. 1-2/2007, 175-179.
38. Радослав М. Грујић, *Средњовековно српско парохијско свештенство*, Скопље 1923.
39. Радослав М. Грујић, *Властелинство Светога Ђорђа код Скопља од XI.-XV. века*, Скопље 1925.
40. Татјана Грујић, *Одабране процесне одредбе Душановог законика – мастер рад одбрањен на Правном факултету Универзитета у Београду*, 2012.

41. Gilbert Dagron, "Lawful Society and Legitimate Power: *ἔννομος πολιτεία, ἔννομος ἀρχή*" у Angeliki E. Laiou and Dieter Simon (ed.), *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, Dumbarton Oaks 1994, 27-51.
42. Ђуро Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских, дио први: А-К*, Београд 1863.
43. Ђуро Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских, дио други: Л-П*, Београд 1863.
44. Ђуро Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских, дио трећи: Р-Ћ*, Београд 1864.
45. Драгаш Денковић, "Одговорност јавних службеника у средњовековном српском праву", *Анали Правног факултета у Београду* 1-3/1972, 167-174.
46. Александар Дероко, *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.
47. Михаило Динић, "Однос краља Милутина и Драгутина", *Зборник радова Византолошког института*, 3/1955, 49-82.
48. Михаило Динић, "Хумско-требињска властела," *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 317-407; претходно објављено као посебно издање САНУ, Београд 1967.
49. Михаило Динић, "Сокалници", *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 409-417.
50. Михаило Динић, "Дубровачка средњевековна караванска трговина", *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 687-710.
51. Михаило Динић, "Дубровачки трибути", *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 711-755.
52. Metod Dolenc, *Dušanov zakonik*, Ljubljana 1925.
53. Metod Dolenc, "Kolektivna odgovornost za kazniva dejanja pa naše narodno pravo", Ljubljana, без података о години издања.
54. Franz Dölger, "Der Kodikellos des Christodulos in Palermo: Ein bisher unerkannter Typus der byzantinischen Kaiserurkunde" у *Byzantinische Diplomatie: 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner*, Speyer am Rhein 1956, 1-74.

55. Franz Dölger, Johannes Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre: Erster Abschnitt – Die Kaiserurkunden*, München 1968.
56. Ђорђе Ђекић, *Законодавна делатност краља Милутина*, Рума 2001.
57. Александар Ђорђевић, "Старо српско право у судском поступку Душановог законика", *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 43/2003, 319-337.
58. Александар Ђорђевић, "Породична задруга у српском средњовековном праву", *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 46/2006, 123-131.
59. Мирослав Р. Ђорђевић и Слободанка С. Стојичић, *Државноправна историја српског народа: феудално доба, грађанско доба*, Ниш 2007.
60. Петар Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971.
61. Светислав О. Ђорић, "Постанак домаћих компилација византијског права код православних Словена", *Архив за правне и друштвене науке*, 4/1909, 295-306.
62. Svetislav Djoritsch, "Die strafrechtliche Gesamthaftung im slavischen Rechte", *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft* 23/1910, 261-275.
63. Svetislav Djoritsch, "Verbrechen und Strafen im Gesetzbuche des serbischen Zaren St. Dušan", *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, 30/1913, 337-437.
64. Драгић М. Живојиновић, "Карејске хрисовуље Стефана Душана", *Историјски часопис*, књ. L (2003), 33-52.
65. Мирјана Живојиновић, "Хиландар и пирг у Хрусији", *Хиландарски зборник САНУ*, 6/1986, 59-82.
66. Мирјана Живојиновић, "Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару?", *Зборник радова Византолошког института*, XXXII/1993, 129-136.
67. Мирјана Живојиновић, "Византијске правне норме и судска надлежност у средњовековној Србији", *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора: зборник радова са научног скупа одржаног 19-21. марта 2009*, Београд 2009, 151-164.

68. Божић В. Зарковић, *Тргови и урбанизација Србије крајем средњег и почетком новог века*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2012.
69. Ө. Зигель, *Законникъ Стефана Душана*, Санктпетербургъ 1872.
70. Драгослав Јанковић, "Значај Душановог законика", *Историски гласник* 3/1949 – сепаратни отисак, Београд 1949, 24-32.
71. Драгослав Јанковић, "Богишићеви коментари Душановог законика", *Анали Правног факултета у Београду*, 3-4/1953, 393-409.
72. Драгослав Јанковић, *Историја државе и права феудалне Србије (XII-XV) век*, Београд 1961.
73. Драгослав Јанковић, Мирко Мирковић, *Државноправна историја Југославије*, Београд 1997.
74. Михаил Никитич Јасински, "Уговори српских владара са Дубровником као споменици старог српског права", *Архив за правне и друштвене науке*, књига XXI, 3/1930, 169-178.
75. Драгош Јевтић и Драгољуб Поповић, *Народна правна историја*, Београд 2009.
76. Elizabeth Jeffreys, John Haldon and Robin Cormack (ed.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford 2009.
77. Дејан М. Јечменица, *Стефан Душан и Дубровник*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2012.
78. Constantin Jireček, *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters*, Wien 1899.
79. Constantin Jireček, "Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan", *Archiv für slavische Philologie*, XXII/1900, 144-214.
80. Константин Јиречек, *Историја Срба, прва књига (до 1371)*, Београд 1922.
81. Константин Јиречек, *Историја Срба, друга књига (до 1537)*, Београд 1923.
82. Константин Јиречек, *Историја Срба, трећа свеска – Културна историја: I. део*, Београд 1923.
83. Константин Јиречек, *Историја Срба, четврта свеска – Културна историја: II. део*, Београд 1923.

84. Константин Јиречек, "Власи и Мавровласи у дубровачким споменицима", *Зборник Константина Јиречека, том 1* (ур. Михаило Динић), Београд, САНУ, 1959, 191-204.
85. Константин Јиречек, "Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку", *Зборник Константина Јиречека, том 1* (ур. Михаило Динић), Београд, САНУ, 1959, 205-303.
86. Hermenegild Jireček, *Prove: historický slovar slovanského práva*, Praha 1904.
87. Алекса С. Јовановић, *Историјски развитак српске задруге, са додатком – Приноси за историју старог српског права*, Београд 1896.
88. Миленко Јовановић, *Порота средњевијековне Србије*, Београд 1959.
89. Карло Кадлец, *Првобитно словенско право пре X века*, превео и допунио Проф. Д-р Ф. Тарановски, Београд 1924.
90. Alexander P. Kazhdan (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York – Oxford 1991.
91. Fritz Kern, *Kingship and Law in the Middle Ages*, translated with an introduction by S. B. Chrimes, Oxford 1939.
92. Никола К. Кондов, "О некоторых терминах болгарских и сербских документов позднего средневековья", *Византийский временник*, 40/1979, 22-25.
93. Коста Н. Костић, *Стара српска трговина и индустрија: студија из културне историје српског народа у средњем веку*, Београд 1904.
94. Marko Kostrenčić, *Hrvatska pravna povijest. Zakonik cara Stefana Dušana: predavanja*, Zagreb 1923.
95. Марко Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930.
96. Марко Костренчић, "Душанов законик као одраз стварности свога времена", *Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана*, Београд 1951, 27-44.
97. Љубомирка Кркљуш, "Колективна одговорност у Душановом законнику", *Душанов законик – 650 година од његовог доношења*, Бања Лука 2000, 143-151.
98. Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Београд 2010.

99. Никола Крстић, "Разсматрања о Душановомъ законѣ", *Гласник Друштва србске словесности*, VI/1854, 88-149.
100. Никола Крстић, "Разматрања о старим србскимъ правама, на основу стары писмены споменика и Душановогъ законика", *Гласник Друштва србске словесности*, IX/1857, 60-126.
101. Нина Кршљанин, "Изузимање (искључивање) из наслеђа и питање намене Душанове кодификације", *Анали Правног факултета у Београду*, 2/2010, 281-301.
102. Нина Кршљанин, "Колективна одговорност у Душановом законѣ", *Правни живот*, 10/2011, том 2, 413-428.
103. Нина Кршљанин, "Сталешка неједнакост у казненом праву Душановог законика", *Страни правни живот* 3/2012, 41-68.
104. Eve Levin, *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs, 900-1700*, New York 1989.
105. Александар Лома (ур.), *Етимолошки речник српског језика, свеска 2: БА-БД*, САНУ, Београд 2006.
106. Аполон Александрович Мајков, *Историја српског народа*, Београд 1990.
107. Љубомир Максимовић, "Грци и Романија у српској владарској титули", *Зборник радова Византолошког института*, 12/1970, 61-78.
108. Љубомир Максимовић, "Порески систем у грчким областима Српског царства", *Зборник радова Византолошког института*, 17/1976, 101-125.
109. Ljubomir Maksimović, "Das Kanzleiwesen der serbischen Herrscher" у Christian Hannick (publ.), *Kanzleiwesen und Kanzleisprachen im östlichen Europa*, Köln-Weimar-Wien 1999, 25-54.
110. Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, svjezak I-X*, Zagreb 1908-1922.
111. Лујо Маргетић, "Поријекло и основне значајке српске проије", *Анали Правног факултета у Београду*, 4/1990, 419-435.
112. Лујо Маргетић, "Биљешке о меропсима, сокалницима и отроцима", *Зборник Правног факултета у Новом Саду*, XXV/1991, 91-15.
113. Смиља Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994.

114. Смиља Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића: Дипломатичка студија*, Београд 1997.
115. Смиља Марјановић-Душанић, "О неким нерешеним питањима из повеле Стефана Душана за цркву Светог Николе у Врању", *Стари српски архив*, 4/2005, 237-248.
116. Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић (прир.), *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Београд 2004.
117. Божидар В. Марковић, *О доказима у кривичном поступку*, Београд 1921.
118. Игорь Павлович Медведев, "Византијска дипломатика в свете некоторых новейших исследований", *Вспомогателные исторические дисциплины*, III/1970, 360-370.
119. Franz Miklosich, *Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum: emendatum auctum*, Vindobonae 1862-1865.
120. Franz Miklosich, *Etimologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien 1886.
121. Franz Miklosich, *Die Blutrache bei den Slaven*, Wien 1887.
122. Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Мостар 1902.
123. Никодим Милаш, *Црквено казнено право (Ἐκκλησιαστικόν ποινικόν δίκαιον)*, Мостар 1911.
124. Robert Mills, *Suspended Animation: Pain, Pleasure and Punishment in Medieval Culture*, London 2005.
125. Зоран С. Мирковић, *Суђење и судије у Србији од XIII до XV века*, докторска дисертација одбрањена на Правном факултету Универзитета у Београду, 2002.
126. Зоран С. Мирковић, "Судије "царства ми" Душановог законика", *Законик цара Стефана Душана: зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година од проглашења*, САНУ, Београд 2005, 21-36.
127. Драган М. Митровић, *Начело законитости: појам, садржина, облици*, Београд 1996.
128. Драган М. Митровић, "Начело законитости", *Анали Правног факултета у Београду*, 1-2/2004, 55-78.

129. Раде Михаљчић, "Душанов законик у судској пракси", *Душанов законик – 650 година од његовог доношења*, Бања Лука 2000, 35-50; исто у *Сабрана дела, књига V: Изворна вредност старе српске грађе*, Београд 2001, 68-84.
130. Раде Михаљчић, "Отроци", *Сабрана дела, књига IV: Српска прошлост и народно сећање*, Београд 2001, 221-229.
131. Раде Михаљчић, "Војнички закон", *Сабрана дела, књига V: Изворна вредност старе српске грађе*, Београд 2001, 51-57.
132. Раде Михаљчић, "Стари српски закон", *Сабрана дела, књига V: Изворна вредност старе српске грађе*, Београд 2001, 58-64.
133. Раде Михаљчић, "Метода *ex silentio*", *Сабрана дела, књига V: Изворна вредност старе српске грађе*, Београд 2001, 65-67.
134. Раде Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, Београд 2006.
135. Сениша Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007.
136. Сениша Мишић (ред.), *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, Београд 2010.
137. Сениша Мишић, Тајјана Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.
138. Никола Мојовић, "Право својине у српском праву за вријеме цара Стефана Душана", *Душанов законик – 650 година од његовог доношења*, Бања Лука 2000, 305-331.
139. Rosemary Morris, *Monks and Laymen in Byzantium, 843-1118*, Cambridge 2002.
140. Владимир Мошин, "Повеља краља Владислава Богородичином манастиру у Бистрици и златне буле краља Уроша", *Гласник Скопског научног друштва*, XXI/1940, 21-32.
141. Владимир Мошин, "Повеље краља Милутина – дипломатичка анализа", *Историјски часопис*, књига XVIII, 1971, 53-86.
142. Предраг Мутавцић, "О етнониму Власи у значењу 'Срби'", *Зборник Матице српске за славистику*, 74/2008, 297-302.
143. Władysław Namysłowski, "Serbskie prawo karne w wiekach średnich", *Czasopismo prawnicze i ekonomiczne*, 10-12/1923, 39-86.

144. Бранислав Недељковић, *Историја баитинске својине у Новој Србији од краја 18 века до 1931*, Београд 1936.
145. Бранислав Недељковић, "Погранична порота (мешовита порота)", *Историјски часопис*, књига XXIV/1977, 9-45.
146. Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1992.
147. Владимир Николић-Земунски, *Историја цара Стевана Душана*, Београд 1927.
148. Реља Новаковић, *Где се налазила Србија од VII до XII века (историјско-географско разматрање)*, Београд 1981.
149. Стојан Новаковић, *Село*, Београд 1965.
150. Стојан Новаковић, *Народ и земља у старој српској држави*, Београд 2002.
151. Dimitry Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, New York 1971.
152. Nicolas Oikonomides, "The Role of the Byzantine State in the Economy", *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* (ed. by Angeliki E. Laiou), Washington D.C. 2002, 973-1058.
153. Георгије Острогорски, "Душан и његова властела у борби са Византијом", *Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана*, Београд 1951, 79-86.
154. Георгије Острогорски, *Пронија: прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, САНУ, Београд 1951.
155. Георгије Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965.
156. Георгије Острогорски, "Аграрне прилике у византијском царству у средњем веку", *Сабрана дела – књига друга: Привреда и друштво у Византијском царству*, Београд 1969, 61-99.
157. Георгије Острогорски, "Византијски систем хијерархије држава", *Сабрана дела – књига пета: О веровањима и схватањима Византинаца*, Београд 1970, 238-262.

158. Георгије Острогорски, "Византијски цар и светски хијерархијски поредак", *Сабрана дела – књига пета: О веровањима и схватањима Византинаца*, Београд 1970, 263-277.
159. А. С. Павлов, "Сообщеніе, внесенное въ Протоколъ торжественнаго собранія от 30 марта 1885 г.", *Чтенія въ Императорскомъ обществѣ исторіи и древностей российскихъ при Московскомъ университетѣ*, 4/1885, 4-6.
160. Марко Павловић, *Српска правна историја*, Крагујевац 2005.
161. Бранко Перуничкић, *Српско средњовековно село*, Београд, без података о години издања.
162. Божидар Петрановић, "О освети, мирењу и вражди по негдашњему србско-хрватскоме правном обичају", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 6/1869, 1-19.
163. Божидар Петрановић, "О робству. По србским споменицима и штатутима приморско далматинских градова", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 16/1871, 59-75.
164. Божидар Петрановић, "О кметству по србском уобичајном праву, по установама Душанова законика и по штатутима далматинских градова", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 30/1875, 60-74.
165. Миодраг М. Петровић, "'Бабунска реч' у Законику цара Стефана Душана 1349. и 1354. године", *Археографски прилози*, 25/2003, 143-161.
166. Срђан Пириватрић, "Улазак Стефана Душана у Царство", *Зборник радова Византолошког института*, 44/2007, 381-409.
167. Михаило Полићевић, "Устројство правосуђа у старој српској држави у XIII и XIV веку", *Архив за правне и друштвене науке*, 23/1923, 1-16, 88-93, 193-209, 262-280 и 330-354.
168. Марко Поповић, "Замак у српским земљама позног средњег века", *Зборник радова Византолошког института*, 43/2006, 189-207.
169. Небојша Т. Порчић, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2012.
170. Борислав М. Радојковић, *О сокалницима: расправа из социјалних односа у старој српској држави средњег века*, Београд 1937.

171. Борислав М. Радојковић, *Још неколико речи о сокалницима*, Београд 1941.
172. Никола Радојчић, "Снага закона по Душанову Законнику", *Глас Српске краљевске академије*, СХ, 62, 1923, 100-139.
173. Никола Радојчић, "Судије и закон у средњевековној Србији и у Угарској: Прилог проучавању државног типа средњевековне Србије", *Летопис Матице Српске*, књига 305, свеска 1-2/1925, 53-68.
174. Никола Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд, САНУ 1940.
175. Никола Радојчић, "Душанов законик и византиско право", *Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана*, Београд 1951, 45-77.
176. Гордана Радојчић-Костић, *Библиографија о законодавству Цара Стефана Душана*, Београд 2006; у проширеном (накнадно ажурираном) електронском облику доступна на <http://monumentaserbica.com/dz/>, 25.10.2012.
177. Снежана С. Савић, "Начело законитости у Законнику цара Душана", *Душанов законик – 650 година од његовог доношења*, Бања Лука 2000, 125-141.
178. Theodor Sickel, *Lehre von den Urkunden der ersten Karolinger (751-840)*, Wien 1867.
179. Миодраг Н. Симовић, "Душанов законик и његово правосуђе", *Душанов законик – 650 година од његовог доношења*, Бања Лука 2000, 219-233.
180. Нелли Гарриевна Сичинава, "Слово 'закон' в древности и сегодня", *Сборник материалов конференции "Язык и право: актуальные проблемы взаимодействия"*, Ростов-на-Дону 2013, доступно електронски на http://www.ling-expert.ru/conference/langlaw3/sichinava_ng.html (20.11.2013.)
181. Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knjiga prva: A-J*, JAZU, Zagreb 1971.
182. Лидија Славева, Владимир Мошин, *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп 1988.
183. Александар Васильевич Соловјев, "Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200-1202.", *Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор*, књига V, 1-2/1925, засебан отисак 1926.

184. Александар Васиљевич Соловјев, *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*, Скопље 1928.
185. Александар Васиљевич Соловјев, "Значај византиског права на Балкану", *Годишњица Николе Чупића*, књига XXXVII/1928, 95-141.
186. Александар Васиљевич Соловјев, "'Градски закон' у средњевијековној Србији", *Архив за правне и друштвене науке*, књига XVI/1928, 342-349.
187. Александар Васиљевич Соловјев, "Повеље манастира Св. Николе Мрачког", *Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор*, књига IX, 1-2/1929, 1-18, посебан отисак.
188. Александръ Васиљевич Соловьевъ, "Кара за убиство въ византійскомъ и славянскомъ правѣ", *Записки Русскаго Научнаго Института въ Бѣлградѣ*, 7/1932, 331-351.
189. Александар Васиљевич Соловјев, "То фонков: Један словенски утицај у византиском праву", *Архив за правне и друштвене науке* 42/1932, 23-33.
190. Александар Васиљевич Соловјев, "Појам државе у средњевијековној Србији (студија из упоредне историје права)", *Годишњица Николе Чупића*, књига XLII/1933, 64-92.
191. Александар Васиљевич Соловјев, "Пребегар у Брскову", *Југословенски историјски часопис*, 3/1937, 270-275.
192. Александар Васиљевич Соловјев, "Сокалници и отроци у упоредноисториској светлости", *Гласник Скопског научног друштва, одељење друштвених наука*, XIX/1938, 103-132.
193. Александар Васиљевич Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980.
194. Александар Васиљевич Соловјев, *Постанак и значај Душанова законика*, Београд 2001.
195. Georgios Christos Soulis, *The Serbs and Byzantium during the reign of Tsar Stephen Dusan (1331-1355) and his successors*, Washington D. C. 1984.
196. Пантелија Славков Срећковић, *Историја српскога народа, књига друга: Време краљевства и царства (1159-1367)*, Београд 1888.
197. Влада Станковић, *Краљ Милутин (1282-1321)*, Београд 2012.

198. Станоје Станојевић, "Студије о српској дипломатици I: Инвокација", *Глас СКА*, 90/1912, 68-113.
199. Станоје Станојевић, "Студије о српској дипломатици VII: Интервенција – Петиција", *Глас СКА*, 96/1920, 1-38.
200. Станоје Станојевић, "Студије о српској дипломатици IX: Диспозиција", *Глас СКА*, 96/1920, 62-74.
201. Станоје Станојевић, "Студије о српској дипломатици X: Санкција", *Глас СКА*, 100/1922, 1-48.
202. Станоје Станојевић, "Студије о српској дипломатици XIII: Потпис", *Глас СКА*, 106/1923, 22-49.
203. Станоје Станојевић, "Студије о српској дипломатици XVI: Печат", *Глас СКА*, 132/1928, 1-26.
204. Станоје Станојевић, "Студије о српској дипломатици XVII: Датирање", *Глас СКА*, 132/1928, 29-57.
205. Станоје Станојевић, "Студије о српској дипломатици XVIII: Канцеларије", *Глас СКА*, 156/1933, 41-59.
206. Станоје Станојевић, "Студије о српској дипломатици XIX: Наредба за писање повеља", *Глас СКА*, 156/1933, 61-75.
207. Станоје Станојевић, "Студије о српској дипломатици XX: Састављање повеља", *Глас СКА*, 157/1933, 153-219.
208. Станоје Станојевић, "Студије о српској дипломатици XXII: Називи повеља", *Глас СКА* 161/1934, 1-26.
209. Станоје Станојевић, "Студије о српској дипломатици XXVII: Правна вредност повеља", *Глас СКА* 169/1935, 77-106.
210. Мирјана Стефановски, "Вредност закона према Душановом законнику", *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора: зборник радова са научног скупа одржаног 19-21. марта 2009*, Београд 2009, 35-56.
211. Здрава Стојановић, "Кривично право Душановог законика и византијско право", *Душанов законик – 650 година од његовог доношења*, Бања Лука 2000, 361-373.
212. Теодор Тарановски, "Начело законитости у законнику цара Стефана Душана", *Споменица С. М. Лозанића*, Београд 1922, 146-153.

213. Теодор Тарановски, "Стручни правни моменти у историји права", *Архив за правне и друштвене науке*, 4/1930, 249-263.
214. Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996.
215. Ф. Тарановски, *Душанов законик и Душаново царство*, Нови Сад 1926.
216. Гордана Томовић, "На Романи Луце", *Историјски часопис*, XLIV/1997, 89-101.
217. Гордана Томовић, "Жупа Љубовића", *Краљ Владислав и Србија XIII века, зборник радова са научног скупа*, Београд 2003, 47-62.
218. Гордана Томовић, "Властелинство манастира Светог Стефана у Бањској", у Ђорђе Трифуновић (прир.), *Повеља краља Милутина манастиру Бањска: Светостефанска хрисовуља, књига друга: Фототипије издања и пратеће студије*, Београд 2011, 195-249.
219. Владан Тријић "О сокалницима", *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 1-4/2002-2003, 3-28.
220. Јован С. Трифуноски, "Географске карактеристике средњовековних катуна", *Симпозијум о средњовековном катуну, одржан 24. и 25. новембра 1961. г.*, Сарајево 1963, 19-39.
221. Сергије Викторович Троицки, *Црквено право*, Београд 2011.
222. S. Trojanos, "Kastroktisia: Einige Bemerkungen über die finanziellen Grundlagen des Festungsbaues im byzantinischen Reich", *Byzantina* 1/1969, 41-57.
223. Сима Ћирковић, "Удава", *Зборник Филозофског факултета*, XI-1/1970, 345-351.
224. Сима Ћирковић, "Прва повеља краља Стефана Дечанског Дубровнику", *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 37/1971, 208-212.
225. Сима Ћирковић, "Хрељин поклон Хиландару", *Зборник радова Византолошког института*, XXI/1982, 103-117.
226. Сима Ћирковић, "Мерење и мере у средњовековној Србији", *Работници, војници, духовници: друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 135-168.

227. Сима Ћирковић, "Православна црква у српској држави", *Работници, војници, духовници: друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 197-213.
228. Сима Ћирковић, "Сеоска општина код Срба у средњем веку", *Работници, војници, духовници: друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 341-348.
229. Сима Ћирковић, Раде Михаљчић (прир.), *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999.
230. Ружа Ћук, "Почеци рударства и привредни успон Србије", *Краљ Владислав и Србија XIII века, зборник радова са научног скупа*, Београд 2003, 99-106.
231. Walter Ullmann, *Law and Politics in the Middle Ages: An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas*, Cambridge 1975.
232. Лазар Урошевић, *Правосуђе и писано право у средњовековној Србији у светлости данашњег писаног права*, Београд 1939.
233. Ferdinand Feldbrugge, *Law in Medieval Russia*, Leiden-Boston 2009.
234. Божидар Ферјанчић, "О повељама краља Стефана Душана манастиру Трескавцу код Прилепа", *Зборник радова Византолошког института* 7/1961, 161-168.
235. Божидар Ферјанчић, *Византија и Јужни Словени*, Београд 1966.
236. Божидар Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд 1994.
237. Миленко С. Филиповић, "Структура и организација средњовековног катуна", *Симпозијум о средњовековном катуну, одржан 24. и 25. новембра 1961. г.*, Сарајево 1963, 45-112.
238. Тимофей Флоринский, *Южные Славяне и Византия во второй четверти XIV века. Выпускъ второй. Образование Сербскаго царства*, С.-Петербургъ 1882.
239. Тимофей Флоринский, *Памятники законодательной дѣятельности Душана, Царя Сербовъ и Грековъ. Хрисовулы. Сербскій Законникъ. Сборники византийскихъ законовъ*, Кіевъ 1888.

240. Marie Theres Fögen, "Gesetz und Gesetzgebung in Byzanz. Versuch einer Funktionsanalyse", *Ius Commune* XIV/1987, 137-158.
241. E. A. Hammel, "The zadruga as process", у Peter Laslett and Richard Wall (ed.), *Household and Family in Past Time: Comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe*, Cambridge 1972, 335-373.
242. Alan Harding, *Medieval Law and the Foundations of the State*, Oxford 2002.
243. Alan Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989.
244. Ромуалд Хубе, *О значењу права римскога и римско бизантинскога код славјанских народа*, Беч 1869.
245. Raoul Charles van Caenegem, "Law in the Medieval World", *Legal History: A European Perspective*, London 1991, 115-148.
246. Грегор Чремошник, "Увозна трговина Србије год. 1282. и 1283.", *Споменик СКА*, LXII, 2. разред, 51/1925, 61-69.
247. Грегор Чремошник "Студије из српске палеографије и дипломатике", *Гласник Скопског научног друштва*, XXI/1940, 1-19.
248. Срђан Шаркић, "Елементи уставности у српском средњовековном праву", *Архив за правне и друштвене науке*, 1/1982, 125-136.
249. Srđan Šarkić, "Quellen des mittelalterlichen serbischen Rechts", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 39 (2)/1989, 173-186.
250. Срђан Шаркић, "Норме уставноправног карактера у српском средњовековном праву", у *Два века савремене уставности: поводом 200 година од доношења Устава САД 1787. г.*, зборник радова са научног скупа одржаног 17. и 18. септембра 1987, Београд 1990, 525-533.
251. Срђан Шаркић, *Закон у глагољским и ћирилским правним споменицима (од XII до XVIII века)*, Нови Сад, 1994.
252. Срђан Шаркић, *Средњовековно српско право*, Нови Сад 1995.
253. Срђан Шаркић, "Идеја природног права у српским правним споменицима (XII-XV век)", *Постсоцијалистички модел успостављања модерне правне државе и југословенско искуство*, Нови Сад 1995, 15-22.

254. Срђан Шаркић, "L' idée du droit naturel dans la charte de Chilandar de 1198", *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, Београд 2000, 25-28.
255. Срђан Шаркић, "Гајева подела лица у средњовековном српском праву", *Зборник Матице Српске за класичне студије*, 4-5/2002-2003, 107-112.
256. Срђан Шаркић, "Номос, lex, закон: порекло, значења, дефиниције", *Зборник Матице српске за класичне студије*, 7/2005, 49-64.
257. Срђан Шаркић, "Црква и религија у Законику Стефана Душана" у Мирјана Милосављевић, Мирјана Живојиновић (прир.), *Четврта казивања о Светој гори*, Београд 2005, 214-225.
258. Срђан Шаркић, "Идеја Рима у мисли и делу цара Душана", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 1/2006, 53-71.
259. Срђан Шаркић, "Правноисторијска анализа Хиландарске повеље монаха Симеона (Стефана Немање)" у Мирјана Милосављевић, Мирјана Живојиновић (прир.), *Пета казивања о Светој гори*, Београд 2007, 93-101.
260. Срђан Шаркић, "Natural Persons (Individuals) and Legal Persons (Entities) in Serbian Medieval Law", *Зборник радова Византолошког института*, XLV/2008, 223-229.
261. Срђан Шаркић, "Кривичноправне одредбе у средњовековном српском праву (Општи преглед)" у Мирјана Милосављевић, Мирјана Живојиновић (прир.), *Шеста казивања о Светој гори*, Београд 2010, 89-99.
262. Срђан Шаркић, "Правни положај властеле у средњовековној Србији", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 1/2010, 7-27.
263. Срђан Шаркић, "Правни положај меропеха у средњовековној Србији", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 2/2010, 23-36.
264. Срђан Шаркић, "Правни положај Влаха и отрока у средњовековној Србији", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 3/2010, 37-50.
265. Срђан Шаркић, "Правни положај странаца у средњовековној Србији", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 3/2011, 53-67.
266. Гавро Шкриванић, "Организација средњовековне војске у Србији, Босни и Дубровнику", *Војноисторијски гласник*, 1/1967, 142-168.

267. Katja Škrubej, *"Ritus gentis" Slovanov v vzhodnih Alpah: Model rekonstrukcije pravnih razmerij na podlagi najstarejšega jezikovnega gradiva*, Ljubljana 2002.
268. Петр Александрович Яковенко, *Измѣдованія въ области византийскихъ грамотъ. Грамоты Новаго монастыря на островѣ Хиосѣ, Юрьевъ 1917.*

Биографија аутора

Нина Кршљанин је рођена 01.04.1988. године у Београду. Основну и средњу школу завршила је при амбасади Руске Федерације у Београду са златним атестом.

Правни факултет Универзитета у Београду уписала је 2004. године. Дипломирала је 26. јуна 2008. године, са просечном оценом 10, као студент генерације.

Изабрана је 2009. године за сарадника у настави на предмету Национална историја државе и права на Правном факултету Универзитета у Београду.

У септембру 2009. године одбранила је на матичном факултету мастер рад под називом *"Правни режим земљишта у нововековној Србији до доношења Српског грађанског законика: обичајно право и судска пракса."*

На Правном факултету Универзитета у Београду изабрана је 2010. године у звање асистента на предмету Национална историја државе и права, сада Српска правна историја.

Осим матичног предмета, држала је вежбе и из предмета Упоредна правна традиција и Римско право.

Течно говори руски и енглески језик; служи се немачким, латинским и старогрчким.

Учествовала је на више конференција и научних скупова у земљи и иностранству.

Објављени научни радови:

1. "Наслеђивање земљишта у нововековној Србији пре Српског грађанског законика: женско право наслеђивања?", *Анали Правног факултета у Београду*, 2/2009, 273-288.
2. "Изузимање (искључивање) из наслеђа и питање намене Душанове кодификације", *Анали Правног факултета у Београду*, 2/2010, 281-301.
3. "'On the Scientific Elaboration of the History of Slavic Law' – Now and Then", *The Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review*, 3/2011, 249-271.

4. "'О научној обради историје словенскога права' – некад и сад", *Споменица Валтазара Богишића о стогодишњици његове смрти*, књига 1, Београд 2011, 433-455.
5. "Колективна одговорност у Душановом закону", *Правни живот*, 10/2011, том 2, 413-428.
6. "Сталешка неједнакост у казненом праву Душановог законика", *Страни правни живот*, 3/2012, 41-68.
7. "Валтазар Богишић – социолошки приступ праву и правној историји", *Социолошки преглед*, 1/2012 (Посебно издање), 88–108.
8. "'О проклети хришћанскомь': анализа члана 5. Душановог законика", *Зборник радова: 1700 година Миланског едикта*, Ниш 2013, 309-322.
9. "Мере против корупције у средњовековној Србији", *Анали Правног факултета у Београду*, 2/2013, 230-244.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Нина Кршљанин

број индекса 19/2009

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

"Српске средњовековне повеље као извор Душановог законика"

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 27.11.2013.

Н. Кршљанин

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Нина Кршљанин

Број индекса 19/2009

Студијски програм докторске студије _____

Наслов рада "Српске средњовековне повеље као извор Душановог законика"

Ментор проф. др Мирјана Стефановски, проф. др Зоран Мирковић

Потписани/а Нина Кршљанин

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 27.11.2013.

Н. Кршљанин

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

"Српске средњовековне повеље као извор Душановог законика"

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 27.11.2013.

М. Криљанин

1. Ауторство - Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.